

Doktoravhandling

Doktoravhandling ved NTNU, 2022:158

Kristoffer Eliassen Grini

Okkupasjonslandskap i Trondheim

Mellom materialitet og minne, makt og
mening

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Avhandling for graden
philosophiae doctor
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kristoffer Eliassen Grini

Okkupasjonslandskap i Trondheim

Mellom materialitet og minne, makt og mening

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet

Institutt for historiske og klassiske studier

© Kristoffer Eliassen Grini

ISBN 978-82-326-5433-8 (trykt utg.)

ISBN 978-82-326-6271-5 (elektr. utg.)

ISSN 1503-8181 (trykt utg.)

ISSN 2703-8084 (online ver.)

Doktoravhandling ved NTNU, 2022:158

Trykket av NTNU Grafisk senter

Forord

Denne avhandlingen i arkeologi ble påbegynt da jeg ble ansatt som stipendiat ved HF-fakultetet, NTNU, høsten 2018. I løpet av disse årene, hvor min arbeidsplass har vært Institutt for historiske og klassiske studier, har jeg møtt mange mennesker, lest atskillige sider, tenkt mange tanker, skrevet utallige ord, og reist over grenser både fysisk og i overført betydning. Det har vært en innholdsrik, lærerik og meningsgivende forskningsferd, som det har vært et privilegium å ha fått utføre.

Å skrive kan av og til føles som et ensomt oppdrag, men det betyr ikke at avhandlingen blir til avsondret fra omverdenen, selv ikke når den mest alvorlige verdensomspennende pandemien på hundre år har forsøkt å forpurre prosjektet. Avhandlingens tilblivelse ligger i et skjæringspunkt mellom både materialitet og mennesker. Oppgaven hadde ikke vært mulig å gjennomføre, faktisk umulig i det hele tatt å ta fatt på, uten materiell kultur som kontorplass, kaffetraktere, PCer, endeløse A4-sider med Times New Roman skriftstørrelse 12 med halvannen linjeavstand, bøker og blyanter. Disse materielle medspillerne har både muliggjort og lagt føringer for arbeidet – på godt og på vondt. Selv når man sitter alene på kontoret har de med sitt nærvær og sine virkninger sørget for at man egentlig aldri er helt alene i jobben.

Det er riktignok heldigvis mennesker som har vært de viktigste medspillerne i prosessen. Uten utveksling av meninger og minner med kollegaer, familie og kjente hadde avhandlingen aldri blitt til, og det er derfor mange som skal takkes. Først og fremst mine fire besteforeldre. Så lenge jeg kan huske har de fortalt om sine opplevelser fra *under krigen*. De har vist frem, erindret og pekt på fysiske steder i landskapet som de knytter til minner fra gamle dager. Det har medvirket til at jeg har fått en sterk interesse for *fortiden i samtiden*, noe som nok har vært førende for livsvalg jeg har tatt innen utdanning, arbeid og fritid, som også denne avhandlingen er et resultat av. Denne overføringen av levende minner har gjort arbeidet til noe av en personlig prosess samtidig som det har situert meg selv i forskningsarbeidet.

Hovedveileder Marek E. Jasinski og biveileder Hans Otto Frøland, har med faglig dyktighet, imøtekommenhet, humor og aldri så lite makt loset meg stødig i riktig retning. Takket være dem har jeg alltid vært trygg på å komme i havn. Mange kollegaer og venner ved instituttene IHK og IMS, samt Vitenskapsmuseet, har vist interesse og stilt opp både på faglig og menneskelig plan fra start til slutt i prosessen. Takk til Mats Ingulstad som allerede under søkeprosessen var til stor hjelp. En særlig takk går til alle på gangen i 2. etasje på Gunnerushuset. På grunn av dere har gledet meg til å dra på jobb! Ikke minst en stor takk til mine medstipendiater i arkeologi på IHK, Nina Elisabeth Valstrand og Aina Margrethe Heen

Pettersen. Selv om vi har ulike prosjekter, har vi delt både opp- og nedturer. Det har gitt trygghet og ikke minst vært utrolig hyggelig.

Som stipendiat i arkeologi ved IHK har jeg vært svært heldig siden jeg har fått delta i det kollegiale miljøet og stipendiatmiljøet både på Dragvoll og på VM. Seminarer og sosiale aktiviteter ved forskjellige institutter og enheter har gjort at man har følt seg som en del av et felleskap, og jeg har, i tillegg til å få faglig støtte og tilbakemeldinger, fått varige vennskap.

Utover kollegaer ved NTNU er det mange innen og utenfor arkeologien som skal takkes. En stor takk går til Julian Patrick Cadamarteri ved NIKU som har vist stor interesse for prosjektet fra dag én. Uten de mange samtalene og diskusjonene vi har hatt, ikke sjeldent til langt på natt, hadde mange av de grunnleggende ideene i avhandlingen aldri fått spire.

Takk til Daniel Johansen som tok meg med på bunkersafari på Ørlandet og har diskutert avhandlingens emne med meg. Takk til Ingebjørg Eidhammer ved Norsk Teknisk Museum for å sende og hjelpe meg med fotografier fra undersøkelsesobjektene mine. Frode Lindgjerdet ved Rustkammeret var behjelpelige med å la meg få tilgang til Rustkammerets arkiv og var sammen med Jørn Nikolaysen ressurser jeg har støttet meg på med henblikk på deres kunnskap om krigsminner i Trondheim. Tusen takk til Eystein Østmoe og Andreas Alsaker som har lest gjennom store deler av manuskriptet. En stor takk til Ruth Grüters for å ha lest grundig korrektur. Å pløye seg gjennom over 136 000 ord har vært en kjempejobb jeg setter umåtelig stor pris på. Ikke minst skal Ola Svein Stugu ha en varm takk for å påta seg rollen som ekstern leser. Hans inngående og erfarne tilbakemeldinger gav meg en svært positiv opplevelse av å jobbe med et seriøst forskningsarbeid, og ikke minst har de løftet avhandlingen betydelig.

Ellers er jeg veldig takknemlig for all støtte jeg har fått fra bror Andreas Eliassen Grini og mamma Bodil Grini. Dere har alltid vært oppmuntrende og vist interesse og støtte for hva jeg driver med på tross av at jeg i perioder har vært både mentalt og fysisk opptatt med jobben.

Utover disse er det mange andre, både i innland og i utland, i engere og i fjernere kretser, i og utenfor faget, som har vært støttende, vist interesse og kommet med viktige innspill og utfall. Avhandlingen er vokst ut fra skjæringspunktet mellom disse. Viktige impulser til arbeidet er blant annet kommet fra så ulike steder som Deutsch-Norwegische Studienzentrum i Kiel, Moesgård Museum, «Team Triss» og min egen familie. Alt dette har vært avgjørende for at jeg har kunnet ferdigstille prosjektet på en tilfredsstillende måte.

En spesielt stor takk går til pappa Knut Ove Eliassen som har satt av timevis gjennom hele prosessen for å drøfte innhold, stil, form og fasong på avhandlingen. Jeg har lært svært mye av det, og det har også vært avgjørende for at jeg har fått til å lage sluttproduktet slik jeg ønsket.

Til slutt, tusen takk til Kathrine. Vi møttes som en følge av at jeg ble ansatt som stipendiat, bare tre dager etter at kontrakten min som doktorgradsstipendiat begynte, så du har vært med hele veien fra start til slutt. Jeg er svært takknemlig for at du har hatt tålmodighet og forståelse for at arbeidet med prosjektet av og til har slukt det meste av min oppmerksomhet.

De feil og mangler som forekommer i avhandlingen kan ikke lastes noen av mine menneskelige eller materielle medspillere, men er helt og holdent mine egne.

Trondheim 22. desember 2021

Kristoffer Eliassen Grini

Innholdsfortegnelse

Forord.....	iii
Innholdsfortegnelse	vii
Figurliste	xii
1 Innledning	1
1.1 Målsetning.....	5
1.2 Problemstillinger.....	7
1.3 Hypotese	8
1.4 Avhandlingens oppbygging	11
1.5 Avgrensning	12
1.5.1 Geografisk og materiell avgrensning	13
1.6 Begrepsapparat.....	14
1.6.1 Materiell kultur, materielle levninger og materialitet.....	14
1.6.2 Krigsminner	15
1.6.3 Kulturminner	16
1.6.4 Minnesteder.....	17
1.6.5 Domestisering og makt.....	18
1.7 Forskningshistorie	20
1.7.1 Internasjonale forskningstrender	20
1.7.2 Forskning i Norge	22
1.8 Forskning på lokalitetene	28
1.8.1 Trondheimsfjorden og Trondheim.....	28
1.8.2 Forskning på avhandlingens kasus	29
1.8.3 Interessesamfunn og nettkilder.....	31
1.9 Forskningsstatus	31
2 Metode og kilder	33
2.1 Gangen i analysen	33
2.2 Okkupasjonslandskapet som analytisk begrep	34
2.3 Landskapsanalyse som deskriptiv metode.....	36
2.3.1 Mikro-, meso- og makrolandskap	38
2.3.2 Landskapsanalyse.....	39
2.4 Landskap og mening.....	41
2.5 Kildetyper og utfordringer.....	42
2.5.1 Skriftlige kilder og arkiver.....	44
2.5.2 Aviser.....	44

2.5.3	Muntlige kilder	45
2.5.4	Bilder og foto	45
2.5.5	Kart.....	47
3	Konseptuelle og teoretiske refleksjoner.....	49
3.1	Fortid og nåtid, historie og samtid	49
3.2	Hva er samtidsarkeologi?.....	52
3.3	Symmetrisk og relasjonell arkeologi.....	56
3.4	Minnebegreper	58
3.4.1	Kollektivt minne	58
3.4.2	Lieux de mémoire; minnesteder – steder i minnet.....	61
3.4.3	Lieux d’oubli.....	65
3.4.4	Painful Heritage - smertefull kulturarv.....	66
4	Okkupasjonshistorisk kontekst.....	69
4.1	Okkupasjonstiden i Norge	69
4.1.1	Norges viktighet.....	70
4.1.2	Reichskommissariat Norwegen	73
4.1.3	Wehrmacht	73
4.1.4	Organisation Todt.....	74
4.1.5	Arbeids- og ressursfordeling.....	76
4.1.6	Befestningen av Norge – Atlanterhavsvollen	77
4.1.7	Anleggene	78
4.1.8	Arbeiderne og bedriftene	79
4.2	Sammenfatning.....	82
5	Okkupasjonslandskap.....	83
5.1	Makrolandskapet rundt fjorden.....	84
5.1.1	Kystforsvar og kanonbatterier.....	86
5.1.2	Flåtebasen.....	89
5.1.3	Flyplasser	90
5.1.4	Leirer	93
5.1.5	Jernbane og veier.....	95
5.1.6	Neu-Drontheim	95
5.2	Mesolandskapet i Trondheim	98
5.2.1	Luftvern.....	101
5.2.2	Marinebasen i byen	102
5.2.3	Leirer og boliger.....	103

5.2.4	Infrastruktur	105
5.2.5	Overtagelse av bygninger	106
5.2.6	Gross-Drontheim	107
5.3	Mikrolandskap	109
6	Okkupasjonsmaktens materielle levninger	111
6.1	Etterkrigskontekst	112
6.2	Overtagelsen av okkupasjonslandskap	114
6.3	Forsvarets bruk av okkupasjonslandskap	118
6.4	Sivilsamfunnets bruk av okkupasjonslandskap	121
6.5	Overtagelse og gjenbruk av anlegg i mesolandskapet i Trondheim	123
6.6	Sammenfatning	132
7	Okkupasjonslandskap som minnesteder	135
7.1	Norsk patriotisk minnekultur	136
7.2	Norske minnesteder	139
7.3	Materielle levninger som minnesteder: eksemplet Hegra	145
7.4	Festung Norwegen som minnested?	147
7.5	Lovfestet vern og offentlig forvaltning	151
7.6	Sammenfatning	153
8	Ubåtbasen Dora på Nyhavna	155
8.1	Historiefaglig analyse	156
8.1.1	Nyhavna før krigen	156
8.1.2	Byggingen av Dora	158
8.1.3	Bombeangrepet	162
8.1.4	Overtagelsen	164
8.1.5	Sprengningsplaner	167
8.1.6	Sjøforsvarets eie og uttreden	168
8.1.7	Sivil bruk av Nyhavna	169
8.1.8	Bruk av Dora I og Dora II	171
8.1.9	Revitalisering av havna	174
8.2	Landskapsanalyse	174
8.2.1	Nyhavna før okkupasjonen	175
8.2.2	Nyhavna under okkupasjonen	177
8.2.3	1945–1961	183
8.2.4	1961–1980	186
8.2.5	1980–2005	188

8.2.6	Okkupasjonslandskapet i dag.....	190
8.2.7	Hva viser landskapsbruken?.....	191
8.3	Material- og meningsanalyse	192
8.3.1	Dora I.....	193
8.3.2	Strandveikaia.....	197
8.3.3	Ladehammerkaia.....	198
8.4	Minnestedsanalyse	201
8.4.1	Dora som kulturminne i dag.....	206
9	Lade flyplass	209
9.1	Historiefaglig analyse	210
9.1.1	Lade under okkupasjonen	210
9.1.2	Militær bruk etter krigen	213
9.1.3	Sivil bruk etter krigen	216
9.1.4	Fra flyplass til industri, næring og bolig.....	218
9.2	Landskapsanalyse	221
9.2.1	Lade før okkupasjonen	221
9.2.2	Lade under okkupasjonen	223
9.2.3	1945-1960	229
9.2.4	1960-1980.....	231
9.2.5	1980-2005.....	233
9.2.6	Okkupasjonslandskapet i dag.....	234
9.2.7	Hva viser landskapsbruken?.....	235
9.3	Material- og meningsanalyse	236
9.3.1	Flystripa.....	237
9.3.2	Batteriet på Ladehammeren	239
9.3.3	Batteriet på Østmarka.....	242
9.3.4	Forsvarsverker ved Devle.....	245
9.3.5	Ladekaia	246
9.4	Minnestedsanalyse	248
9.4.1	Hangaren.....	250
9.4.2	Okkupasjonslandskapet på Lade som kulturminne i dag.....	252
10	Persaunet leir	255
10.1	Historiefaglig analyse	256
10.1.1	Persaunet leir under okkupasjonen	256
10.1.2	Fra tysk til norsk militærleir	259

10.1.3	Fra militært til sivil	263
10.2	Landskapsanalyse	263
10.2.1	Persaunet før krigen	263
10.2.2	Persaunet under krigen	265
10.2.3	1945–1960	270
10.2.4	1960–1980	272
10.2.5	1980–2004	273
10.2.6	Okkupasjonslandskapet i dag	275
10.2.7	Hva viser landskapsbruken?	277
10.3	Material- og meningsanalyse	278
10.3.1	Bunkerne	278
10.3.2	Forlegningsbygg	281
10.3.3	Badstue og idrettsplass	283
10.3.4	Brakker / andre spor	283
10.4	Minnestedsanalyse	285
10.4.1	Persaunet leir som kulturminne i dag	288
11	Komparative perspektiver	291
11.1	Falstad	292
11.2	Bruno	296
11.3	Lyngenlinjen	300
11.4	Komparativt resultat	303
12	Konklusjoner	305
12.1	Problemstilling 1	305
12.2	Problemstilling 2	310
12.3	Problemstilling 3	317
12.4	Syntese	321
12.5	Avsluttende betraktninger	327
	Arkivkilder	331
	Fotokilder	331
	Aviskilder	332
	Litteratur	334

Figurliste

Figur 1: Frigjøringsmonumentet i Kirkenes, 2016. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	64
Figur 2: Analysenivå av landskapskontekster	83
Figur 3: Makrolandskapet rundt Trondheimsfjorden, illustrert av et tysk kart fra 1940. Fra Riksarkivet: RAFA 2188/2/H/Hf/Hfa/L0031	85
Figur 4: Den administrative inndelingen av Admiral der norwegischen Nordküste i tre Seekommandanten. Av Kristoffer Eliassen Grini	87
Figur 5: Viktige anlegg i makrolandskapet. Kart: Kristoffer Eliassen Grini.....	88
Figur 6: Flyfoto av flystripene på Heimdal fra 1947. Fra www.norgebilder.no	92
Figur 7: Byneset og Øysand i forhold til hverandre og til Trondheim. Foto: www.norgebilder.no	96
Figur 8: Topografisk kart over mesolandskapet med stedsnavn, luftvernstillinger og de to primære bevegelseslinjene. Fra www.hoydedata.no , bearbeidet av forfatter	100
Figur 9: Kart fra 1945 som skisserer okkupasjonsmaktens leirer i byen ved fredsslutningen. Alle anleggene er merket med tall, men det finnes ingen forklarende fortegnelse. Fra byarkivet i Trondheim (Flickr).....	104
Figur 10: Bygging av bolighus for tyskere på Nedre Charlottenlund. Foto: Riksarkivet, RAFA 3309/52b/13/09, fotograf: ukjent.	105
Figur 11: Veggmaleri i kjelleren på Phoenix hotell. Foto: Andreas Alsaker	107
Figur 12: Utsnitt av Sverre Pedersens generalplankart over Trondheim. Et nytt stort havneanlegg er tegnet inn på Leangen og Rotvoll, mens et nytt bysentrum er tenkt på Strindheim. Fra: UBIT/Tek/L0028/Sverre Pedersen/Ms/SP/1153/Trondheim-Strinda/Utkast til generalplan	108
Figur 13: Fronten på Singsaker Studenthjem, blant byens største trebygninger på 1280 kvadratmeter. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	126
Figur 14: Veggen bak kledningen inne i en boenhet i Strindheim hageby 2018. Foto eid av Per Håkon Meland	129
Figur 15: Forlegning (venstre) sammenlignet med bolighus i Persaune hageby. Foto Kristoffer Eliassen Grini.....	130
Figur 16: Ikoniske bilder: Til venstre tyske tropper på Karl Johan 9. april 1940. Til høyre kapulasjonsseremonien på Akershus festning 11. mai 1945. Bilder falt i det fri.	136
Figur 17: Nyhavna 2019. Blå linje er Meråkerbanen, rød linje Strandveien og Gul linje Ormen Langes vei. Fra: www.norgebilder.no	155
Figur 18: Utsnitt av Stadsingeniørskontorets kart over Trondheim fra 1883. Brattøra er øya nord for sentrum, Lademofjæra ligger til høyre i kartet.....	156
Figur 19: Fire forslag til ny havn fra før første verdenskrig. Forslaget øverst til høyre vant. Fra UBIT spesialsamlinger.....	157
Figur 20: Flyfoto av Nyhavna fra 1937 med inntegnede havneplaner fra 1912 og 1937. Man se mudring gjort med henblikk på havneplanen av 1912. Fra www.norgebilder.no , piren inntegnet av forfatter.....	158
Figur 21: En illustrasjon av støpeprosessen, her ved Dora II i juni 1944. De røde områdene er ferdigstøpt. Meanderrammene er spuntvegger.....	161
Figur 22: Leangenbukta henholdsvis i 1937, 1947, og 2019. Mellom 1937 og 1947 er det fjernet bunnmasser, noe som fremdeles vises den dag i dag. Fra www.norgebilder.no	162
Figur 23: Oversikt over bombenedslag på Kriegsmarines område på Nyhavna. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).	163
Figur 24: Havneplan over Nyhavna fra 1948. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.	170
Figur 25: Forside på prospektkatalog over det nye Dora, ca. 1989.....	172

Figur 26: Nyhavna før krigen. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Merk oppmudringsarbeidet og den påbegynte piren i havnebassenget. Fra: www.norgebilder.no	175
Figur 27: Flyfoto av Nyhavna i 1947. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	177
Figur 28: Krysset Strandveien-Innhærredsveien. En gruppe Kriegsmarine-offiserer kommer gående fra Nyhavna mot byen. Kvartalet i front er i dag erstattet av en rundkjøring. Foto: Byarkivet i Trondheim (Flickr).	178
Figur 29: Oversiktskart over okkupasjonslandskapet på Nyhavna under krigen med de viktigste strukturene. Av Kristoffer Eliassen Grini.....	180
Figur 30: Tverrsnitt av Dora I som viser størrelsen på dokkene. Tørrdokker til venstre og våtdokker til høyre. Torpedogangen er rommet i midten. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).....	181
Figur 31: Nyhavna og Dora i 1954. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	184
Figur 32: Nyhavna og Dora i 1964. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	186
Figur 33: Nyhavna og Dora 1999. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	188
Figur 34: Nyhavna 2021. Inngangspunkt J , knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra norgebilder.no	190
Figur 35: Dora I sett mot øst. Foto: Byantikvaren i Trondheim (CC BY).	193
Figur 36: Rauchen streng verboten! Rökning strengt forbudt! Foto: Kristoffer Eliassen Grini	194
Figur 37: Avtegning av inskripsjonen av forfatteren.	195
Figur 38: Området helt oppunder veggene der den kyrilliske innskripsjonen befinner seg. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	195
Figur 40: «H7 25-8-1945». Foto: Kristoffer Eliassen Grini	196
Figur 39: «For konge, fedreland og flaggets heder». Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	196
Figur 41: Sentralkjellhuset i hvit kledning. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	197
Figur 42: Verkstedhall på Ladehammerkaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	198
Figur 43: Ett av luftverntårnene. Foto: Byantikvaren i Trondheim (fra aktsomhetskart kulturminner; CC BY).	199
Figur 44: Mulige sprengningsskader i betongveggene på et bunkertårn. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	199
Figur 45: Fjellhall på Ladehammerkaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	200
Figur 46: Del av tekst på vegg: «-GEFAHR» og «-LOSIONS». Foto: Kristoffer Eliassen Grini	200
Figur 47: Et veggmaleri i en av fjellbunkerne på Ladehammeren. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	201
Figur 48: Forslag til fasadeendring på Dora mot Maskinistgata (Grini, 2015, s. 82).	204
Figur 49: Utsnitt av Trondheim kommunes «Aktsomhetskart kulturminner». Fra www.trondheimkommune.no	206
Figur 50: Avgrensning av Lade med steder nevnt i teksten. Flyfoto fra 2021. Fra www.norgebilder.no	209
Figur 51: Annonse i Adresseavisen 19.april 1940.	210
Figur 52: Hangaren på Lade, her avbildet rundt 1970 og i sivilt eie. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).	215
Figur 53: Lade i 1947 med inntegnet flystripe av forfatter. Basert på skisse av Lade flyplass fra 1945.	216
Figur 54: Tre av de små jagerhangarene nord for rullebanen i 1946. Devle gård skimtes i bakgrunnen. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.	217

Figur 55: Ladesletta rundt 1970. Bebyggelse har begynt å fylle sletta. Kjøpesenteret Domus nederst. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0)	220
Figur 56: Flyfoto av Lade i 1937. I den hvite stripen mangler det foto. Merk vegetasjonen langs Ladebekken som renner gjennom en liten ravinedal rett nord for jernbanelinjen. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	222
Figur 57: Flyfoto av Lade i 1947. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	224
Figur 58: Forfatterens eget kart med de viktigste bestanddelene i okkupasjonslandskapet under krigen, basert på britiske etterretningsrapporter.....	226
Figur 59: Bilde tatt av rasområdet fra Lade ned mot Nyhavna noen uker etter raset. Fra UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).	227
Figur 60: Flyfoto av Lade i 1957. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	230
Figur 61: Reguleringsplan over Devle og Ringve fra 1952. Kun noe av den inntegnede blokkbebyggelsen ble bygd. Det planlagt bebygde området til venstre er i dag Ringve botaniske hage. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.	231
Figur 62: Flyfoto av Lade i 1964. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	232
Figur 63: Flyfoto av Lade i 1999. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	233
Figur 64: Flyfoto av Lade i 2020. Inngangspunkt }{, knutepunkt -i-, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	235
Figur 65: Betongplater i et bevart strekke av taksebanen. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	237
Figur 66: Lekeplassen Hesteskoen ved Devle, innrammet av et splintskjul. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	238
Figur 67: Stridsvogntårn funnet på Lade. Foto eies av Rustkammeret.	239
Figur 68: LIDAR-bilde av Ladehammeren uten vegetasjon. Fra www.hoydedata.no	240
Figur 69: Veien opp til batteriet med firkantede betongfundamenter for det som trolig har vært betongsperrer. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	240
Figur 70: Equilibrio – Thoughts in Stone. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	241
Figur 71: Sannsynligvis en av mange skyttergroper i terrenget på Ladehammeren. De vises på LIDAR-kartet som små groper i terrenget Foto: Kristoffer Rolf Rantala.....	241
Figur 72: «Ringstand» eller «Tobruk» med gjengrodde siktlinjer. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	242
Figur 73: Delvis nedgravd bunker. Foto Kristoffer Eliassen Grini	242
Figur 74: Flyfoto av batteriet på Østmarka og LIDAR-bilde i 2020. Fra norgebilder.no og www.hoydedata.no	243
Figur 75: Løpegrav på platået der kanonstillingene har stått. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	243
Figur 76: Betongplakett over inngangen. «H. G. 1944». Foto: Kristoffer Eliassen Grini	244
Figur 77: Betongportal, nedgang til underjordisk bunker. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	244
Figur 78: En Ringstand av betong med støpt nedgangsparti. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	245
Figur 79: En løpegrav langs en tursti. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.....	245
Figur 80: To av bunkerne på Ladekaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	246
Figur 81: Ladekaia serveringssted, refunksjonaliserte tyskerbrakker. Foto: Byantikvaren i Trondheim (CC.BY).....	247
Figur 82: Prospekttegning som viser fronten på Hangaren med amerikanske fly.	252
Figur 83: Utsnitt av Trondheim kommunes Aktsomhetskart kulturminner. Fra www.trondheimkommune.no	253

Figur 84: Persaunet leir i 2019 og den samtidige avgrensningen av mikrolandskapet. Den røde linjen er Persaunveien. Fra www.norgebilder.no	255
Figur 85: «Søndre Trondhjems amt nr. 123: Kopi av tysk kart over Trondheim». Utsnitt av kart over Trondheim fra 1943. Leirens grunnplan er trolig basert på en anleggsplan og viser ikke nødvendigvis faktiske byggverk. Forfatterens utsnitt. Fra: kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart 257	
Figur 86: Det østligste bassenget med stupetårn, tatt på 1950-tallet. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.	258
Figur 87: Utsnitt av Persaunet leir tatt av Widerøes flyselskap i 1952. Leiren fremstår mer eller mindre slik den gjorde under krigen. Mange av boligene i bakgrunnen er bygd etter krigen der Persaunet II stod. Offisersmessa sees nede til høyre ved appellplassen. Fra UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0)	260
Figur 88: Norske offiserer på leirens oppstillingsplass i 1949. Det er satt opp et ubåttårn på plassen. Foto: Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.....	261
Figur 89: Flyfoto av Persaunet i 1937. Det mangler en stripe med bilder midt i landskapet. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	264
Figur 90: Strinda sykehus ca. 1930. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0)	265
Figur 91: Persaunet leir i 1947. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	266
Figur 92: Kart over Persaunet I og Persaunet II, utarbeidet på bakgrunn av flyfoto fra 1947, enkelte kart samt beskrivelser i dokumenter. Av Kristoffer Eliassen Grini.	268
Figur 93: Persaunet leir i 1957. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	271
Figur 94: Persaunet leir i 1964. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	272
Figur 95: Persaunet leir i 1964. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no	274
Figur 96: Persaunet leir i 2020. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \bar{i} , landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no	276
Figur 97: Signalbunkeren, tatt mot øst. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	278
Figur 98: Proviantbunkeren, tatt mot øst. Observasjonstårnet til venstre; de to tårnene til høyre som er dekket av tak, var under krigen flakstillinger for lett luftvern. Foto Kristoffer Eliassen Grini.....	279
Figur 99: Venstre, bunkeren ved porten; høyre, bunkeren i sørøst. Foto: Kristoffer Eliassen Grini ..	280
Figur 100: Kaserne fra Persaunet (foto: Kristoffer Eliassen Grini), sammenlignet med kaserner på Melkeplassen (foto: Byantikvaren i Bergen; CC BY). Begge leirer er i dag brukt til boligformål.	282
Figur 101: Badstubygningen. Foto: Kristoffer Eliassen Grini	283
Figur 102: Kartutsnitt av Persaunet II. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).....	284
Figur 103: Foto tatt fra den tidligere lokasjonen for brakka, ut mot steintrappa som vises på kartet. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.	284
Figur 104: Utsnitt av Trondheim kommunes Aktsomhetskart kulturminner, over Persaunet leir. Fra www.trondheimkommune.no	289
Figur 105: Falstad 12 mai 1945, med det norske flagget heist. Foto: Trondheim byarkiv (flickr).....	293
Figur 106: Bruno i 1951 og i 2021. Foto: www.norgebilder.no	299
Figur 107: Lyngelinjen i Nord-Norge. Kart: Kristoffer Eliassen Grini	300

Note til teksten

Referansene i denne avhandlingen føres i APA-stil, den konvensjonelle kildeføringsstilen i arkeologifaget. Det vil imidlertid også brukes fotnoter tilpasset APA for typisk historiefaglige kilder som arkivmateriale og aviser. Hensikten er å få en ryddig og oversiktlig tekst hvor det er enkelt å se hva referansene peker til.

1 Innledning

Den 8. mai 1945 endte Nazi-Tysklands okkupasjon av Norge, og Trondheims innbyggere kunne igjen bevege seg fritt i egen by. Byen bar preg av store materielle endringer etter fem år under tysk kontroll. Militære byggeprosjekter og rekvisisjoner hadde forandret landskap, byrom og nabolag. Et stort antall leirer, forsvarsverker og anlegg var oppført, og like mange eiendommer var beslaglagt. Under krigen hadde disse anleggene og byggene inngått som nødvendige bestanddeler i okkupasjonsmaktens militære system; de utgjorde materielle forutsetninger for en væpnet okkupasjon. Da tyskerne kapitulerte, forsvant det overordnede formålet bak disse anleggenes funksjoner. Materialiteten bestod, men det som hadde motivert den – en militær okkupasjon – opphørte. Leirer, forsvarsverker og fengsler gikk over natten fra å være virksomme deler av okkupasjonshverdagen til å bli materielle spor etter en periode som nå var over – de ble erindringsmarkører.¹

Beskrivelser i avisartikler etter frigjøringen gir et innblikk i hvordan man i norsk offentlighet knyttet minner og meninger til steder tyskerne hadde tatt i bruk. En av de mest beryktede bygningene i Trondheim var Misjonshotellet ved Torvet, hovedkvarter for Gestapo og åsted for barbariske avhør og mord. Under kronprins Olavs besøk i Trondheim 11. juni 1945 ble han vist rundt i «den nå så sørgelige beryktede bygning med de mange dystre minner».² Bygget ble for mange ett av de sterkeste symbolene på okkupasjonsmaktens brutalitet. Et lignende eksempel er Vollan kretsfengsel som lå rett ved Studentersamfundet. Vollan hadde for flere fanger vært første stoppested på vei til en fange- eller konsentrasjonsleir, og for noen var det siste stoppested før de ble henrettet på Kristiansten festning. Fengselet ble beskrevet som en av «de oppdragelsesanstalter som skulde omdanne de frie nordmenn til fullblods nazister etter tysk mønster».³ De ble gitt et meningsinnhold som gjorde dem til erindringsmarkører om krigen som en utvetydig kamp mellom okkupert imot okkupant.

At man ofte har fortolket, fortalt og forstått okkupasjonstiden som en fortelling om det gode mot det onde, har historikeren Ole Kristian Grimnes beskrevet som en svart-hvit nasjonal selvforståelse av andre verdenskrig. På den seirende siden har motstandskamp, frihet og fremtidstro vært personifisert av kong Haakon VII; på den andre siden har landssvik, undertrykkelse og lidelse vært symbolisert av Vidkun Quisling (Grimnes, 2009, s. 480). Det kollektive minnet om krigen som det gode mot det onde, det nasjonale mot det fremmede, er i

¹ En erindringsmarkør kan her forstås som et fysisk spor fra fortiden som knyttes til minner, er ladet med meningsinnhold og dermed blir materielle markører for ulike typer fortidsforståelse (Brædder, 2021, s. 5).

² Arbeider-Avisen 11. juni 1945: 1

³ Arbeidets rett 8. juni 1945: 2

ettertid kalt et *patriotisk minne* (Bauerkämper, Fure, Hetland & Zimmermann, 2014). Også historiografien om norsk okkupasjonshistorie er beskrevet som preget av en *nasjonal konsensus*, at forskere har identifisert seg med demokratiets kamp mot nazismen (Jasinski, 2010; Larsen, 1999a). Synne Corell hevder at den nasjonale fremstillingen av krigen har gitt den en slik historisk vekt som langt på vei kan forstås som en opphavsmyte for det moderne Norge (Corell, 2010, s. 30). Motstandskamp, samhold og frihet er fremhevet som idealer, mens okkupasjonsmakten har representert undertrykkelse og skam. Denne oppfattelsen konsentreres i parolen «aldri mer 9. april»; okkupasjonstidens åk stilles i kontrast til demokrati, selvråderett og frihet og tjener i den nasjonale retorikken som en rettesnor for fremtiden.

En patriotisk rettet minnekultur har gjennom flere tiår lagt fortolkningsrammer for samfunnets oppfattelse av okkupasjonsårene. Det er med på å forklare hvorfor avisene beskrev steder som Misjonshotellet og Vollan fengsel som vonde og dystre. De kunne forbindes med skam og engstelse, og de ble i så måte antagonistiske til patriotiske minner. En nøyere gjennomgang av beskrivelser av steder tyskerne hadde benyttet, viser imidlertid at dette ikke var tilfelle for alle eiendommer okkupasjonsmakten hadde brukt. Ikke alle slike steder ble nødvendigvis definert av minner om krigens terror og tvang. De ble tvert om ofte ansett som nyttige. I bydelen Singsaker hadde for eksempel Wehrmacht ekspropriert en tomt, eid av byens studenter, for å bygge et officerskasino. Ferdigstilt var det en av de største trebygningene i Trondheim. Etter fredsslutningen ble eiendommen gitt tilbake til studentene som tok den i bruk som studenterhjem, og man kunne i 1946 lese i Dagsavisen at bygningen var noe av det mest «fornuftige» tyskerne hadde bygd i byen, en bygning som var flottere enn noen studenter «hadde våget å drømme om».⁴ På Nedre Charlottenlund litt utenfor Trondheim hadde det blitt oppført 27 firemannsboliger for tyske offiserer. Ved freden ble de ansett som «ypperlig egnede leiligheter for over 100 familier».⁵ Regnskapet etter tyskerne hadde med Adresseavisens ord fra 1945 en «plusside», og mange av okkupasjonsmaktens anlegg og bygninger ble beskrevet som verdier «som vi selvfølgelig med glede tar vel vare på!».⁶

Eksempelene ovenfor illustrerer at opplevelsene av anlegg og landskap med sterke bånd til okkupasjonstiden var sammensatte. Selv om flere av okkupasjonsmaktens materielle levninger hadde tydelige forbindelser med vonde og komplekse minner, fikk de ikke nødvendigvis «negativt» meningsinnhold. Mange av dem ble tatt i bruk uten at deres okkupasjonshistoriske ballast innvirket i større grad på deres status. Etterkrigssamfunnets

⁴ Dagsavisen 6. mai. 1946: 6

⁵ Dagsavisen 25. august 1945: 3

⁶ Adresseavisen 27. juli 1945: 1

forhold til okkupasjonsmaktens materielle levninger bærer i mindre grad preg av ideologi enn hva den dominerende fortellingen om okkupasjonen lenge uttrykte.

Ut ifra bruk og beskrivelser av tyske anlegg og eiendommer ble minner og meninger om okkupasjonstiden ikke bare formet av opplevelsene under krigen, men også av samfunnstilstanden i etterkrigstiden. I fremste rekke uttrykte holdninger til sporene etter okkupantene seg som en praktisk realitet, preget av en rekke umiddelbare behov. Den nærmest sømløse overgangen fra offiserskasino til studentertilbud på Singsaker viser at tyske soldaters bruk av stedet spilte liten rolle med tanke på fremtidig bruksverdi. Overtagelsen skapte derimot begeistring, fordi det oppfylte et ønske om nye studenthybler. Slike steders nytteverdi i gjenreisningen av samfunnet farget på denne måten okkupasjonshistoriske minner; sporene etter tyskerne ble mer enn bare erindringsmarkører over en vanskelig tid. Selv oppfattelsen av steder som Vollan fengsel og Misjonshotellet ser ut til å ha blitt preget av sin nytteverdi nesten i like stor grad som av krigshistoriske minner; begge stedene fikk hurtig tilbake sine førkrigsfunksjoner. Vollan hadde vært kretsfengsel i mange tiår før 1940, noe det fortsatte å være fra 1945 til starten på 1970-tallet. Misjonshotellet ble også tilbakeført til sine tidligere eiere som gjenetablerte hotelldriften, noe som har fortsatt frem til i dag, som hotell Augustin.

Ved å ta utgangspunkt i materielle levninger ønsker denne avhandlingen å bidra med et nytt perspektiv i forskningsinnsatsen på okkupasjonshistorien i Norge. Materielle levninger ligger i et skjæringspunkt mellom materialitet, minne og mening. De har et nærvær som kan gjøre dem til katalysatorer for hvordan vi forholder oss til fortiden, og de påvirker slik hvordan vi historiserer selve *krigen*. Å kartlegge hvilke sammenhenger okkupasjonsmaktens materielle levninger har inngått i etter 1945, kan dermed gi nye perspektiver på relasjonene man i det norske etterkrigssamfunnet har hatt til okkupasjonstiden.

Utover å undersøke deres minnehistoriske innhold vil deres funksjonelle og materielle kvaliteter belyses, altså hvordan de som fysiske bestanddeler i landskapet har skapt muligheter for eller lagt begrensninger på aktiviteter. Dette vil kaste lys over de mangefasettede og noen ganger tvetydige eller motsetningsfulle holdninger ulike aktører og grupper har hatt til krigen. Siden det fremdeles eksisterer mange fysiske spor etter okkupasjonstiden, er det med utgangspunkt i deres bruk over tid også mulig å undersøke hvordan relasjonene til perioden har endret seg. Å undersøke etterbruken av tyske anlegg gir i så måte viktige bidrag til å forstå hvordan etterkrigstidens praktiske realiteter artet seg, og hvordan man har tillagt ulikt meningsinnhold til okkupasjonsmaktens materielle levninger.

Avhandlingen tar utgangspunkt i tre undersøkelsesobjekter i Trondheim som alle har fremtredende materielle dimensjoner og samtidig involverer minneperspektiver: Nyhavna,

hvor ubåtbasen Dora ble bygd; Ladehalvøya, der det lå en militær flyplass; og Persaunet leir, en forlegningsleir for ubåtmannskap. Disse stedene er blant områdene i byen som ble tyngst preget av okkupasjonsmaktens utbygging og aktivitet, og de er i dag blant områdene med flest spor fra krigen. De utgjør tre ulike anleggstyper: en havnebase, en flyplass og en militærleir. Fordi disse tre representerer kjerneaktivitetene i den tyske okkupasjonen av Norge, er de formålstjenlige for å utdype hvordan man i det norske samfunnet har forholdt seg til minnene om krigen. Materielle levninger som kan knyttes til terror og undertrykking, slik som fangeleirer og rettersteder, holdes på siden av undersøkelsen, selv om berøringspunkter mellom dem og undersøkelsesobjektene vil beskrives.

Analysens faglige innfallsvinkel er samtidsarkeologi, en tverrfaglig gren av arkeologien som spesialiserer seg på studier av materiell kultur fra nær historisk tid. Å bruke arkeologiske perspektiver på moderne tidsperioder innebærer en rekke muligheter, men også utfordringer. Det er hevdet at arkeologien med skriftens nærvær alltid står i fare for å bli redundant eller tautologisk ved at dens resultater forteller det samme som teksten allerede beskriver (Andrén, 1997, s. 183). Imidlertid er det en kjensgjerning at menneskers relasjoner til fortiden også utspilles gjennom forhold til materielle levninger. Fortidsforståelse formes blant annet ved utvelgelsen av hvilke fortidsspor som formidles, vedlikeholdes, restaureres og utgraves. Materielle levninger har dermed viktige roller i erindringspolitikk (Van Dyke & Alcock, 2003). Arkeologi utdypet meningsrelasjonene mellom mennesker og ting, og kan supplere, kontrastere eller til og med korrigere historiefaglige betraktninger (Jasinski, 2013a, s. 34).

Krigsårenes relative nærhet i tid gjør at mange spor fra perioden finnes *in situ*, der de ble oppført. Arkeologien er spesialisert på undersøkelser av materielle kontekster over tid og er en fruktbar innfallsvinkel for å studere dette kildematerialet i årene fra krigen frem til i dag. Allikevel, på samme måte som at ikke alle hendelser og handlinger etterlater seg skriftlige kilder, vil heller ikke alt kunne spores i materielle levninger, så perspektiver og kildetyper fra andre fagfelt vil derfor være viktige. Ambisjonen er at et samtidsarkeologisk perspektiv muliggjør metodologisk kombinasjon av arkeologiske, historiefaglige og kulturminnefaglige perspektiver på relasjoner mellom materialitet og minne. Et mål er følgelig å vise at de arkeologiske og historiske fagtradisjonene kan supplere hverandre, altså hvordan arkeologi kan benytte seg av skriftlige kilder for å belyse materialitet, og hvordan historiefaglige analyser kan benytte seg av materialitet. Dette bindes sammen i en samtidsarkeologisk ramme der perspektiver fra begge felt vil gi en tverrfaglig merverdi.

1.1 Målsetning

Formålet med avhandlingen er å undersøke hvordan man i norsk offentlighet har forholdt seg til sin okkupasjonshistorie ved å studere hvordan man har forholdt seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger, både i handling og i ord. Ved å analysere bruk, oppfattelse og forvaltning av tre utvalgte lokaliteter over tid, er målet å belyse deres posisjoner som offentlige erindringsmarkører. Fordi menings- og minnelandskapet knyttet til andre verdenskrig er komplekst og knyttet til et mylder av aktører ned til individnivå, tar analysen utgangspunkt i offentlige og offisielle holdninger til de materielle levningene, altså hvordan de er omtalt og brukt i den autoriserte og dominerende fortellingen om okkupasjonen.

Syn på okkupasjonsmaktens spor har endret seg siden krigen. Det finnes mange eksempler som viser hvordan slike levninger nå, i motsetning til før, blir formalisert som verneverdige kulturminner. Analysen undersøker denne fremvoksende aksepten. Målet er å kaste lys over hvordan disse endringene har utspilt seg, om disse kan knyttes til tidspunkt eller perioder og hvorfor de har inntruffet. Videre ønsker jeg å finne ut om utviklingen kan beskrives i generelle vendinger, eller om det er variasjoner som styrer i forskjellige retninger. Prosjektet plasserer seg slik i de senere årenes bearbeidelse av okkupasjonstematikk, det som på tysk er kalt *Vergangenheitsbewältigung* – på norsk oversatt til *fortidsbearbeidelse* – som betegner en offentlig debatt hvor man møter vanskelige og komplekse sider av fortiden (Maerz, 2010, s. 6).

Forskning med utgangspunkt i materielle levninger fra krigsårene er forholdsvis nytt innen arkeologi, historiefaget og kulturminneforskning. Forskningsinnsatsen har dessuten inntil nå primært rettet fokus mot hva slike kilder forteller om hendelser som utspilte seg under krigen. Denne avhandlingen vil snarere undersøke okkupasjonsmaktens materielle levningers etterliv, hvilke roller og hvilken status de har hatt etter 1945, og hvordan man har forholdt seg til dem. Analysen henter inspirasjon fra symmetrisk arkeologi, også kalt relasjonell arkeologi, og dens premiss om at materiell kultur inngår i og har effekter i sosiale nettverk. Mennesker skaper mening ut av ting, men tingene er også med på å forme den meningen de tilskrives (Jervis, 2014, s. 20). Fordi relasjonell arkeologi anser meningsdannelse som noe som hele tiden reforhandles i «sosiale» nettverksrelasjoner bestående av både mennesker og ting (Olsen, 2012), kan den belyse hvordan okkupasjonsmaktens materielle levninger har fått ulikt meningsinnhold ut ifra hvilke materielle sammenhenger som de over tid har inngått i.

Avhandlingens tverrfaglige innfallsvinkel, arkeologi og historie, gir et dobbelt analytisk perspektiv: Hvordan materielle levninger etter okkupasjonsmakten er benyttet, og hvordan de er erindret. For det første vil analysen undersøke den praktiske bruken av de materielle levningene over tid. Premisset er at holdninger til og minner om okkupasjonen også påvirkes

og skapes av bruken av disse stedene, noe som vil studeres med landskaps- og materialanalyse. For det andre vil de analyseres som erindringsmarkører med bakgrunn i hvordan de i norsk offentlighet er, eller ikke er, formidlet og forvaltet som kulturminner og minnesteder. Dette vil kunne spores i skriftlige kilder fra kulturminneforvaltningen, i litteratur, i lovverk og i aviser. Disse to perspektivene, den materielle, hverdagslige og praktiske bruken på den ene siden og den kollektive og offentlige erindringen på den andre, vil så drøftes sett i sammenheng.

For å binde de ulike perspektivene sammen, settes undersøkelsesobjektene i teoretisk forbindelse med begrepet *kollektivt minne*. I Norge en offisiell minnepolitikk som har lagt føringer for hvordan samfunnet minnes okkupasjonstiden. I krigens kjølvann ble det etablert en patriotisk minnekultur, en ideologisk og strategisk innsats for å gjenopprette nasjonal fellesskapsfølelse og identitet (Bauerkämper et al., 2014, s. 19; Lagrou, 2000, s. 15). Dette var en felles europeisk etterkrigstrend, men som har vist seg mer holdbar i Norge enn i mange andre europeiske land (Maier, 2007, s. 3). Ved å undersøke hvordan politikk og ideologi har utspilt seg i norsk minnekultur med henblikk på okkupasjonsmaktens materielle levninger, plasserer prosjektet seg i forlengelse av nyere forskning som har gitt det Grimnes kaller en mer nyanserik og differensiert fremstilling av okkupasjonstiden (Grimnes, 2018, s. 11).

Undersøkelsesobjektene settes i analytisk sammenheng basert på sine fysiske beskaenheter. Som fysiske størrelser utgjør materielle levninger etter okkupasjonsmakten et distinkt lag i en landskapsstratigrafi. I dag eksisterer rester av dette *okkupasjonslandskapet* som bruddstykker av krig, okkupasjon og maktrelasjoner, med forskjellige minner og meningsinnhold knyttet til dem. Som del av en stratigrafi finnes det imidlertid et *over* og et *under*, et landskap *før* og et *etter* okkupasjonstiden. Landskapsbruk og minner fra disse periodene vil også virke inn på oppfattelse av disse stedene. Denne erkjennelsen fremhever hvor komplekse landskap er, men det inviterer også til å analysere meningsdannelse over tid. Bruk, utvikling og oppfattelse av okkupasjonslandskap kan avdekke hvilke valg som er tatt overfor sporene fra krigen. Vi vet at mange av de tyske investeringene i Norge ble tatt i bruk ved freden. Forsvarsverker, infrastruktur og bygningsmasse inngikk som nyttige og i mange tilfeller verdifulle innslag i gjenreisningen og moderniseringen av landet. Samtidig var flere steder knyttet til minner om arrestasjoner, tvangsarbeid, kollaborasjon og krigshandlinger. Allikevel ble de nødvendigvis ikke forbundet med okkupasjonshistorisk meningsinnhold, men derimot vektlagt for andre kvaliteter. I så måte vil analysen ikke bare fortelle om krigen, men også om samfunnets komplekse forhold til krigen i over 75 år. Slik vil undersøkelsen være et bidrag i den virkningshistoriske diskusjonen om hvordan okkupasjonsårene har påvirket det norske samfunnet, samt hvordan dette forholdet har endret seg.

Trondheim er velegnet som studieobjekt. Byen var viktig for okkupasjonsmakten og ble tungt materielt preget av krigen. Anders Kirkhusmo diskuterer i sin Trondheimshistorie *Vekst mellom krise og krig 1920–1964* (1997) hvorvidt okkupasjonen utgjorde brudd eller kontinuitet med henblikk på byens utvikling over tid. Han skriver at krigen satte få spor i Trondheim; byen så i stor grad likedan ut i 1945 som i 1940 (Kirkhusmo, 1997, s. 305). På samme vis skriver Despina Stratigakos at dokumenter som beskriver okkupasjonsmaktens store utbyggingsplaner, i liten grad er synlige i landskapet i dag (Stratigakos, 2020, s. 7). Selv om det er riktig at de fleste av anleggene fra krigen i dag er borte, vil avhandlingen tvert imot hevde at okkupantenes strukturering av landskap har hatt stor innvirkning på hvordan flere områder i Trondheim er blitt brukt etter 1945 og helt frem til i dag. I likhet med at byens beboere forholder seg til «store, trege strukturer» skapt av byplanleggeren Johan Caspar de Cicignons og stadsingeniør Carl Adolph Dahls byplaner (Håpnes, 2003, s. 338), forholder man seg i byplanlegging også til materielle føringer lagt av okkupasjonsmakten. Okkupasjonstiden har etterlatt materielle stratum som fremdeles påvirker utviklingen av områder i Trondheim.

1.2 Problemstillinger

Avhandlingen er bygd opp i tre deler, hver med sin problemstilling. Den første delen etablerer hva materialet er og utgjør analysens empiriske grunnlag, altså okkupasjonslandskapets bestanddeler, sammenheng og årsaksforhold. Den andre delen undersøker hvordan dette materialet har blitt brukt etter krigen av et norsk samfunn som har hatt andre behov og interesser enn okkupasjonsmakten. Den tredje delen anlegger et minnesteoperspektiv for å avdekke hvordan aktører i norsk offentlighet, være seg kommuner, statlige direktorater eller Forsvaret, har forholdt seg til okkupasjonslandskap som kulturarv.

Problemstilling 1:

Hvordan brukte og formet okkupasjonsmakten landskaper i og rundt Trondheim, og hva forteller det om dens planer og forestillinger om området?

Jeg vil undersøke hvordan den tyske krigsmakten anvendte landskapene i Trondheim og hvilke materielle uttrykk dette fikk. Hva forteller dette om de militære planene og strategiske målsetningene de hadde for området? Tre lokaliteter eller landskap utvelges for nærgående analyse: ubåtbasen Dora, Lade flyplass og Persaunet leir. Ved hjelp av landskapsbegrepet vil de også settes i en større sammenheng som situerer lokalitetene i okkupasjonsstrategien i fjordbassenget, ikke minst til planene om en tysk marineby ved Gaulosen.

Problemstilling 2:

Hvordan har okkupasjonsmaktens materielle levninger blitt benyttet siden krigen, og hva forteller det om norske samfunnsaktørers holdninger til okkupasjonslandskap?

Jeg vil undersøke hvordan okkupasjonstiden har hatt innvirkninger på landskap og samfunn etter 1945 ved å studere hvordan relasjonene mellom okkupasjonslandskapene og sentrale samfunnsaktører har utviklet seg over tid. Viser bruk eller fravær av bruk til meningsrelasjoner preget av minner om krigen, eller er det andre aspekter ved de materielle levningene som er vektlagt? Sentrale aktører avgrenses til offentlige instanser som kommuner, Forsvaret og offentlig forvaltning. Fordi disse er de største aktørene i forvaltning av okkupasjonshistorisk eiendom, og de opererer innenfor nasjonalt utformet politikk, er det disse som må studeres for å kunne si noen om offentlige holdninger. Privat bruk vil trekkes inn der det er relevant fordi offentlig forvaltning kan springe ut ifra engasjement hos individer og interessegrupper.

Problemstilling 3:

Hvilken status har okkupasjonsmaktens materielle levninger hatt i norsk minnekultur og kulturminneforvaltning, og hvordan ser man på okkupasjonslandskapene i minnepolitikken i dag?

Ved å holde fast på de tre undersøkelsesområdene vil jeg undersøke hvordan man i norsk minnepolitikk har forholdt seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger som offentlige erindringsmarkører. Med andre ord, hvilke verdier, forestillinger og meninger er skapt i skjæringspunktet mellom den offisielle minnekulturen og okkupasjonslandskapene? Kan man påvise tildekking, ødeleggelse og glemsel, det antropologen Michel-Rolph Trouillot har kalt *silencing the past* (Trouillot, 2015)? Eller vises ivaretagelse og vern i tråd med at forståelsen av okkupasjonshistorien endrer seg?

1.3 Hypotese

Det var lenge først og fremst steder knyttet til patriotisme og motstandskamp som ble offisielle minnesteder i Norge. I de siste par tiårene er det imidlertid skjedd tydelige endringer. Ikke bare har det vært et langt større fokus på krigens ofre, ikke minst forfølgelsen av jødene, men samtidig har paradoksalt nok også flere av okkupasjonsmaktens materielle levninger fått lovfestet vern. Selv om disse stedene ofte kan knyttes til komplekse, sensitive og sågar vonde erfaringer, har mange blitt omvurdert fra uønskede til bevaringsverdige kulturminner.

For å samle problemstillingenes perspektiver, benyttes følgende arbeidshypotese: I bevegelsen fra krig til fred, etterkrigstid og inn i et nytt årtusen har okkupasjonsmaktens

materielle levninger gått fra å være påtvungne fremmedelementer, hvis umiddelbare status og meningsinnhold ikke bestod i okkupasjonshistoriske minner, men i deres praktiske nytteverdi, til senere i økende grad å bli vektlagt for deres historiske meningsinnhold og dermed innlemmet som kulturminner og minnesteder. Hypotesen grunner seg i en antagelse om at selv om fysiske spor etter okkupantene i mange tilfeller har inngått i landskapsutvikling siden frigjøringen, er det først de siste 20-25 årene de har begynt å innta posisjoner som offisielle erindringsmarkører, det vil si som kulturminner og minnesteder i det offentlige minnelandskapet. Som vitnesbyrd over en dramatisk periode er det interessant å undersøke hvorfor det har tatt flere tiår før slike steder er innlemmet som bestanddeler i norsk minnekultur.

Å gjøre okkupasjonsmaktens materielle levninger til kulturminner og minnesteder kan forstås som en form for *domestisering*. Et slikt perspektiv uthever den aktive og bevisste prosessen det er å gjøre fortidige spor og erindringer til en del av en minnekultur. Gillian Carr og Marek Jasinski beskriver dette som en prosess der *legacy*, altså rester fortiden har etterlatt, blir til *heritage*, minner som skal videreføres, det vil si et aktivt valg gjort av en gruppe for å gjøre slike spor til gruppens kulturarv (Carr & Jasinski, 2013, s. 39). Å utvelge hvilke fortidige spor som skal ivaretas, innebærer å vurdere hvilke verdier man ønsker å ta vare på for å utforme gruppens eller samfunnets identitet, det handler om å etablere tradisjon (Carr, 2014, s. 12). En slik overgang kommer blant annet til uttrykk når materielle levninger får vern, formidlingsstrategier og at de blir forskningsobjekter.

Samfunn og grupper erindrer, sorterer og skaper mening ut av fortidige hendelser ved hjelp av kollektive fortellinger og representasjoner om fortiden som skapes og deles gjennom felles gruppemedlemskap (Macdonald, 2013, s. 15). Å dele minner binder kollektivet sammen, men innebærer også seleksjon. Seleksjon handler ikke bare om hva som skal erindres, men hvem som skal erindre og hvordan. Enkelte minner vil trekkes frem som viktige, andre vil nedtones, utelates eller fordømmes. Synne Corell hevder at det å «minnes», «glemme» og «fortrenge» fortiden er metaforer, så når man studerer minner som sosiale fenomen, er det de politiske og kulturelle prosesser som bestemmer hvilke deler av fortiden som blir historie man må undersøke (Corell, 2010, s. 12). Adrian Forty illustrerer disse prosessenes metaforiske karakter når han påpeker at glemsel, eller formulert i freudiansk betydning «amnesi», kan forstås som noe intensjonelt, noe som foranlediger at man heller kan snakke om *amnesti*, fripass, når det gjelder mange glemselsprosesser. Amnesiens rolle i kollektiv erindring er slik sett ikke analogt med patologisk amnesi, men en allmenn og aktiv prosess som innebærer å gi amnesti til minner som virker splittende på grupper og samfunn, ved å «glemme» dem (Forty, 1999, s. 7). Å minnes kollektivt er en kompleks sosial prosess, hvori det ligger motsetninger,

spenninger og makt som former hva som gjelder som gyldige historiefortellinger og for hvem. Det foregår utvelgelse, betoning og fortregning, noe som gjør noen minner til mer markert historisk erindring enn annet. Noe fremheves, noe blir undertrykt, og annet blir rett og slett forsømt eller glemt. Slik bygges fellesskap.

Når det gjelder fysiske minner, kan disse prosessene imidlertid få konkrete uttrykk. De er ikke bare metaforiske, de får håndgripelig realitet. Samfunn behandler og respekterer sin materielle arv på synlige og konkrete vis. Den kan fremheves gjennom vedlikehold og restaurering, og ved å formaliseres som minnesteder. Motsatt kan arven ødelegges og fjernes, noe som vil bryte materielle kontaktpunkter til visse sider av fortiden. Men den kan også forgå ved glemsel og stillhet, ved unnfallenhet eller uvitenhet, eller rett og slett manglende oppmerksomhet. Slike prosesser kan påvirkes av hvordan den historiske arven ønskes husket, hvilket igjen viser til et meningslandskap der noen oppfatninger vil være styrende.

Odd-Bjørn Fure stilte på 1990-tallet spørsmål om den nasjonale konsensusen innen forskning på andre verdenskrig i Norge hadde ført til en *berøringsangst* for emner av traumatisk og problematisk art. Eksempler på tema som kunne anses som ubehagelige, dels også oversett, er norsk kollaborasjon, frontkjemperne, tyskerjenter, tyskerbarn, tvangsarbeid, krigsprofitorer og krigsfangenes og jødernes historie (Fure, 1999). Med Fortys begrep ble disse minnene gitt amnesti, fordi de har virket fragmenterende på den nasjonale identiteten. Siden årtusenskiftet har riktignok de fleste av disse emnene blitt underkastet studier (Grimnes, 2018, s. 11–12). Ny kunnskap har ført til nye tolkninger og nye behov for historisk refleksjon, noe som også har preget holdninger til okkupasjonsmaktens materielle levninger.

Erindringer om okkupasjonstiden ligger i et brytningspunkt der de personlige minnene om perioden holder på å forsvinne. Fordi minnene forsvinner som opplevd erfaring, vokser det frem nye forståelseshorisonter. Det vil jeg blant annet se i sammenheng med den franske historikeren Pierre Noras syn på hvordan kollektive minner nedfeller seg i begrepet *lieux de mémoire*, minnesteder (Nora, 1989). Han mener minner nedfeller seg i *steder* i metaforisk forstand. Disse stedene kan få symbolske kvaliteter, være seg et flagg, en bok eller et fysisk sted, og de blir slik erindringsmarkører for kollektiv fortidsforståelse. Noras analyse baserer seg i hovedsak på hvordan minnekulturer har endret seg i overgangen fra førmoderne tradisjonelle samfunn til industrielle moderne samfunn. Her vil hans teori brukes på hva som skjer når minner om okkupasjonen forsvinner som levende erfaring, i Noras egen terminologi, at minner om krigen går fra *milieux de mémoire* til *lieux de mémoire*, fra miljøer der minner lever til steder minner erindres (Nora, 1989, s. 7).

Noras argument gjenfinnes hos ekteparet Jan Assmann og Aleida Assmann som bruker begrepsparet *kommunikative* og *kulturelle* minner. Dette er to former for kollektiv erindring, der det første beskriver levende minner om hendelser som deles gjennom ulike former for kommunikasjon i et erfaringsfellesskap. Når nye generasjoner erstatter eldre, vil mange av disse minnene og erfaringene forvitte, men noen vil bevares i tekst, tradisjoner og i minnesteder, kort sagt i kultur (Assmann, 2006; Assmann, 2010). Ola Svein Stugu foreslår at disse begrepene er nyttige for å forstå hvordan andre verdenskrig er erindret i Norge. Fordi de kommunikative minnene om okkupasjonstiden er knyttet til tidsvitner, vil nye generasjoner i økende grad bli avhengig av kulturelle minner som medieres gjennom kulturprodukter for å huske krigen siden krigsgenerasjonen selv forsvinner (Stugu, 2021, s. 18).

Å se okkupasjonsmaktens materielle levninger i relasjon til et slikt syn på erindring, betoner en kvalitativ forskjell i å studere henholdsvis nære og fjerne historiske perioder. Så lenge minnene om okkupasjonen lever i befolkningen, er disse minnene kollektivt til stede som opplevd erfaring. I skrivende stund, hvor de som opplevde krigen, er de eldste blant oss, forsvinner erfaringene og den samtidige forståelsen, og med det kan spenninger slippe taket. Det betyr ikke nødvendigvis at minnene blir banale eller trivielle med tidens gang; minner om konflikter har i noen tilfeller en svært lang overlevelsestid og kan vekkes til live etter lange perioder (van der Laarse, 2013, s. 85). Når fortiden forsvinner som levende erfaring og går over i å bli historie, skjer det like fullt en kvalitativ endring. I det okkupasjonstiden blir et sted som prinsipielt sett ikke lenger kan erindres, men kun representeres, blir den til et «fremmed land» (Lowenthal, 1985). Når det skjer, får vi ifølge Nora behov for å «krystallisere» steder vi kan minnes krigen, fordi den er i ferd med å bli fremmed for oss (Nora, 1989). Fordi forbindelsen mellom minne og fortid svekkes, er det følgelig kanskje oppstått behov for å innlemme okkupasjonsmaktens materielle levninger som minnesteder i den offentlige minnekulturen.

1.4 Avhandlingens oppbygging

Resten av dette kapitlet vil redegjøre for forskningsemnet og forskningsstatus, mens **kapittel 2** redegjør for metodebruk og kildetyper. **Kapittel 3** gir en utdypet oversikt over avhandlingens konseptuelle og teoretiske rammeverk. **Kapittel 4** etablerer en okkupasjonshistorisk oversikt for å gi et historiefaglig bakteppe for det avhandlingen ser som sin prinsipielle relasjon, nemlig minnerelasjonen mellom okkupasjonstiden i Norge og tiden etterpå. **Kapittel 5** gir en redegjørelse av hva avhandlingens empiriske utgangspunkt er, nemlig den materielle kulturen som utgjorde okkupasjonslandskapene. I **kapittel 6** belyses det hvordan okkupasjonsmaktens spor og virkninger gjorde seg gjeldende i etterkrigs-Norge. **Kapittel 7** bygger på resultatene

fra de foregående kapitlene og diskuterer materielle levninger fra okkupasjonen som minnesteder. **Kapittel 8, 9 og 10** er avhandlingens analysekapitler av de tre undersøkelsesobjektene Dora, Lade flyplass og Persaunet leir. **Kapittel 11** gir en kort komparasjon av avhandlingens objekter med tre andre okkupasjonslandskap. **Kapittel 12** sammenfatter analysene, besvarer problemstillingene og redegjør for hypotesen.

1.5 Avgrensning

Materielle levninger fra okkupasjonstiden i Norge finnes over hele landet, i nesten alle miljøer og i en mengde forskjellige størrelser, former og fasonger. De kan være minner om motstand eller okkupasjon, dagligliv eller krigføring, og de kan knyttes til ulike grupper. Avhandlingen avgrensner kildetilfanget ved å undersøke *okkupasjonsmaktens* materielle levninger. Det er i denne forstand man må forstå begrepet okkupasjonslandskap: for det første er det tyskernes materielle levninger som undersøkes, for det andre er det okkupasjonssystemet som er i fokus, ikke krigshandlinger. Denne avgrensningen gjenfinner man i litteraturen i skillet mellom begrepene «krigshistorie» og «okkupasjonshistorie» der Stein Ugelvik Larsen foreslår at krigshistorie sikter mer til militære operasjoner, mens okkupasjonshistorie sikter i større grad til allmenne forhold i samfunnet under krigen (Larsen, 1999b, s. 9).

Okkupasjonsmaktens materielle levninger kan også sorteres. Militære, økonomiske, juridiske, logistiske og industrielle systemer fikk ulike uttrykk. Forsvarsstrategien resulterte i en stor mengde forsvarsarkitektur; anleggsprosjekter har etterlatt hundrevis av fange- og arbeidsleirer; det tyske retts- og politisystemet skapte fengsler og rettersteder; industriell og økonomisk aktivitet skapte anlegg for industri og transport; mens krigføring har etterlatt steder for slag og trefninger. Den tyske overtagelsen av sivilsamfunnet har også satt spor gjennom tusenvis av rekvisisjoner og beslaglegninger av eiendom. For å knytte alt sammen ble det bygd infrastruktur av veier, jernbane, strøm, vann og radio- og telekommunikasjon. Samlet utgjorde alt dette en *konfigurasjon*, en kombinasjon av overlappende systemer og nettverk som understøttet en væpnet okkupasjon der landskap og befolkning skulle underlegges militære behov og ideologiske målsetninger.

For å håndtere omfanget av kildematerialet holder analysen fokus på materielle levninger direkte eller indirekte knyttet til forsvarssystemet. Et begrep som ofte brukes for å beskrive disse anleggene er «Festung Norwegen». Ifølge Torgeir Sæveraas brukte tyskerne selv i hovedsak navnene «Westwall Norwegen» og «Norwegenküstenbefestigung». Selv om navnet Festung Norwegen også forekom under krigen, er det i større grad en etterkrigstidsbenevnelse (Sæveraas, 2017, s. 10–11; 2018, s. 190–191). Benevnelsen benyttes her som et samlebegrep

over alle tyske militærinstallasjoner i landet. Den innbefatter dermed anlegg som inngikk som en del av Atlanterhavsvollen, en sammenhengende forsvarslinje som strakk seg fra Biscayabukta i sør til Kirkenes i nord. I tillegg kom anlegg og infrastruktur for krigføring på Nordfronten, for angrep ut i Atlanterhavet og for kraft- og råvareindustri som understøttet den tyske krigsinnsatsen. Alt dette førte til et bredt spekter av militære installasjoner, som kystfort, marinebaser, militærleirer, luftvern, flystriper, fabrikker og minefelt.

Ved å bruke betegnelsen Festung Norwegen ønsker jeg å understreke at undersøkelsen ikke avgrenser seg til det defensive forsvarssystemet i Atlanterhavsvollen. Jeg vil derimot se den tyske utbyggingen av norske landskaper som et integrert foretak, der ulike strategier og behov falt sammen i materielle nettverk, her beskrevet som okkupasjonslandskap. Ettersom jeg holder hovedfokus på anlegg knyttet til okkupasjonsmaktens militære drift, vil undersøkelsen ikke gå i dybden i fangeleir- og industrisystemene. Selv om disse representerer egne og komplekse forskningsfelt, kan dette synes problematisk med tanke på at leirsystemene for sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger først og fremst ble brukt for å anlegge forsvarsanlegg og infrastruktur. Forbindelsen mellom forsvarsverker og fangeleirer vil derfor beskrives der det er nødvendig for å forstå materielle og funksjonelle sammenhenger i landskapene som undersøkes. Dette vil vise hvordan okkupasjonsmaktens militære strategier var forbundet med undertrykkelse og overgrep, og hvordan også dette fikk materielle uttrykk.

1.5.1 Geografisk og materiell avgrensning

Geografisk er Trondheim prosjektets undersøkelsesområde. Byen har et stort tilfang av ulike typer materielle levninger som er et godt utgangspunkt for å forstå hvordan okkupasjonsmakten organiserte seg. Fordi Trondheimsfjorden ble en av de viktigste flåtebase for den tyske Kriegsmarine, er byen under krigen beskrevet som en marineby (Brox, Hansen & Sivertsen, 2015). Trondheims betydning var med andre ord knyttet til fjordens strategiske viktighet. De tre undersøkelsesobjektene i byen må dermed sees i sin geografiske sammenheng. Analysen vil derfor begynne med å presentere forsvarssystemet rundt fjordbassenget for å gi en materiell og funksjonell kontekst til det som foregikk i byen. Fjordbassengets topografi var styrende for hvordan kommunikasjonslinjer, forsvarsstillinger og avdelinger ble anlagt og organisert, noe som fremheve at Trondheim kan forstås som en del av et større nettverk. For eksempel lå tyske overflateskip til anker hovedsakelig i Åsen og på Frosta, ubåtene lå på Dora, mens det på Ørlandet og Agdenes ble bygd store kystfort som skulle forsvare fjordmunningen.

Undersøkelsesobjektene Dora, Lade flyplass og Persaunet leir skal i første omgang representere hvordan okkupasjonen utspilte seg i Trondheim og vise hvordan den avsatte store

materielle avtrykk. De er utvalgt på bakgrunn av deres tilhørighet til forsvarssystemet. Utvalget er basert på tre kriterier som skal korrespondere med den analytiske prosessens gang. 1) De skal vise den tyske krigsmaktens forsvarsaktiviteter og -strategier i Trondheimsområdet. 2) De skal på forskjellig vis illustrere hvordan det norske samfunnet har behandlet materialet etter krigen. 3) De skal belyse hvordan kulturminneforvaltningen har formidlet, forvaltet og forholdt seg til dem, samt være eksempler på fremtidige forvaltnings- og formidlingskasus.

1.6 Begrepsapparat

Avhandlingen støtter seg på historiefaglige og arkeologiske metoder samt perspektiver fra kulturminneforskning. For å binde dem sammen brukes en rekke begreper. Kulturteoretikeren Mieke Bal har i sin bok *Travelling Concepts in the Humanities* argumentert for hvordan humanistiske disipliner, i en tid hvor grensene mellom dem viskes ut, nettopp må søke sin basis i *begreper* heller enn metoder (Bal, 2002). Selv om objektene for humanistiske studier har endret seg – de er blitt tverrfaglige – har metodene ofte forblitt fagspesifikke og man risikerer å bruke metoder som ikke er grunnet i en sammenhengende metodologi, og i verste fall misforstår begrepenes betydning (Bal, 2002, s. 5).

Begreper både binder sammen og skiller ting fra hverandre. På den ene siden må begrepsbruk være eksplisitt fordi begrepsinnhold og betoning ikke forblir den samme over tid. De får også ulikt innhold i forskjellige forskningstradisjoner – de kan «reise» fra et fag til et annet og endrer kontekst og dermed betydning. På den andre siden kan begreper være en metodologisk basis som forbinder forskjellige forskningstradisjoner og gir mening til den analytiske og teoretiske forståelsen av et tverrfaglig materiale. I det følgende vil derfor avhandlingens mest sentrale begreper presenteres.

1.6.1 Materiell kultur, materielle levninger og materialitet

Det viktigste kjennetegnet ved arkeologifaget er dets primære studieobjekt, *materiell kultur*, altså fysiske objekter og spor skapt av menneskelig atferd og aktivitet (Olsen, 1997, s. 172). Materiell kultur er på den ene siden et samtidig fenomen, noe som eksisterer i en samtidig opplevelse av verden, uavhengig av om det er en flintøkse fra steinalderen eller årets nye TV-spillkonsoll. Sporene etter okkupasjonsmakten er materiell kultur i den forstand at vi kan oppleve dem i landskapet i dag. På den andre siden kan materielle objekter relateres til fortidige kontekster (Hodder, 2001, s. 190). Slik kan materiell kultur også forstås som *materielle levninger*, rester fra tidligere sammenhenger som ikke lenger finnes eller er virksomme slik de en gang var. Disse to perspektivene utelukker riktignok ikke hverandre; materielle levninger er avtrykk etter fortiden samtidig som de er til stede i vår egen samtid. Distinksjonen avhenger av

hvilke relasjoner man ønsker å belyse, hvilke kontekster de knyttes til, og hvilke epistemologiske og ontologiske perspektiver man vektlegger. For å betone at okkupasjonsmaktens anlegg er fysiske rester etter en særegen tidsperiode, brukes her begrepet materielle levninger. Termen fremhever at avhandlingen vil undersøke deres meningsinnhold med særlig fokus på den tilknytning de har til okkupasjonstiden, samt hvordan de har hatt et skiftende meningsinnhold fra tiden etter krigen og frem til i dag.

Begrepet *materialitet* benyttes av og til synonymt med materielle levninger. Det kan imidlertid være hensiktsmessig å skille mellom de to begrepene. Der materielle levninger refererer til fysiske spor, kan materialitet peke til relasjoner mellom mennesker og ting, og til hvordan dette forholdet oppleves (Dant, 2005). Dette er beskrevet som en prosess som stadig forhandles på bakgrunn av persepsjon så vel som kultur (Persson, 2014, s. 36). Fordi mennesker møter, tolker og handler i verden i stor grad gjennom materialitet, er dette skillet nyttig for å begrepsliggjøre hvordan mennesker gir mening til materiell kultur, men også motsatt, hvordan materiell kultur innvirker på mennesker. Begrepet vil brukes for å beskrive relasjonene mellom mennesker og okkupasjonsmaktens materielle levninger på forskjellige tidspunkt.

1.6.2 Krigsminner

Termen *krigsminne* rommer mye. Det brukes ofte som et samlebegrep for materielle levninger fra andre verdenskrig som kan knyttes til alle sider ved okkupasjonstiden, være seg motstandskamp, dagligliv, undertrykkelse eller krigshandlinger. Men det kan også sikte til immaterielle minner som bæres av individer eller av grupper. Først og fremst uthever termen at krigsminner er et fenomen med bakgrunn i en særegen kontekst – krig – og som dermed bærer egenartet verdiladning. I Riksantikvarens satsning «Krigens kulturminner» fra 2015 er krigsminner definert som «fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon» (Riksantikvaren, 2015). Den peker ikke spesifikt til minner om andre verdenskrig, dog ettersom Norge i over 200 år har vært fri for store konflikter, bortsett fra okkupasjonen, så vil krigsminner i Norge overveiende være produkter av *krigen*. Definisjonen er imidlertid for omfattende og dermed for upresis fordi formuleringen ikke skiller mellom materielle levninger og immaterielle minner, et forhold denne avhandlingen vil undersøke. For å undersøke hvordan minner og meninger om okkupasjonsmaktens materielle levninger har vært i endring siden krigens slutt, vil det skilles mellom krigshistoriske minner, som forstås som immaterielle minner, og materielle levninger, som er fysiske spor. Slik kan analysen sondre mellom det fysiske materialet på den ene siden og minner og meninger som knyttes til det på den andre.

1.6.3 Kulturminner

Kulturminneloven definerer et kulturminne som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til» (1978, § 2). Denne vide definisjonen innbefatter alt fra miljøer til enkeltobjekter, så lenge det finnes en kobling mellom menneskelig virksomhet, materiell eller immateriell, og den fysiske størrelsen dette er knyttet til. I den forstand refererer begrepet til *alle* menneskelige spor etter fortiden. Loven diskriminerer ikke mellom de ulike sporenes meningsinnhold, men bruker begrepet åpent og verdinøytralt (Kahn, 2007, s. 128). Dette innebærer at tyske forsvarsanlegg fra krigen prinsipielt sett er kulturminner på lik linje med steinalderboplasser og kirkebygg.

Kulturminnebegrepet vektlegger fortidsspor som ressurser, som kilder til vitenskapelig kildeverdi og kilder til opplevelse (Holme, 2005, s. 26). I praksis har imidlertid ikke alle spor etter fortiden samme interesse, verdi eller assosiasjonskraft. Det skapes derfor hierarkier der ulike typer fortidsspor tolkes ut ifra forskjellige kriterier. Disse kriteriene påvirkes av historiske, ideologiske, politiske, juridiske, faglige og praktiske forhold. For å forstå disse er det nyttig å plukke kulturminnebegrepets to bestanddeler fra hverandre. *Kultur* sikter til at kulturminner er menneskeskapt i motsetning til naturskapt, og støtter seg på dikotomien natur-kultur. Heri ligger begrunnelsen av at alt menneskeskapt er kulturminner og det som gir formell status til alt fra kokegropen til flintredskap til skipsvrak. *Minne* er mer komplekst. Det sikter til at kulturminner er rester og spor av noe som ikke lenger finnes eller er virksomt slik det en gang var. Men det betegner også intensjon og seleksjon. Enkelte spor fra fortiden anses som viktigere, finere eller mer verdifulle enn andre, noe som gjør at ulike kulturminner får ulike grader oppmerksomhet, avhengig av deres proveniens, beskaffenhet og meningsinnhold.

Hvilken verdi man tillegger ulike spor fra fortiden vil være preget av individuell oppfatning, men det er også et kollektivt anliggende. I paragraf 1 i kulturminneloven angis det at det er et nasjonalt ansvar å verne kulturminner og kulturmiljøer (Holme, 2005, s. 26). Fordi kulturminnevern er et offentlig anliggende, vil vurderinger av hva man anser som verdifullt påvirkes av holdningene i den offentlige minnekulturen. Pierre Nora hevder at seleksjonen er en følge av kollektiv erindring. Det må sorteres mellom spor fra fortiden, hvis ikke, kunne ikke minnekulturer og kollektive minner eksistert, for det ville ikke vært noe skille mellom *lieux de mémoire*, steder vi minnes, og *lieux d'histoire*, alle spor etter fortiden (Nora, 1989, s. 19). Et tydelig eksempel på seleksjon er skillet mellom kulturminner som har automatisk lovfestet vern og de som ikke har det. Alle levninger fra før 1537 (1650 for stående bygninger) er automatisk fredete kulturminner (det er andre bestemmelser for f.eks. skipsfunn og samiske kulturminner). Dette skillet ble etablert med «Lov om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger» fra 1905

(Christensen, 2011, s. 96). Man anså med andre ord eldre levninger som viktigere enn yngre, fordi vikingtid og middelalder var betydningsfulle for den pågående nasjonsbyggingen.

Mye har skjedd i kulturminneforvaltningen siden 1905, men når dagens kulturminnelov fra 1978 beskriver alle spor fra fortiden som kulturminner, betyr ikke dette at alle kulturminner har fått samme betydning og verdi. Året 1537 står fortsatt som grense for hva som har automatisk vern. Om yngre fortidsspor skal vernes, må de belage seg på andre bestemmelser slik som vedtaksfredning, antikvariske føringer, bestemmelser i plan- og bygningsloven eller velvilje fra eiere og forvaltere. Det må med andre ord en politisk prosess til for å gi et yngre kulturminne formelt og offisielt vern. Slike vurderinger gjøres på bakgrunn av kulturminnets kulturhistoriske og arkitektoniske verdi (Kahn, 2007, s. 129). Hva som er kulturhistorisk viktig kan sees i forbindelse med den kollektivt bakenforliggende og verdiladede motivasjonen for historisk bevissthet og seleksjon, selve *minne*-delen av kulturminnebegrepet. Fordi norsk kulturminneforvaltning springer ut ifra en kollektiv minnekultur, og intensjon og seleksjon er blant dens grunnleggende operasjoner, betyr dette at enkelte kulturminner vil ha mer vesentlige eller utrykte posisjoner i minnekulturen enn andre. I denne sammenhengen kan man kanskje skille mellom formelle kulturminner, som har sterke grader av vern, og mer uformelle kulturminner, som må formaliseres for å inngå i det autoriserte minnelandskapet.

Fordi yngre kulturminner må vurderes for å bli formelle, kan det å verne et kulturminne fra etter 1537 si noe om relasjonen mellom samfunnet og den perioden eller konteksten levningen stammer fra. Så lenge materielle levninger fra okkupasjonstiden ikke har offentlige og formelle vernebestemmelser, kan man argumentere for at de kun anses som levninger eller spor fra fortiden, det Carr og Jasinski kaller *legacy*. Når de derimot får vern eller inkluderes i minne- og forvaltningsstrategier, markerer dette en transformasjon der levningen domestiseres til kulturarv, det Carr og Jasinski beskriver som *heritage* (Carr & Jasinski, 2013, s. 39). Å formalisere tyske anlegg som vernede kulturminner kan følgelig si noe om samfunnets og samtidens forhold til okkupasjonstiden. At spor fra okkupasjonstiden formaliseres som kulturminner er et uttrykk for at deres meningsinnhold anerkjennes i minnekulturen. Slik vi har sett, fanger imidlertid ikke kulturminnebegrepet nødvendigvis opp hvordan man nyanserer mellom disse levningenes meningsinnhold, derfor vil analysen også bruke begrepet *minnested*.

1.6.4 Minnesteder

For å beskrive offentlige meningsendringer som knytter seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger, støtter analysen seg på Pierre Noras begrep *minnested* (Nora, 1989). Et minnested, eller et *lieu de mémoire*, er et sted hvor en gruppe ønsker å erindre et forhold, hendelse eller en

tanke tilknyttet fortiden. Termen minneste er i stor grad metaforisk da disse stedene på mange måter er mentale konsepter. For at de skal kunne deles av et fellesskap, må minneste riktignok ha materielle, funksjonelle og symbolske egenskaper. De behøver ikke nødvendigvis være et fysisk sted i en topografi eller en materiell levning. Et minneste kan også være et flagg, en sang eller en bok. Det essensielle er ikke stedets form, men at en gruppe har ønske og behov for å erindre, et behov som krystalliseres metaforisk i et «sted» (Nora, 1989, s. 18–19).

Ettersom minneste skapes i relasjon til kollektive minner, vil ulike minnekulturer gjerne ha ulike minneste; et *lieu* for én gruppe behøver ikke være det for en annen. Minneste bevarer og fremhever en intensjonell versjon av fortiden i henhold til verdiene i minnekulturen de skapes i. I minnekulturen som rådet i Norge etter krigen, har man for eksempel i hovedsak etablert minneste som refererer til hendelser og ideer som understøtter en nasjonal selvforståelse. «8. mai» og «gutta på skauen» er på denne måten minneste på samme måte som Hegra festning og Falstadskogen. Det er «steder» som får sitt meningsinnhold ut ifra forståelsen av okkupasjonen som en fortelling om det gode mot det onde.

I Noras utredning av minneste fremstår begrepet mye bredere enn i den dagligdage forståelsen av et minneste som et fysisk avgrenset og utformet sted, gjerne med en støtte, plakett eller statue. Slike steder er heller *minnesmerker*, et utformet, fysisk element. Et minnesmerke er mer en deskriptiv betegnelse, mens et minneste i større grad peker til de normative og fortolkende sidene ved erindringen. I utformingen av et nasjonalt minneste etter terroraksjonen i Norge 22. juli 2011 ble det for eksempel fremhevet at å tenke om hendelsene som et minneste heller enn et minnesmerke, ville gi stedet en bredere funksjon utover å beskrive en konkret historisk hendelse, og i større grad invitere til refleksjon som gir et større fortolkningsrom (Hjorth & Gjermshusengen, 2017).

Fordi idealene i kollektive minnetradisjoner endres, vil også minneste over tid endre mening og relevans. Det som for 75 år siden var funksjonelle og symbolske minneste, er ikke nødvendigvis det i dag. En tysk militærleir ville være utenkelig som norsk minneste i 1950. Når man i dag ser at tyske militærleirer fredes, betyr det at stedenes meningsinnhold har endret seg. At okkupasjonsmaktens materielle levninger endrer status, kan dermed begripes som at de blir *lieux de mémoire*. Dette skjer når den rådende minnekulturen tar eierskap i utvalgte sider av fortiden og gjør dem til sine, fortiden *domestiseres*.

1.6.5 Domestisering og makt

Begrepet «domestisering» er i denne avhandlingen brukt for å beskrive hvordan flere av okkupasjonsmaktens materielle levningers meningsinnhold er endret ettersom de nå

innlemmes som nasjonal kulturarv, det vil si kulturminner og minnesteder. Ordets primære betydning betegner en prosess der dyr og planter tilpasses menneskeskapte miljøer gjennom genetiske endringer over tid. *Domus* betyr hus eller hjem, så å domestisere ville dyr handler om å gjøre dem til husdyr. Domestisering er en måte å få innflytelse over eksterne forhold som i utgangspunktet ligger utenfor ens kontroll.

Begrepet har vist seg nyttig for å beskrive flere former for tilpasning. *Domestication theory* er en innfallsvinkel til hvordan samfunn og grupper «temmer», normaliserer og tar i bruk ny, gjerne importert teknologi (Silverstone & Hirsch, 1992). Tanken bak avhandlingens bruk av begrepet er at denne prosessen er sammenlignbar med hvordan minnekulturer opptar og tilpasser fortidige spor og minner til sine egne fortellinger. En minnekultur gjennomgår hele tiden forhandlingsprosesser som gir nye rom for tolkning, som igjen skaper nye typer minnehistorisk bevissthet. Domestisering betegner dermed at «nye» og «eksterne» minner fra fortiden opptas i det kollektive minnet.

En minnekultur vil endres på grunn av politisk, demografisk og historisk utvikling. Over tid skapes det rom for at minner som på tidligere tidspunkt var uinteressante eller uønskede, kan oppleves mer aktuelle og derfor blir en del av den offisielle minnekulturen. Omvendt kan eldre minner og minnesteder miste sin aktualitet eller legitimitet og derfor bli utvist fra den offentlige erindringsmarkøren. Innlemmelsen av nye minner i minnekulturen foregår riktignok ikke friksjonsløst, men påvirkes av maktstrukturer og ideologi; det finnes alltid ulike interesser i en gruppe eller et samfunn hvor visse verdier vektlegges over andre. Disse maktstrukturene legger føringer for hvilke minner som aksepteres slik at de kan ta plass som offentlige erindringsmarkører. En minnekultur er alltid noens minnekultur.

Politisk og ideologisk makt er styrende for hva som innlemmes i det kollektive minnet og dermed for hva som blir som minnesteder. Det skjer ved at minner tillegges meningsinnhold som er i overensstemmelse med minnekulturens idealer, de domestiseres. Okkupasjonstidens rolle i norsk minnekultur er et utpreget eksempel, hvor noen minner er tilpasset og sanksjonert av den rådende orden og fremhevet som viktige, mens andre er utelatt fra det offisielle minnelandskapet. Riktignok kan et slik ovenfra-og-ned-perspektiv skygge for det komplekse samspillet mellom minner og meninger som hele tiden foregår i et samfunn. Selv om en offisiell minnekultur tilstreber en intensjonell versjon av fortiden, kan dette perspektivet føre til at man overser den store variasjonen av minner som på tross av dette hele tiden eksisterer (Cappelletto, 2005, s. 8). En måte å nyansere dette forholdet analytisk er ved et relasjonelt perspektiv, det vil si å fremheve den gjensidige påvirkningen som hele tiden pågår mellom minnekultur og minner. For å erindres offentlig vil en minnekultur tilpasse minners meningsinnhold slik at de

er i overensstemmelse med rådende idealer. Men også minnekulturen kan tilpasse seg minner, for eksempel ved å påta seg ansvar for enkelte sider av fortiden. Det er altså ikke bare minnekulturen som kan tilpasse minner, men minnene selv kan være med på å endre minnekulturen. På samme måte som kornet domestiserte mennesker like mye som mennesker domestiserte kornet – ved å gjøre mennesker bofaste (Harari, 2017, s. 90) – så domestiseres også minner ved at samfunnet hele tiden forhandler med og tilpasser seg fortiden.

Et synlig uttrykk for at (deler av) okkupasjonsmaktens materielle levninger domestiseres, er at det inkluderes i formalisert kulturminnevern, mest eksplisitt i lovgivning. Å verne et slikt sted ved kulturminneloven er en statlig sanksjonering som innebærer at det skal vernes på lik linje med kulturminner som ligger utenfor okkupasjonshistorisk kontekst. Med det sterke båndet mellom nasjon og stat i Norge avslører dette en nasjonal innlemmelse av spor etter okkupasjonsmaktens som konstituerende elementer i nasjonalstatens minnekultur. Begrepet blir slik et analytisk verktøy for å forklare avhandlingens hypotese om hvordan okkupasjonsmaktens materielle levninger har gått fra å være uinteressante som kulturarv til i økende grad bli innlemmet som offisielle erindringsmarkører.

1.7 Forskningshistorie

Avhandlingen undersøker et tema som vektes på forskjellig vis i ulike fagtradisjoner. Først og fremst handler det om forholdet mellom historiefaget og arkeologien, men impulser til dette arbeidet er også hentet fra kulturminneforskning, sosiologi og arkitektur. En viktig del av den analytiske prosessen er å knytte sammen historiefaglige og arkeologiske perspektiver på materielle levninger fra okkupasjonstiden. Videre skal disse sporene forstås med minne- og kulturminneperspektiver. Å knytte sammen relevante arbeider og perspektiver som både skal ligge til grunn for samt plassere avhandlingen i forskningshistorien, er utfordrende for et tverrfaglig prosjekt. Norsk okkupasjonshistorie er gjenstand for svært mange faglige analyser. Det er derfor ikke mulig å gi en uttømmende forskningshistorie. Målet er heller å gi en oversikt over forskningsinnsats som er relevant for avhandlingens emne, for å plassere prosjektet i forskningstrender innen historie, arkeologi og kulturminneforskning, først og fremst i Norge, men med utblikk til internasjonal forskning.

1.7.1 Internasjonale forskningstrender

Okkupasjonsmaktens materielle levninger er blitt aktuelle forskningsobjekter i Europa etter den kalde krigens slutt, i hovedsak etter årtusenskiftet. Det finnes enkelte tidligere eksempler på faglig interesse for emnet, men de kommer ofte fra andre fagfelt enn arkeologi og historie. Et eksempel er boken *Architecture of Aggression*, et arkitekturhistorisk verk fra 1973 som

belyser befestningsarkitektur fra det 20. århundre, deriblant tysk betongarkitektur fra nazitiden (Mallory & Ottar, 1973). Et mer sosiologisk-filosofisk studium finnes i boken *Bunker Archaeology* av den franske sosiologen Paul Virilio fra 1975 (engelsk utgivelse; Virilio, 1994). Den drøfter hvordan bunkernes tilstedeværelse etter krigen har skapt sine egne landskaper som har påvirket oppfattelsen av store landområder i Europa både visuelt og historisk.

Innenfor arkeologifaget er det de siste par tiårene oppstått forskningsinnsats som retter søkelys på materiell kultur fra krig og konflikt, gjerne kalt konfliktarkeologi. Det kan forstås som et paraplybegrep over ulike arkeologiske innfallsvinkler til undersøkelser av materielle levninger og landskapsbruk knyttet til konflikter (Carman, 2013). Et underfelt av konfliktarkeologi er *battlefield archaeology*, slagstedsarkeologi. Feltet fikk sin spede start etter undersøkelser av slagmarken ved Little Bighorn i USA på slutten av 1980-årene, og regnes for å være en av de første undersøkelsene som la grunnlaget for konfliktarkeologien. Slagsteds- og konfliktarkeologi favner i dag spor fra verdenskrigene, fra Napoleons felttog i Russland, til slaget ved Teutoburgerskogen og enda flere tusen år tilbake (Pollard & Grothe, 2015, s. 51).

Et felt som spesialiserer seg på arkeologisk forskning på det 20. århundrets konflikter, er *modern conflict archaeology*. Fordi det undersøker emner som ligger nært i tid, sammenfaller det gjerne med samtidsarkeologiske perspektiver. Feltet kan skille seg noe fra slagstedsarkeologi ved å være mer tverrfaglig og teoretisk fokusert og forsøker ofte å belyse et bredt spekter av dimensjoner ved konflikt, være seg minneteoretiske, museale, historiefaglige og arkeologiske. Slike studier trekker derfor gjerne på metoder og teorier fra flere disipliner, noe som gjør feltet mangfoldig og eksplisitt tverrfaglig (Saunders, 2012, s. x–xi). Det fremsettes ofte at underdisiplinens startpunkt ble formalisert under *World Archaeological Congress* i 1999 (Schofield, Johnson & Beck, 2002a, s. 2). I forlengelse av dette Schofield, formulerte Johnson og Beck begrepet *Matiériel Culture* som refererer til materielle minner og artefakter fra det konfliktfylte 20. århundre (Schofield, Johnson & Beck, 2002b).

De siste tjue årene er det utgitt en rekke publikasjoner som omhandler materielle spor etter okkupasjon og krigføring under andre verdenskrig i Europa. Typisk fokuserer de spesifikke kasus, være seg tysk betongarkitektur på Kanaløyene (Carr, 2010), forsvarsstillinger i Normandie (Gaffney, Gater, Saunders & Adcock, 2004), eller andre områder med høy konsentrasjon av militære materielle levninger, slik som i skogene i nordvest-Frankrike (Passmore, Harrison & Tunwell, 2014) eller Lappland i Finland (Seitsonen, 2021). I Spania har Alfredo González-Ruibal vist hvordan arkeologien kan avdekke forhold og hendelser i den spanske borgerkrigen (González-Ruibal, 2012). En finsk undersøkelse, som ligger nært på denne avhandlingens perspektiv, undersøker hvordan tyskernes militarisererte finske byer og

transformerte bylandskapet (Ylimaunu et al., 2013). Det finnes også utgivelser som plasserer okkupasjonsmaktens materielle levninger i tverrnasjonale kontekster, deriblant *The Atlantic Wall as Military Archaeological Landscape* (Postiglione & Bassanelli, 2011).

Arkeologisk forskning på fange- og konsentrasjonsleirer skiller seg ut som et eget underfelt. Den påtar seg ofte i oppgave å finne fakta i beretninger om fengsling og massedrap, handlinger gjerningspersonene ofte forsøkte å skjule sporene etter. Det som av og til kalles *Holocaust Archaeology* berører både materialitet og minner knyttet til konsentrasjons- og utryddelsesleirer (Colls, 2015). Et eksempel er den danske avhandlingen *Holocaustarkæologi - en arkæologisk funktionsanalyse af utryddelsesleirerne i Polen 1941–1945*, som gjør en funksjonsanalyse av materielle elementer i nazistiske utryddelsesleirer i Polen (Stensager, 2007). Denne typen tverrfaglig arkeologi er også motivert av at studier av materiell kultur kan skape ny kunnskap og være nyttige hjelpemidler i museale og pedagogiske sammenhenger.

Et annet felt knyttet til konfliktarkeologi er *forensic archaeology*, eller rettsmedisinsk arkeologi (Cox, 2001, s. 156). Arkeologiske teknikker brukes for å undersøke steder for krig og drap, anvendbart for samtidige kriminalsaker så vel som for funn av gamle menneskelige levninger. Rettsmedisinske prinsipper er for eksempel anvendt på gravlokalteter fra borgerkrigen i Jugoslavia på 1990-tallet (Juhl, 2005), men også på den 5000 år gamle neolittiske ismannen Ötzi, funnet i Alpene i 1991 (Gostner & Vigl, 2002).

1.7.2 Forskning i Norge

I Norge kan den akademiske interessen for materielle levninger fra okkupasjonstiden spores tilbake til 1990-tallet. Det er flere grunner til at interessen begynte da. Om man følger Assmann vil generasjonsskifter og utfasingen av førstehåndserfaringen med okkupasjonstiden være en viktig faktor. Fordi det levende minnet forsvinner, er det oppstått et behov for å bevare erindringen; de kommunikative minnene blir således til kulturelle minner (Assmann, 2010). Videre har den kalde krigens slutt og Forsvarets nedbygging ført til avhending av mange anlegg bygd under okkupasjonen. Det har gitt en større kontaktflate mellom tyske anlegg og offentligheten, som igjen har skapt rom for nye spørsmål. Nye teoretiske perspektiver på materiell kultur har på sin side gjort gjenstander og landskap fra moderne perioder til aktuelle studieobjekter innen arkeologifaget. Det samme har nye historiefaglige perspektiver i okkupasjonsforskningen, for eksempel forskningsinnsats rettet mot politisk-økonomiske kontaktpunkter mellom okkupasjonsmakten og det norske samfunnet, samt ny forskning på krigsfanger og tvangsarbeidere. Alt dette har i sin tur lagt nye føringer for hvilke spor som oppfattes aktuelle i offentlig kulturminneforvaltning.

1.7.2.1 Historiefaglig forskning

Et viktig forskningsprosjekt som illustrerer den nye forskningsinnsatsen, og som dette prosjektet støtter seg på, er *Tvangsarbeidets politiske økonomi: Organisation Todt i Norge under andre verdenskrig* som startet i 2011 (Frøland, 2011). Prosjektet har gitt en rekke artikler samt master- og doktoravhandlinger som har avdekket nye sider ved tysk byggevirkosomhet i Norge og norske firmaers samarbeid med okkupasjonsmakten. Gunnar Hatlehols avhandling "*Norwegeneinsatz*" 1940–1945: *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang* handler om hvordan de vel 90 000 arbeiderne som jobbet for OT i Norge ble behandlet, samt hvordan OT organiserte sitt virke ut ifra en kombinasjon av økonomiske og politiske prinsipper (Hatlehol, 2015). I Torgeir Sæveraas avhandling «*Beton macht Geschichte*»: *Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen* er hovedfokus på hvordan anleggsarbeidet ble gjennomført med virksomheter fra flere land, med en krigs- og ressursituasjon som stadig endret seg (Sæveraas, 2017). Simon Gogls avhandling *Laying the Foundations of Occupation: Organisation Todt and the German Construction Industry in Occupied Norway* går nærmere inn på samspillet mellom OT og de vel 500 tyske bedriftene som kom til Norge og retter søkelys mot hvilke motiver bedriftene hadde, og hvilket handlingsrom de hadde i skjæringspunktet mellom de nazistiske styringsmaktene og industriens egne mål (Gogl, 2019). Mari Olafson Lundemos avhandling *Engineering, Resources and Nature: Organisation Todt in Finland 1941–1944* handler om hvordan OTs avdeling *Einsatz Finland* gjennomførte prosjekter i arktiske miljøer (Lundemo, 2020).

Prosjektets forskningsresultater fikk et eget nummer i *Historisk tidsskrift* nr. 3 i 2018. Hans Otto Frølands artikkel gir et overordnet blikk på de nye forskningsresultatene (Frøland, 2018). Mats Ingulstads artikkel tar for seg hvordan OT i Norge påvirket institusjonelle rammeverk for bygningssektoren (Ingulstad, 2018). Ketil Gjørme Andersens artikkel om OTs bygging av jernbane i Nord-Norge beskriver hvordan OT var med på ett av de mest notoriske byggeprosjektene i landet under krigen: å legge jernbane helt til Kirkenes (Andersen, 2018). Andersens bok *Hitlers byggherrer: Fritz Todt og Albert Speer i Norge* har sprunget ut av OT-prosjektet og er et arbeid denne avhandlingen støtter seg på (Andersen, 2021).

Et annet pågående historiefaglig forskningsprosjekt som berører denne avhandlingens emne er *In a World of Total War: Norway 1939–1945*, ledet av forskere fra Universitetet i Tromsø i samarbeid med forskere fra NTNU, Institutt for forsvarsstudier og Narvik Krigsmuseum (UiT, 2020). Dets målsetning er å gi nye perspektiver på krigs- og okkupasjonshistorien i Norge ved å forsøke å løse seg fra de nasjonale rammeverk som tradisjonelt har lagt grunnen for historiefaglig forskning.

Tvangsarbeidere og krigsfanger er et forskningsfelt som er underkastet flere studier. Ny kunnskap om hvordan titusenvis av arbeidere ble holdt under forskjellige grader av tvang, eller tvert om gitt økonomiske insentiver, har gitt mer nyanserte bilder av det som tidligere i større grad ble sett på som kampen mellom det gode og det onde. Denne bevisstheten har ført til at byggeprosjektene disse arbeiderne var med på har fått økt oppmerksomhet, være seg leirene der de ble holdt, eller forsvarsverkene og infrastrukturen de bygde.

Etter andre verdenskrig havnet krigsfangenes fortellinger i skyggen av den kalde krigen. Sovjetiske krigsfangers tvangsarbeid forble lite utforsket i norsk okkupasjonshistorie. Det som regnes som den første undersøkelsen av emnet i Norge er juristen Nils Christies *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942–43* fra 1952 (annen utgave; Christie, 1972). Skrevet på initiativ av professor i rettsvitenskap Johs. Andenæs skiller den seg ut som en enkeltstemme om et emne få andre gav særlig oppmerksomhet. I forordet til 1972-utgaven kommenterer også Christie fraværet av reaksjoner og oppmerksomhet undersøkelsen hadde fått frem til da. Historiefaglig forskningsinnsats begynte først på slutten av 1980-tallet, der Birgit Kochs hovedfagsoppgave *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945* regnes som et pionerarbeid (Koch, 1988). Med Sovjetunionens kollaps fikk emnet økende aktualitet, særlig etter årtusenskiftet. Et banebrytende arbeid er Marianne Neerland Soleims doktoravhandling fra 2004, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, utgitt i utvidet bokform i 2009 (Soleim, 2004, 2009). Soleims bok *Operasjon asfalt. Kald krig om krigsgraver* fra 2019 er blant de nyeste bidragene (Soleim, 2019). Einar Kr. Steffenaks bok *Russerfangene: Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne* faller innunder den nye forskningsinnsatsen (Steffenak, 2008). Blant mange masteroppgaver er ett av de mer betydelige bidragene Michael Stokkes oppgave *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945: En sammenligning av arbeids- og leveforhold* (Stokke, 2008). Stokke jobber for tiden med en doktoravhandling om jugoslaviske krigsfanger.

I forskning på krigsfanger har sovjetere vært mest i fokus, sannsynligvis fordi de utgjorde den langt største delen av utenlandske arbeidere. Men også jugoslaviske fanger skiller seg ut som tema. Jugoslavenes fangehistorie i Norge har vært noe av et unntak til den generelle «glemselen» av krigsfanger. At jugoslavenes historier har fått større innpass, dreier seg trolig om etterkrigstidens ideologiske kamp mellom øst og vest. I den første etterkrigstiden forsøkte man fra norsk hold å etablere vennskapelige relasjoner med kommunistiske land, og det ble straks etter krigen opprettet sambandsorganisasjoner med både Stalins Sovjet og Titos

Jugoslavia. Sambandet Norge-Sovjetunionen ble stiftet i 1945, med støtte fra ledende arbeiderpartipolitikere. De turbulente forholdene mellom Sovjet og NATO førte imidlertid til at besøk og utvekslinger med Sovjetunionen ble svært vanskelig å vedlikeholde (Rotihaug, 2000). Norsk-jugoslavisk samband ble også stiftet fredsåret. Fordi Titos Jugoslavia brøt med Stalin og holdt en mer nøytral politisk linje, var det i større grad åpnet for kontakt mellom nordmenn og jugoslaver som hadde vært i Norge under krigen, særlig fra slutten av 1950-tallet. Allerede i 1955 kom den norsk-jugoslaviske filmen «Blodveien» fra arbeidet på Saltfjellet (Frøland, Hatlehol & Ingulstad, 2017, s. 16). Lokalhistoriske publikasjoner og personlige erindringer ble også utgitt på norsk lenge før 1990-årene, blant annet om veiarbeidet over Saltfjellet og over Korgfjellet (eks: Kovačević, 1959; Rokić, 1961).

Av annen relevant forskning er det i de siste årene utgitt nye forskningsresultater om en rekke andre perspektiver som berører denne avhandlingens emne. Maria Fritsche beskriver i en artikkel i *Social History* hvordan samspillet mellom okkupasjonsmakten og befolkningen utspilte seg i hverdagen gjennom ulike former for tilpasning, motstand og maktbruk på forskjellige møtesteder og rom (Fritsche, 2020). Torgeir Sæveraas' *Wehrmacht i Norge: På vakt i krigens skjebnesone*, er den første større studien av Wehrmachts rolle i Norge (Sæveraas, 2021). Til sist må Bjarte Brulands storverk om de norske jødene under krigen nevnes, *Holocaust i Norge: Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse* (Bruland, 2017). Boken er det mest omfattende vitenskapelige oversiktsverket over jødeforfølgelsene i Norge og utforsker årsakene til og gjennomføringen av nazistenes politikk overfor norske jøder.

1.7.2.2 Arkeologisk forskning

Av arkeologisk forskning er det tverrfaglige prosjektet *Painful Heritage: Cultural landscape of the Second World War Phenomenology, Lessons and Management Systems* den første større norske forskningsinnsatsen på okkupasjonstiden. Det ble startet i 2009 av forskere ved NTNU og Falstadsenteret (Jasinski, Soleim & Sem, 2012). Prosjektet har hatt tre underprosjekter hvorav ett, *Landscape of Evil*, bruker arkeologi for å tilnærme seg emnet. Målsetningene har vært å kartlegge forskningsstatus for okkupasjonstidens materielle levninger, utforske deres status som kulturminner, samt belyse deres bevaringstilstand og forskningspotensial. En stor del av motivasjonen har vært å skape et teoretisk rammeverk, men også et empirisk utgangspunkt for fremtidig forvaltnings- og forskningsaktivitet, og flere publikasjoner er utgitt. Marek Jasinski har undersøkt tyske forsvarsverker og fangeleirer på Romsdalshalvøya og vist at det finnes spor etter disse både i det fysiske landskapet og i den lokale, kollektive erindringer (Jasinski, 2013b). En studie av Gillian Carr og Jasinski gjør en komparativ arkeologisk analyse av fangeleiren Falstad ved Levanger og fangeleiren Wick på Jersey, der de viser til det store

kunnskapspotensialet i disse lokalitetene (Carr & Jasinski, 2014). I en publikasjon om Falstad drøfter Jasinski til det store tilfanget av arkeologisk materiale som er funnet i flere mindre forskningsgravninger de siste årene (Jasinski, 2018).

I tilknytning til *Painful Heritage* er det skrevet en rekke masteroppgaver. Birgitte Margrethe Fjørtofts masteroppgave om fangeleirer i Trondheim og på Øysand, *Nazismens kulturarv – eit samtidsarkeologisk studium av utvalte krigsfangeleirar i Trondheim og Øysand*, undersøker fire fangeleirer i Trondheim (Strindheim/Bromstad, Rotvoll, Korsvika og leiren ved Blindeskolen på Dalen), samt fire lokaliteter på Øysand. Hun evaluerer i hvilken grad de kan spores i dag og problematiserer deres manglende vernestatus som kulturminner (Fjørtoft, 2012). Charles Utvik har skrevet om krigsfangeleirer i Saltdal i Nordland, der han har påvist materielle spor samt drøftet hvordan lokalitetene innlemmes i offentlig kulturminneforvaltning (Utvik, 2012). Sunniva Eidissen Bystad har skrevet om krigsfangeleirer for sovjetere i Trondheim og gjort en landskapsanalyse av deres plassering og funksjon. Leirene diskuteres videre ut ifra hvilken plass de har hatt i den kollektive erindringen frem til i dag (Bystad, 2018).

Kristoffer Rolf Rantala har undersøkt forsvarsverker i sin masteroppgave om «Festung Lista» på Sørlandet. Fokus holdes på festningens funksjon i kystforsvaret av Norge, ved hvordan den fungerte som en landskapsintegrasjon av ulike elementer som var plassert i terrenget for å skape et taktisk og effektivt forsvar. Dette sees i sammenheng med hvordan festningsmaterialiteten ble brukt i propagandahensyn, som såkalt *Show of Force* (Rantala, 2014). Min egen masteroppgave, *Ubåtbasen Dora i Trondheim – et samtidsarkeologisk studium av krigens landskap inn i fredstid*, er en undersøkelse av en av de største tyske marinebasene i Norge (Grini, 2015). Andreas Alsakers *Tyske rekvireringer av norske eiendommer: En samtidsarkeologisk studie av okkupasjonen i Trondheim*, retter fokus mot hvordan tyskernes beslag av eiendom endret både funksjonene og utseendene til ulike bygninger i Trondheim, og han viser til materielle spor som er synlige i dag (Alsaker, 2019).

Ved Universitetet i Tromsø er det et miljø for samtidsarkeologi som blant annet driver prosjektet Object Matters (Object Matters, U.å.). I tilknytning til prosjektet er det utgitt en rekke publikasjoner som spenner fra teoretiske diskusjoner om materialitet til undersøkelser av konkrete kasus (se f. eks. Olsen, 2015; Pétursdóttir, 2015). Fordi Finnmark og Nord-Troms var blant stedene i Norge med mest militær aktivitet under krigen, er spor fra okkupasjonstiden sentrale forskningsobjekter. Tusenvis av materielle spor er etterlatt, ofte lite utsatt for etterbruk og rivning, fordi de ofte ligger på avsidesliggende steder langs kysten eller inne i landet. Ingar Figenschau diskuterer i en artikkel disse som kulturminner (Figenschau, 2016). I hans doktoravhandling i samtidsarkeologi, *Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi: materielle*

erindringer fra Lyngelinjen, undersøkes lokaliteter i forsvarslinjen tyske tropper trakk seg tilbake til fra Finland i 1944 (Figenschau, 2019).

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) har i de siste årene startet flere mindre krigsminneprosjekter for å belyse bevaringsgrad, forskningspotensial og metodologi vedrørende materielle levninger fra okkupasjonstiden. Et eksempel er et delprosjekt om Lyngelinjen og Frøylinjen i Troms, der fokus holdes på hvordan oppfattelsen av sporene etter disse forsvarsverkene har endret seg over tid (NIKU, 2016b). Et annet eksempel er brønnen på middelalderborgen Sverresborg i Trondheim, et kulturminne kjent fra sagalitteraturen der en birkebeiner skal ha blitt kastet ned under borgerkrigstiden. Ved utgravninger i 2015 hvor man fant levninger etter en person fra middelalderen, fant man at brønnen var brukt som dumpingplass for tysk militærutstyr og annet materiell. Refleksjoner man gjorde seg når man fant gjenstander, ble benyttet til å illustrere hvordan *ting* setter i gang erindringsprosesser, men også hvordan kulturminner består av flere lag av historisk aktivitet (NIKU, 2016a).

1.7.2.3 Minneforskning

Avhandlingen trekker vekslers på minneforskning om okkupasjonstiden. En av de første publikasjonene som tok fatt i andre verdenskrigs posisjon i norsk minnekultur var Anne Eriksens *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon* (Eriksen, 1995). Hun beskriver hvordan formidlingen av okkupasjonstiden i Norge har foregått over tid og viser hvordan enkelte krigshistoriske minner er mytologisert og blitt sentrale elementer i norsk minnekultur. Skrevet på midten av 1990-tallet, i en tid da det levende minnet om okkupasjonen var mer tilstedeværende, er den selv til dels på vei å bli et historiografisk eksempel på den utvikling den undersøker, da minnekultur i Norge siden den gang har gjennomgått ytterligere forskyvninger og endringer.

Susanne Maerz har i *Okkupasjonstidens lange skygger: fortidsbearbeidelse som identitetsdiskurs* undersøkt andre verdenskrigs posisjon i norsk kollektiv identitet og bevissthet over tid (Maerz, 2010). Hun gjennomgår omtale og oppfattelse av krigen på systematisk vis, og hun periodiserer endringer i oppfattelsen av perioden basert på endringer innen historiefaget så vel som i offentlig debatt. I *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker* undersøker Synne Corell hvordan store norske historieverk har beskrevet og formidlet okkupasjonstiden (Corell, 2010). Hun påviser at det over tid har forekommet endringer i språkbruk og i hvilke emner som vektlegges. Ett av de ferskeste bidragene til emnet er Ola Svein Stugus *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne* (Stugu, 2021). Forfatteren anlegger et bredt perspektiv og forklarer oversiktlig hvordan andre verdenskrig er erindret og historisert i faglige disipliner og i medier fra krigen og frem til i dag.

1.8 Forskning på lokalitetene

Forskning på okkupasjonsmaktens materielle levninger i Trondheimsområdet kan deles i akademiske og lokalhistoriske arbeider. De fleste er norske utgivelser, men på grunn av Trondheims sentrale rolle i den tyske marinestrategien og i Hitlers planer om en marinebase på Øysand, er byen også beskrevet i engelske og tyske publikasjoner om utbyggingen av infrastruktur og forsvarsverker i Europa. Lokalhistoriske bidrag er ofte publisert i årbøker og i annen lokalhistorie. Typisk finnes også informasjon i steds- og bedriftshistorier.

At mye av litteraturen om avhandlingens lokaliteter består av personlige erindringer og lokalhistoriske artikler, skaper noen utfordringer. Lokalhistoriske publikasjoner er sjeldent knyttet til teoretiske forståelsesrammer, men gir mikrohistoriske blikk på okkupasjonstiden. Presisjonen kan variere, og man finner av og til avvikende benevnelser og datoer på de samme forholdene. De besitter til gjengjeld ofte detaljert informasjon om konkrete materielle forhold. At deres presisjonsnivå ikke alltid er optimalt, er et underordnet problem, fordi man ved å sammenligne forskjellige publikasjoner som oftest kommer frem til pålitelig informasjon.

1.8.1 Trondheimsfjorden og Trondheim

En av de mest omfattende publikasjonene om okkupasjonstiden i Trondheimsområdet er den lokalhistoriske boken *Bunkeren: Trondheim under hakekorset* (Brox et al., 2015). Den beskriver hvordan okkupasjonen utspilte seg og hvilke anlegg som ble bygd. I hovedsak holder den seg til de militære sidene av okkupasjonen. Den støter imidlertid på det problem at enkelte anlegg og steder er betydelig bedre kjent gjennom skriftlige kilder enn andre. Ubåtbasen Dora får en betraktelig mer detaljert redegjørelse enn Persaunet leir og Lade flyplass, hvor dokumenter og kilder i mindre grad er kjent. En oppfølgerbok, *Fem mørke år*, ble utgitt i 2018, hovedsakelig med bildemateriale (Sivertsen, Eggan & Brox, 2018). Anders Kirkhusmo har viet mye plass til okkupasjonstiden i sin Trondheimshistorie *Vekst mellom krise og krig 1920–1964* (Kirkhusmo, 1997). Boken går ikke i detalj på de materielle inngrepene som ble gjort, noe som kanskje viser til at den faglige interessen for okkupasjonsmaktens materielle levninger ikke var så høy da den ble skrevet som nå. Jan Egil Fjærtøfts *Tyske kystfort i Norge* er den mest grundige boken om tyske kystfort og redegjør for hvor, hvordan og hvorfor de ble bygd (Fjærtøft, 1983).

På engelsk og tysk finnes flere publikasjoner som beskriver Atlanterhavsvollen og dermed anlegg i Trøndelag. *Fortress Third Reich: German Fortifications And Defense Systems In World War II* redegjør for de fleste forsvarssystemer bygd av tyskerne i det okkuperte Europa (Kaufmann & Kaufmann, 2003). *Fortress Europe: Hitler's Atlantic Wall* holder fokus på Atlanterhavsvollen (Forty, 2002). Thorsten Hebers *Der Atlantikwall 1940–1945. Die Befestigung der Küsten West- und Nordeuropas im Spannungsfeld Nationalsozialistischer*

Kriegführung und Ideologie er sannsynligvis den mest omfattende publikasjonen om Atlanterhavsvollen (Heber 2008a, 2008b). Den tyske historikeren Rudi Rolf's *Der Atlantikwall: die Bauten der deutschen Küstenbefestigungen 1940–1945* (Rolf, 1998b) og *Atlantic Wall Typology* (Rolf, 1998a) er de mest detaljrike publikasjonene om Atlanterhavsvollens byggverk. Publikasjonene *The Atlantic Wall 1, 2 og 3* er eksempler på de mange små bøkene som finnes om emnet (Zaloga, 2009, 2012; Zaloga & Hook, 2015).

Frem til nylig fantes få publikasjoner om tyskernes planlagte marineby på Øysand. Sporadisk omtale forekommer i utgivelser som beskriver Hitlers planer for det nye Europa, for eksempel i arkitekturhistorikeren Frederic Spotts bok *Hitler and the Power of Aesthetics* (Spotts, 2009), marinehistoriske oversikter slik som *The German Navy in the Nazi Era* (Charles, 1990), og i enkelte artikler som Jochen Thies' «Hitler's European Building Programme» (Thies, 1978). Informasjon om marinebyen støtter seg i slike publikasjoner ofte på selvbiografiske kilder av personer som var i kontakt med Hitler og som overvar hans møter og enetaler, for eksempel Joseph Goebbels' dagbøker (Goebbels, 1993–2008), Albert Speers *Erindringer* (Speer, 1970) og generalers og admiralers nedtegnelser (f. eks. Doenitz, 2012). I OT-prosjektet er det vist til hvordan planene om marinebyen inngikk som en del av den økonomiske innsatsen gjort i Norge (Frøland, 2018). Kristina Skådens doktoravhandling *Vegarbeid: Transnasjonale relasjoner i perioden 1800–1942: Tre eksempler* nevner marinebyen med henblikk på at den skulle knyttes til en motorveitrase fra Halden til Trondheim (Skåden, 2013). Den lokalhistoriske *Neu Drontheim i Hitlers regi og Øysand under krigen* er den første boken om byen (Brovold, 1996). Arkitekturhistorikeren Despina Stratigakos *Hitler's Northern Utopia: Building the New Order in Occupied Norway* (Stratigakos, 2020) er sammen med Ketil Gjølme Andersens bok *Fritz Todt og Albert Speer i Norge* (Andersen, 2021) de nyeste og mest omfattende publikasjonene om marinebasen.

1.8.2 Forskning på avhandlingens kasus

Av de tre lokalitetene som undersøkes i avhandlingen, er det skrevet mest om ubåtbasen Dora. Den er grundigst redegjort for i Sönke Neitzels referanseverk over tyske ubåtbaser, *Die deutschen Ubootbunker und Bunkerwerften: Bau, Verwendung, und Bedeutung verbunkerter Ubootstützpunkte in beiden Weltkriegen* (Neitzel, 1991). Dora figurerer også i flere engelskspråklige publikasjoner. Den korte *U-Boat bases and Bunkers 1941–45* gir en oversiktlig redegjørelse for tyske ubåtbaser (Williamson, 2003). *Hitler's U-Boat Bases* utreder ubåtbasenes materielle omstendigheter, men stikker seg ut ved sitt revisjonistiske syn på nazistenes bruk av tvungen arbeidskraft (Mallmann-Showell, 2003). I stedet for å forholde seg

til tidsvitner og forskning som attesterer både bruk og misbruk av fanger og tvangsarbeidere, kritiserer forfatteren det han mener er en urettmessig fremstilling av tvangsarbeid under krigen.

På norsk finnes relativt få vitenskapelige publikasjoner om Dora. To unntak er *En trussel mot våre forbindelser*, en hovedoppgave av Leif Larsen om de norske ubåtbasenes rolle etter 1945 (Larsen, 1984) og Per Thomas Moes *Byggingen av Krigsmarineverftet i Trondheim – Studie av et teknologisk system*, en omfattende semesteroppgave i teknologihistorie, (Moe, 1995). Utover disse finnes enkelte artikler, som for eksempel Svein Carstens «Dora I: From Submarine Pen To Cultural Bunker» (Carstens, 2012), samt hans artikkel om øvrig okkupasjonsarkitektur i havnelandskapet på Nyhavna (Carstens, 2016). Min egen artikkel om Dora, «Krigsminner som samtidsarkeologisk kildemateriale», gir et arkeologisk perspektiv på landskapet på Nyhavna (Grini, 2016). Eirik Holmens artikkel om tysk utbygging av et i krigsmarineverft i Trondheim berører også Doras posisjon (Holmen, 2021). «De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim» dveler ved tsjekkiske tvangsarbeidere som jobbet blant annet på Dora (Frøland, Hatlehol, Hingarová & Maršálek, 2021).

Det finnes lite litteratur om Lade flyplass. Den nevnes i oversiktsverk som *Flyalarm: luftkrigen over Norge* (Hafsten, 1991) og i boken *Trondheim som bombemål* som beskriver hvordan Trondheim er forsvart mot luftangrep (Skjæran, 1986). Øvrige kilder er hovedsakelig lokalhistoriske artikler eller oversikter over lokale bedrifter og foretak, for eksempel om flyklubbenes bruk av området (Hafstad, 1997). På grunn av byggingen av Lade flyplass allerede fra april 1940 av norske arbeidere under tysk kommando har den sammen med Værnes blitt et eksempel på norsk kollaborasjon. En diskusjon mellom historikerne Vidar Eng og Anders Kirkhusmo i *Historisk tidsskrift* gjengir hvordan arbeidet foregikk, men belyser ikke flyplassens bruk eller utforming (Eng, 2010; Kirkhusmo, 2011). Julian Cadamerteri og Alma Thuestads artikkel er det første vitenskapelige arbeidet om flyplassens materielle kvaliteter (Cadamerteri & Thuestad, 2020). De sammenligner Lade flyplass med Skattøra sjøflyhavn i Tromsø og fokuserer på metodiske perspektiver med flyfoto.

Publikasjoner som omtaler Persaunet leir under krigen er hovedsakelig lokalhistoriske oversikter og erindringer (eksempelvis Osnes, 1948). Noe informasjon finnes i publikasjoner om Trondheim som tysk marinehavn, som Svein Aage Knudsens *Ubåtkrig* (Knudsen, 2006). Fordi leiren var i det norske Forsvarets eie frem til 2004, finnes det noe materiale i oversikter om de ulike norske avdelingene som befant seg der, blant annet i *Trøndelag sambandsbataljon 1946–1995* (Aas & Engøy, 1997), *Fra Hegra til Haltdalen: Sør-Trøndelag heimevernsdistrikt nr. 12: 1947–1997* (Brox, 1998) samt *Trøndelag ingeniørbataljon* (Stjern, 1997). Min artikkel

«Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner» trekker inn et landskapsperspektiv på leiren (Grini, 2019).

1.8.3 Interessesamfunn og nettkilder

Okkupasjonsmaktens materielle levninger, og da særlig forsvarsverker, er gjenstand for stor interesse blant amatørhistorikere og historieinteresserte. At lokale interessegrupper og privatpersoner i lang tid har funnet slike anlegg interessante, synes å peke på en forskjell mellom det offisielle og det private eller folkelige syn på sporene etter okkupasjonstiden. Der det frem til de senere år har vært begrenset offentlig interesse for å kartlegge slike steder, har det i lengre tid eksistert interessegrupper som oppsøker, fotograferer og diskuterer bunkere, brakker og anlegg. Dette er et internasjonalt fenomen som kan oppsøkes på en mengde nettsider på flere språk. I Norge er internettforumet www.kystfort.no det største felleskapet. På Facebook finnes grupper med flere tusen medlemmer som «Bilder av militære forsvarsverker» (www.facebook.com/groups/460485847982579) og «Kystfort og bunkere» (www.facebook.com/groups/53782507062). Her finnes en betydelig detaljkunnskap om oppføring og bruk av forsvarsanlegg under krigen, samt om deres tilstand i dag. Bilder, dokumenter og kart diskuteres og deles som ofte ikke finnes tilgjengelig i publikasjoner.

1.9 Forskningsstatus

Avhandlingen plasserer seg innenfor de ovenfor skisserte forskningstrendene på tre vis. For det første ønsker prosjektet å være med å etablere nye perspektiver på faglig og metodologisk samarbeid mellom historiefaglige og arkeologiske perspektiver. For det andre ønsker det å undersøke Doras, Lade flyplass og Persaunet leirs historiske og materielle utvikling, tre landskap som er som er gjenstand for offentlig debatt, med stor lokalhistorisk så vel som forvaltningsmessig interesse. For det tredje vil prosjektet være et innspill til diskusjonen om hvordan kollektive minneprosesser om andre verdenskrig endres over tid.

Forskningshistorien viser at prosjektet berører emner som er i sentrum for økt forskningsinnsats fra flere fagfelt. Historiefaglige studier har tatt fatt på okkupasjonsforskning med nye perspektiver som avdekker hittil uklare og ukjente forhold ved tyskernes utbygging av norske landskap. Arkeologisk forskning har begynt å studere okkupasjonsmaktens materielle levninger og landskapsbruk for å utfylle, men også kontrastere den historiefaglige innsatsen. Vektlegging av materiell kultur har ledet til at kulturminneforvaltningen i økende grad tar i bruk nye kunnskapsmodeller for forvaltning og formidling av slike steder. I den sammenheng har prosjektet *Painful Heritage* stått i en særstilling ved å aktualisere spor etter okkupantene som relevante objekter for den nasjonale kulturminneforvaltningen.

Med tidens gang har den patriotiske minnekulturen slakket sitt grep om norsk kollektiv erindring. Dette har trolig vært medvirkende til at okkupasjonsmaktens materielle levninger har blitt mer aktuelle og kan inngå som forskningsobjekter i mer nyanserte og selvkritiske undersøkelser. Dette er riktignok hevdet ikke å være en ensrettet utvikling (Bauerkämper et al., 2014, s. 24). Når den faglige utviklingen har gått bredt i retning av økende pluralisme, og at «forskningstabuene» forsvinner, får motsetninger mellom minner og fortellinger i større grad komme til overflaten. Én måte å pleie historisk bevissthet på, kan være omstridt sett fra et annet ståsted. Økt pluralitet tydeliggjør kontraster mellom hva og hvordan ulike grupper minnes, artikulert i begrepet *contested memories* – omstridte minner. Dette kommer tydelig til uttrykk i minner om krig og konflikt (van der Laarse, 2013, s. 76). De samme stedene kan fortelle ulike historier, for individer så vel som for nasjoner. Det vises for eksempel i forsøk på å etablere en felleseuropeisk minnekultur som et alternativ til nasjonale modeller (Pakier & Stråth, 2012b). Det er overraskende utfordrende å integrere minnet om Holocaust i en felleseuropeisk identitet, til tross for dets tilsynelatende universelle betydning, når forskjellige land, som Portugal, Polen, Danmark og Tyskland, har ulike historiske forhold til det (Camino, 2016). Uenighet om historiske tolkninger kan være så markant at det på tysk begripes som *Krieg der Erinnerung* (Welzer, 2007). Et eksempel er debatten om hvorvidt det skal gjøres ulovlig i Polen å hevde at landet medvirket til Holocaust (Puhl, 2018). Eksempelet er illustrerende for problemstillinger som gjelder kollektiv identitet som kan sies å ligge bak det moderne kulturpolitiske landskapet.

At minner fra andre verdenskrig i Norge kan være omstridte og stå i konflikt med hverandre, er hevdet fremdeles å gjøre seg gjeldende. Grimnes hevder i sin bok *Norge under andre verdenskrig: 1939–1945* at grunnfortellingen om krigen som kampen mellom det gode og det onde fremdeles står støtt (Grimnes, 2018, s. 11). Det vises i de sterke reaksjonene på utgivelsen av Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten?* (Michelet, 2018). På tross av kritikkverdige faghistoriske mangler utfordrer boken den nasjonale grunnfortellingen. Kraftige reaksjoner fra tidligere motstandsfolk og deres pårørende (Dyvik, 2018), forsvarspersonell (Mood, 2018), samt fagmiljø som Hjemmefrontmuseet (Færøy, 2018; Moland, 2018), viser at spenninger i okkupasjonshistorien fremdeles eksisterer. Som et motsvar til Michelet ble det sågar utgitt en «motbok», *Rapport fra en gjennomgang av Hva visste Hjemmefronten* som imøtegår det forfatterne mener har vært lemfeldig kildebruk (Berggren, Bruland & Tangestuen, 2020). Selv om kritikken dreier seg om kilde- og metodebruk, kommer man ikke utenom at kritikken også får kraft fra at Michelet begir seg ut med den nasjonale grunnmyten. Den temperaturfylte diskusjonen tydeliggjør at på tross av påviselige endringer i minnediskursen er utviklingen heri kompleks, spenningsfylt og ikke lineær (Bauerkämper et al., 2014, s. 24).

2 Metode og kilder

Dette kapittelet redegjør for avhandlingens metodiske og analytiske grep. Videre vil kildebruken diskuteres, med tanke på avhandlingens tverrfaglighet. Først forklares analysens metodiske gang, deretter følger en presentasjon av et nøkkelbegrep i avhandlingen, *okkupasjonslandskap*. Til sist kommer en oversikt over de forskjellige kildetyperne samt en diskusjon om hvordan bruken av ulike kilder underbygger hverandre i analysene.

2.1 Gangen i analysen

To relasjoner utgjør premisser for analysen: forholdet mellom materielle levninger og landskapet de finnes i, og forholdet mellom landskap og befolkning. Det første viser til hvordan okkupantene formet omgivelsene, og hvordan dette la føringer for landskapenes senere utvikling. Den andre relasjonen fokuserer norske aktørers forhold til disse materielle omgivelsene over tid. Med utgangspunkt i det stratigrafiske prinsippet vil et utvalg lokaliteter undersøkes for å se hvordan de er benyttet, utviklet og endret fra oppføring og bruk under krigen, inn i etterkrigstidens bruk og frem til i dag. Dette vil gjøres med material- og landskapsanalyser. Komplementert med litterære og historiefaglige studier vil offentlige aktørers relasjoner til okkupasjonstidens materialitet rekonstrueres som et meningslandskap. Dette vil belyse hvordan man i norsk offentlighet har forstått okkupasjonsmaktens materielle levninger som meningsbærere og på hvilket vis de er håndtert som erindringsmarkører.

For å binde de ulike perspektivene sammen tar gangen i avhandlingen dels kronologiske, dels tematiske hensyn. Den forbinder tre problemstillinger slik at én bygger på den neste. Den første problemstillingen skaper et empirisk grunnlag ved å kartlegge okkupasjonslandskapet ved hjelp av historiefaglige og arkeologiske perspektiver; den andre fokuserer materialets utvikling over tid; den siste bygger på resultatene fra de to første for å se på hvilke roller okkupasjonsmaktens materielle levninger har som erindringsmarkører i den norske, kollektive minnekulturen.

Undersøkelsen av de tre undersøkelsesobjektene forutsetter kontekstualiserende kunnskap om okkupasjonstiden, om etterkrigstiden og om etableringen av en patriotisk minnekultur. Disse gis i egne kapitler forut for analysekapitlene for å forstå hvilke sammenhenger undersøkelsesobjektene ble skapt i og hvordan etterbruken av okkupasjonsmaktens materielle levninger foregikk. Selve analysene av Dora, Lade flyplass og Persaunet leir kommer i påfølgende kapitler og er hver delt inn i fire underanalyser som trekker på hverandre ut ifra den rekkefølgen de kommer i:

1. Historiefaglig analyse. Denne delen baseres i hovedsak på skriftlige kilder og etablerer en historiefaglig oversikt over stedene som undersøkes. I seg selv er det en enkeltstående analyse som samler kunnskapen om forskningsobjektene.
2. Landskapsanalyse. Denne analysen baserer seg på flyfoto og er inspirert av *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder* (Gansum, Jerpåsen & Keller, 1997). Målsetningen er å gi en «materieell biografi» over utvalgte områder for å se hvilke materielle og funksjonelle relasjoner okkupasjonsmaktens materielle levninger har inngått siden 1945. Metoden beskriver okkupasjonslandskapenes utvikling uten *a priori* å forstå deres bestanddeler som erindringsmarkører.
3. Materialanalyse / samtidsarkeologisk analyse. Denne består i nærstudier av utvalgte bestanddeler av okkupasjonslandskapet slik de fremstår i dag. De studeres med tanke på hva de har vært, hvordan de ble brukt, og hvordan de har preget sine omgivelser og dermed sitt eget meningsinnhold.
4. Minnestedsanalyse: De tre okkupasjonslandskapene, Dora, Lade flyplass og Persaunet leir undersøkes med henblikk på hvordan de er ansett som kulturarv. Som et begrepsmessig hjelpemiddel vil de diskuteres som minnesteder med basis i Pierre Noras bruk av begrepet (Nora, 1989).

Disse underanalysene vil gjøre det mulig å besvare problemstillingen, samt skape et grunnlag for å teste avhandlingens hypotese om at okkupasjonsmaktens materielle levninger i Norge i dag i økende grad sees som verdifulle å bevare og formidle. Denne prosessen eller overgangen, der okkupasjonsmaktens materielle levninger går fra å være spor fra fortiden til å domestiseres som en del av den norske, offentlige minnekulturen, vil uttrykkes idet de blir formalisert kulturarv, det vil si kulturminner og minnesteder som har ulike grader av vern og/eller inngår i offentlig forvaltning og formidling.

2.2 Okkupasjonslandskapet som analytisk begrep

I denne avhandlingen brukes begrepet *okkupasjonslandskap* som overordnet analytisk verktøy. *The European Landscape Convention* definerer et landskap som: «an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors» (European Landscape Convention, 2000). Et landskap skapes altså av både mennesker og naturkrefter. Det rommer terrestriske og maritime landformer og miljøer. Videre rommer det artefakter og arkitektur, i betydningen materieell kultur og dens spatiale organisering (Scazzosi, 2011, s. 9). Ved siden av termen *landscape*, finnes begreper som *seascape*, *cityscape* og *cultural landscape*. Disse benevnelsene understreker at vi betoner forskjellige kvaliteter til

forskjellige typer landskap avhengig av hva de inneholder og hvordan de blir brukt; landskapets sammensetning påvirker hvordan de kategoriseres.

Min bruk av begrepet okkupasjonslandskap støtter seg på det Gillian Carr har kalt *archaeology of occupation* og *occupational landscapes*, et utgangspunkt for å forstå materiell kultur som skapes under en okkupasjon (Carr, 2010). Det omfavner fysiske inngrep, spor og levninger i et landskap som har sin opprinnelse i okkupasjonstiden. Utover å betegne arkitektur og andre konstruksjoner peker det også til særegent meningsinnhold: materialiteten forbindes med minner, erfaringer og fortellinger fra en spesifikk historisk periode.

Et begrep som okkupasjonslandskap kan betone ulike kvaliteter avhengig av hva man ønsker å belyse. Dette synliggjøres ved å se på beslektede og overlappende begreper. *Conflict landscapes* er en vid term som er benyttet for å beskrive landskap og materialitet i historiske konflikter fra romertiden til andre verdenskrig (Saunders, 2012). Benevnelsen er imidlertid svært rommelig og kan beskrive nærmest alle sider ved konflikt. Et mer spesifisert begrep er *campscape*, en term som fokuserer leirlandskap, ofte brukt om nazistenes nettverk av fange- og konsentrasjonsleirer (Dziuban, 2017). Nok et begrep er *battlescape*, eller slaglandskap, som peker til steder for trefninger og slag. Min bruk av okkupasjonslandskap skiller seg noe fra disse for det presiserer at avhandlingens tyngdepunkt ligger på okkupasjonsprosesser, det vil si hvordan materielle omgivelser i Norge ble funksjonalisert av okkupasjonsmakten. Perspektivene på fange- og arbeidsleirer, som i større grad utheves av termen *campscape*, havner således på siden av hva denne avhandlingen undersøker, det samme gjelder termen *battlescape*. Det vil riktignok være overlapping og kontaktpunkter mellom innhold i de ulike landskapsbegrepene, fordi de i praksis, materielt, funksjonelt og perseptuelt kan være knyttet sammen. Dette vil beskrives underveis i analysen.

Ettersom forståelsen av okkupasjonstiden er sterkt knyttet til kollektive minneprosesser, vil holdninger til okkupasjonslandskapenes preges av kollektiv erindring og minnekultur. De materielle levningene fra okkupasjonstiden vil derfor kunne få meningsinnhold, til og med roller, ut ifra i fortellingen om krigen som en kamp mellom det gode og det onde. I dette perspektivet vil tyske bunkere og anlegg få annet meningsinnhold enn for eksempel norske festningsverk og steder der det ble gjort motstand. Siden det imidlertid finnes et bredt og sammensatt minnelandskap bakenfor den patriotiske minnekulturen, vil det også finnes et spekter av synspunkter og minner knyttet til okkupasjonstidens materialitet, som inngår i landskapets historie og som kan avdekkes ved hjelp av å analysere dets bestanddeler.

Landskapsarkeologi består av ulike innfallsvinkler, metoder og analyseområder. En kritikk som ofte rettes mot metoden, har vært at arkeologiske landskapsstudier er overveiende

funksjonelt rettet. Kritikken har gått ut på at landskapets beboere og deres liv ofte oversees til fordel for større kulturelle og naturskapte strukturer, være seg organisering av landbruk eller bosetningsmønstre (Johnson, 2007, s. 129). Selv om funksjonelle analyser kan gi gode deskriptive modeller, sier de ikke nødvendigvis mye om menneskers opplevelse av å bebo eller oppholde seg i landskapet, altså av de meningsrelasjoner som er etablert mellom brukerne av landskapet og dets bestanddeler. Flere arkeologer har møtt kritikken ved hjelp av fenomenologiske studier for slik å sette menneskers opplevelse av landskap i fokus (Tilley, 1994). Slike tolkninger har vist seg fruktbare, men fenomenologisk rettede studier er igjen kritisert for å være anakronistiske, at en slik metode ikke gjenskaper fortidens oppfattelse av landskapet, men snarere reflekterer samtidens forforståelse (Jervis, 2014, s. 106). Andre landskapsstudier støtter seg på et rikholdig kildegrunnlag, men til tross store mengder data, er det hevdet at landskap, uavhengig av tidsperiode, ofte reduseres til kulisser for menneskers handlinger og blir et statisk bakteppe for fortidige hendelser (Walsh, 2008, s. 548).

Denne avhandlingen ønsker å ta hensyn til noen av disse innvendingene ved å studere landskapet på to måter: først deskriptivt rettet for å beskrive landskapets form, bestanddeler og utvikling over tid. Metoden vil være til hjelp for å studere hvordan okkupasjonslandskapene ble dannet under okkupasjonen, deretter for å beskrive deres materielle utvikling etter krigen. Denne delen av analysen legger seg opp mot tradisjonell landskapsanalyse og vil å skape et materielt og empirisk rammeverk som vil utgjøre en basis for å forstå sammenhenger mellom materialitet og mening som har eksistert over tid. Den andre måten landskapet studeres på er inspirert av relasjonelle og symmetriske tolkninger, og består i å undersøke materialets virkninger og meningsinnhold, altså hvordan materielle levninger virker inn på hvordan man oppfatter det og tillegger det mening. Ved å undersøke deres virkninger, være seg basert på tilknyttede minner eller på deres fysiske beskaffenhet og nytteverdi, kan man vise hvordan forholdet mellom fortid og nåtid ikke nødvendigvis kan karakteriseres kronologisk eller beskrives som en stratigrafi, men derimot flettes sammen i vår egen opplevelse av verden; materielle levninger kan sett slik «virke» på tvers av tid og dermed forstås som i opposisjon mot en lineær forståelse av fortiden (Olsen & Whitmore, 2014, s. 167–168).

2.3 Landskapsanalyse som deskriptiv metode

Materielt sett finnes det prinsipielt kun én fysisk topografi i et bestemt område, betinget av geologiske og klimatiske prosesser samt av menneskelige inngrep. Denne topografien kan analytisk brytes ned i forskjellige landskapselementer som for eksempel høyder, fjell og elver, hus, parker og veier. Disse elementene har ulike romlige relasjoner som til sammen utgjør

landskapets fysiske helhet, en tidsmessig *horisontal* landskapsintegrasjon. En horisontal beskrivelse gjengir et landskap på et gitt tidspunkt, noe som er nyttig for å identifisere dets bestanddeler og funksjoner. Et landskap vil imidlertid kontinuerlig endres ved alle prosessene som former det. En viktig egenskap ved et landskap er dermed transformasjon. I tillegg til *horisontale* integrasjoner har landskaper tidsmessig *vertikale* integrasjoner der forskjellige elementer legger seg oppå hverandre og forandrer, tildekker eller erstatter tidligere elementer (Bassanelli, 2011, s. 11). Et landskap er aldri konstant, men alltid i bevegelse, formet av handlinger og hendelser (Johnson, 2007, s. 120, 139).

En måte å beskrive forholdet mellom horisontale og vertikale landskapsintegrasjoner på, er å se landskap som stratigrafiske, bestående av lag på lag med små eller store bestanddeler som tidsmessig ligger over og under hverandre. Fordi et landskap i prinsippet kan brytes ned i et uendelig antall elementer, fra fjell til trestubber, kan en landskapsstratigrafi bli overveldende. Det er derfor nødvendig med analytiske kategorier og kontekster for å gruppere informasjonen, så å si å sette landskapet sammen igjen. Ved analytisk å gruppere landskapet i bestanddeler kan man gjennom en stratigrafisk analyse nå frem til hvordan det tidligere har sett ut, og hva slags bestanddeler det har bestått av. En slik «utgravning» kan basere seg på ulike teknikker og kilder så som visuell befarings, fotografier, arkeologiske utgravninger og studier av skriftlige kilder.

Når man i forskningsprosessen etablerer funksjonelle og kontekstuelle relasjoner mellom landskapselementer, rekonstrueres landskapet. Dette betinges av flere forhold. For det første vil tolkningen preges av subjektet som betrakter. Et landskap oppfattes ulikt avhengig av persepsjon, som igjen avhenger av forforståelse og intensjon. Dette gjelder like mye forskeren som landskapets beboere. For det andre betinges det av tilgjengelig kildemateriale. Utgangspunktet er landskapet slik det fremstår i øyeblikket, den eksisterende topografien. Her finnes elementer fra forskjellige perioder som er resultater av både hendelser og handlinger. Å kartlegge årsakene og endringsforløpene til dagens topografi kan baseres på ulike kilder og metoder. Finnes det serier av foto av et område tatt over en lengre periode, har man mulighet til å kartlegge landskapsutviklingen detaljert. For perioder lenger tilbake i tid finnes det kanskje bare sporadiske kart og tegninger, og enda lenger tilbake må man støtte seg på pollenanalyser (som kan si noe om det har vært skog, myr eller eng), geologiske analyser (som kan si noe om et elveløps endrede bane), arkeologiske utgravninger (som kan påvise strukturer) eller stabile landskapselementer som fjell og berg.

Analysens første steg er å identifisere okkupasjonstidens landskapselementer ved å abstrahere vekk de materielle endringene som har funnet sted siden krigen. Slik rekonstrueres okkupasjonslandskapet, altså hvordan undersøkelsesområdene så ut under okkupasjonen. Dette

baserer seg på det Gansum, Jerpåsen og Keller kaller *fattbarhet*, at man kan definere fortidige, mer eller mindre horisontale landskap med vesentlige grader av funksjonell og kulturell sammenheng (Gansum et al., 1997, s. 23). Prosessen er selektiv og forhåndsdefinert ettersom lagene som graves frem, defineres og relateres på bakgrunn av tematiske og kronologiske valg, her med utgangspunkt i okkupasjonstiden. Ved å identifisere elementene i okkupasjonstidens landskap og undersøke deres innbyrdes relasjoner, konstrueres en modell av et fattbart og kulturelt innredet landskap. På denne måten blir analysen et verktøy for å skape en avgrenset og horisontal, materiell kontekst – et okkupasjonslandskap.

Ved å sammenligne ulike horisontale integrasjoner fra forskjellige perioder kan metoden utvides til å studere hvordan landskapets bestanddeler har forholdt seg til hverandre over tid. En slik diakron eller stratigrafisk analyse kan avdekke hvordan nye materielle lag har avleiret seg basert på hendelser og handlinger som har gjort at landskapet endret seg. Slike stratigrafier kan brukes for å etablere landskapsbiografier, noe som gjør det mulig å beskrive relasjoner mellom landskapselementene, og dermed hvordan kontinuitet og transformasjon har utspilt seg. Fordi dagens landskap er det eneste som er tilgjengelig for direkte visuell undersøkelse vil rekonstruksjonen av okkupasjonslandskapet støtte seg på andre kilder enn materielle, deriblant fotografier, kart, anleggsplaner, dokumenter og muntlige kilder.

2.3.1 Mikro-, meso- og makrolandskap

Denne avhandlingen tar utgangspunkt i tre forskjellige lokaliteter eller landskap. De vil analyseres i henhold til sine avgrensninger, men de vil også settes i forbindelse med hverandre og til den overordnede tyske forsvarsstrategien rundt Trondheimsfjorden. For å gjøre dette vil de tre undersøkelsesobjektene analytisk plasseres i tre nivåer av landskap som her kalles *mikrolandskap*, *mesolandskap* og *makrolandskap*.

Et mikrolandskap er et mindre avgrenset område med bestanddeler som står i en umiddelbar funksjonssammenheng, så som et forsvarsanlegg, en leir eller en flyplass. Mikrolandskaper defineres av formasjoner i terrenget samt bebyggelse, men også ved funksjon. Avgrensningen av et mikrolandskap kan basere seg på kulturelle strukturer, som veier, kvartaler og kanaler, så vel som naturlige, som elver, høyder og skogholt. Et typisk mikrolandskap er et anlegg med en gitt funksjon. Dette gjør at de kan være relativt små, ned til 100 000 m² som Persaunet leir, eller som Dora på Nyhavna som er litt over 300 000 m², og de vil dermed ha et høyt detaljnivå av bestanddeler.

Et mesolandskap strekker seg over et større geografisk område enn et mikrolandskap. Trondheim by og dens umiddelbare omegn forstås i det følgende som et mesolandskap. Det

refererer til den graden av funksjonell og materiell sammenheng byen utgjør, som gjør at den både funksjonelt og topografisk skiller seg fra dens omland. Som mesolandskap åpnes det for mer overordnede beskrivelser og analyser av landskapselementer og deres sammenhenger samtidig som man beholder et relativt detaljert blikk på mindre anlegg og konstruksjoner.

Et makrolandskap er en enda større landskapsintegrasjon som baserer seg på topografisk, funksjonell og strategisk sammenheng. Trondheimsfjorden er for stort til at den kan oppfattes under ett; det er ikke visuell forbindelse mellom landskapselementer som ligger i fjordmunningen på Agdenes og Ørlandet og dem som ligger på Lade eller i Åsen. Det er derimot i vår forbindelse geografisk, funksjonell og strategisk sammenheng. Makrolandskap er en kategori som betegner hvordan landskapets naturgitte formasjoner har lagt føringer for forskjelligeartede funksjonelle sammenhenger, fremfor å betone de enkelte bestanddelene.

Avhandlingens undersøkelsesobjekter vil plasseres i disse tre landskapsnivåene som hver vil utheve ulike kvaliteter. Der Dora, Lade flyplass og Persaunet leir er mikrolandskap, inngår de også i et større mesolandskap som er avgrenset av Trondheim med sitt nære omland. På samme vis inngår de tre mikrolandskapene – og mesolandskapet – i en enda større landskapsintegrasjon, nemlig makrolandskapet rundt fjorden. Slik vil analysen kunne drøfte de enkelte lokalitetene hver for seg, men også hvordan de inngikk i et funksjonelt og materielt forsvarssystem i byen, og videre, i fjordbassenget.

2.3.2 Landskapsanalyse

For å gjennomføre den deskriptive landskapsanalysen benyttes en rekke begreper lånt fra *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder (ALAV)* (Gansum et al., 1997). Metoden går ut på å visuelt strukturere landskapselementer og identifisere deres relasjoner ved hjelp av et begrepsapparat. Der Gansum, Jerpåsen og Keller primært forholder seg til forhistoriske og tidlighistoriske landskap og er inspirert av fenomenologi, støtter min bruk av begrepene seg i større grad på funksjonelle tolkninger. Kritikken mot funksjonell, landskapsarkitektonisk tolkning som i mindre grad vektlegger tidsdybden og de historiske sidene ved landskapet, møtes ved å gjøre en diakron analyse av de samme lokalitetene over tid. Slik vil det understrekes hvordan et landskap kontinuerlig er i forandring, og hvordan dette legger føringer både for at funksjon, persepsjon og meningsdannelse endres over tid samt vil være forskjellige sett hos forskjellige aktører (Jervis, 2014, s. 107). Ved å ta utgangspunkt i flyfoto fra forskjellige årtier vil metoden brukes for å systematisere og sammenligne landskapenes utseende i forskjellige perioder. Supplert med andre foto, skriftlige kilder og befaringer, er gjort det mulig å demonstrere med høyt detaljnivå hvordan den materielle utviklingen har foregått.

Gansum, Jerpåsen og Kellers begrepsapparat beskrives i det følgende: Et *landskapsrom* er en sammenhengende landskapsenhet som metaforisk er utstyrt med gulv, vegger og tak som avgrenser rommet. Dette kan være terrengets former, vegetasjon eller bebyggelse. Et landskapsrom kan være grovt eller fint definert, og det kan bestå av underordnede landskapsrom, alt etter hvor detaljert man ønsker å beskrive det. Landskapsrommet vil inneholde *landskapselementer*. Dette kan være bygninger, veier, terrengformasjoner og vegetasjon. For å beskrive hvordan forskjellige landskapselementer forholder seg til hverandre kan man bruke begrepet *henvendelse* (Gansum et al., 1997, s. 14). Det innebærer å tillegge konstruksjonene «visuell agens», altså å konstatere hvilken retning de har utsyn og hvilke andre elementer de har utsyn til. Dette er sentralt for å forstå om og hvordan okkupasjonslandskapene er brutt opp og endret av senere utvikling fordi det kan hende at nyere bygninger har brutt synslinjer og henvendelser som under krigen var vesentlige deler av landskapenes strukturer.

Mer detaljerte struktureringselementer som benyttes er: 1) *Kanter/grenselinjer* som er avgrensende landskapselementer med lineær karakter. 2) *Bevegelseslinjer/passasjer* er naturlige kommunikasjonslinjer og visuelle passasjer. 3) *Distrikt* er et avgrenset område. Innenfor et landskapsrom kan det finnes flere distrikter. 4) *Knutepunkt* er krysningslinjer mellom bevegelseslinjer. 5) *Landemerker* er markerte punkter i terrenget som høyder, spesielle bygninger eller særegen vegetasjon.⁷ I tillegg til disse har jeg lagt til to nye element, nemlig 6) *inngangspunkter* og 7) *tilstøtende landskapsrom*.

Den metodiske gangen i bruken av disse begrepene gjøres systematisk for hvert mikrolandskap som analyseres, for å gi et best mulig sammenligningsgrunnlag med andre perioder av samme landskap, men også med de andre undersøkelsesobjektene:

- 1) Definere avgrensning.
- 2) Identifisere bevegelses- og kommunikasjonslinjer.
- 3) Foreta inndeling av landskapet i distrikter.
- 4) Identifisere knutepunkter.
- 5) Identifisere landemerker.
- 6) Definere inngangspunkter til landskapet.
- 7) Vurdere omkringliggende områders relasjon til mikrolandskapet.

⁷ Disse begrepene er hentet fra Gansum et al. (1997). Det oppgis at de er hentet fra Lynch (1960), oversatt til norsk av Feste og Oterholm (1973).

2.4 Landskap og mening

Et landskap er ikke bare funksjonelt og materielt, men det er også fylt av meningsrelasjoner. Disse meningsrelasjonene skaper virkninger som karakteriserer landskapet. En undersøkelse av hvordan landskap oppfattes kan ikke bare avledes fra funksjonelle mønstre. Et bylandskap består for eksempel av konkrete former for materiell kultur som blokker, bussholdeplasser og butikker, men vår opplevelse av *byen* grunner seg like mye i forventninger, bruk og erfaringer vi har knyttet til disse materielle elementene, med andre ord av relasjonene vi har til dem. Okkupasjonslandskapet er på samme vis ikke et okkupasjonslandskap uten historiske erfaringer og individuelle og kollektive minner knyttet til det.

Et landskap består av relasjoner mellom ting, mennesker, minner og funksjoner. Fordi landskapets meningsinnhold skapes relasjonelt mellom menneskene og tingene som finnes i det, skapes ulike oppfatninger (Finch, 2008, s. 528). Noen skapes av nytte og funksjonalitet, andre av symbolikk, personlige erfaringer eller historiske minner. Det Brooke S. Blades kaller *the memorial landscape*, peker for eksempel på hvordan spor knyttet til historiske hendelser, aktiviteter og forhold, er virksomme i vår oppfattelse av våre omgivelser (Blades, 2003).

Kollektive minneprosesser vil innvirke på hvordan materielle omgivelser oppfattes. Analysene vil i så måte undersøke hvordan norsk minnekultur har påvirket meningsrelasjonene i okkupasjonslandskapene, på samme måte som den har preget minnene og historiseringen av okkupasjonstiden. Å forbinde materielle levninger med en overordnet forståelseshorisont kan imidlertid løpe den risiko å overskygge den kompleksitet, for ikke å si virkelighet, som landskapet faktisk skaper. Det kan gå på bekostning av landskapet og dets bestanddeler «egenhet», deres «vanlige og hverdagslige» fortolkninger (Olsen, 2011, s. 183–184). Et landskap er alltid skiftende, hvor enkelte relasjoner har stabilitet, noen er ustabile, noen kommer til, mens andre reforhandles eller forsvinner over tid (Jervis, 2014, s. 109). Okkupasjonslandskapet innehar følgelig mange flere lag av minner, virkninger og meningsinnhold utover de som kan knyttes til krigen, som på ulike måter vikler seg inn og ut av hendelser og opplevelser også fra førkrigs- og etterkrigstiden.

På samme måte som man kan påvise forskjellige lag av materielle bestanddeler i et landskap, kan man demonstrere forskjellige lag av meninger. En slik analyse gjør det i større grad mulig å sondre mellom de materielle levningene og de sosiale prosessene som påvirker oppfattelsen av dem. Et okkupasjonslandskap med betongbunkere og brakker vil ha skapt ulike virkninger i møte med landskapets beboere over tid, og ikke alle disse vil være bestemt av deres okkupasjonshistoriske tilknytning. Selv om deres bruk under krigen knytter dem til egenartede minner, har disse stedene også andre lag av bruk, funksjoner, materielle spor og

meningsinnhold fra både før og etter krigen. For noen har okkupasjonslandskapet og dets bestanddeler vært erindringsmarkører over krigen, for noen kanskje som «nazi-minner». For andre kan de ha vært mer anonyme spor etter en tid man selv ikke har opplevd. For barn kan de ha vært spennende lekeplasser. For noen har de vært uønskede, for andre nyttige. For å utdype *tingenes* virkninger vil landskapene først undersøkes ved hjelp av en diakron landskapsanalyse. Deretter gjøres en materialanalyse av utvalgte bestanddeler. Ved å undersøke bestanddeler, bruk og funksjoner, som landskap og enkeltvis, vil de materielle levningenes vesen og virkninger fremtre.

2.5 Kildetyper og utfordringer

Samtidsarkeologi skiller seg ut som en underdisiplin av arkeologien ved at den undersøker nære tidsperioder. Selv om den beholder fokus på materiell kultur som sitt primære utgangspunkt, kan det også benyttes skriftlige kilder fra arkiver så vel som filmatisk og fotografisk materiale. Dette er kildetyper av et annet slag enn hva som tradisjonelt oppfattes som «arkeologisk», men de er like fullt kilder som gir tilgang til det materielle gjennom sine gjengivelser og beskrivelser av materielle forhold.

Det er en besnærende tanke å skape kunnskap om et emne i kraft av vissheten om å ha et arsenal av kildetyper til rådighet. Omvendt kan det hevdes at dette innebærer en viss fare for å skape et selektivt datagrunnlag, fordi man plukker ut kilder som passer til objektet som undersøkes; at det mangler faglig forankring og tyngde fordi man ikke mestrer teoretiske og metodologiske implikasjonene av fagfeltene man støtter seg på; eller at det mangler en sammenknyttende teori eller felles forståelsesgrunnlag for kildene. Det må derfor etableres metodologiske overveininger for hvordan samspillet og utvelgelsen av kilder skal foregå.

Det er ikke nytt å støtte seg på skriftlige kilder i arkeologiske studier. All historisk arkeologi defineres av at den undersøker samfunn og perioder som også er beskrevet i skriftlige kilder, fra egyptologi og klassisk arkeologi til middelalder- og etter-reformatorisk arkeologi. Riktignok oppstår noen disiplinære spenninger når arkeologifaget beveger seg langt inn i moderne historiske tidsperioder der andre kildetyper enn de materielle blir mer påtrengende. Andre verdenskrig er intet unntak siden det ofte finnes overveldende mengder skriftlig dokumentasjon om en rekke historiske forhold.

Det er ikke nærheten i tid *per se* som gjør at samtidsarkeologien skiller seg ut, men heller de muligheter som oppstår i et bredere kildetilfang samt i valg av metodiske og teoretiske tilnærminger. En ren arkeologisk analyse av et samtidig fenomen, uten å støtte seg på skriftlige kilder, vil epistemologisk sett vil belyse andre forhold enn en analyse som også støtter seg på

skriftlige kildetyper. Et eksempel er samtidsarkeologiske utgravninger gjort på festivalområdet på Roskilde i Danmark. Man gravde seg ned gjennom flere tiår med festivalhistorie og fikk interessante resultater om hvordan festivaldeltakere organiserte sine teltplasser og sin avfallshåndtering, samtidig sa de materielle sporene lite eller ingenting om *hvorfor* så mange mennesker samlet seg, nemlig for å være på konsert og høre musikk (Beck, Sørensen & Albris, 2007). Dette er instruktivt for å illustrere hva arkeologi kan belyse, og er en erkjennelse som overført til forhistoriske perioder understreker den uvissheten som ligger i forståelsen av skriftløse samfunn. Uten skriftlige kilder og muntlige beretninger er det flere forhold arkeologien ikke har forutsetninger for å forklare. Sett slik blir samtidsarkeologien riktignok på mange måter redusert til et pedagogisk eksempel eller en metodologisk øvelse. Samtidsarkeologiske undersøkelser rommer riktignok muligheten å innlemme flere aspekter av en sak eller periode og kan produsere kulturhistorisk og etnografisk kunnskap.

Flere prosjekter viser hvordan arkeologi kan brukes i moderne kontekster. William Rathjes «garbologiske» undersøkelser av moderne søppelplasser demonstrerte en diskrepans mellom skriftlige nedtegnelser og den faktiske praksisen man fant spor etter (Rathje, 2001; se kap. 3.3). Nicholas Saunders har undersøkt det han kaller «Trench Art» fra første verdenskrigs skyttergraver, gjenstander av laget av soldater (Saunders, 2011). Dekorerte tomhylder, treverksinnkripsjoner, leker og pyntegjenstander illustrerer at det under lagvis av tung militær og politisk historie om første verdenskrig, ligger en sosial verden i frontlinjene, som mennesker strukturerte, gav mening, tilpasset seg og levde i. I Norge er det gjort arkeologiske utgravninger på fangeleiren Falstad der det er funnet artefakter fra både fanger og fangevoktere. Marek Jasinski påpeker disse artefaktene funksjonelle og sosiale betydning under krigen, der de inngikk i de innsattes så vel som i soldatenes verden. De forteller om daglig drift og hendelser i leiren. Videre understreker Jasinski artefaktene evokative egenskaper, de er med på å påvirke det sosiale og kollektive minnet om Falstad i dag. Uniformseffekter og ammunisjon, fangers personlige eiendeler og objekter knyttet til daglige rutiner, har virkninger som bidrar til hvordan ulike aktører i dag skaper og vedlikeholder et bilde av hvordan leiren ble driftet, og leirens symbolske posisjon i norsk okkupasjonshistorie (Jasinski, 2018, s. 658–659).

Kort sagt, samtidsarkeologiske studier kan fremheve andre forhold enn det skriftlige kilder beskriver. Arkeologien kan dermed supplere, utdype og til og med korrigere historiefaglige studier. I dette ligger noe av samtidsarkeologien legitimitet, nemlig erkjennelsen av at fagspesifikke analyser i større grad vektlegger visse sider av undersøkelsesobjektet. En tverrfaglig analyse har derimot potensialet til å knytte sammen forskjellige fagperspektiver. Til sist understreker arkeologien materielle levningers håndfasthet. Som spor etter fortidens

hendelser, er de synlige og taktile kontaktpunkter mellom nåtiden og en tapt fortid, og gir dermed egne teoretiske perspektiver på relasjoner mellom før og nå så vel som å utfordre dette skillet ved å poengtere materiell kulturs tilstedeværelse og virkninger over tid.

2.5.1 Skriftlige kilder og arkiver

Det er benyttet flere arkiver som har informasjon om bruk og utvikling av okkupasjonsmaktens materielle levninger. Arkivmateriale kan fortelle om forskjellige aktørers holdninger til materialiteten, for eksempel gjennom bygge- og bruksdokumentasjon samt andre offentlige og private vedtak og føringer.

Arkivet etter Organisation Todt, Einsatzgruppe Wiking ved Riksarkivet i Oslo dokumenterer byggeorganisasjonens aktivitet i Norge (Holmås, 2012). Ved Universitetsbiblioteket i Trondheim finnes Krigstidsarkivet som har kilder om lokale forhold i Trondheim under krigen. Rustkammerets arkiv, som sorterer under Forsvarets museer, har dokumentasjon om hvordan de materielle levningene etter okkupasjonsmakten ble benyttet etter 1945. Det har i liten grad blitt undersøkt systematisk og har et stort forskningsmessig potensial. Det er for tiden under systematisering der det digitaliseres. Statsarkivet i Trondheim og Byarkivet i Trondheim har dokumenter om landskapsbruk, blant annet politiske dokumenter, eiendomsinformasjon og plankart og tegninger over by- og landskapsutvikling?

2.5.2 Aviser

Aviser inneholder mange vitnesbyrd om og synspunkter på hvordan byens befolkning forholdt seg sporene etter tyskerne, særlig i de første par årene etter krigen da gjenetableringen av sivilsamfunnet var den primære samfunnsoppgaven. Utover i etterkrigstiden og fremover mot vår tid inneholder avisene mange saker og synspunkter på hvordan de forskjellige landskapene som undersøkes ble tatt i bruk.

Ved krigens utbrudd hadde Trondheim fire dagsaviser. *Adresseavisen* ble satt under NS-kontroll, mens *Nidaros* ble stanset i 1941. *Arbeider-Avisen* ble også stanset samme år, og redaktøren Harald Langhelle ble skutt under unntakstilstanden i 1942 (Bratberg, 2008, s. 52). *Dagsposten* erklærte seg tidlig som NS-organ og undertegnet med det sin dødsdom når freden kom. Ved frigjøringen kom *Trondheims-Pressen*, en fellesavis utgitt i de første frigjøringsdagene i 1945. Etter kort tid kom *Nidaros*, *Adresseavisen* og *Arbeider-Avisen* på ny i gang.⁸ Disse og andre aviser utgitt i Trondheim og omegn under og etter krigen er kilder på bruk så vel som oppfattelse av okkupasjonsmaktens materielle levninger.

⁸ Arbeider-Avisen skiftet navn til Arbeider-Avisa 7. mai 1947. Det vil derfor refereres til det navnet avisen hadde når ut ifra når artikkelen er skrevet.

2.5.3 Muntlige kilder

Undersøkelsen dekker et historisk tidsspenn, tiden fra 1940 frem til i dag, som kan erindres i det levende minnet. I prinsippet kan det dermed innsamles kvalitative data fra muntlige kilder. Det fremheves ofte at nettopp dette er med å definere samtidsarkeologien som en særegen underdisiplin. I denne avhandlingen benyttes riktignok ikke muntlige kilder metodisk. Fordi levende minner og meninger er uunngåelige i en forskningsprosess på et samtidig materiale, vil slike kilder riktignok bidra til analysens refleksjoner. Dette innebærer muntlige minner fra tidsvitner som opplevde okkupasjonen, men også minner fra personer som er eller har vært ansatt i offentlige organisasjoner og institusjoner som Forsvaret, kommuner eller undervisnings- og forskningsinstitusjoner som har erfaringer med kildematerialet.

Muntlige beretninger må være gjenstand for kildekritikk. Personlige minner er ikke presise gjengivelser av fortidige forhold. Hukommelse og erindring er aktive prosesser der minner først konstrueres og deretter rekonstrueres over tid. Derfor må muntlige beretninger vurderes ut ifra hvordan de skal brukes som kilder. Datainnsamling må baseres på spørsmål som ikke skal være ledende, man må være klar over sin egen rolle som datainnsamler, og man må bearbeide datamaterialet nøyaktig og metodisk (Kjeldstadli, 1999, s. 195).

2.5.4 Bilder og foto

Fordi samtidsarkeologien undersøker perioder som ligger forholdsvis nært i tid, har man et stort kildemateriale tilgjengelig i fotografier. For en periode som andre verdenskrig finnes et enormt reservoar av fotografisk informasjon. Avhandlingen inneholder derfor et stort bildetilfang. Med det følger muligheter, men også behov for analytisk og metodisk bevissthet. Omfattende bruk av historiske fotografier ligger utenfor det som tradisjonelt oppfattes som arkeologiske data og derfor trenger de å problematiseres for å benyttes i en arkeologisk analyse.

Bildebruken i analysen fungerer på den ene siden som illustrasjoner, men de er også kilder i seg selv. Et foto er, ved siden av å være et objekt og som sådan materiell kultur, et *bilde*, en avbildning, og med det en kodet tolkning av virkeligheten. Samtidig er fotografiet, som fototeoretikeren Susan Sontag kaller det, et *spor*, noe som er stensilert av virkeligheten. Der et maleri er en eksplisitt tolkning av realiteten, er fotografiet en mekanisk (elektronisk) prosess, registrering av lys som treffer objekter (Sontag, 2005, s. 120). Det kan følgelig hevdes at fotografiet har mange av det materielle sporets egenskaper. Distinksjonen mellom bilde (reproduksjon/tolkning) og den virkelige tingen er mindre utpreget nettopp på grunn av fotografiets tekniske duplisering av den virkelige verden (Sontag, 2005, s. 122).

Foto kan avsløre konkrete materielle forhold, funksjoner og materiell utvikling, ofte med et svært høyt detaljnivå og ofte i tett kronologisk sekvens. De kan vise ulike aktører og

deres handlinger. De kan også ha bildebeskrivelser som kommenterer eller forklarer motivet. Fordi de viser øyeblikk, fysiske forhold og relasjoner som i dag ikke nødvendigvis finnes, er de selvstendige kilder til kunnskap (Kjeldstadli, 1999, s. 197). Deres motiver er riktignok ikke alltid validitetsbare; fotografier kan dermed tolkes forskjellig. De kan gjennom motivvalg, beskjæring og kameravinkler være bevisst meddelende, det vil si forstås som et budskap fra opphavsmann til et publikum, noe som forutsetter kildekritikk (Kjeldstadli, 1999, s. 171–172).

Flyfoto er en informasjonsrik fotokildetype for materielle kontekster. Flyfotografi som teknisk praksis følger i stor grad det 20. århundrets militære utvikling. Det ble først vanlig under første verdenskrig da flyfoto var viktige for å få oversikt over slagmarken. Under den andre verdenskrig ble de tekniske sidene ved flyfotografering ytterligere profesjonalisert, og fotodokumentasjon av store landskapsområder ble gjort av de fleste lands flyvåpen. Disse tekniske gjennombruddene, samt kompetansen som ble utviklet for å tolke flyfoto, la grunnlag for etterkrigstidens sivile bruk av luftfotografering. I forlengelse av dette begynte arkeologer å benytte luftfoto som datamateriale, etter hvert utviklet til en metodisk praksis som gjerne kalles *aerial archaeology* eller luftarkeologi (Bourgeois & Stichelbaut, 2009).

Selv om de eldste flyfotoene kun er i overkant av 100 år, kan man på slike bilder tyde et vell av landskapsinformasjon om perioder langt tilbake i tid. Mennesker har i tusenvis av år bearbeidet sine omgivelser ved graving, bygging og beplantning. Slike spor er ikke alltid tydelige fra bakkenivå, men kan bli synlige fra luften, i forskjeller i jord- og vegetasjonsfarger eller ved små høydeforskjeller i terrenget. Også bevarte kulturlandskaper og bebygde områder, kan på flyfoto tre frem i en oversiktlig sammenheng som ikke vises fra bakkenivå.

Det er rettet kritikk mot bruk av kart og flyfoto for å forstå fortidens landskaper. Christopher Tilley påpeker at mennesker ikke opplever landskapsrom fra fugleperspektiv, men fra bakkenivå (Tilley, 1994). Dette er gyldig kritikk fra et fenomenologisk perspektiv, men man kan like fullt argumentere for at å kartfeste landskaper er en gammel praksis for å orientere seg. Å generalisere landskap i kart er påvist helt tilbake i steinalderen, noe som underbygger menneskers kapasitet til å abstrahere landskapets sammensetninger. I denne avhandlingen baseres rekonstruksjonen av okkupasjonslandskapene dessuten på funksjonelle og materielle premisser, altså hvordan landskapselementene ligger i landskapet, hvordan de står i sammenheng, og hvordan de har endret seg over tid, noe kart og flyfoto er nyttige til.

Flyfoto er en sentral kildetype for avhandlingens analyser. De avbilder undersøkelsesområdene i tidsrommene som undersøkes. Under krigen tok britiske rekognoseringsfly bilder av Trøndelag som viser hvordan områder så ut fra luften. Mye av dette finnes i dag i britiske arkiver hvor enkelte bilder er digitalisert og tilgjengelig på internett blant

annet hos *National Collection of Aerial Photography* (www.ncap.org.uk). Også tyskerne tok luftfoto av områder de okkuperte. Avdelingen «Kriegskarten und Vermessungswesen» var delt inn i regionale amt som administrerte og samlet inn geografiske data til bruk for forvaltning og forsvar av okkuperte områder. Dette kildematerialet er riktignok vanskelig å finne frem til. Sannsynligvis ble mange foto ødelagt ved krigsslutt eller de ble beslaglagt av amerikanske og russiske styrker. I dag befinner mye av dette kildematerialet seg i arkiver i Storbritannia, Russland og USA. Kartverket har en del materiale, men ingenting fra Trøndelag er digitalisert (H. Buller, personlig kommunikasjon 14.12.2019).

Norske flyfoto finnes som digitaliserte og geografisk refererte ortofoto på Kartverkets internettjeneste Norge i bilder (www.norgebilder.no). Disse er tatt loddrett ned slik at flyfotoene får samme egenskap som et kart. Den første luftfotooversikten av Trondheimsområdet er fra 1937. Den første etter krigen er tatt i 1947. Selv om det skjedde endringer fra 1945 til 1947, gir kartet fra 1947 et godt inntrykk av hvordan landskapene så ut ved fredsslutningen fordi mange militære installasjoner ennå er synlige, enten som stående bygninger eller som grunnmurer og omriss etter bygg som er fjernet. Etter 1947 er det tatt regelmessige flyfoto av Trondheim. Det finnes bilder av hele byen fra 1957, 1964 og 1999, og etter årtusenskiftet finnes flyfoto fra nesten hvert eneste år. Dette kildematerialet gjør det mulig å følge landskapets utvikling relativt tett. Dessuten finnes det andre typer flyfoto som ikke er ortofoto, men som like fullt viser landskaper fra luften. For eksempel tok flyselskapet Widerøe mange bilder av Strinda i 1950- og 60-årene. Flyfoto er en hovedkilde til å kartlegge okkupasjonslandskapene og deres utvikling. De suppleres med kart, leirplaner, andre fotografier og studier av de stående materielle levningene.

2.5.5 Kart

Det ble utarbeidede detaljerte planer og kart over alle de militære anleggene som ble anlagt i Trøndelag. Byarkivet i Trondheim, Forsvarsmuseet ved Rustkammeret og Riksarkivet besitter mange tyske kart og plantegninger. Noen av disse er tilgjengelig digitalt, slik som på Trondheim byarkivs Flickr-nettside, andre finnes i fysiske arkiver. Slike vil brukes som kilder i rekonstruksjonen av okkupasjonslandskapene som undersøkes. Noen ganger er det en diskrepans mellom plankart og hvordan flyfoto og andre fotografier viser områder. Dette kan ha flere årsaker. Enten kan den faktiske utbyggingen ha endret seg fra planen, eller området har endret seg over tid, og skiller seg dermed fra den opprinnelige grunnplanen. Hva de forskjellige kildetyper forteller om samme objekt, må dermed vurderes kontinuerlig.

3 Konseptuelle og teoretiske refleksjoner

Samtidsarkeologi er en egen underdisiplin av arkeologifaget innrettet mot tidsperioder som ligger nært oss i tid og erindring. Den vektlegger metodiske og teoretiske perspektiver på bruk av både materielt og skriftlig kildemateriale. Samtidsarkeologiens pluralistiske og inklusive innstilling til kilde- og metodebruk er blitt beskrevet som «eklektisk», eller i mer positive termer som *integrated archeology* (Buchli & Lucas, 2001; Rathje, 1981, 2001). Forskningen kan trekke på teorier, perspektiver og kildetyper fra arkeologi og historie, men også fra sosiologi, arkitektur, litteraturvitenskap og kulturminneforskning. Det er i større grad forskningsobjektet som bestemmer de metodiske valgene, enn disiplinen.

For å etablere et tverrfaglig inspirert, samtidsarkeologisk ståsted for avhandlingen vil det i det følgende redegjøres for sentrale begreper med henblikk på bruken av dem i analysen. Kapittelet redegjør videre for samtidsarkeologiens oppkomst, grenseområder og nytteverdi. To andre viktige inspirasjonskilder for avhandlingen, symmetrisk arkeologi og minneforskning presenteres også. Hva den første angår, er det dens perspektiver på materialitet som diskuteres, mens hva den andre angår, forklares kategorier som kollektivt minne, minnesteder, patriotisk minnekultur og *Painful Heritage*, som alle står sentralt i drøftingen av avhandlingens materiale.

3.1 Fortid og nåtid, historie og samtid

For å etablere et begrepsmessig og overordnet utgangspunkt for analysen er det relevant å redegjøre for begrepet *samtid*. Begrepet artikulerer basisen for analysens ontologiske og epistemologiske premisser, altså betingelsene for arbeidets teoretiske forståelse, metoder og analyser. «Samtid» og «samtidighet» kan forstås på forskjellig vis. Den følgende diskusjonen er ikke et forsøk på å bestemme begrepet samtid en gang for alle, det handler heller om å operasjonalisere det med henblikk på denne avhandlingens materiale.

Et startpunkt for en redegjørelse av begrepet samtid er å se det i lys av begrepene *fortid*, *historie* og *erindring*. I boken *Historie, minne, myte* drøfter Anne Eriksen distinksjonene mellom *fortid* og *historie* (1999). Fortiden er forgangen tid, det som tilsvarende G.W.F. Hegels historiebegrep, *res gestae*, «de ting som har hendt». Den er altomfattende, tapt, og kun tilgjengelig gjennom sporene den har etterlatt. Historien gjør på sin side fortiden til sitt objekt, den skrives i ettertid og forsøker ved fortolkning å begrepsliggjøre fortidige begivenheter og slik identifisere prosessene som har ført frem til nået. Historien er tolkninger av forgangne hendelser, et kulturprodukt skapt og nedtegnet i ettertid (Eriksen, 1999, s. 13).

Erindring begynner i den personlige erfaringen. Når opplevelser bearbeides emosjonelt og kognitivt, forbinder erindringen fortid med nåtid i enkeltindivider fordi minnene lades med

holdninger, følelser og synspunkter. Minner kan videre deles i felleskap. Over tid nedfelles de i kollektive uttrykk som fortellinger, tradisjoner og sosial praksis. Når erindring om fortidige hendelser formes og formidles i ord eller bilder, transformeres den og kan bli historie. Når minner omdannes til historie, settes fortidens hendelser i system. Som Eriksen har påpekt, medfører dette nødvendigvis utvelgelse og prioritering av visse hendelser fremfor andre (Eriksen, 1999, s. 13). En historisk nedtegnelse er slik både en kulturell og politisk prosess, og den vil derfor være elaborerende, men også filterende og reduktiv.

Pierre Nora sonderer mellom erindring og historie som to forskjellige måter å forholde seg til fortiden på. Erindring betegner for Nora en dynamisk og formbar prosess, og er en mer direkte og genuin relasjon til fortiden enn det historiske fremstillinger noensinne kan etablere. Minner er eminent samtidige, preget av nået som holder dem ved like, fortolker og farger dem. Der minnet holder fortiden levende og nærværende, impliserer hans begrep om historie en avsluttet fortid, fordi den er nedtegnet og etablert. For Nora er historie en intellektuell prosess som er innrettet mot å erobre minnet. Med en gang historien får «kontroll» over erindringen, forsvinner fortiden (Nora, 1989, s. 7).

Forskjellen mellom minne og historie illustreres av minneforskeren David Lowenthals bruk av sitatet «the past is a foreign country; they do things differently there» (Lowenthal, 1985, s. xvi). Hentet fra L. P. Hartleys roman *The Go-Between* (1971) beskriver analogien den realitet at slik vi aldri helt forstår andre lands normer og tradisjoner, forstår vi heller ikke helt det som ikke lenger erindres. Vi kan studere en svunnen fortid gjennom historisk metode, besøke den gjennom historiske fortolkninger og oppsøke dens materielle spor, men en historisk forståelse av den på dens egne premisser kan aldri oppnås. Forbindelsen mellom før og nå er brutt. For hendelser utenfor erindringens rekkevidde sitter vi kun igjen med skriftlige kilder og materielle levninger. De kan være ulike, belyse forskjellige historiske forhold og stå i motsetning til hverandre, men de er løsrevet fra samtiden som fortolker dem.

Å sonde mellom minne og historie gjør det mulig å operasjonalisere samtid som begrep fordi den kan knyttes til erindringen og det levende minnet. I tråd med dette etablerer Mats Burström en forståelse av samtidsarkeologi basert på det levende minnets varighet og tilstedeværelse (Burström, 2007). Han definerer samtiden som et tidsavsnitt som svarer til hvor lenge fortiden erindres som erfaring. For Burström begrenser imidlertid ikke det levende minnet seg til førstehåndserfaringen, men omfatter videreformidlingen av personlige erfaringer til andre, altså minner erindret i annen hånd. Eksempelet hans viser til en person som er 90 år i dag som i sin barndom kan ha blitt fortalt personlige minner av en 90 år gammel person. Ved at de begge da tar del i det samme minnet, kan samtiden situeres kronologisk så langt som

150/160 år tilbake i tid (Burström, 2007, s. 14). Med denne definisjon kan samtiden i enkelte tilfeller per dags dato strekkes tilbake til 1860-tallet, en avgrensning som beveger seg fremover tid ettersom nye generasjoner erstatter tidligere.

Aleida Assmanns «Drei-Generationen-Gedächtnis», altså tre-generasjonsminne, har likhetstrekk med Burströms begreper om samtid og levende minner. Dette er en eksistensiell dimensjon av minnet som gir felles referansepunkter for minner og meningsdannelse, gjerne knyttet til familier og mindre felleskap. Etter en hundreårsperiode vil dette minnet løse seg naturlig opp når etterfølgende generasjoner tar plass (Assmann, 2006, s. 26). Perspektivet kan også brukes for å forstå større erindringsfellesskap. I et samfunn vil det deles erfaringer og minner som fremstår viktige i tiden, og som vil vedlikeholdes av de som har erfaringer med dem. Dette er benevnt *kommunikative minner*, et slags korttidsminne av subjektive erfaringer som beskriver et erindringsfellesskap (Assmann & Frevert, 1999, s. 36–37; Assmann, 2010). I praksis betyr dette at man ikke nødvendigvis må ha egne erfaringer med minner for å ta del i samtiden, det holder å inngå i et fellesskap med andre som har minner om samtiden. Dette «Kurzeitgedächtnis» skaper den nærhet, familiaritet og tilknytning som definerer den (Assmann, 2006, s. 26). Sett i sammenheng med Nora og Burström kan man dermed knytte samtiden til det levende minnet, fordi samtiden vil defineres av opplevelse av nærhet, fortrolighet og umiddelbar tilknytning til fortiden. Når førstehåndserfaringene så forsvinner, foregår en kvalitativ og kvantitativ endring i minnelandskapet, der minnene enten blir borte, eller de utvelges for å erindres videre i langtidsminnet som *kulturelle minner*, mediert gjennom tekst og tradisjon (Assmann & Frevert, 1999, s. 36–37). Samtiden forsvinner slik ikke over natten, men vil forskyves etter hvert når det levende minnet svinner.

På bakgrunn av denne redegjørelsen kan samtid karakteriseres og operasjonaliseres som begrep basert på eksistensen av levende eller kommunikative minner. Generasjonsperspektivet gir samtiden (og samtidsarkeologien) en håndterbar historisk temporalitet. Denne perioden kan strekke seg 100 til 150 år tilbake i tid. Det skapes imidlertid ny problematikk ut av en slik definisjon, for eksempel når førstehåndserfaring blir andrehånds. Selv om et barnebarn tar del i sin bestefars minner, vil de ha ulike forutsetninger som preger deres oppfattelser av dem. Burström understreker denne kompleksiteten og skriver at vi må «ha en åpen attityd om dess gränser» (Burström, 2007, s. 13).

Ved å operasjonalisere samtiden med en kronologi kan begrepet romme det William Sewell kaller «an implicit theory of history», en historieforståelse basert på sekvenser og kontekster (Sewell, 2005, s. 6–12). Å forankre samtiden i en kronologisk sammenheng gjør det mulig å etablere analytisk distanse til undersøkelsesobjektet. Man kan innvende at å gjøre

samtiden til en historisk periode, tømmer samtidsbegrepet for innhold ettersom samtiden blir en periode som alle andre perioder, kun egenartet ved at den ligger nær i tid. Men selv om samtiden situeres kronologisk, vil den like fullt implisere særlige epistemologiske utfordringer. Fordi den vil preges av tilstedeværelsen av det levende minnet, er samtiden en emosjonelt potent fortidsrelasjon med en stor grad av nyanserik kompleksitet. Dette kommer til uttrykk når hendelser og emner fra samtiden gjøres til analytiske objekter. Undersøkelser av samtiden kan utløse spenninger fordi det finnes historiske fortolkninger samtidig som det finnes konkurrerende og følelsesladde minner om de samme fenomenene. Det kan derfor oppstå motsetningsforhold mellom den skrevne historien som etter hvert nedfeller seg, og de levende minnene om begivenheter som det i mindre grad er konsensus om. Slik er det kvalitativ forskjell mellom fortid som ennå kan erindres, og fortid som ingen erindrer. Den fortiden ingen erindrer, ligger i historiens domene; for den nære fortiden som fortsatt erindres, er ikke situasjonen like enkel. Der historie antyder noe avsluttet, en nedskrevet tolkning, viser erindring på sin side til noe mer foreliggende og pågående – minnene lever og utgjør en del av oss, og det kan derfor skapes konflikter når historieskrivning og minner møtes. Arkeologiske studier av samtiden er nødt til å ta stilling til denne kompleksiteten, noe som gjør den til en egenartet underdisiplin av arkeologifaget (noe som vil utdypes i det følgende).

3.2 Hva er samtidsarkeologi?

Benevnelsen arkeologi betyr *læren om det gamle og opprinnelige* og indikerer at arkeologiens beskjeftigelse er fortidige, «døde» samfunn. At man bare kunne nå kunnskap om disse samfunnene gjennom deres materielle levninger, var en erkjennelse som la grunnlaget for arkeologifaget. Fortidige artefakter hadde riktignok vært gjenstand for nysgjerrighet og innsamling i flere hundre år før den vitenskapelige disiplinen arkeologi ble etablert. Ole Worms ikoniske kuriositetskabinett *Museum Wormianum*, med geologiske, zoologiske og arkeologiske gjenstander, ble etablert allerede i første halvdel av 1600-tallet. Fordi gjenstandsmaterialet fra fortiden over tid ble større, kom nødvendigheten av mer selektive kriterier for systematisering og differensiering av det som data – et utviklingstrekk i oppkomsten av moderne vitenskap på 17- og 1800-tallet, noe som gav nye teorier (Weingart, 2010, s. 5). Innen arkeologifaget er paradeeksempelet Christian Jürgensen Thomsens utarbeidelse av tre-periodesystemet på begynnelsen av 1800-tallet, teorien om stein-, bronse- og jernalder som suksessive epoker, noe som kom til gjennom eksperimentering med å systematisere arkeologiske gjenstander.

Arkeologi er elementært forklart studiet av mennesker og menneskelige samfunn basert på deres materielle kultur, være seg artefakter, landskap eller menneskelige levninger.

Riktignok interesserer også andre fagfelt seg for materiell kultur, noe som uttrykkes i at arkeologiens fødsel på 1800-tallet skjedde i skjæringspunktet mellom fagfelt som historie, kunsthistorie, klassisisme, filologi og etnografi. Dette viser at arkeologien ikke enkelt kan forklare som en ensartet disiplin med klart avgrensede rammer og en felles metodologi. Den er derimot et «vetenskaplig fält som genomkorsas av olika traditioner och som avgränsas diffust mot andra områden» (Andrén, 1997, s. 11). Denne mangfoldigheten gjør at man ikke bare kan snakke om arkeologi i entall, men også om arkeologier.

Den tidlige arbeidsdelingen mellom arkeologi og historie sprang på mange måter ut av forskjellen mellom materielle og skriftlige kilder. Forenklet fremstilt befattet arkeologene seg med skriftløse samfunn, historikerne med skriftsamfunn. I dag kalles grenen av arkeologien som undersøker forhistoriske samfunn, det vil si samfunn uten skrift, for *forhistorisk arkeologi*. Arkeologien studerer imidlertid også fortidige samfunn hvor det fantes skrift, det som kalles *historisk arkeologi*. Dette er en samlebetegnelse på ulike arkeologier som studerer skriftlige samfunn, slik som klassisk arkeologi, egyptologi og middelalderarkeologi. Alle disse er mer eller mindre egne retninger med egne emnetradisjoner og opphavshistorier, forent i det faktum at de studerer sine emner basert på en kombinasjon av ting og tekst (Burström, 2007, s. 10).

I praksis er det prinsipielle skillet mellom historisk og forhistorisk arkeologi langt fra skarpt, da forskjellene mellom skriftlige og andre typer kildematerialer ikke alltid er like klare (Hills, 2005, s. 139). Skrift og materiell kultur er ulike kategorier, men begge kan forekomme som fysiske objekter og dermed være sammenlignbare. Forholdet mellom tekst og ting er mer utfordrende. Representerer skrift fortiden bedre enn øvrige materielle objekter, eller er materielle kilder et mer direkte *uttrykk* for en fortidig «virkelighet» (Andrén, 1997, s. 152–153)? Med utgangspunkt i denne posisjonen kan alderen på kildematerialet være mindre relevant for å bestemme hva arkeologisk kildemateriale kan være. Dette understrekes ytterligere ved at arkeologiske og skriftlige kilder kan supplere hverandre, men også kontrastere, korrigere og motsi hverandre. Ting og tekst kan gi ulik informasjon om samme forhold. Skrift har i mesteparten av den menneskelige fortid vært forbeholdt en elite, mens stort sett alle mennesker etterlater materiell kultur (Leone, 1988, s. 33). Slik kan «tause» grupper uten tekst komme til syne i arkeologiske spor de har etterlatt (Hall, 1999, s. 193).

William Rathjes arkeologiske undersøkelser av moderne søppelhauger, *The Garbage Project*, er et eksempel på hvordan dette kan utøves i praksis (Rathje, 2001). Påbegynt i 1973 hadde prosjektet et uttalt etnografisk tilsnitt – materiell kultur kunne gi kunnskap om mennesker også i moderne kontekster. Rathje ønsket å utforske forskjeller mellom det folk sa og skrev, og det de faktisk gjorde. Gjennom utgravninger kunne han eksempelvis påvise at

matkonsum skilte seg betraktelig fra angitt forbruk, og at alkoholkonsum var 40–60% høyere enn det som ble oppgitt i skriftlige kilder (Rathje, 2001, s. 64–65). Prosjektet pågår ennå og har blitt et felt som noen ganger benevnes *Garbology*. Det illustrerer at metodiske studier av samtidig materiell kultur kan gi kontrasterende og korrigerende resultater i forhold til skriftlig dokumentasjon. Arkeologien er ikke bare knyttet til en «død» fortid, men forholder seg til allmenne trekk, forhold og konvensjoner vedrørende menneskelig kulturtilpasning.

Hvis man anerkjenner at materielle kilder ikke er annenrangs i forhold til skriftlige kilder, men har kvaliteter som kan belyse menneskelige og historiske forhold, trer arkeologien ut av sin kronologiske innramming som læren om det gamle og opprinnelige. Dette utfordrer det tradisjonelle bildet av at arkeologi er utgravningen og søket etter artefakter og strukturer fra fortiden. Selv om det stemmer at arkeologiens tradisjonelle hovedteknikk er utgravningen, gjenkjent ved definerte metoder for dette formålet, betyr det grunnleggende sett ikke noe annet enn at utgravning kun er én måte å få tilgang til materielle data om fortiden på. Forskjellen er at for å finne materiale om de eldste samfunn må man for det meste lete under bakken. For nære tidsperioder forekommer det ofte rundt oss i hverdagen *in situ*.

Gitt at det prinsipielt sett ikke er noen forskjell på et arkeologisk kildemateriale som er 50 eller 5000 år gammelt, krever ikke desto mindre det eldre materialet en annen metodologisk tilgang enn det nye. Om man ser bort ifra materialets fysiske beskaffenhet og de utfordringer det måtte innebære, ligger forskjellen primært ikke i materialet i seg selv, men i vår kunnskap om samfunnet kildematerialet stammer fra. For steinalderarkeologen forklarer studiet av eldgamle redskaper og boplasser seg selv, fordi dette er de eneste direkte kildene man har tilgjengelig for å skape kunnskap om steinalderen. For samtidsarkeologen er situasjonen annerledes fordi det i de aller fleste tilfeller finnes store mengder dokumentasjon om perioden eller konteksten som studeres. Det kan til og med leve mennesker som erindrer objektet som undersøkes. Den kontekstuelle kunnskapen er dermed langt større. Dette skaper egne problemstillinger for samtidsarkeologen, herunder et større fokus på relasjonen mellom kildetyper og hvilke egenskaper de forskjellige kildetyperne har.

Samtidsarkeologi kan på den ene siden betegnes som historisk arkeologi fordi den benytter både ting og tekst og undersøker bestemte forhold i en historisk periode. Den forholder seg slik sett til lineær temporalitet i klassisk historiefaglig forstand. Ifølge Victor Buchli og Gavin Lucas er samtidsarkeologien slik på linje med annen historisk arkeologi ved at den bruker materielle levninger for å forstå og forklare den nære fortiden som en hvilken som helst arkeologisk periode (Buchli & Lucas, 2001, s. 4). På den andre siden har samtidsarkeologien særlige dimensjoner som skiller den fra etablert historisk arkeologi. Samtiden, i betydningen

den *samtidige fortiden*, viser til materiell kulturs universalitet (Buchli & Lucas, 2001). Den arkeologiske prosessen er sosialt samtidig fordi historisk materialitet er «in your face» – den inngår i forskerens hverdag (Hodder, 2001, s. 189). For om «fortiden» ontologisk sett eksisterer, finnes den ikke materielt, den skapes gjennom fortolkning som forbinder fortid og nåtid. Denne forbindelsen må alltid etableres av oss selv (Olsen, 1997, s. 21). Arkeologisk kildemateriale er derfor per definisjon *samtidig*, men på grunn av vår subjektivitet *samtidig* i en anakronistisk forstand (Lucas, 2015, s. 7). En slik definisjon av samtidsarkeologi betoner nødvendigvis epistemologisk sett i større grad de normative sidene ved forskningen ved å fremheve forskerens situerthet i tid og rom.

I samtidsarkeologien er den epistemologiske distansen mellom subjekt og objekt begrenset av at studieobjektene kan forstås som «levende», altså som en del av det grunnlag forskeren forstår seg selv og sin hverdag på (Rathje, 1981, s. 55). Lucas argumenterer for at samtidighet i en slik forstand dreier seg om en relasjon mellom subjekt og objekt preget av historiske spor, kollektiv erindring og samtidighet. Det dreier seg altså ikke hovedsakelig om en ordnet tidsrelasjon basert på suksessiv temporalitet og synkronitet, men heller ved en form for *consociality* – opplevelsen av at meningsrelasjoner er aktuelle og aktive på tvers av tid og rom (Lucas, 2015, s. 10–12). Samtidighet utfordrer slik oppfattelsen av tid som suksessiv og retningsbestemt og fremhever at relasjoner mellom mennesker, ting og hendelser også kan være av ikke-temporal karakter. På denne måten skiller samtidsarkeologien seg fra historisk arkeologi som opererer med et klarere skille mellom fortid og nåtid. Samtidsarkeologien får karakter av en pågående sosial prosess fordi materialiteten den undersøker, uavhengig av alder, eksisterer like virkelig i nåtiden som den en gang gjorde i fortiden (Hodder, 2001, s. 189).

Det prinsipielle skillet mellom disse to forståelsesrammene, en historisk og en samtidig, vil i mange tilfeller utfylle hverandre i en samtidsarkeologisk forskningsprosess. I denne avhandlingen benyttes begge perspektiver for å forklare kildematerialet. De materielle og historiske kildene klassifiseres og undersøkes på typisk arkeologisk vis ved å skape kronologier og historiske forklaringsmodeller om okkupasjonstiden og etterkrigstiden – kildematerialet er materielle *levninger*. Allikevel er det erkjennelsesmessige grunnlaget for analysen av en slik karakter at den ikke kan løses fra sitt undersøkelsesobjekt. Først fordi kildematerialet eksisterer i en samtidig forståelse av verden, som materiell *kultur*. Deretter fordi å stille spørsmål ved hvordan historiseringen av krigen har foregått gjennom bruk og utvikling av tyske anlegg, er i praksis å stille det samme spørsmålet til sin egen samtid og med det også forskningsprosessen og dens begreper, kort sagt prosjektets historiske ståsted. Betegnelser som «smertefull kulturarv» og «patriotisk minnekultur» understreker de normative aspektene av undersøkelsen,

der avhandlingens hypotetiske utgangspunkt blir en del av det som undersøkes. Denne erkjennelsen er en utfordring fordi den fordrer eksplisitt redegjørelse for forskningens normative aspekter, men det fremhever også samtidsarkeologiens refleksive styrke.

3.3 Symmetrisk og relasjonell arkeologi

Symmetrisk arkeologi er en relativt ny retning innenfor arkeologifaget som forsøker å etablere en ny holdning til forståelse av materiell kultur i arkeologisk forskning (Olsen, 2010, s. 9). Heller enn å beskrives som en merkelapp på en teori eller metodologi, kan symmetrisk arkeologi begripes som en pragmatisk orientering mot forholdet mellom materiell kultur og mennesker (Olsen, 2006, s. 13). Retningen er motivert av et ønske om å redefinere dette forholdet i forsknings- og forståelsesprosessen (Shanks, 2007). Symmetrisk arkeologi er inspirert av Bruno Latour og hans symmetriske antropologi. Latour mener at moderne epistemologi hviler på ontologiske skiller mellom subjekt og objekt, natur og kultur og mennesker og ting, noe han mener produserer feilrepresentasjoner av virkeligheten (Latour, 2006, s. 102–105; Olsen, 2012, s. 211). Han argumenterer i stedet for at ting og mennesker henger sammen som «aktanter» i nettverk, og at disse relasjonene må sees på som hybridformer heller enn å operere med skiller mellom sosiale, teknologiske, kulturelle og naturlige virkeligheter (Woodward, 2007, s. 15).

Symmetrisk arkeologi er vokst ut fra en kritikk mot det som er hevdet å være en antroposentrisk tolkning av materiell kultur. Oliver Harris og Craig Cipolla skriver at arkeologien har tradisjonelt hatt en så sterk interesse i å forklare *ting*, at disiplinen stort sett har strebet etter å komme «bak» objektene (Harris & Cipolla, 2017, s. 135), å forklare det samfunnet tingen stammer fra, å komme til «the Indian behind the artefact» (Lucas, 2010, s. 30; Olsen, 2011, s. 183). Der kulturarkeologien brukte artefakter for å forklare den kulturelle eller etniske gruppen som laget dem, ønsker den prosessuelle arkeologien å forstå økonomiske og miljømessige prosesser som produserte materiell kultur, mens post-prosessualistene i stor grad har søkt å komme frem til gjenstandsmaterialets kulturelle mening og symbolikk (Harris & Cipolla, 2017, s. 135). Selv om de teoretiske perspektivene har vært forskjellige, er ting vanligvis tolket som uttrykk for underliggende systemer.

I stedet for å lete etter sosiale verdener som den materielle kulturen representerer, er tanken i symmetrisk arkeologi at den materielle kulturen er med på å *utgjøre* disse sosiale systemene. Det er ikke bare mennesker og kultur som former ting, men mennesker og kultur formes også av tingene. Symmetrisk arkeologi ønsker derfor å se mennesker og ting som «symmetriske», som sammenvevd i nettverk der de ulike delene kan forstås som til dels

autonome bestanddeler som påvirker, innvirker på og definerer hverandre. Materiell kultur kan med andre ord være formative i sosiale prosesser slik som mennesker er. Symmetrisk arkeologi fremhever slik *tingenes* potensial til å utgjøre forskjeller i verden (Harman, 2002, s. 167). Ved hjelp av dette perspektivet kan man beskrive nye måter hvordan mennesker forholder seg til den verden de lever i, hvordan vi opererer i nettverk, hvordan vi kodes, påvirkes av, handler og føler i interaksjon med de gjenstander og fysiske omgivelser vi omgås.

Det er viktig å påpeke at den symmetriske arkeologien ikke setter likhetstegn mellom mennesker og ting, at mennesker gjøres til objekter og ting til subjekter. Begrepet symmetri innebærer ikke likhet (Olsen, 2010, s. 9). Man søker heller å gi materiell kultur en annen ontologisk status, ved å utfordre dualismer og dikotomier som natur-kultur, subjekt-objekt, fortid-nåtid og menneske-ting (Persson, 2014, s. 33). Slik blir det mulig å utforske relasjonene mellom det menneskelige og det materielle på nye måter. Fordi sammenhengene mellom ulike fenomener forstås som sammenvevde og hybridiserte, er det relasjonene som fremstår som essensielle; symmetrisk arkeologi er dermed også beskrevet som *relasjonell arkeologi*, (Watts, 2013). Perspektivet leverer i denne avhandlingen inspirasjon til forståelsen av relasjonene mellom okkupasjonslandskapet og de menneskene som oppfatter, bruker og påvirkes av det, og videre, hvordan denne materialiteten, i betydningen spenningsfeltet mellom mennesker og ting, har påvirket meninger knyttet til minner om krigen.

Relasjonell arkeologi understreker kompleksiteten i møtene mellom materialitet, mennesker og mening og inspirerer denne avhandlingens syn på sitt kildemateriale. Imidlertid er det viktig å påpeke at disse kontaktpunktene ikke er friksjonsløse. Minnekultur og maktforhold er viktige faktorer i vurderingen av hvordan okkupasjonsmaktens materielle levninger er omtalt, oppfattet og brukt. Slik kan den patriotiske minnekulturen ha vært med på å påvirke oppfattelsen av okkupasjonstidens spor, fordi de kan knyttes til en «ond» aktør. Når man så ser at disse stedene har blitt benyttet på ny, inngått i nye funksjoner eller blitt refunksjonalisert, viser dette til et bredere meningslandskap enn det som kan forklares av kollektiv minnekultur. Man bør derfor også betrakte den hverdagslige bruken av de materielle levningene, altså de praktiske problemer og muligheter som lå i landskapene. Et symmetrisk perspektiv kan være med å forklare hvorfor og hvordan andre typer holdninger er blitt tillagt okkupasjonsmaktens materielle levninger, basert på erfaringer, holdninger og behov i det norske samfunnet, men også den andre veien, altså hvordan materialets beskaffenhet, form og proveniens påvirket synspunktene på dem.

3.4 Minnebegreper

Avhandlingens analyser benytter begreper fra minneteori. Hensikten er at dette skal gi redskaper til å håndtere noen av de samtidsarkeologiske metodologiske problemene som ble drøftet i de foregående underkapitlene, særlig med henblikk på den korte avstanden mellom forskersubjekt og forskningsmaterialet. I det følgende vil et knippe minnebegreper bestemmes som skal være til hjelp for å vise hvordan erindringsstrategier og -mekanismer har vært og er virksomme i etterkrigssamfunnets bruk av okkupasjonsmaktens materielle levninger. Det teoretiske grunnlaget gjøres eksplisitt fordi valg av begreper nødvendigvis vil påvirke analysen, eller slik Geoffrey Cubitt uttrykker: «memory's multifaceted involvement in human life means that any intellectual approach to it is bound to be a partial one» (Cubitt, 2007, s. 6).

Arbeidet støtter seg på fire minneteoretiske begreper. Først redegjøres det for begrepet *kollektivt minne*. Deretter drøftes erindringspolitikkenes materielle sider ved hjelp av begrepene *lieux de mémoire* og *lieux d'oubli*. Til sist vil begrepet *Painful Heritage* diskuteres.

3.4.1 Kollektivt minne

Minne er et komplekst begrep med mange betydninger og bruksområder. Det kan betegne individuell erindring, men også sosial eller kulturell. Hos noen betyr det mer eller mindre passive spor av forhenværende hendelser, andre ser minne som en aktiv rekonstruksjon av disse hendelsene ut ifra en samtidig tolkning (Cubitt, 2007, s. 4). Begrepets fleksibilitet gjør det nødvendig at det presiseres som analytisk kategori. Det stadig større tilfanget av minneteori gjør dette til en komplisert øvelse. *Collective memory*, *cultural memory*, *public memory*, *history culture* og *memory culture* er i dag kjente termer knyttet til forskjellige teoretiske tilnærminger. Aleida Assmann hevder det kan identifiseres en «grammatikk» for ulike typer minnekonsepter på bakgrunn av at det finnes pragmatiske og retoriske meninger og sammenhenger mellom dem. Disse grunnbegrepene er ikke universelle, men retoriske gjentakelser og historisk bruk viser til grunnmønstre og en indre logikk i minnekonstruksjonene (Assmann, 2006, s. 62). Hun identifiserer tre dimensjoner for minner: nevrale, sosiale og kulturelle (Assmann, 2006, s. 33).

Innen nevrovitenskapen opereres det med flere modeller og teorier for individuelle minner og hukommelse. Et skille går mellom korttids- og langtidsminne. Langtidsminnet deles gjerne inn i «eksplisitt» og «implisitt» minne. Eksplisitte minner er kort forklart *å vite hva*, erindring av fakta og hendelser, mens implisitte minner er *å vite hvordan*, en mer ubevisst form for minne, for eksempel at kroppen husker hvordan man sykler. Det eksplisitte minnet deles ofte inn i «semantisk minne» som lagrer faktisk informasjon, mens «episodisk minne» lagrer spesifikke, personlige erfaringer (Thomson & Madigan, 2007, s. 8, 13). I en avgrenset forstand kan et (eksplisitt) minne således forstås som en enkel menneskelig erfaring. På grunn av

hjernens plastisitet er minner imidlertid ikke permanente; de er både subjektive og konstruktive og endres over tid på grunn av nevralt prosesser og rytmer.

Minne som fenomen kan forstås individuelt, men kan som sagt også tillegges sosiale eller kollektive aspekter. Minner forekommer i tid og rom, deres form og mening preges av kultur og historiske forhold. Dessuten deles minner og erfaringer gjennom språk og tekst. Den franske sosiologen Maurice Halbwachs er sentral i studiet av kollektive minner. Han regnes som en av de viktigste grunnleggerne av feltet *memory studies* med publikasjonene *Les Cadres sociaux de la mémoire* (1925) og *La mémoire collective* (1950). Han karakteriserer kollektive minner som gruppespesifikke sosiale fenomener, som utgjøres av en tilknytning mellom minne og identitet. Fordi sosiale rammeverk er essensielle for kollektiv erindring, vil samfunnets skiftende og komplekse miljøer være styrende for at kollektive minner er dynamiske (Cubitt, 2007, s. 159). Videre påkalles ifølge Halbwachs alltid kollektive minner gjennom nåtiden. De er formative og påvirkes av politiske, historiske og demografiske faktorer (Reyes, 2010, s. 2). De skapes av og holdes ved like av mindre grupper, men også blant større populasjoner. Man kan i prinsippet altså snakke om kollektive minner på nasjonsnivå, selv om det på et slikt plan ikke lenger er en «gruppe» i sosialpsykologisk forstand, men heller et aggregat som i høy grad går på tvers av sosial tilhørighet (Sutton & Douglas, 2013, s. 349).

Małgorzata Pakier og Bo Stråth understreker viktigheten av å forstå begrepet kollektivt minne som ikke-essensielt, det utgjør snarere forståelseshorisonter hos grupper (Pakier & Stråth, 2012b, s. 7). Selv om det stemmer at mange av de prosesser kollektive minner betegner ikke finner sted på samme måte som med individuelle minner, kan faktisk kollektive minner også nedfelles i kollektiv atferd. Thomas Fuchs kaller dette *collective body memory*, noe som kan uttrykke seg i spill, lek, ritualer, reflekser og habitus (Fuchs, 2017). Dette illustreres godt i et TV-show fra Kölner Karneval i 1973, tilgjengelig på Youtube, der den tyske komikeren Jonny Buchardt lurer sitt tyske publikum til å hente frem et kollektivt kroppslig minne fra nazitiden (fritz51296, 2012). For å engasjere publikum varmer han dem opp ved å rope «zicke zacke, zicke zacke» ut i salen, hvorpå publikum svarer «hei, hei, hei», deretter roper han «hipp hipp», som besvares med «hurra», og til slutt roper han «siege» som umiddelbart besvares med et rungende «heil», fulgt av ukomfortabel latter i det publikum innser sin blunder.

En av det kollektive minnets viktigste funksjoner er å forsterke individualiseringen av kollektivet, altså å skape og styrke identitet (Macdonald, 2013, s. 10). Det er derfor fruktbart å snakke om kulturelle, nasjonale og offisielle minnepraksiser. Kollektive og offisielle minner kan på mange måter sies å være limet i en nasjon. De opprettholder felles bånd til historiske erfaringer og muliggjør slik ideer om tilknytning, identitet og egenart, ikke minst ved å skille

seg fra andre minnetradisjoner. Det understreker at nasjonen og dens historie prinsipielt er en konstruksjon, det Benedict Anderson har kalt «imagined communities», et *forestilt fellesskap* (Anderson, 2006). Et forestilt fellesskap deler visse verdier og visse historier. For å bygge og vedlikeholde nasjonalstaten, er det skapt felles forståelser av hva den egentlig er og hva som rettfærdiggjør den. Ett av de mest sentrale aspektene ved nasjonens kollektive identitet er følgelig felles historiebetraktning. Som vi har vært inne på tidligere, påpekte Nora at nasjonens minne historisk er ansett som en av de mest enhetlige og sanne former for kollektive minner. Den demonstrerer nasjonens legitimitet ved å skape historisk kontinuitet og peker dermed også mot en fremtid – nasjonshistorien har hatt et teleologisk aspekt (Nora, 1989, s. 11).

Historiefaget har i denne forstand en sosial funksjon knyttet til nasjonsbygging (Meyer, 2000, s. 29). Hendelser i fortiden som har hatt nasjonal verdi har inngått som sentrale elementer i historieskrivningen. Disse fortellingene blir i mange tilfeller knyttet sammen med fysiske og symbolske manifestasjoner så som minnesteder, minnesmerker, monumenter og markeringer; historien får materiell og symbolsk virkelighet. Nasjonen og dens historie blir på denne måten konkret og synlig, og dermed mer potent, noe som er med på å legitimere de verdier og fortellinger som ønskes fremhevet. Materiell kultur ligger til grunn for at et fellesskap som nasjonen i det hele tatt finnes. Uten museer, statuer, uniformer, historiebøker, grensegjerder og frimerker med nasjonale motiver kunne nasjonsstaten aldri eksistert (Olsen, 2010, s. 140).

Det er hevdet at et begrep som nasjonalt minne gir begrenset rom til å forstå de komplekse samspill, forhandlinger og prosesser som alltid foregår mellom ulike aktører innad i og på tvers av nasjoner (Hjorth, 2020, s. 21). Et ankepunkt mot begrepet om kollektivt minne er at det generaliserer og overser kognitiv variabilitet innad i gruppen som erindringer (Cappelletto, 2005, s. 8). Reyes skriver at «there is no such thing as a monolithic national identity to which a unitary public memory might correspond, only practices of remembrance situated in time and enacted by discrete groups» (Reyes, 2010, s. 2). Selv om det kan være problematisk å jamføre nasjonsidealer med et avgrenset, kollektivt minne, er det imidlertid liten tvil om at nasjonale fortellinger har vært definerende fortolkningsrammer for okkupasjonshistorien. De herskende minnene er de herskendes minner. Det vil si at minner inngår som del i et samfunnsbærende verdisystem, kort sagt de har ideologisk karakter.

At det finnes flere kollektive og delvis innbyrdes konkurrerende minner innenfor samme samfunn, betyr ikke at det ikke kan eksistere et dominerende, kollektivt minne. Snarere kan man beskrive forholdet mellom kollektivt minne og kollektiv identitet som kontinuerlig under reforhandling. Det er like fullt viktig ikke å underslå den historiske realitet at det finnes dominerende fortellinger om fortiden, offisielle minner som står i konflikt med eller forsøker

å dominere konkurrerende fortellinger og minner. Begreper som dominerende eller «hegemonisk minne» har betydning nettopp fordi de har andre minner å dominere.

Mats Burströms poeng om at det levende minnet er dynamisk og generasjonsavhengig, gjelder i høyeste grad for begrepet om kollektivt minne. Med tidens gang og historiske og demografiske endringer forandres kollektiv erindring og dens verdier. Enden på den kalde krigens toplede verdenssystem førte ikke til *historiens* såkalte endepunkt, men heller til pluralisering av verdenshistorien, noe som har uttrykt seg i identitetspolitikk og en generell forsterkning av erkjennelsen om at de fleste sider av fortiden har egenverdi og kan formidles. Dette vises i det pågående skiftet fra etterkrigstidens patriotiske minnekultur til de siste tiårenes mer selvkritiske syn. Dette har blitt beskrevet som en mer universalistisk minnekultur med menneskerettigheter og pluralisme som sentrale referansepunkter (Bauerkämper et al., 2014, s. 20). I den samtidige kulturminnediskursen er det også tydelig at okkupasjonsmaktens materielle levninger omtales på et annet nå enn i etterkrigstiden. Flere av dem er blitt, eller i ferd med å bli, minnesteder: minnekultur er alltid i endring.

Det er skrevet mye om hvorvidt vi er på vei fra en nasjonal til en transnasjonal minneforståelse, særlig med tanke på en europeisering av minnene om andre verdenskrig i den europeiske integrasjonsprosessen (Pakier & Stråth, 2012a). Her finnes politisk vilje til å etablere felles forståelsesrammer om hva som utgjør europeisk historie og kultur, for å skape en minnekultur hevet over nasjonale rammer (Berger, 2010, s. 134). Slike prosesser har ført til diskusjoner om hvorvidt offisielle minnekulturer er i ferd med å avnasjonaliseres og blir mer universelle (Bauerkämper et al., 2014). At minnekultur «avnasjonaliseres» er imidlertid også kritisert, noe som uttrykkes i måten andre verdenskrig minnes. På tross av en økende bevissthet over at en patriotisk minnekultur har skapt bestemte fortellinger om krigen, dens seierherrer og tapere, dens skurker og helter, tilsier flere praksiser at okkupasjonsforskningen fortsatt holder seg innenfor nasjonale rammer, og at det heller er innenfor disse nasjonale rammene at det skapes et mer pluralistisk minne (Theien & Westlie, 2014, s. 131).

3.4.2 Lieux de mémoire; minnesteder – steder i minnet

David Lowenthal skriver i sin berømte bok *The Past is a Foreign Country* om hvordan historiseringen av fortiden gjerne rommer et paradoksalt forsøk på å gjenskape en svunnen tid man i virkeligheten aldri kan komme frem til (Lowenthal, 1985, s. 3–4). I den forbindelse er Noras begrep *lieux de mémoire* nyttig for å beskrive hvordan en gruppe, et folk eller en stat ønsker å holde fast på, eller kanskje heller skape tilknytning til fortiden. Hans store verk *Les Lieux de Mémoire* (Nora, 1984–1992) fremmet et syn på kollektive minner som fornyet

minneforskningen. Noras begrep er først og fremst metaforisk, noe som gjør det utfordrende å bruke analytisk. Dette vises i vanskelighetene man har hatt å oversette termen til engelsk. Der *site of memory* gir konnotasjoner til et fysisk sted, prøver benevnelsene *realms of memory* og *memory spaces* å utheve de metaforiske sidene ved begrepet. På norsk oversetter Ola Svein Stugu *lieux de mémoire* til «minneknagger» for å fremheve at stedene er metaforiske (Stugu, 2021, s. 19). «Narvik», «Milorg» og datoen «8. mai» er alle minnesteder over krigen i Norge. Minnesteder må riktignok inneha visse kvaliteter for å regnes som *lieux*; de må ha materielle, funksjonelle og symbolske egenskaper (Nora, 1989, s. 18–19). Fordi denne avhandlingen omhandler materielle levninger, vil begrepet derfor i all hovedsak bli benyttet om fysiske spor.

På mange måter kan *lieux de mémoire* sees på som komponenter i en erindringskulturs *minnepalass*. Et minnepalass var opprinnelig betegnelsen på en forestillingsmetode for erindring i den klassiske retorikken, der man ved å etablere mentale bilder knyttet til minner, gjenerindrer disse minnene ved å oppsøke det mentale bildet som er knyttet til det. Fordi minnesteder konkretiserer seg i den virkelige verden, i tradisjon, symboler, praksis og materiell kultur, kan de fremkalle og vedlikeholde minner for den gruppen som identifiserer seg med dem. De utspiller seg i relasjon til noe konkret, og de kan utløse handlinger. Fremfor å være en instrumentell teknikk, konstruerer de virkelighet. De blir materielle, funksjonelle og symbolske komponenter, etablert i overensstemmelse med herskende konvensjoner og idealer, som blir orienteringspunkter i den kollektive bevisstheten. De inngår i et kollektivt, mnemonisk system for å huske på fortidige hendelser for slik å pleie historisk bevissthet og identitet.

Å etablere et minnsted støtter seg på en grad av konsensus over hvordan fortiden oppfattes (Jasinski, 2018, s. 645). Minnesteder er følgelig ikke speilbilder av fortiden, men heller «eklektiske og selektive rekonstruksjoner» (Lowenthal, 1985, s. 20). De blir dermed noen av de mest potente virkemidlene i forestilte felleskap: steder, objekter og symboler som knyttes til viktige hendelser i det kollektive minnet. Et minnsted trenger imidlertid ikke være initiert fra offisielt hold – det kan også være lokalt forankret, tilhøre en minoritet eller en generasjon. Det vesentlige er at det skal gjenspeile et ønske og et behov for å minnes (Nora, 1989, s. 19). Det må altså finnes et følt eller et erklært *behov* for, og en vilje til, å skape erindringsobjektet, som så skal være en stedfortreder for det som ønskes erindret.

Et minnelandskap vil preges av maktforhold; noen minner er kollektivt viktigere enn andre. I Norge har den dominerende minnekulturen tradisjonelt bygd opp rundt nasjonstanken. Dette gjør at offentlige minnesteder har et meningsinnhold som ofte er viktige for nasjonsstaten. Å etablere et minnsted med en materiell referent i offentligheten vil dermed måtte forholde seg til hva den dominerende minnekulturen anser som legitimt og aktuelt.

Mange minnesteder i Norge kan derfor knyttes til forbilder som frihet og fredsælhet, men også frihets- og motstandskamp. I så måte er det norske flagget et minnested på samme måte som den norske nasjonalsangen eller krigsminnesmerket på Akershus festning; det blir jevnlig også etablert nye minnesteder for motstandsfolk eller for nazismens ofre. Derimot vil ingen norsk kommune akseptere at det ble etablert offentlige minnesteder for frontkjempere eller for NS.

Nasjonale minnekulturer går på tvers av geografisk og sosial tilhørighet. De er derfor notorisk komplekse fordi det innenfor et avgrenset område kan finnes mange grupperinger. Offisielle minnesteder har på denne måten det formål å samle befolkningen i et felles erindringsfelleskap. Andre verdenskrig er et typisk eksempel, hvor for eksempel frigjøringsdagen 8. mai anerkjennes av de fleste sosiale, etniske og demografiske grupper i Norge. Samtidig skjuler nasjonale minnesteder at det finnes et spekter av ulike minner og meninger bak de offisielle ritualene. Man minnes krigen annerledes i Finnmark enn i Oslo. Folk som bodde steder hvor det var mange soldater opplevde krigen annerledes enn der det var få. Folks opplevelse av krigen var annerledes i områder der NS stod sterkt enn på steder de ikke gjorde det. Selv det å bo i forskjellige bydeler i samme by kan ha gitt forskjellige minner om okkupasjonen. Barn vil ha andre minner enn voksne, kvinner kan ha andre enn menn. Ikke minst vil politisk posisjonering påvirke hva man ønsker å holde fast på som viktige minner.

På langt nær alle materielle levninger autoriseres som offisielle minnesteder, men det foregår en utvalgelsesprosess. Avhandlingens utgangspunkt er at en patriotisk minnekultur i Norge har lagt føringer for hva som blir offentlige minnesteder og hva som sorteres vekk. Norsk minnekultur innlemmet i liten grad i mange tiår etter 1945 «avvikende» minner fra minoriteter og andre nasjonaliteter fra inn- og utland, selv om også disse befant seg i Norge under okkupasjonen. Dette gjaldt lenge for krigsseilere, kommunister, norske jøder, sigøynere og utenlandske krigsfanger, og det er fremdeles tydelig for minnene hos de nordmenn som valgte den andre siden og ble medlem av NS, inngikk økonomisk samarbeid med tyskerne eller meldte seg for å slåss på Østfronten. I dag finnes det – med gode grunner – ingen offisielle minnesteder i Norge for frontkjempere, brakkebaroner eller for Hirten. Okkupasjonsmaktens materielle levninger var på sin side spor etter en fiendtlig makt. Fra et minnepolitisk synspunkt var de uinteressante å ta vare. Man kunne tenke seg slike steder ble antagonistiske erindringsmarkører, en slags omvendte minnesteder som signaliserte skrekk og advarsel for å samle befolkningen mot ytre ondskap, i lignende grad som datoen 9. april: «aldri mer 9. april». I etterkrigstiden finnes det imidlertid få, om noen materielle eksempler på dette. Selv fangeleirer som Falstad og Grini fikk ikke minnepolitiske roller, men forble fengsler i overgangen til fred.

Fordi et minneste er en «fastfrysing» av en tolkning av fortiden (Nora, 1989, s. 13), vil disse etablerte tolkningene over tid måtte reforhandles ut ifra konjunkturer som følger av historiske og ideologiske endringer (Witowski, 2017). Hvordan man minnes krigen har endret seg fra 1945 og frem til i dag. Ettersom normene og konvensjonene (og lovene) i en minnekultur hele tiden endrer seg, oppstår jevnlig situasjoner hvor minnesteder kommer i konflikt med nye forståelsesrammer og blir politiske stridsspørsmål. Typiske eksempler er hvordan portretter av Lenin ble fjernet fra alle offentlige kontorer i Øst-Europa etter den kalde krigen, at statuer av Cecil Rhodes fjernes i Sør-Afrika (Hlophe, 2015), og at Amerikas konfødererte staters flagg fires for godt i sørstatene (Wagner & Siemaszko, 2015).

I Norge er frigjøringsmonumentet i Kirkenes et instruktivt eksempel på at minnesteder må reforhandles. Det ble anmodet fra sovjetisk hold i 1945, og utført av den norske kunstneren Stinius Fredriksen i 1947 som en to meter høy sovjetisk soldat som tramper på en tysk riksørn. Avdukingen ble imidlertid utsatt da norske myndigheter krevde at ørnen ble fjernet fordi Vest-Tyskland, opprettet i 1949, hadde beholdt ørnen i sitt rikssymbol og skulle gjenintegreres i det vestlige samarbeidet. Først i 1952 ble monumentet avdekket, ikke på torget i byen hvor det først var tenkt plassert, men på en mer perifer plassering. Sokkelen ble også forkortet slik at statuen totalt måler 5,5 meter, betraktelig kortere enn opprinnelig planlagt. Alle markeringene av frigjøringen av Kirkenes som foregikk ved statuen, ble under den kalde krigen neddempet, der norske myndigheter kun sendte en statssekretær og lokale offiserer, mens Sovjetunionen sendte sin ambassadør. Ved 50-årsjubileet for frigjøringen av Finnmark var den kalde krigen over, og i kontrast til tidligere år foregikk markeringen med konge, ministere og stortingspresident til stede (Folkenborg, 2019).

Figur 1: Frigjøringsmonumentet i Kirkenes, 2016. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.

At minnekulturen er i endring, vises i at tyske fort og leirer blir gjenstander for fredning, forskning og formidling. Okkupasjonsmaktens materielle levninger innlemmes i økende grad som kulturminner der de domestiseres som offisielle erindringsmarkører i minnekulturen. Det er viktig å understreke at dette ikke går ut på å normalisere Nazi-Tysklands fremferd og handlinger, men at deres spor skal være erindringsmarkører over en vanskelig tid. Minnekulturen går ikke mot nøytralitet; selv om man innlemmer vanskelige, komplekse og tidligere uønskede minnesteder i det norske minnelandskapet, har de ulikt meningsinnhold og ulike moralske aspekter. Det er fremdeles de krigshistoriske minnene som kan knyttes til samhold og motstand som er de mest aktverdige. Dette vises for eksempel i lite påkattede minnesteder som minnemynter og frimerker, for eksempel frimerkene utgitt i forbindelse med frigjøringsjubileet i 2020. Posten utgav da et samlerfrimerke som er fylt med diverse nasjonale symboler: Kongefamiliens tilbakekomst, handelsflåten i Nortraship, Nordsjøfarten mellom Norge og Storbritannia og motstandsfolk (Posten, 2020).

3.4.3 Lieux d'oubli

Å etablere minnesteder skaper felles referansepunkter, noe som binder kollektivet sammen. Prosessen er slik vi har sett selektiv, slik at mange minner velges vekk. Å etablere *lieux de mémoire* innebærer dermed like mye å distansere seg fra noe som å skape fellesskap. Dette kan sees i sammenheng med politisk og ideologisk intensjon. Enkelte spor og minner fra fortiden vil stå i opposisjon mot ønsker og behov i minnekulturen og velges vekk. De kan bli *lieux d'oubli*, steder for glemsel, «sites that public memory has expressly avoided because of the disturbing affect that their invocation is still capable of arousing» (Wood, 1990, s. 10).

At enkelte minner sorteres vekk, vises tydelig i erindringstradisjoner over krig og konflikt. Andre verdenskrig er en periode der skillene mellom venn og fiende, rett og galt i praksis var preget av mange gråsoner. I den patriotiske minnekulturen ble imidlertid denne variasjonen i stor grad ofret til fordel for et forenklet narrativ om det gode mot det onde, om motstandskamp mot undertrykkelse. Mange minner om skyld, om umoral, eller om lidelser, motvirket den nasjonale enhet man ønsket å gjenopprette og ble dermed tilsidesatt eller glemt fordi de ikke harmonerte med den dominerende fortellingen (Jasinski, 2018, s. 643). Det betyr ikke at glemselssteder først og fremst er steder som har forlatt hukommelsen (selv om dette kan bli konsekvensen av mange tiårs manglende oppmerksomhet), men heller steder man har gitt «amnesti» for å slippe å forholde seg til dem (Forty, 1999, s. 7).

Lieux d'oubli kan eksemplifiseres ved å betrakte de steder som nazistene anså som erindringsmarkører, men som man i dag anser som umoralske å fremheve. I Norge var

Olavsarven viktig for Nasjonal Samling som oppførte et monument på Stiklestad i 1944. Dette ble veltet og gravd ned i 1945. Nesten 80 år senere er fremdeles monumentets meningsinnhold såpass betent at debatten om man skal grave det frem, selv for pedagogiske formål, er preget av så sterke synspunkter at det fremdeles ligger begravd (Fagerland, 2006). I Tyskland og Østerrike finnes det enda flere eksempler på hvordan man har aktivt forhindret at nazistiske minnesteder skal få plass i det offentlige minnelandskapet og bli samlingssteder for nazister, gjerne foregrepet av statsmakten ved å rive eller refunksjonalisere dem. Spandau-fengselet hvor toppnazistene satt fengslet ble revet etter at den siste fangen, Rudolf Hess, døde i 1987 (Paterson, 2011). Gravkammeret ved Hermann Görings herregård Karinhall ble sprengt i 1999 (Knopf & Martens, 2015), og Hitlers fødehjem er planlagt brukt som politistasjon da eiendommen så ut til å havne på det åpne markedet (Die Welt, 2019). Ikke desto mindre forblir mange slike levninger til stede. Det kan være mindre spor, som det ekstra elementet i *Siegessäule* i Berlin, tilføyd på ordre fra Hitler for å gjøre den høyere (Speer, 1970, s. 128). Det kan også være massive anlegg, som *Zeppelinfeld* i *Reichsparteitagsgelände* ved Nürnberg, et enormt anlegg med tribuner og oppstillingsområde hvor nazistene holdt partimøter med titusenvis av deltagere og tilskuere, men som siden er blitt overlatt til seg selv (Hickley, 2019).⁹ Deres meningsinnhold fortrenses, enten ved ikke å gi dem oppmerksomhet, ved å la dem svinne hen i glemsel, eller rett og slett ved å tildekke eller rive dem.

Som erindringsmarkører har okkupasjonsmaktens materielle levninger fremstått som uharmoniske for en enhetlig og patriotisk minnekultur. De vitnet om nasjonal maktesløshet, om at Norge på langt nær kunne stå imot en militær invasjon. De kunne også knyttes til minner om at norsk enhet ikke hadde vært så enhetlig og dydig som patriotiske fortellinger formidlet. Norske entreprenører var med på å bygge mange av tyskernes leirer og forsvarsverker som ble benyttet til å holde kontroll over landet. Slik kunne brakker og anlegg være erindringsmarkører over at nordmenn hadde jobbet for tyskerne, en bevissthet som vises i den nedsettende betegnelsen «brakkebaron», brukt om nordmenn som tjente gode penger på å sette opp brakker (Kalleberg, 2011, s. 141). Begrepet *lieux d'oubli* kan følgelig være et nyttig redskap for å utforske hvordan historisk kompleksitet filtreres og selekteres i minnekulturen.

3.4.4 Painful Heritage - smertefull kulturarv

Helt fra antikken er det oppført minnesteder for å formidle heroiske og dramatiske utfall av kriger, ofte formidlet i kontekst av heltomot, stolthet og kløkt. Minner om krig kan imidlertid

⁹ I 2019 vedtok lokale myndigheter å bevare Zeppelinfeld for å forhindre ytterligere nedbrytning. Dette markerer overgangen fra å være et glemselssted til å inngå som et minnested innrettet for å oppleve hvordan nazipartiet overbeviste hundretusenvis av mennesker til å akseptere diktatur (Hickley, 2019).

også knyttes til smerte, tap og savn. Dette kommer særlig til uttrykk for hendelser som finnes i det levende minnet, der mennesker som lever har direkte eller indirekte erfaringer med konflikten. Slike minner kan være svært følsomme og komplekse på grunn av de ekstreme handlingene og hendelsene de innebærer, og deres nærhet i tid gir dem en grad av akutt kompleksitet i minnelandskapet. De er spenningsfylte, det kan være uenighet om dem, de kan identifiserer gjerningsmenn og ofre, samt stå i motsetning til etablerte oppfatninger. Når slike minner ikke håndteres av minnekulturen, er det beskrevet som berøringsangst (Fure, 1999).

Mange steder som før ble ansett som historiske arr på samfunn og landskap oppfattes i dag i økende grad som bevaringsverdige og som bør formidles og forvaltes på linje med annen kulturarv. Forskning på og forvaltning av emosjonelt og politisk potente minner foregår riktignok ofte med varsomhet. De er beskrevet som «places of pain and shame» og uttrykkes gjerne ved egne kategorier som *painful*, *dark* eller *difficult heritage*. Slike begreper knytter fysiske spor fra krigen til minner om kollaborasjon, tvangsarbeid, fangeleirer, drap og mest uttrykkelig om Holocaust (Logan & Reeves, 2009). I Norge er feltet tydeligst uttrykt i begrepet og forskningsprosjektet *Painful Heritage* (Jasinski et al., 2012). Fordi det har manglet offentlige strategier og forvaltningsmodeller for okkupasjonsmaktens materielle levninger, har prosjektet ønsket å belyse nedprioriterte og «glemte» sider ved denne perioden ved å øke oppmerksomheten om krigens kulturlandskaper (Jasinski et al., 2012).

At slagmarker, fangeleirer og steder for straff og henrettelser kan kategoriseres som Painful Heritage, er relativt intuitivt på grunn av stedenes tilknytning til overgrep og tvang. Men hva med forsvarsverker, flyplasser, marinebaser og infrastruktur? For det første kan man ved å knytte de materielle minnene til spesifikke hendelser og forhold, koble oppføring og bruk av slike steder til «smertefulle» hendelser som tvangsarbeid, frihetsberøvelse og drap. Krigsfanger og tvangsarbeidere ble utnyttet grovt i byggingen av Festung Norwegen. I denne forstand peker begrepet til konkrete overgrep. For det andre kan okkupasjonsmaktens materielle levninger sees som smertefulle fordi de står i kontrast til den patriotiske minnekulturen. De er rester fra en tid da norsk frihet var suspendert, og nasjonale verdier måtte vike for en nazistisk makt. I denne forbindelsen blir alle spor etter okkupantene på sett og vis smertefulle, fordi de peker tilbake til ufrihet og nasjonalt knefall. Begrepet blir i denne forstand mye mer normativt betinget fordi det brukes i overenstemmelse med et nasjonalt minne. I praksis vil disse to måtene å benytte begrepet på gli over i hverandre da det er umulig å separere menneskelige minner fra kulturelle minner. I denne avhandlingen vil derfor «smertefulle» aspekter ved studieobjektene delvis stamme fra konkrete historiske forhold, delvis fordi de sees fra et perspektiv preget av nasjonal konsensus og patriotisk minnekultur.

Dersom begrepet først og fremst kan sees i forbindelse med nasjonal minnekultur vil termen gi seg uttrykk i statlig kulturminnepraksis, i universitetssektoren, hos nasjonale antikvariske embeter og kanskje blant fylkeskonservatorer og i kommuner. I mindre kontekster, slik som i lokalsamfunn, er det ikke sikkert at spor fra krigen har forekommet smertefulle i samme grad. I en lokal sammenheng kan et tysk kystfort eller militærleir vise til et større spenn av mening, nedfelt i etterkrigsbruk, nysgjerrighet og i lokal landskapsutvikling. Ben Highmore har slik beskrevet hvordan utbombede kvartaler i etterkrigstidens Birmingham ble lekeplasser for barn. Ruinhaugene og bombekratene, som det ofte tok mange år å rydde opp i, var potente påminnelser om «Blitzen», den tyske terrorbombingen av britiske byer. Disse stedenes materielle uttrykk fikk i kombinasjon med etterkrigsbruk imidlertid et bredt spekter av meninger, alt fra dystopiske fremtidsscenarioer om en kommende atomkrig, til utopiske, der barns lek i ruinhaugene pekte til en bedre og håpefull fremtid (Highmore, 2013).

Uavhengig av hvordan man vektlegger begrepet Painful Heritage, er det viktig å erkjenne dets historiske opprinnelse, at det er skapt etter årtusenskiftet. Ved å benytte begrepet analytisk, tilføres en rekke meninger og betydninger til undersøkelsesmaterialet. En ukritisk bruk av samtidige begreper på fortidige forhold kan konfundere analysene så vel som å determinere resultatene. Painful Heritage som begrep har gitt nyttige og fruktbare resultater, særlig med tanke på de etiske overveielser forskere og forvaltere bør gjøre i møte med emosjonelt komplekse krigshistoriske minner som fremdeles kan erindres i det levende minnet. Men å benytte det i en historisk undersøkelse, altså å undersøke hvordan den norske, offentlige oppfattelsen av okkupasjonsmaktens materielle levninger har utviklet seg over tid, kan by på noen problemstillinger. Det er ikke gitt at norsk offentlighet på 1950-tallet eller 1980-tallet så på spor etter tyskerne på en måte som kan karakteriseres som smertefull kulturarv. På den andre siden blir bruken av begrepet på mange måter en del av emnet som undersøkes. Å benevne (deler av) avhandlingens kildemateriale som smertefull kulturarv, er et uttrykk for de meningsrelasjoner prosjektet ønsker å belyse, nemlig hvordan man blant annet innen forskning og forvaltning har forholdt seg til tyske spor fra krigen. I så måte er Painful Heritage-prosjektet, og den medfølgende begrepsbruken, et analyseredskap, men også et uttrykk for en holdning til okkupasjonstiden som kan tidfestes til det første tiåret på 2000-tallet.

4 Okkupasjonshistorisk kontekst

Okkupasjonsmaktens materielle levninger i Norge er i det kollektive minnet sterkt knyttet til en krigshistorisk kontekst som gir dem en særegen historisk ballast, som igjen utgjør en sentral del av det teoretiske og verdimeslige utgangspunktet for forståelsen av dem. Det er dermed nødvendig å redegjøre for de historiske forholdene de ble oppført innenfor, hvilke aktører som oppførte dem samt vise hvordan dette foregikk. I det følgende vil derfor okkupasjonsmyndighetenes rolle klarlegges og eksemplifiseres.

4.1 Okkupasjonstiden i Norge

Okkupasjonen av Norge innebar omfattende kontroll og organisering av alle sektorer i samfunnet. Man trengte militær, politisk, økonomisk og juridisk kontroll formålstjenlige for nasjonalsosialistenes behov, standarder og ideer for å styre og forme samfunnet. Hundretusenvis av soldater holdte landet under kontroll, samtidig som de til lands, til vanns og i luften skulle føre krig fra norsk territorium. Imens skulle sivilsamfunnet fungere videre, preget av massiv utbygging av infrastruktur, befestninger og industri innrettet mot tyske krigsmål.

Samspillet mellom og organiseringen av okkupasjonsmaktens utøvende aktører er ikke helt enkel å sortere. Tyskland var en nazistisk førerstat med et innfløkt styringssett med stadig skiftende tyngdepunkter og prioriteringer. Nazistaten hadde komplekse maktstrukturer, hierarkier og tjenesteveier. De innviklede organisasjonsforholdene var kjennetegnet av maktkamp mellom ulike avdelinger og personligheter, noe som førte til en omskiftelig dynamikk der forskjellige krefter forsøkte å gjøre seg gjeldende innenfor ulike sektorer og interessesfærer. Om ikke dette var nok, måtte tyskerne også forholde seg både til sivilsamfunn og andre nazistiske bevegelser de møtte i landene de la under seg. Alt dette førte til kompliserte nominelle maktstrukturer som i sin tur ofte ble påvirket av uformelle og skiftende personlige makt- og interesseforhold, med *der Führer* som ubestridt beslutningstager på toppen.

I Norge fantes tre store okkupasjonsinstitusjoner: Wehrmacht var de tyske stridskreftene, Reichskommissariat Norwegen (RK) var det sivile styringsorganet, og SS og politi var sikkerhetsmyndigheter. Disse hadde egne ledere som var likestilte uten at det fantes en formelt overordnet sjef i landet, noe som kunne føre til maktkamp (Grimnes, 2018, s. 85). RKs og SS' myndighet var låst til norsk territorium. Wehrmachts ansvarsområde var større ettersom de førte krig i Atlanterhavet og mot Sovjetunionen. Forsvaret av Norge inngikk også som en del av Atlanterhavsvollen, den tyske forsvarslinjen mot vest (Grimnes, 2018, s. 86).¹⁰

¹⁰ Torgeir Sæveraas skriver at befestningene i Norge i starten ble ansett som en del av Atlanterhavsvollen, men etter hvert ble omdefinert som et eget avsnitt, «Norwegenküstenbefestigung» (Sæveraas, 2018, s. 190).

Hvem som bygde anlegg, leirer og forsvarsverker, har påvirket den ladete og noen ganger «smertefulle» betydningen vi forstår dem ut ifra i dag. RK og Wehrmacht, senere sammen med anleggsorganisasjonen Organisation Todt, stod bak byggeprosjektene. Til og med SS hadde en egen byggeorganisasjon, men denne var lite aktiv i Norge. Disse avdelingene brukte titusenvis av tvangsarbeidere og slavearbeidere fra hele Europa på prosjekter i Norge, der tusenvis led og døde. Samtidig jobbet norske arbeidere og selskaper frivillig for tyskerne. Dette aktualiserer emnet med tanke på forskningshistoriske «tabuer». Norsk kollaborasjon er en motsetning til den patriotiske fortellingen om motstand. De okkupasjonshistoriske omstendighetene er dermed vesentlige å beskrive fordi de utgjør studieobjektene verdimeslige og historiske utgangspunkt.

Ved siden av aktørene bak utbyggingen må den krigshistoriske konteksten som motiverte byggeprosjektene redegjøres for. Utbyggingen var i stor grad et resultat av konkrete strategiske hensyn som ble formet av krigens gang. Bygging av forsvarsverker langs den norske kystlinjen må for eksempel sees i sammenheng med både den overordnede tyske krigsstrategien og Hitlers opptatthet av Norge spesifikt. Vridningen fra offensiv til defensiv krigføring i vest fra 1941 og frykten for en alliert invasjon førte til ett av de største byggeprosjekter i Europa i det 20. århundret, oppføringen av Atlanterhavsvollen. Byggingen av marinebaser i Norge må på sin side forstås ut ifra den tyske krigføringen i Atlanterhavet. Siden ubåter utgjorde spydspissen i den tyske krigføringen til havs, er dette årsaken til oppføringen av det som i dag er Norges mest massive levninger fra krigen, ubåtbasen Dora i Trondheim og Bruno i Bergen. Byggingen av Nordlandsbanen og planen om en polarjernbane til Kirkenes ble aktualisert som en følge av den tyske invasjonen av Sovjetunionen i 1941. Med Sovjets seier i vinterkrigen mot Finland i 1939–1940, gjenetablerte russerne sin grense mot Finnmark, noe som gjorde det nordligste Norge til en frontlinje og som fordret bedre transportruter nordover. Bruk av krigsfanger på polarjernbanen samt på veistrekninger på riksvei 50 (dagens E6) over Korgfjellet i Hemnes og «Blodveien» i Salten knytter norsk okkupasjonshistorie til krigshistoriske grusomheter kjent fra okkuperte territorier i Øst-Europa og Russland.

4.1.1 Norges viktighet

Ved utbruddet av andre verdenskrig i Europa 1. september 1939 førte Norge nøytralitetspolitikk. Landet skulle holde seg unna konflikter på kontinentet, akkurat som under første verdenskrig. I ettertid er dette standpunktet blitt grundig kritisert for å være naivt, fordi det avhang av Norges kapasitet til å forsvare nøytraliteten, noe det ikke klarte på grunn av den nedbygde forsvarsevnen (Haarr, 2018, s. 124). Man forsto ikke tilstrekkelig fra norsk hold at

landet var strategisk viktig for de europeiske stormaktene, en kjensgjerning krigen skulle tydeliggjøre. Det var i siste halvdel av 1930-årene politisk enighet om at landet måtte øke sin forsvarskapasitet, men investeringene kom for sent (Furre, 2000, s. 96). Norge hadde lite å stille opp med mot den tyske invasjonsmakten i 1940.

For Tyskland var det viktig at sjøveien langs norskekysten var farbar på grunn av malmtransporten som gikk ut fra Narvik til kontinentet. Svensk jernmalm fra Kiruna ble i vintermånedene transportert med tog til Narvik da Østersjøen ofte frøs igjen og hindret sjøtransport fra Sverige. Tyskerne dro dermed fordel av den norske nøytraliteten. Ved krigens utbrudd i 1939 mente mange på tysk side at man ikke trengte tysk kontroll over norsk territorium fordi transporten kunne gå uhindret i nøytralt farvann (Grimnes, 2018, s. 24). Norges manglende evne til å forsvare sin nøytralitet skulle imidlertid raskt endre tyskernes oppfatning. For engelskmennene var det maktpåliggende å stoppe malmtransporten fordi tysk krigsindustri var avhengig av stabil tilførsel av jernmalm. Under Altmark-affæren i mars 1940 krenket britiske krigsskip norsk nøytralitet og bordet det tyske transportskipet «Altmark» i Jøssingfjorden i Rogaland. Altmark hadde britiske fanger om bord, noe den norske nøytralitetsvakten ikke hadde oppdaget. Hendelsen er sett som et tysk påskudd for å okkupere landet, fordi det viste at Norge ikke var kapable til å hevde sin suverenitet, og dermed var heller ikke jernmalmen trygg. Britene hadde på sin side som en del av deres planlagte militære støtte til Finland i vinterkrigen mot Sovjetunionen, planer om å besette norske havner for samtidig å forhindre tysk handel (Haarr, 2018, s. 167). Stormaktenes planer kolliderte i det tyskerne kom de allierte i forkjøpet og angrep Norge 9. april 1940. Kampen kulminerte i den allierte seieren i slaget om Narvik på våren i 1940, men seieren ble taktisk verdiløs fordi de allierte umiddelbart måtte trekke seg ut etter tyskernes invasjon av Frankrike.

Striden om kontroll av jernmalm er tradisjonelt sett på som den sentrale grunnen til at Norge ble trukket inn i krigen. Det er utvilsomt riktig at kontroll over Nord-Norge var svært viktig, men det tunge fokuset på Narvik preges trolig av et angloamerikansk bias i historieforskningen hvor slaget om Narvik alltid har utgjort et sentralt tema. Kanskje fordi slaget utgjorde en felles alliert operasjon med britiske, franske, polske og norske soldater, og fordi det har fått status som Hitlers første nederlag. Jernmalmen var uten tvil vital for tyskerne og en årsak til tysk intervensjon, men dette har overskygget at det fra tysk hold fantes andre sterke interesser for kontroll over Norge. Disse kom fra den tyske Kriegsmarine.

For å forstå den tyske marinens interesse av Norge, og dermed en av hovedårsakene til okkupasjonen, må man se tilbake på den tyske marinens lange historiske dilemma om hvordan England kunne beseires til sjøs (Hobson, 2010, s. 321). Tyskernes Tirpitz-plan fra 1890-årene

gikk ut på å skape en så slagkraftig flåte at den britiske flåten ville unngå konfrontasjon, fordi konsekvensene av et sammenstøt ville redusere britenes mulighet til å forsvare og binde det britiske imperiet sammen. Den tyske flåten skulle være en avskrekkende maktfaktor heller enn innrettet på et faktisk sammenstøt med Royal Navy. Planen slo feil. I stedet for å få britene til å trekke seg unna politikken på kontinentet, ble den tyske flåten en så stor trussel at den førte England og Frankrike tettere sammen og fikk britene til å samle sine flåtestyrker i Nordsjøen. Under hele første verdenskrig forble den tyske keiserlige flåten låst inne i sine havner, fordi britiske skip blokkerte utseilingen til Atlanterhavet. Den eneste store trefningen skjedde i slaget ved Jylland i 1916 som best kan beskrives som et tysk tap fordi de tyske skipene ikke klarte å slå seg gjennom. For den tyske prestisjerike overflatemarinen ble første verdenskrig en historie om å ligge i havn uten å få til noe som helst. Det fikk den konsekvens at tyskerne satset på ubåter, en erfaring som skulle prege okkupasjonen av Norge under den andre verdenskrig.

Sjøblokaden under første verdenskrig satte dype spor i den tyske marinen, der overflateflåten representerte politisk og strategisk tyngde. I det som ble sett som en uunngåelig kommende konflikt mellom Tyskland og England ønsket marineledelsen derfor havner hvorfra de kunne operere utenfor en blokade. Ved krigsutbruddet i 1939 var det de færreste i den tyske generalstaben som så for seg at Frankrike skulle beseires så raskt som det ble, så man forestilte seg ikke å få tilgang til franske havner. I stedet stod havner i Norge som en mulighet. Allerede i 1938 hadde sannsynligvis Trondheim blitt diskutert som en mulig marinebase i Kriegsmarines overkommando, men etter krigsutbruddet 1. september 1939 ble det lagt konkrete planer (Holmen, 2021, s. 67; Raeder, 1957, s. 200–201). Den tyske marinens interesse for Norge var tydelig da Vidkun Quisling reiste til Berlin i desember 1939 og ble tatt hånd om av Erich Raeder som var sjef for Kriegsmarine (Grimnes, 2018, s. 25). Det var Raeder som la Quislings sak frem for Hitler og slik sørget for at NS-lederen fikk møte *der Führer*. Om Quisling påvirket Hitler for en invasjon i nord vites ikke, men kort tid etter møtet krevde Hitler en skisse for et eventuelt angrep på Norge, den såkalte *Studie Nord* (Nøkleby, 2016, s. 27).

Invasjonen av Norge må følgelig forklares utover interessen for Narvik. Det var et foretak i stor grad drevet frem av Kriegsmarine. Paradoksalt skulle dette besegle den tyske overflateflåtens skjebne. Kriegsmarine led så store tap under invasjonen at den aldri kom seg. Likefullt ble dens tilstedeværelse i Norge av stor betydning for aktiviteten i landet da den i mange områder i Norge var den dominerende våpengrenen, slik som i Trondheim. At marinestrategien definerte både invasjon og okkupasjon av store deler av landet, vises i okkupasjonslandskapene. De materielle levningene rundt Trondheimsfjorden vitner i stor grad om at Norge (og Trondheim) grunnleggende sett var en flåtebase.

4.1.2 Reichskommissariat Norge

Rikskommissariatet var gjennom det sivile forvaltningsorganet for det okkuperte Norge. Det ble opprettet 24. april 1940 som en konsekvens av at det mislyktes tyskerne å etablere en kollaborerende norsk regjering, slik de i hadde fått til i Danmark. Det var ledet av rikskommissær Josef Terboven som hadde diktatorisk makt i landet, kun underlagt Hitler. Han aktet å styre uten innblanding fra verken det norske NS eller fra utenriksdepartementet i Tyskland, dog riktignok ikke over de forhold som falt under Wehrmachts militære ansvarsområder (Nøkleby, 2016, s. 114). Følgelig var dette organet avgjørende for driften av det norske samfunnet og en viktig utøvende aktør med tanke på byggeprosjekter.

RK dannet tidlig en avdeling for bygningsarbeid, *Technik und Verkehr*, som skulle følge med koordineringen av all byggeaktivitet i Norge, men også drive operativ virksomhet ved syv overbyggeledelser, blant annet i Trondheim (Hatlehol, 2015, s. 78).¹¹ Avdelingen hadde fire underenheter: vei-, bro- og havnebygging; bygninger; kontrollinstans for byggenæringen; samt kraftproduksjon og energi (Nøkleby, 2016, s. 118). Avdelingen fikk helt fra begynnelsen en viktig oppgave ved å utvide veikapasiteten i Norge, fra det som våren 1940 stort sett var enfeltstveier til to felt (Hatlehol, 2015, s. 78). Innen 1941 var 474 km med ny vei anlagt, 106 broer satt i stand og 155 km med snøgjerder satt opp (Gogl, 2019, s. 183). Året etter hadde avdelingen ved hjelp av 15 000 arbeidere bygd 199 luftvernstillinger, 70 kaianlegg, 61 kystfort, 12 sambandsanlegg og 4 store bunkeranlegg (Hatlehol, 2015, s. 79).

4.1.3 Wehrmacht

Wehrmacht var den tyngste aktøren i landet. Det var i Norge ledet av generaloberst Nikolaus von Falkenhorst som var «Wehrmachtbefehlshaber Norwegen». Han var underlagt overkommandoen for den tyske hæren i Berlin. Wehrmacht bestod av tre våpengrener: *Luftwaffe*, *Kriegsmarine* og *Heer*. Disse tre var langt på vei uavhengige av hverandre på tross av sin felles ledelse. I forhold til folketall utplasserte Wehrmacht svært mange soldater i Norge. Nye beregninger i tilknytning til prosjektet *In a World of Total War: Norway 1939–1945* anslår antall tysk personell i landet gjennom krigen. Kjetil Korsnes og Olve Dybvig viser at antallet økte fra 50 000 i april 1940 til 300 000 sommeren 1942. Frem til høsten 1944 lå tallet mellom 300 000 og 350 000, da antallet steg til hele 536 000 fordi tyske tropper trakk seg ut av Finland gjennom Norge. Ved krigsslutt var det om lag 350 000 tysk personell i landet (Korsnes & Dybvig, 2018, s. 5–6). I et land som da hadde ca. 3 millioner innbyggere, var dette en betydelig garnison; på det meste var hver sjettede person i landet en tysk soldat.

¹¹ Fra 1941 hetende kun *Technik* (Hatlehol, 2015, s. 79).

De første par årene var anleggsaktiviteten stort sett styrt av Wehrmacht og deres behov (Gogl, 2019, s. 181). Hver våpengren hadde egne ingeniøravdelinger. Hærens pioneravdelinger ble fra starten satt i arbeid med å reparere broer og jernbane som var sabotert eller ødelagt under krigshandlingene i 1940. Sommeren 1940 ble de satt til å bygge jernbanestrekninger, og de forlenget i løpet av 7 måneder jernbanen nordover i landet fra Mosjøen til Elsfjord (Nøkleby, 2016, s. 147). På Sørlandsbanen overtok Wehrmacht ansvaret for utbyggingen fra NSB, og banen fra Kristiansand til Stavanger stod klar 1. mai 1944 (Thjømøe, 2013). Flyvåpenet hadde den selvstendige «Bauleitung der Luftwaffe» som selv dirigerte sine underordnede avdelinger i bygging av flyplasser. Dette var fra starten gitt førsteprioritet siden Norge kun hadde en håndfull landingsplasser uten særlig kapasitet (Sæveraas, 2018, s. 192). Luftwaffes raske rekruttering av hundrevis av norske arbeidere i april dagene i 1940 for utbedring av flyplassen på Værnes, brukt for tokt nordover der kamper fortsatt pågikk, står som et symbol på at norsk kollaborasjon i arbeidslivet var et sentralt element fra starten (Eng, 2010).

Kriegsmarine var tungt tilstedeværende i Norge som en følge av landets maritime posisjon. Marineorganisasjonen kan deles i to: Mannskap som tjente til sjøs og på land. I sistnevnte gruppe lå marinens byggeorganisasjon, «Marineoberbaukommando» som var underlagt «Marineoberkommando Norwegen» i Oslo. Den hadde tre byggekommandoer eller «Marineoberbauamt», i Bergen, Trondheim og Tromsø, som styrte byggeaktivitet regionalt (Hatlehol, 2015, s. 77).

4.1.4 Organisation Todt

Organisation Todt (OT) var en paramilitær tysk anleggsorganisasjon som sprang ut ifra det tyske Autobahnprosjektet. Den var ledet av den tyske ingeniøren Fritz Todt som imponerte Hitler både ved veibygging samt byggingen av de tyske festningsverkene mot Frankrike, den såkalte *Siegfriedlinjen* (Hatlehol, 2015, s. 49–50). Todt var ikke bare leder av OT, han var også «Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft» (GB Bau) og hadde dermed stor innflytelse i nazistatens økonomiske sektor (Singer, 1998, s. 3). I starten av krigen var ikke OT etablert i Norge, men med Hitlers befaling om å befeste kystlinjen samt utbedre veier og jernbane i landet, etablerte organisasjonen seg i Skandinavia i 1942. Ved krigens slutt stod OT bak brorparten av den stående okkupasjonsarkitekturen.

OTs første oppgave i Norge var å bygge ubåtbasen Dora i Trondheim. Dette prestisjefulle prosjektet ble gitt organisasjonen på starten av 1941 av «Kommandierende Admiral Norwegen», den overordnede marineautoriteten i landet, men var trolig utstedt fra Hitler selv (Neitzel, 1991, s. 127). Det ble opprettet en byggeledelse i Trondheim ved navn

«Oberbauleitung Drontheim». Dette skjedde før OT formelt sett var etablert i landet, så byggeledelsen i Trondheim var antageligvis direkte styrt fra OTs hovedkvarter i Berlin, «OT Zentrale», i deres avdeling «OT-Nord» (Hatlehol, 2015, s. 81).

Selv om OT allerede var representert i Norge fra starten på 1941, markerte OTs offisielle inntreden i 1942 et skifte i anleggsaktiviteten. Organisasjonen var på dette tidspunktet ledet av Albert Speer som i februar 1942 hadde overtatt som rustingsminister og sjef for OT og GB Bau etter at Fritz Todt døde i en flyulykke. OTs etablering i Norge kom som en følge av at Hitler den 13. mai 1942 utstedte en førerordre under betegnelsen «Wiking-befehl», som han gav Speer ansvar å gjennomføre. En førerordre hadde særlig tyngde og vitner om Hitlers interesse for Norge (Hatlehol, 2015, s. 88). Vikingordren ble utslagsgivende fordi den innebar store byggeprosjekter, kjent som «Wiking-Programm»:

- 1) Befestninger langs norskekysten.
- 2) Vintersikker Riksvei 50 (dagens E6) fra Halden til Lakselv og videre til finskegrensen.
- 3) Flyplasser.
- 4) Enkeltsporet jernbane fra Mo til Kirkenes.
- 5) Bombesikre ubåtbaser i Bergen og i Trondheim og tørrdokker for store krigsskip.
- 6) Lettmetallprogrammer for aluminium og magnesium (Sæveraas, 2017, s. 77–78).

Alle disse prosjektene var allerede i gang da Vikingordren ble utstedt, men med OTs inntreden tok anleggsaktiviteten seg betraktelig opp. Ordren er dermed et uttrykk for den viktige stillingen forsvaret av Norge hadde hos Hitler. OT fikk ansvar for punkt 1, 2 og 4, altså kystbefestninger, veier og jernbane, i tillegg til punkt 5 som de allerede var i gang med ved byggingen av ubåtbasen Dora i Trondheim (Hatlehol, 2015, s. 80). Bygging av flyplasser skulle Luftwaffe selv stå for med sin egen byggeorganisasjon. OTs avdeling i Norge fikk navnet *Einsatzgruppe Wiking* (EW) og var operativ i landet fra 1. april 1942. Denne avdelingen, som også hadde Danmark under sitt ansvarsområde, inngikk som en av syv Einsatzgruppen i det tyskokkuperte Europa. EW, som ble Norges største byggherre, var ledet av Willi Henne. Henne var i tillegg til å være sjef for EW også sjef for Rikskommissariatets anleggsavdeling *Technik*, samtidig som han representerte Albert Speers GB Bau i Norge. I sin trippelrolle ble han den sentrale mannen bak okkupantenes byggeprosjekter i landet. (Hatlehol, 2018, s. 249).

Vikingordren var en opptrapping av tysk byggeaktivitet i Norge, men den plasserte seg, slik Hans Otto Frøland skriver, i en større strukturell sammenheng. I mai 1941, ett år før OTs offisielle inntreden, var det allerede 1600 tyske byggeprosjekter innenfor landets grenser

(Frøland, 2018, s. 173). Det foregikk også forberedelser til bygging av firefelts motorvei fra Halden til Trondheim, antakelig forberedt siden sommeren 1940, ferdig planlagt i mars 1941 (Skåden, 2013, s. 248, 257). Det var en del av en planlagt kommunikasjonsrute for det nye Europa som Hitler ønsket skulle gå i en nord-sydlig akse fra Klagenfurt i Østerrike, nordover til Danmark og videre på broer over Lille- og Storebælt og Øresund, helt opp til Trondheim (Thies, 1978, s. 415). Det fantes også planer om å etablere en enorm marinebase for den tyske Atlanterhavsflåten på Øysand rett sør for Trondheim. Der skulle over 250 000 tyske innbyggere jobbe, bo og leve (Speer, 1970, s. 165). Både motorvei- og marinehavnprosjektene ble imidlertid lagt på is i løpet av 1941, blant annet fordi Rikskommisariatet ønsket klarere prioriteringer i tysk byggesektor, uttrykt med Vikingordren (Frøland, 2018, s. 174).

4.1.5 Arbeids- og ressursfordeling

De ulike tyske administrasjonssenheter førte til en komplisert og noen ganger konkurransefylt tilstand der ulike aktører jobbet for å få anleggsoppdrag. Dette viste seg blant annet i den prestisjefylte byggingen av de gigantiske ubåtbasene i Trondheim og Bergen. I Trondheim tilfalt kontrakten OT i 1941, dette til Rikskommisariatets byggeavdeling Techniks store skuffelse som selv ønsket å drifte prosjektet (Sæveraas, 2017, s. 72). I Bergen besluttet Kriegsmarine å bygge ubåtbasen Bruno med sin egen byggeorganisasjon.

Den oppdelte administrasjonen førte til komplikasjoner helt opp på høyeste nivå. Som sjef for siviladministrasjonen var Terboven dypt bekymret for den store pengebruken til Wehrmacht som bekostet den tyske garnisonen i landet i tillegg til sine mange byggeprosjekter (Frøland, 2018, s. 174). Utgiftene skulle finansieres ved uttak fra en okkupasjonskonto opprettet hos Norges Bank. Kostnadene oversteg langt det Terboven mente var bærekraftig, og inflasjonsbekymringer gjorde at han ønsket å begrense Wehrmachts pengebruk. Ved utgangen av 1941 hadde okkupasjonsmakten disponert over 3,5 milliarder kroner, dette til sammenligning med det norske statsbudsjettet i 1939 som var på 664 millioner kroner. Terbovens bekymringer var altså høyst begrunnede, men de ble møtt med liten forståelse av den øverste militære lederen i landet, von Falkenhorst, som så det som sin oppgave å vinne en krig, ikke kontrollere inflasjonen (Frøland, 2018, s. 174). Uttakene fra Norges Bank gjorde at pengemengden i landet økte med 650% fra 1940 til 1945 (Espeli, 2013, s. 507). Diskrepansen mellom byggemål og pressede norske ressurser fikk ifølge Frøland viktige følger for finansieringen av de store utbyggingene som startet våren 1942 da OT etablerte seg i Norge, ved at de for å beskytte norsk økonomi finansierte sine prosjekter over det tyske krigsbudsjettet og dermed overførte store materielle verdier inn i landet (Frøland, 2018, s. 177).

4.1.6 Befestningen av Norge – Atlanterhavsvollen

På forsommeren 1941 hadde den tyske krigsmakten erobret Norge, Danmark, Frankrike og Beneluxlandene, og Balkan og Øst-Europa var enten hærtatt eller hadde alliert seg med Tyskland. Invasjonen av Storbritannia, *Unternehmen Seelöwe*, var imidlertid lagt på is etter det tyske tapet i luftkrigen over De britiske øyer på sensommeren året før. Tysklands fokus var flyttet østover, og Sovjetunionen ble invadert 22. juni 1941. Dette tyske offensive skiftet fra vest til øst betød at situasjonen i vest ble betraktelig mer defensiv. Med USAs inntreden i krigen på slutten av 1941, og de alliertes kapasitet til å gå over til offensiv krigføring, ble dette forholdet snart ansett som kritisk. Forsvaret i vest materialiserte seg dermed i den moderne historiens største forsvarsprosjekt, befestningen av den over 2500 km lange tyskokkuperte Atlanterhavskysten, fra den franske grensen med Spania i Biscayabukta og helt opp til Kirkenes: *der Atlantikwall*, Atlanterhavsvollen.

Da Hitler i desember 1941 gav ordre om å befeste Atlanterhavskysten i det okkuperte Europa, ble Norge med sin lange, sårbare kystlinje gitt førsteprioritet (Sæveraas, 2018, s. 193). Tyskerne hadde riktignok allerede fra 1940 bygd kystbefestninger langs norskekysten for å beskytte viktige strategiske punkter. Med det norsk-britiske raidet i Svolve i mars 1941 ble Hitler direkte engasjert i befestningen av norskekysten og hadde umiddelbart krevd 160 nye kystbatterier til Norge (Sæveraas, 2018, s. 193). Han fryktet en alliert invasjon av landet han kalte en «Schicksalzone», et skjebneområde for krigens utfall (Kaufmann & Kaufmann, 2003, s. 194). Ettersom befestningen av den norske kystlinjen var igangsatt det første krigsåret, kan man forstå «Norwegenküstenbefestigung» i stor grad som et selvstendig prosjekt som stod i funksjonell relasjon til Atlanterhavsvollen. Ifølge Steven Zaloga hadde befestningen av Norge prioritet over den fransk-belgiske kysten til godt inn i 1943 (Zaloga, 2009, s. 35). På tross av dette fikk den lange norske kystlinjen et mindre nærvær av befestninger, og det var lengre avstand mellom kystfortene enn for eksempel i Nederland og Belgia (Zaloga, 2009, s. 11). Den norske geografien var i så måte både en fordel og en ulempe. Dårlige kommunikasjonslinjer og vanskelige topografiske forhold gjorde at potensielle invasjonsområder var relativt få. På den andre siden var det vanskelig å bygge forsvarsverker der det ikke fantes veier eller havner.

Hitlers frykt for en alliert invasjon i nord er påpekt av flere historikere til å ha vært en besettelse (Bohn, 2000, s. 371). Den faktiske betydningen av Norges rolle som et område hvor krigen kunne avgjøres var en stor strategisk overdrivelse. Interessant nok hadde også Winston Churchill sterk interesse for en invasjon av Norge, til den grad at hans generalstabssjef Lord Alanbrooke i sine krigsdagbøker fortvilte over at Churchill i perioder var besatt av tanken på en invasjon av Trondheimsområdet, særlig på høsten i 1941 (Alanbrooke, 2001, s. 187–188).

Selv om en tentativ operasjon ble planlagt, *Operation Jupiter*, var den fjernt fra gjennomføring. Slik generalstabssjefen uttrykte var en landgang i Norge noe som utspilte seg i den britiske statsministerens hode, og ikke ansett som en reell mulighet hos den britiske militære ledelsen (Alanbrooke, 2001, s. 438). I Tyskland ble på samme vis Hitlers iver for den norske fronten ikke gjenspeilet hos den tyske overkommandoen (Nøkleby, 2016, s. 244). Likevel, ettersom føreren alltid hadde det siste ordet, skulle hans vektlegging av forsvaret av Norge få store konsekvenser gjennom massiv utbyggingsaktivitet og et stadig større antall soldater.

4.1.7 Anleggene

Den store militærstrategiske hendelsen som var styrende for tysk strategi og dermed anleggsarbeid i Norge, var invasjonen av Sovjetunionen 22. juni 1941. Planen om å fortsette offensiven i vest med invasjon av Storbritannia, var på dette tidspunktet ikke lenger reell, og kampstyrkene ble sendt østover for Hitlers store historiske misjon, krigsoppgjøret med det kommunistiske Sovjetunionen. Dette fikk store materielle konsekvenser fordi den tyske krigsinnsatsen i vest ble satt i defensiv modus. USAs inntreden i krigen i slutten av 1941 gjorde en invasjonstrussel høyst reell. Formålet med Atlanterhavsvollens påbegynnelse i 1942 var å beskytte de okkuperte landene fra en alliert invasjon: Wehrmachts rolle var blitt defensiv i Vest-Europa (Heber, 2008a, s. 245–246). Dette gjorde seg gjeldende også i nord, selv om Norge på samme tid spilte en offensiv rolle da Nordfronten ble åpnet mellom Finnmark og Russland samt ved angrepene på konvoiene i Nordishavet. Norges dobbeltrolle uttrykkes i Hitlers omtale av landet som en skjebnesone. Ikke bare måtte landet befestes på grunn av den antatte faren om invasjon; det skulle også være offensivt oppmarsjområde og utgangspunkt for den arktiske krigføringen på Nordfronten og slaget om Atlanterhavet.

Den tyske innsatsen i Atlanteren var primært ført av ubåter, fra 1942 nesten utelukkende av disse. Bergen, Trondheim, Narvik og Tromsø var viktige støttepunkter for den tyske ubåtflåten som opererte i Nord-Atlanteren, og de to førstnevnte byene fikk etablert enorme havneanlegg som skulle beskytte og drifte ubåter og andre fartøyer mens de lå i havn. Store deler av infrastrukturen, flyplassene og forsvarsverkene som ble bygd i landet, især rundt marinebyene, var direkte resultater av at disse områdene var marinebaser som måtte beskyttes.

Kampene mellom Sovjet og Tyskland på Nordfronten gjorde at Hitler hadde et sterkt ønske om å knytte Norge sammen med jernbane, sammenhengende fra Trondheim til Kirkenes-Petsamo (Andersen, 2018, s. 210). De vidløftige planene møtte både motstand og støtte, men det ble bestemt fra høyeste hold at prosjektet skulle igangsettes. Det skulle bli et eksempel på et overambisiøst prosjekt hvis målsetninger aldri kunne lykkes, og det ble et ressursluk uten

like. Med Hitlers betoning av viljens makt som sentral i gjennomføringen av prosjekter, illustrerer det mislykkede Polarjernbaneprosjektet viljens begrensning i møte med reelle geografiske og økonomiske omstendigheter (Frøland, 2018, s. 187). Det ble ett av de verste eksemplene på prosjekter i Norge som viste tyskernes hensynsløshet overfor slavearbeidere fra Sovjetunionen og Jugoslavia, med over 2200 døde (Andersen, 2018, s. 221).

For å beskytte Norge ble det bygd om lag 310 kystbatterier i landet med til sammen over 1150 kanoner. Ved krigens slutt stod 280 av batteriene igjen, da noen hadde blitt sprengt etter tilbaketrekningen fra Finnmark og Nord-Troms samt at noen var sendt til Tyskland (Fjørtoft, 1983, s. 46). I tillegg kom utallige mindre bunkere, feltmessige stillinger, observasjonsposter, radarstasjoner og luftvernstillinger. Også for flyvåpenet ble det gjennomført store prosjekter. Før krigen var det tre flyplasser med solid banedekke i Norge, samt noen militære flyplasser med gress- eller jorddekke. Ved krigens slutt var det oppimot 30 flyplasser, 20 sjøflystasjoner, noen narreflyplasser og flere nødlandingsplasser (Grimnes, 2018, s. 90). Marinens behov førte til bygging av kaianlegg og havnefasiliteter i byer og støttepunkter langs hele kysten, inkludert ubåtbaser i Trondheim og Bergen. Veier og jernbane som knyttet alt dette sammen var bygd og utbedret over mesteparten av landet. Sørlandsbanen var fullført, og en forholdsvis vintersikker vei var utbygd fra Oslo til Kirkenes. Polarbaneprosjektet var imidlertid mislykket, så nord for Fauske fantes ingen sammenhengende jernbane.

Den massive utbyggingen etterlot infrastruktur, forsvarsverker, kraftindustri og øvrig materiell til bruk for det norske samfunnet etter 1945, noe som står i kontrast til bildet av Norge som utarmet og ødelagt av krigen. Særlig siden mange prosjekter etter Vikingordren var betalt med tyske riksmark over det tyske krigsbudsjettet og ikke fra okkupasjonskontoen hos Norges bank. At okkupasjonsmakten la igjen store realverdier i ferdigstilte prosjekter av infrastruktur og industri, forsvarsverker og baser, samt materiell og utstyr, er først synliggjort de siste årene, blant annet gjennom prosjektet *Tvangsarbeidets politiske økonomi: Organisation Todt i Norge under andre verdenskrig* (Frøland, 2011).

4.1.8 Arbeiderne og bedriftene

Den tyske byggeaktiviteten krevde svært mye arbeidskraft, og mange norske arbeidere og firma ble rekruttert for å jobbe på tyske anleggsprosjekter. Nordmenns samarbeid med tyskerne er et komplekst emne preget av mange gråsoner som i stor grad berører vår nasjonale selvforståelse og som står i kontrast til narrativ om kollektiv motstandskamp. Årsakene er sammensatte og vil ikke drøftes nøyere her, men det vil gis en kortfattet gjennomgang av hvordan okkupantene skaffet seg arbeidskraft fra både i og utenfor Norge. Når den norske arbeidsstokken ikke strakk

til, brukte og misbrukte tyskerne utenlandsk arbeidskraft, både frivillige og tvangsutskrevne, men òg krigsfanger og slavearbeidere. Bruken av sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger, knytter okkupasjonsmaktens materielle levninger til nazistenes utrydnings- og rasepolitikk.

Norge led under relativt høy arbeidsledighet i årene før 1940. Dette var arbeidskraft tyskerne raskest mulig ville ha i arbeid. Det ble gjort ved å innføre tvungen arbeidsformidling. Raskt strømmet det norske arbeidere til tyske byggeprosjekter lokket av trygge lønninger og mye arbeid. Høsten 1940 jobbet det 58 000 nordmenn for tyskerne, fordelt på Wehrmacht og Rikskommissariatet. Dette tallet steg ifølge Grimnes til sitt toppunkt på om lag 110 000 i 1941 (Grimnes, 2018, s. 203–204). Harald Espeli estimerer et høyere antall på mellom 150 000 og 175 000, altså 15 % av arbeidsstokken (Espeli, 2013, s. 506). For mange norske arbeidstagere var tysk anleggsvirksomhet et møte med en godt organisert arbeidsgiver som betalte gode lønninger og som hadde tilnærmet ubegrenset arbeid å tilby. Det skulle riktignok vise seg at etterspørselen etter arbeidskraft på langt nær kunne dekkes av nordmenn. Det tok ikke lang tid før den ledige arbeidsstokken rett og slett var brukt opp, noe som innebar at arbeidsledigheten i landet ble så godt som utryddet (Grimnes, 2018, s. 233).

Utenlandske arbeidere kom til Norge allerede det første krigsåret, da hovedsakelig fra Danmark og Tyskland. Dette var først og fremst såkalte *Stammarbeiter*, arbeidere som jobbet for sine selskaper (Frøland et al., 2017, s. 11). Senere fulgte det lønnsarbeidere fra Frankrike, Belgia og Nederland. Noen kom frivillig, andre var utskrevet under ulike grader av tvang. Dansker utgjorde det største innslaget av vesteuropeiske arbeidere, 11 000 i alt (Grimnes, 2018, s. 206). Til sammen var det representert minst 21 nasjonaliteter i tyske byggeprosjekter i Norge (Frøland et al., 2017, s. 14). Tilførsel av arbeidere fra Vest-Europa var imidlertid ikke tilstrekkelig til å dekke etterspørselen, siden tyskerne også trengte disse i sine respektive land.

Den tyske invasjonen av Sovjetunionen sommeren 1941 hadde hatt store innledende suksesser, og hundretusenvis av sovjetiske krigsfanger var tatt i fangenskap under de første dagene av invasjonen. I alt ble 5,7 millioner sovjetiske soldater tatt i løpet av krigen, hvorav 3,3 millioner døde som en del av en bevisst utryddingspolitikk. På grunn av behovet for arbeidskraft i prosjekter over hele Europa skulle mange av disse tvinges inn i arbeidsoppdrag (Soleim, 2009, s. 16). I Norge var det på forsommeren 1941 en prekær mangel på arbeidskraft, noe som ledet til beslutningen om å sende sovjetiske krigsfanger til landet for å bøte på behovet. De første kom for å arbeide for Wehrmacht i august 1941 (Soleim, 2009, s. 44).

Organisation Todts inntreden i Norge i 1942 førte til at behovet for arbeidskraft ble enda større. OT var kjent for å lokke med gode lønnsbetingelser for frivillige selskaper, særlig danske og norske, men var like beryktet for å bruke tvangsarbeid i en enorm skala over hele

det okkuperte Europa. I alt rådte de over 1,4 millioner krigsfanger spredd over kontinentet (Grimnes, 2018, s. 197). Med Einsatzgruppe Wiking etablert i Norge fulgte tvangsarbeidere etter. Til sammen skulle om lag halvparten av organisasjonens arbeidere utgjøres av sovjetiske krigsfanger, totalt 50 000. Sammen med de 40 000 krigsfangene Wehrmacht disponerte, var det om lag 90 000 sovjetiske krigsfanger som jobbet for tyskerne i Norge (Frøland et al., 2017, s. 13). I tillegg kom anslagsvis mellom 7000 og 9000 sivile sovjetere (Reinhard, 2011, s. 533–534). Det kom også et lite antall polske krigsfanger samt noen tusen jugoslaver (Frøland et al., 2017, s. 11). Totalt kom det i løpet av krigsårene oppimot 130 000 utenlandske krigsfanger og tvangsarbeidere til Norge (Hatlehol, 2015, s. 169), fordelt på et nettverk av over 500 permanente og midlertidige arbeids- og fangeleirer (Jasinski et al., 2012, s. 266).

Sovjetere var ansett som *Untermensch* i den nazistiske ideologien og gikk en uviss skjebne i møte i det de falt i tysk fangenskap. Dette fikk følger for anleggsprosjektene der de ble satt i arbeid, hvor de ble konsekvent underernært, mishandlet og slitt ut. Til sammen døde rundt 13 700 i Norge (Soleim, 2009).¹² For jugoslaviske fanger var forholdene om mulig enda verre. Etter at tyskerne erobret Jugoslavia på forsommeren 1941, kom det til en brutal partisankrig som skulle vare krigen ut. Jugoslaver som ble tatt ble derfor ikke ansett som krigsfanger, men som *Häftlinge*, som kriminelle. Dermed fikk de ikke krigsfangerrettigheter. Det ble sendt over 4000 jugoslaver til Norge, hvorav 60 % døde (Grimnes, 2018, s. 206). De ble i hovedsak satt inn i Trøndelag og Nord-Norge og var voktet av SS-soldater, deriblant en norsk SS-bataljon. Deres opphold var gjennomgående pinefullt, flere ble prylt i hjel, syke ble ofte skutt, og mange døde av arbeidsulykker, sult, sykdom og overanstrengelse. Den norske vaktbataljonen fra SS utmerket seg med like ille behandling av fangene som de tyske SS-mannskapene (Hatlehol, 2015, s. 275). Forholdene for krigsfanger ble noe bedret fra 1943, men som Sæveraas skriver, ser det ut til at de ideologiske rammene for behandling av fanger var gjennomgående under hele krigen (Sæveraas, 2017, s. 193).

Sammenlignet med dødstallene blant vest-europeere i byggeprosjekter i Norge, som ikke oversteg et par titalls og nok hovedsakelig kan knyttes til arbeidsulykker (Hatlehol, 2015, s. 306), viser administreringen av byggeaktiviteten klart til et felt der nazismens raseideologi fikk konkrete uttrykk. Nazismens syn på slaver og øst-europeere gjorde at krigsfanger ble grusomt behandlet. Frøland slår fast at etter drapene på de norske jødene er det omfattende tvangsarbeidet den tydeligste koblingen mellom norsk okkupasjonshistorie og tysk rasepolitikk

¹² Nesten 2500 av disse omkom da transportskipet *Rigel* ble senket i november 1944 av allierte fly utenfor Tjøtta på Helgeland, den største maritime katastrofen i norsk historie.

(Frøland, 2018, s. 169). Ettersom tvangsarbeidere bygde store deler av Festung Norwegen, utdyper dette faktum disse materielle levningenes meningsinnhold i dag. Det bør derfor stå sentralt i forståelsen og formidlingen av dem fordi de i flere tilfeller er erindringsmarkører for frihetsberøvelse, tvang og grusomheter.

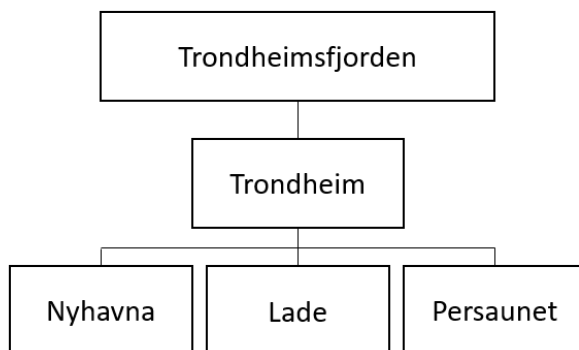
Anleggsaktiviteten var på flere måter et felleseuropeisk samarbeid, med selskaper fra okkuperte land som tjente penger på å bygge for tyskerne. Også norske selskaper og arbeidere deltok i byggeprosjekter. Sæveraas har vist at hundrevis av norske virksomheter samarbeidet med OT. Per september 1944 lå antallet mellom 400–450 (Sæveraas, 2017, s. 214). Tyskerne benyttet sjeldent tvang overfor norske selskaper, så norske bedrifters villighet sammen med tilstrømning av norske arbeidere var medvirkende til at tyske byggeplaner kunne gjennomføres (Sæveraas, 2017, s. 284). Kollaborasjon er et emne som viser de mange gråsonene som eksisterte mellom okkupert og okkupant. De store bunkeranleggene og basene er slik sett vitnesbyrd om noe mer enn et foretak gjort av en rent fremmed makt som presset okkupasjonen ned på det norske samfunnet; nordmenn var innlemmet i okkupasjonsprosessene. Dette gjør sporene fra perioden, i tillegg til å være minner om krig og overgrep, til materielle levninger knyttet til fortellinger som skiller seg fra den patriotiske fremstillingen av krigen. Okkupasjonslandskapene innehar materielle vitnesbyrd om at norsk samhold og motstand langt ifra er den eneste siden av perioden; i mange tilfeller var nordmenn og norske selskaper dypt integrert i okkupasjonsprosesser.

4.2 Sammenfatning

I de materielle levningene fra okkupasjonstiden finnes historier og minner om forskjellige tyske aktører og målsetninger innenfor både militær og sivil administrasjon. Det ligger taktiske og militærstrategiske hensyn bak utforming og plasseringen av dem i landskapet, og de er som erindringsmarkører tilknyttet dystre realiteter slik som tyskernes bruk av tvangs- og slavearbeidere. Norsk medvirkning og kollaborasjon er også emner som kan knyttes til de materielle levningene. De vitner altså ikke bare om okkupasjonsmakten og dennes militære mål og motiver, men de er knyttet til et spekter av samfunnsprosesser som foregikk under i perioden. Disse forholdene vil vektlegges når de skal analyseres med henblikk på bruken av dem etter krigen, fordi slike assosiasjoner og konnotasjoner kan ha vært medvirkende i hvordan de har blitt benyttet og oppfattet. Disse kvalitetene gjør dem særegne. Sett fra dagens postmilitære, sikre og åpne samfunn stammer okkupasjonsmaktens materielle levninger fra en tid som står i skarp kontrast til i dag, en tid med helt andre hverdagslige omstendigheter som styrte valg, handlinger og atferd.

5 Okkupasjonslandskap

Dette kapitlet etablerer en empirisk og analytisk kontekst ved å redegjøre for tyske anlegg som ble bygd rundt fjorden og i Trondheim. Begrepet okkupasjonslandskap betegner her en analytisk tilgang som setter landskapselementene i innbyrdes funksjonell og materiell sammenheng ved hjelp av ulike kildetyper som kartmateriale, skriftlige kilder og fotografier. Termen brukes i tre størrelsesordener: makrolandskap, mesolandskap og mikrolandskap. Slik kan man skille ut og sortere ulike funksjonelle systemer og materielle nettverk av anlegg innenfor undersøkelsesområdet. *Makrolandskapet* omfatter anlegg i et stort geografisk område, i dette tilfellet fjordbassenget, det vil si Trondheimsfjorden og dens tilstøtende landområder (Stugu, 2005, s. 365). Dette vil vise hvordan anleggene rundt Trondheimsfjorden utgjorde et materielt system over et stort geografisk område. Makrolandskapet gir også en overordnet kontekst for anleggene i underliggende systemer. Som *mesolandskap* innsnevres analyseområdet, i denne forbindelsen fokuseres det på Trondheim by og dens umiddelbare omland. Ved å innsnevre landskapet til dette nivået kan man skape en mer detaljert landskapsforståelse. Mesolandskapet inneholder det materielle nettverket av anlegg i og rundt byen som gjorde Trondheim til en sentral node i det større nettverket rundt fjorden. Som *mikrolandskap* muliggjøres en enda mer detaljert landskapsanalyse av utvalgte anlegg, nemlig Dora, Lade flyplass og Nyhavna (redegjort for i kapittel 8, 9 og 10).

Figur 2: Analysenivå av landskapskontekster.

De tre undersøkelsesobjektene inngår i alle tre nivåene av okkupasjonslandskap. De forskjellige «målenivåene» vil imidlertid produsere ulike grader av detaljer samt fremheve forskjellige typer relasjoner som finnes mellom landskapselementene. Dora utgjorde for eksempel en komponent i makrolandskapet, fordi anlegget hadde spesifikke oppgaver i fjordens funksjon som marinehavn. Men Dora var også en del av et mesolandskap, altså måten Trondheim med sitt omland var strukturert etter logistiske og forsvarsmessige prinsipper. Til

slutt utgjør Dora et mikrolandskap, en avgrenset lokalitet bestående av diverse bygnings- og landskapselementer med sin egen funksjonelle og materielle sammenheng.

Bruken av okkupasjonslandskap forholder seg i fremste rekke deskriptivt rettet. Det betyr at det ikke uten videre kan korreleres med nasjonalsosialistenes ideologiske rom- og landskapsforståelse, nedfelt i *Raum*-begrepet (Andersen, 2021, s. 42). Dette var et vidt begrep, som innebar geografiske, ideologiske, kulturelle, minnepolitiske, militære og økonomiske aspekter, det Ketil Gjørme Andersen beskriver som *rompolitikk* (Andersen, 2021, s. 45). Fordi Hitler ønsket å knytte sammen de erobrede områdene med militære og industrielle byggeprosjekter, så vel som med generell infrastruktur, kan det riktignok forekomme visse sammenfall mellom okkupasjonslandskapet og nazistenes rompolitikk.

5.1 Makrolandskapet rundt fjorden

Makrolandskapet sammenfaller i stor grad med det Ola Svein Stugu kaller fjordbassenget, det vil si fjordoverflaten og de tilstøtende landskapene (Stugu, 2005, s. 365). Her lå en rekke anlegg med ulike funksjoner som stod i innbyrdes sammenheng, deriblant kaier, depoter, fort og anlegg for drift av marinefartøyer. De vitner om fjordbassengets strategiske posisjon i den tyske marinestrategien, der Trondheimsfjorden var en offensiv base for Kriegsmarine hvorfra de kunne omgå den britiske sjøblokaden. Makrolandskapet vitner imidlertid også om et defensivt system. Både overflatefartøy og ubåter ble også brukt defensivt, særlig utover i krigen, og sammen med de mange forsvarsanleggene langs kysten inngikk makrolandskapet som en del av Norwegenküstenbefestigung. Områdets offensive og defensive funksjoner kan i okkupasjonslandskapet sees som integrerte, der strategier og behov ble formet av krigens gang.

Fjorden knyttet de materielle bestanddelene i makrolandskapet sammen. Som et landskapsrom er fjorden gulvet, mens veggene utgjøres av de tilstøtende landområdene. Taket kan her forstås i en bokstavelig forstand som den effektive rekkevidden til det tyske luftvernet. 88 mm-luftvernkanonene som stod rundt byen hadde en effektiv rekkevidde opp til 8000 m; senere kom også 105 mm-kanoner med effektiv rekkevidde opp til 9000 m (German Antiaircraft Ceilings, 1943). Fra et maritimt perspektiv utgjør fjorden kommunikasjonsflaten. Riktignok gikk det veier, jernbane og telekommunikasjon på land som var viktige for forsyning og kommunikasjon, men fra marinens ståsted var det fjordoverflaten og dens kontaktpunkter mot land som var essensielle. Figurativt fremstår fjorden på denne måten som en kjerne med en omsluttende ring av forskjellige anlegg og avdelinger med ulike funksjoner. I denne ringen ble det anlagt nødvendige funksjoner for drift og beskyttelse av marinefartøyer, logistisk virksomhet samt for forlegning og forpleining. Makrolandskapets innseilingspunkt i

Figur 3: Makrolandskapet rundt Trondheimsfjorden, illustrert av et tysk kart fra 1940. Fra Riksarkivet: RAFA 2188/2/H/Hf/Hfa/L0031

fjordmunningen ble beskyttet av kystbatterier. Flyplasser skulle sammen med en mengde luftvernstillinger av ulikt kaliber sørge for forsvar av luftrummet eller taket. Ulike kaianlegg, mindre verft og verksteder, lager og drivstoffdepoter ble også anlagt, i tillegg til militærleirer, velferdstjenester og kontorer for administrasjon. Dette okkupasjonslandskapet fremstår som et nettverk av materielle bestanddeler som til sammen utgjorde en flåtebase med alle nødvendige funksjoner, et integrert offensivt og defensivt system, i praksis en del av Atlanterhavsvollen.

I det følgende vil det gis en tematisk gjennomgang av bestanddeler i makrolandskapet rundt Trondheimsfjorden. Det vil vise hvordan okkupasjonsmakten brukte og påvirket landskapet ut ifra hvilke funksjoner som ble ansett som nødvendige samt hvilke målsetninger tyskerne hadde for Trondheimsområdet. Gjennomgangen gir riktignok et avgrenset utvalg av anlegg, fordi den totale mengden med ulike typer anlegg er et altfor stort materiale. De som er valgt ut er det på grunn av deres tilhørighet til det militære forsvarsperspektivet.

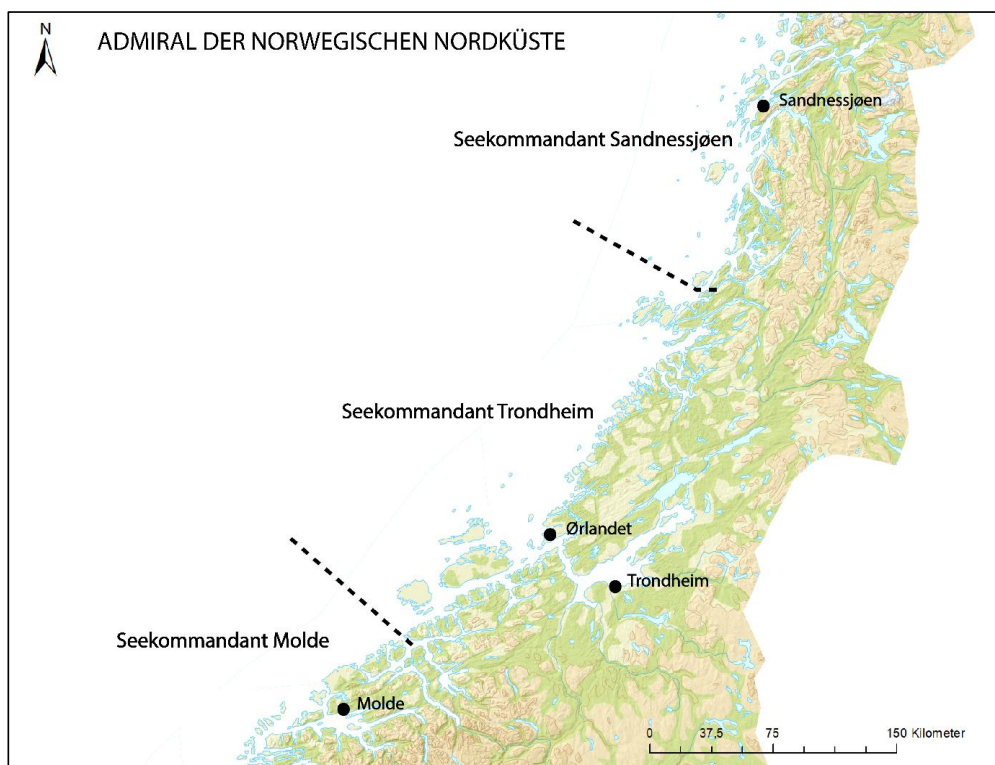
5.1.1 Kystforsvar og kanonbatterier

Det tyske forsvaret av Norge var primært innrettet på å forsvare kystlinjen. Slik inngikk forsvaret av Norge, «Norwegenküstenbefestigung», i den overordnede tyske forsvarsstrategien mot vest, selve Atlanterhavsvollen. Hos den tyske militærmakten var det tradisjonelt marinen som hadde ansvar for å forsvare kysten. *Marine-Küsten-Artillerie* var underlagt Kriegsmarine og etablerte kystfort langs hele den norske kystlinjen. Den lange norske kystlinjen krevde mange fort og stor bemanning, noe som var en utfordring på grunn av Norges geografi og ofte mangelfulle kommunikasjonslinjer. Det ble snart klart at marinens kystbatterier ikke var tilstrekkelig for å forsvare Norge, tydeliggjort etter *Operation Claymore*, det norsk-britiske kommandoraidet i Svolve i mars 1941. Hitlers krevde da hele 160 nye kystbatterier til landet, noe som viser hans sterke oppmerksomhet for nordfronten. En del av løsningen på bestillingen var at også den tyske hæren satte opp kystbatterier, det såkalte *Heeres-Küsten-Artillerie*. Dette førte til en samorganisering mellom hær og marine, noe som ikke alltid var uproblematisk, og friksjonen mellom dem påvirket den formelle organiseringen av kystforsvaret krigen gjennom (Fjørtoft, 1983, s. 13). Til sammen ble litt over 300 kystfort anlagt langs norskekysten, bemannet av om lag 65 000 mann fra marinen og hæren (Fjørtoft, 1983, s. 77).

Kystforsvaret av Norge var delt inn i tre marinekommandoer. Disse var 1) *Admiral der norwegischen Westküste* med base i Bergen som dekket hele Sør-Norge til Stadt i Sogn og Fjordane, 2) *Admiral der norwegischen Nordküste* med base i Trondheim og som strakk seg fra Stadt nordover til Steigen i Nordland, og 3) *Admiral der norwegischen Polarküste* med base i Tromsø som hadde ansvar for kystforsvaret fra Steigen helt til Petsamo i Finland. Kystforsvarets hovedkommando, *Höherer Küsten-Artillerie-Kommandeur Nord*, lå i Oslo.

Hver av de tre marinekommandoene var igjen inndelt i regionale *Seekommandanten* eller *Seekos*. Admiral Nordküste, som hadde base i Trondheim, var inndelt i tre Seekos. Disse var styrt fra henholdsvis Molde, Trondheim og Sandnessjøen. Trøndelagskysten lå under Seeko Drontheim som strakk seg fra Kristiansund til Rørvik i Vikna. Ett av dets hovedoppgaver var å forsvare innseilingsleden til Trondheimsfjorden som går gjennom et smalt innløp mellom Ørlandet og Agdenes der bredden på det smaleste er om lag 3 km. For å seile inn til Trondheim må skip følge innløpet som holder seg smalt i en strekning på over 30 km. Befestningen av dette området gjorde det så godt som umulig for britiske fartøy å trenge inn i fjorden.

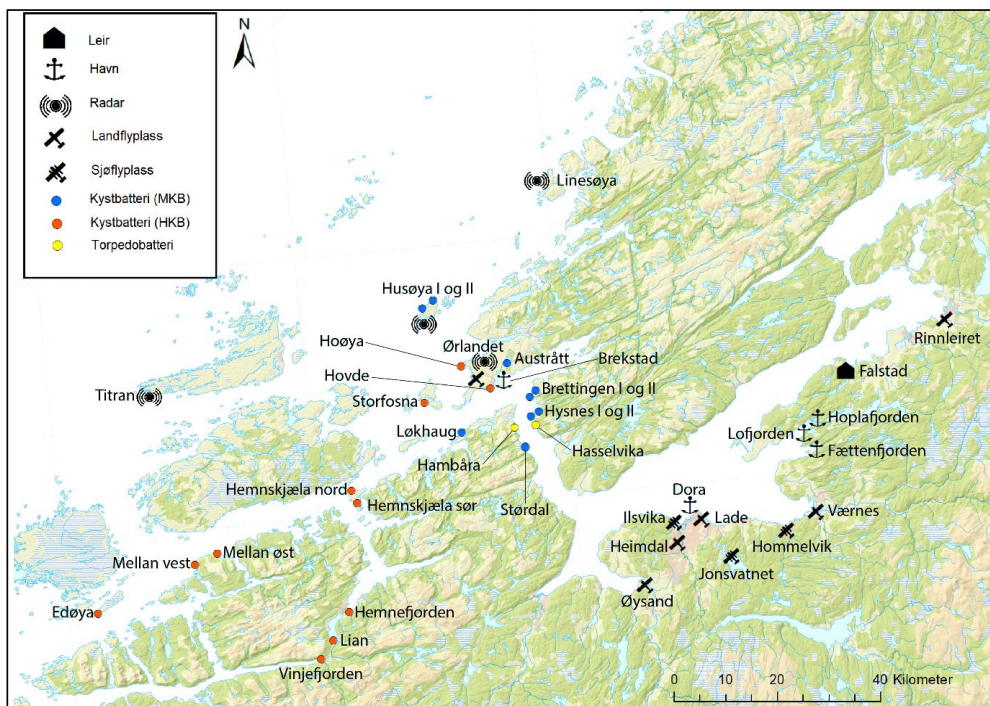
Hvert Seeko hadde flere artillerigrupper. Seeko Drontheim hadde tre. *Artillerie-Gruppe Drontheim West* lå med befestninger sør for fjordmunningen i Hemne, Snillfjord og ut mot Smøla. *Artillerie-Gruppe Ørlandet* lå på nordsiden av fjordmunningen og hadde kystfort på Ørlandet, Storfosna og Tarva. Fortet Austrått på Ørlandet utgjør en del av en stor bevart militær

Figur 4: Den administrative inndelingen av Admiral der norwegischen Nordküste i tre Seekommandanten. Av Kristoffer Eliassen Grini.

infrastruktur, blant annet med Ørlandet flyplass, påbegynt av tyskerne i 1941, i dag NATO-base. *Artillerie-Gruppe Drontheim Ost* hadde befestninger i Agdenes på begge sider av fjorden. Hver av artillerigruppene hadde 5 til 10 kystfort og torpedobatterier. De aller fleste ble bygd under krigen, men noen var overtatte norske befestninger. Flere av fortene i Agdenes, slik som Hambåra, Brettingen og Hysnes, var bygd av det norske forsvaret på slutten av 1800-tallet, men ble under okkupasjonen overtatt og modernisert av tyskerne (Fjørtoft, 1983, s. 164).

Kystfortene varierte i størrelse og bestykning. De fleste kystbatterienes kanoner var mellom 80 og 150 mm kalibers størrelse og bestod av fire til seks enkeltkanoner som gjerne satt på hjul- eller sokkellavetter med en dreieskive som gjorde at de mekanisk kunne endre siktlinje. Enkelte batterier var kolossale slik som Austråttkanonen på Ørlandet, operativ i 1943, som bestod av en treløps skipskanon fra slagskipet *Gneisenau* med 283 mm kaliber. Fra midten av krigen ble mange av kanonstillingene utstyrt med kasematter, det vil si konstruksjoner av stein eller betong som dekket kanonen, eller av stålkupler, utbedringer som kom etter dyrekjøpte erfaringer fra allierte luftangrep på andre fronter (Fjørtoft, 1983, s. 41). Kanonene

Figur 5: Viktige anlegg i makrolandskapet. Kart: Kristoffer Eliassen Grini.

hadde ofte forskjellig opphav. Ved siden av tyske ble mange franske kanoner brukt, men også engelske, norske, russiske, danske og polske, erobret fra felttogene i Europa.

For å utnytte siktforhold og beskyttelse ble kanonstillingene som oftest plassert taktisk i terrenget. Rundt batteriene ble det anlagt stillinger for nærforsvar, luftforsvar og lyskastere, samt innkvartering for mannskap. I tillegg til at kanonene ble plassert for best mulig funksjon i landskapet, ble også det øvrige apparatet gjerne anlagt i tråd med topografien slik at beskyttelse og tilganger skulle være effektive. I hasten med å bygge kystfort ble allikevel noen ugunstig plassert, og enkelte ble derfor flyttet i løpet av krigen (Fjørtoft, 1983, s. 33). I dag er det vanligvis kun lavettene og betongfundamenter som står igjen. Unntak der kanonene fremdeles står, er på vanskelig tilgjengelige lokaliteter eller på kystfort som i dag er museer.

Standardisering var viktig i byggingen av tyske forsvarsverker. De fleste forsvarsstillinger baserte seg på standardiserte design, såkalte *Regelbau*. Det fantes en katalog over forskjellige typer konstruksjoner der mengden sement, armeringsjern og forskalinger var eksakt oppgitt, slik at man kunne effektivisere logistikk og bygging av anleggene i planområdet. Mange av bunkertypene var utviklet under arbeidet med Tysklands grenseforsvar mot Frankrike i mellomkrigstiden, men mange ble også spesifikt utviklet som kystbatterier under krigen (Kaufmann & Kaufmann, 2003, s. 214).

På grunn av utfordrende topografiske forhold og vansker med tilførsel av sement og armering, fikk anleggsaktiviteten i Norge et mer tilpasningsfokusert preg enn på kontinentet. Fjellhuler og tunneler, såkalte *Felshohlbau*, forekom mye hyppigere her enn andre steder langs Atlanterhavsvollen. «Falkenhorst-bunkerne» er et annet eksempel, oppkalt etter kommandanten for de tyske styrkene i Norge. Dette var bunkere som gjerne var bygd i en kombinasjon av stein og betong, og de skilte seg ofte ut både i utseende og byggeprosess fra standardiserte Regelbau. Utbyggingen av kystfort i Norge foregikk dermed ofte noe annerledes enn den mer standardiserte bunkerbyggingen langs resten av den europeiske kystlinjen, rett og slett fordi topografi og materialtilgang i Norge var annerledes enn på kontinentet (Ettrup, Ritterbach & Schellenberger, 2007, s. 25).

5.1.2 Flåtebasen

De fleste store tyske krigsskipene brukte Trondheimsfjorden som havn under krigen. Slagskipene *Gneisenau* og *Scharnhorst* oppholdt seg der sammen med flere kryssere og jagere i kjølvannet av invasjonen. Etter «Unternehmen Cerberus» i 1942, kodenavnet på rømmingen av Kriegsmarines overflateflåte fra franske havner, ble Trondheimsfjorden en av hovedbasene for den tyske marinen (Dimbleby, 2015, s. 272). Åsenfjordens sidearmer Fættensfjorden, Lofjorden og Hoplafjorden ble ankerplasser for de store overflateskipene, der det også lå verkstedskip som utførte større reparasjoner. Kaianlegg, luftskyts og nærforsvarsstillinger, samt forlegninger for personell og soldater ble bygd i hele området fra Frosta til Steinvik. Området ble base for tusenvis av soldater, operatører og arbeidere og hadde i perioder trolig den største konsentrasjonen av tyske marinefartøyer i Europa. Slagskipet *Tirpitz*, *Bismarcks* søsterskip og det største krigsskipet i den tyske marinen, lå i Fættensfjorden i Åsen mesteparten av 1942 og starten av 1943. Dets fortøyningspunkter av betong kan fremdeles sees. Sammen med de tunge krysserne *Admiral Hipper*, *Prinz Eugen* og *Admiral Scheer* utgjorde krigsskipene i Trondheimsfjorden en betydelig trussel mot allierte konvoier. Selv om aktiviteten var begrenset, var skipenes tilstedeværelse av stor strategisk betydning da de bandt opp store britiske flåtestyrker i Norskehavet som var sårt tiltrengt andre steder (Dimbleby, 2015, s. 276).

Allerede i august 1940 ble *Kriegsmarinewerft Drontheim* etablert med base på Nyhavna i Trondheim. Her begynte man på våren 1941 å anlegge ubåtbasen Dora, ett av de største av okkupasjonsmaktens anlegg i landet. To store ubåtbunkere, Dora I og Dora II, ble påbegynt der ubåter skulle ligge trygge under 3,5 meter med betong mens de ble utrustet for tokt. Rundt bunkerne ble det oppført et omfattende havnelandskap som rommet alle nødvendige funksjoner for å forsyne og reparere ubåter og øvrige overflatefartøy. Med ferdigstillingen av Dora I i 1943,

ble Trondheim hjemmehavn for den 13. ubåtflotilje. I tillegg var Trondheim en viktig reparasjonshavn for ubåter som opererte fra Narvik og Tromsø.

5.1.3 Flyplasser

Flyplasser var sentrale bestanddeler i makrolandskapet rundt fjorden. De var i hovedsak defensive baser for å forsvare marinefartøyer og anlegg i fjorden. Under invasjonen ble de riktignok også benyttet som offensive stasjoner for angrep på norsk og allierte soldater i andre deler av landet, og de ble senere brukt som offensive stasjoner for observasjonstokt og angrep på skipstrafikk i Norskehavet. Utover i krigen inngikk de imidlertid hovedsakelig i forsvarssystemet, i tillegg til å være en del av transportnettverket for personer og materiell. Flyplasser krevde et relativt stort apparat for å driftes, derfor ble de materielle inngrepene i landskapene der de ble bygd gjerne store. Det ble overtatt eksisterende og anlagt nye landingsplasser på Værnes, Ørlandet, Øysand, Rinnleiret, Storfosna, Lade og på Heimdal. De var av forskjellig kvalitet; noen var kun landingsstriper uten fast dekke, andre ble store militærbaser. Det er derfor hensiktsmessig å skille mellom flyplasser og flystriper. Stjørdal og Ørlandet var på grunn av sine store flyplasser stedene i regionen med tyngst militært nærvær ved siden av Trondheim og Åsen. På begge disse stedene var Luftwaffe den styrende avdelingen, det til forskjell fra Trondheim hvor forsvaret var underlagt Kriegsmarine.

Værnes flyplass i Stjørdal var før invasjonen regionens eneste utbygde landflyplass og i realiteten den nordligste flyplassen i landet før Bardufoss, over 700 kilometer lenger nord.¹³ Den hadde imidlertid liten kapasitet og var uten banedekke. Tyske fly som landet på Værnes under invasjonsdagene kjørte seg fast fordi bakken ble bløt under vårmeltingen. Flyene måtte i stedet lande på isen på Jonsvatnet eller på Ladesletta. Fordi tyske fly måtte mellomlande i Midt-Norge på sin ferd nordover der det fortsatt foregikk kamper, var det et prekært behov for å utbedre forholdene ved Værnes. Wehrmacht fikk derfor presset den trønderske Sentralkomiteen til å anskaffe norsk arbeidskraft for å utbedre flyplassen.¹⁴ Arbeidet begynte den 24. april, og fire dager senere var en rullebane på 800 meter av treammer anlagt av norske arbeidere (Hovd, 2000, s. 120–122). I løpet av de fem okkupasjonsårene ble Værnes bygd ut til en moderne flyplass med tre rullebaner av betong, hangarer, nærforsvarsstillinger og luftvern. Utover selve stasjonsområdet ble det bygd opp mot 400 bygninger på privat grunn i

¹³ Det lå en landingsplass i Hattfjelldal i Nordland som var i bruk før krigen, og som tyskerne tok over og oppgraderte med fast dekke. I 1940 var dette imidlertid ikke annet enn en gresslette.

¹⁴ Sentralkomiteen for Trondheim og Fylke var en komité som ble opprettet av fylkesmannen i Sør-Trøndelag og ordføreren i Trondheim den 15. april 1940. Den skulle organisere næringslivet i byen samt ta seg av praktisk samarbeid med tyskerne i Trondheim og omegn (Kirkhusmo 1997 s. 249).

Stjørdal, vitnesbyrd om tung militær tilstedeværelse. Den omfattende infrastrukturen gjorde det naturlig for det norske forsvaret å ta over flyplassen straks etter krigen (Hovd, 2000, s. 135).

Ørland flyplass ble påbegynt i 1941 og ble sammen med Værnes regionens viktigste flyplass. Dens plassering helt ytterst i Trondheimsfjorden gjorde at man herfra hadde operasjonsradius både inn i fjorden og langs kysten og ut i Norskehavet. Dens rolle var derfor både offensiv og defensiv; offensiv for rekognosering og angrep på allierte skip, defensiv ved at fly herfra kunne avskjære allierte fly som var på vei for å angripe flåtebasen inne i fjorden. Den første rullebanen stod ferdig i 1942 og var 2000 x 50 meter med banedekke av trerammer. Den andre rullebanen, den såkalte «Hermann Göring Straße», ble ferdigstilt i 1944 med betongdekke og er i dag en del av hovedbanen på NATO-basen. Byggingen av Ørlandet ble ett av de første prosjektene tyskerne tok i bruk krigsfanger som arbeidskraft i Trøndelag. Mot slutten av 1941 hentet Luftwaffe sovjetiske krigsfanger fra fangeleirer på kontinentet (Soleim, 2009, s. 112–113). Senere kom også om lag 640 jugoslaviske krigsfanger til anleggsarbeid på Ørlandet, hvorav anslagsvis 20 prosent døde (Sæveraas, 2017, s. 193). 370 bygninger ble bygd i tilknytning til flybasen (Forsvarsbygg, 2015d). Ørlandet ble sammen med Stjørdal og Trondheim trolig de mest militariserte områdene i Trøndelag.

På Øysand, om lag 14 km sørvest for Trondheim sentrum, begynte man i mai 1940 å planere rullebane og bygge brakker. Arbeidet ble hovedsakelig gjort av norske arbeidere, og den stod klar i august 1940 (Brovold, 1996, s. 26). Øysand flystripe ligger der okkupasjonsmakten hadde planer om å bygge en flåtehavn, verft og marineby. Den tyske Atlanterhavsflåten skulle etter planen ha tilholdssted i Trondheimsfjorden, og ifølge flyhistorikeren Henry deZeng skulle også det tyske hangarskipet *Graf Zeppelin*, som var under bygging i 1940, på sikt bruke Øysand som landbase for sine fly (deZeng, 2014, s. 30). Om dette stemmer er usikkert, ettersom landingsplassen ligger midt i området som var utpekt til marinehavn og verftsområde. At lokaliteten forble en feltflyplass gjennom hele krigen, kan dermed kanskje forstås som at den var midlertidig.

På Rinnleiret hadde det norske flyvåpenet en landingsstripe i mellomkrigstiden. I 1920-årene var det diskusjoner om flyplassen i Midt-Norge skulle ligge her eller på Værnes. Det ble besluttet at Rinnleiret hadde bedre muligheter for utvidelse og derfor skulle satses på. En utbygging kom riktignok aldri i gang på grunn av tidens vanskelige økonomiske forhold (Grytbakk, 2005, s. 236). Tyskerne beholdt landingsstripen og gjorde noen utbedringer, men den ble aldri noe annet enn en satelittstasjon for Værnes, brukt som nødlandingsplass (deZeng, 2014, s. 30).

Enkelte steder ble det anlagt narreflyplasser for å forvirre allierte rekognoserings- og bombefly. I Trondheim fantes en slik på Tiller på Heimdal. Flyplassen var påbegynt på slutten av 1930-tallet da kommunale myndigheter ønsket at dette skulle bli den nye lufthavnen i Trondheim. Det ble ikke lagt fast dekke, men tre rullebaner var planert, slik det vises på anleggstegetninger og på flyfoto fra både 1937 og 1947.¹⁵ De første månedene av krigen undersøkte

Figur 6: Flyfoto av flystripen på Heimdal fra 1947. Fra www.norgebilder.no

tyskerne muligheten for å utvide flyplassen, men i geologiske rapporter understrekes dens ugunstige plassering i myrterreng, noe som ville kreve et betydelig dreneringsarbeid.¹⁶ Et tysk bombefly hadde sågar kjørt seg fast i myra i 1940 (Stugu, 1991, s. 11). Heimdal ble derfor ikke tatt i bruk, men fikk funksjon som narreflyplass. Tyskerne plasserte narrefly av papp og kryssfinér på sletta, i tillegg til at landingsstripene ble belyst under flyalarm for å gi allierte fly inntrykk av at det var en fungerende flystripe. Britiske etterretningsrapporter beskriver det som en «decoy» for Værnes.¹⁷ Både Heimdal og Værnes hadde tre rullebaner liggende i en slags triangelform, noe som gjorde at de fra luften kunne forveksles. Etter krigen ble det diskutert å benytte landingsstripene på Heimdalsmyra som militær og sivil flyplass. Frem til slutten av 1950-tallet eksproprierte Trondheim kommune eiendommer på Heimdal for utbygging,¹⁸ men planene ebbet ut da Stortinget vedtok Værnes som hovedflyplass i 1957 (Hovd, 2000, s. 176).

På jordene på Lade rett utenfor Trondheim landet det allerede under invasjonen tyske fly. I løpet av få dager engasjerte den tyske kommandanten norske selskaper og arbeidere til å planere sletta slik at den kunne brukes på permanent basis. Sommeren 1940 var det anlagt en rullebane på over 1100 meter bestående av trerammer fylt med sand, og etter hvert ble det også bygd hangarer, taksebaner, luftvern og kommunikasjonsentraler (Eng, 2010, s. 427–429). Hele Ladehalvøya skulle i løpet av krigen bli militært område, med en mengde anlegg for drift og beskyttelse av flyplassen.

¹⁵ SAT, A-1059, arkivdel 2, Yc-L0002, Tegning over Heimdal flyplass, ukjent datering.

¹⁶ RTK, boks 143, mappe 759, *Tätigkeitsbericht, Heimdal flyplass*, datert 13.7.40.

¹⁷ RTK, boks 51, mappe 231, *List of Airfield, Landing Grounds and Seaplane Bases*, datert 1944.

¹⁸ SAT, A-1059, arkivdel 2, Yc-L0002, *Ervervelse av grunn til Heimdal flyplass*, datert 4.12.1956.

Okkupasjonsmakten driftet flere sjøflyhavner underlagt *Seeflugstützpunkt Drontheim See*. Disse var etablert før krigen da det på 1930-tallet var politisk diskusjon hvorvidt man skulle satse på landbaserte fly eller sjøfly fordi mange politikere mente landflyplasser var kostbare og unødvendige (Norsk luftfartsmuseum, 2005, s. 27). Sjøflyplassene i Ilsvika, i Hommelvik og på Jonsvatnet ble tatt i bruk av Luftwaffe. Anlegget i Ilsvika ble sterkt utbedret med brakker, kaier, ammunisjonsdepoter, verksteder og en slipp der flyene kunne dras opp på land. I Hommelvik ble anlegget også utbedret med lignende fasiliteter og ble blant annet benyttet som havn for transportfly fra Lufthansa.¹⁹ Landingsplassen på innsjøen Jonsvatnet ble sannsynligvis hovedsakelig brukt dersom været vanskeliggjorde landing på de to andre.

5.1.4 Leirer

Alle forsvarsanleggene måtte bemannes av soldater og operatører. I tillegg kom øvrige garnisonstropper og politisoldater, og alle skulle innkvarteres. Leirer for arbeidere, herunder både lønnsarbeidere og tvangsarbeidere, måtte også bygges. Arbeidsleirene kunne være permanente, eller de kunne være midlertidige, kun i bruk så lenge det aktuelle anleggsarbeidet pågikk. Nye leirer ble følgelig bygd gjennom hele krigen. Dette understreker at selv om okkupasjonslandskapet benyttes som benevnelse på et sammenhengende landskap oppført under krigen, var det også under krigsårene hele tiden et landskap i endring.

Brakkene hadde forskjellige formater, men vanligvis med et karakteristisk utseende som hovedsakelig enetasjes rektangulære trebygninger med saltak og lav gavl. Fordi de var standardiserte og ble brukt i forskjellige typer anlegg, er det ikke uten videre mulig å se en sammenheng mellom form og funksjon; man så (ser) ikke nødvendigvis hva slags funksjon den hadde på utsiden. De kunne settes opp i fangeleirer så vel som i militærleirer. Brakkene var vanligvis semipermanente bygninger oppført av prefabrikkerte elementer, såkalte lemmebrakker, satt på sviller som igjen hvilte på pæler. De færreste hadde murte eller støpte kjellere og grunnmurer. Det gjorde dem enkle å fjerne etter krigen da bygningsmaterialet ofte ble resirkulert til sivil bruk. Der de hadde kjellere og grunnmurer, var disse ofte råstøpte og etter få år gjerne i dårlig forfatning, slik at de ble revet. Følgelig er få tyskerbrakker bevart.

Kristoffer Andersen har redegjort for hvilke typer brakker som var vanlige i Norge basert på tegninger og dokumenter i Riksarkivet. Mange ble tegnet av norske arkitekter, andre av tyske (Andersen, 2016, s. 28). At norske entreprenører ofte bygget dem, ga navn til den nedsettende betegnelsen «brakkebaron», brukt om nordmenn som tjente seg rike på å bygge for tyskerne (Kalleberg, 2011, s. 141).

¹⁹ RTK, boks 51, mappe 231, *Trøndelag fylke General Survey Book 1*, datert 1943.

Janne Wilberg skriver at det fantes regionale variasjoner i det tyske typebyggeriet, der brakker som ble oppført i Trøndelag og på Østlandet gjerne skilte seg ut fra brakker på Vest- og Sørlandet. Dette mener hun kan tilskrives at det ofte var lokale arkitekter og entreprenører som satte dem opp (Wilberg, 2015). Enkelte steder ble de sågar oppført i laft, noe som underbygger lokal tilpasning. Noen leirer ble bygd for å ligne lokal bebyggelse for å kamuflere dem. På Øysand ble det oppført 10 leirer, alle som bygninger rundt et tun eller en *Hof*, et bevisst trekk for å ligne de lokale, lukkede firkanttunene (Andersen, 2016, s. 33). En av disse leirene står fortsatt i dag, som på tross av sin størrelse, ligner et gårdsanlegg. Samme type leirer fantes på Ørlandet, også et område med mange gårder (Wilberg, 1996, s. 22–23).

5.1.4.1 Arbeidsleirer og fangeleirer

Rundt Trondheimsfjorden lå mange leirer som huset frivillig arbeidskraft, tvangsarbeidere fra kontinentet og slavearbeidere fra Sovjetunionen og Balkan. I tilknytning til prosjektet *Painful Heritage* har Marek Jasinski etablert en typologi over fangeleirer i Norge med seks typer som kategoriseres fra store leirer med titalls brakker til enkle stein- og jordhytter (Jasinski, 2013b, s. 158). De fleste typene fantes i Trøndelag; de aller enkleste var imidlertid vanligst i Nord-Norge. Fordi mange av leirene var av midlertidig karakter, er det vanskelig å oppgi presise tall på hvor mange leire som fantes (Soleim, 2004, s. 55). Soleim oppgir at det under *Stalag 380* på Oppdal, en overordnet samleleir for krigsfanger i Midt-Norge, lå 76 underleirer våren 1945. Ved siden av disse var OTs arbeidsbataljoner forlagt i egne leirer (Soleim, 2004, s. 92–95).

På Falstad på Ekne, vest for Levanger, lå regionens mest kjente fangeleir, *SS-Strafgefangenelager Falstad*. Dette var det tidligere Falstad skolehjem, omgjort til fangeleir på høsten i 1941. Leiren huset hovedsakelig norske politiske fanger og russiske og jugoslaviske krigsfanger, men det var i alt 13 nasjonaliteter innom leiren i løpet av krigen (Reitan, 1999, s. 92). I en periode i 1942 ble Trondheims mannlige jødiske befolkning internert på Falstad før de ble sendt til leirer i Tyskland (Reitan, 1999, s. 68). Leiren lå relativt avsidesliggende, og som Jon Reitan påpeker var nok dette en bevisst plassering, noe som fulgte etablert praksis for hvor en slik type leir skulle ligge (Reitan, 1999, s. 37). Dette var knyttet til sikkerhetstiltak, men også for å ligge unna nysgjerrige øyne. Slik kunne de skjule den brutale behandlingen av fangene, samt henrettelsen av over 200 fanger i Falstadskogen. Plasseringen av leiren viser at deler av okkupasjonslandskapet ikke bare var bestemt av funksjonalitet, men også av hensyn til at nazistenes behandling av fanger ikke skulle offentligjøres. Ettersom Falstad var bygd som skolehjem sier dette også noe om stedet før krigen. Både den landlige plasseringen, samt det faktum at nazistene fant en skolebygning velegnet som fangeleir, hentyder til datidens skolepolitikk for vanskeligstilte barn.

5.1.5 Jernbane og veier

En av Hitlers prioriteter i Norge var å anlegge jernbane i nord. Nordlandsbanen begynte i Trondheim og var på dette tidspunktet nesten ferdigstilt fram til Mosjøen i Nordland. Noe av det første anleggsarbeidet okkupasjonsmakten befattet seg med, var å ferdigstille strekningen fra Grong i Nord-Trøndelag til Mosjøen, noe den ble på kort tid.

På steder med stor bygningsaktivitet ble det noen ganger anlagt mindre, lukkede jernbanelinjer for å støtte anleggsarbeid og drift. På Ørlandet ble det bygget en smalsporet jernbane på totalt 15 km i tilknytning til byggingen av flyplassen og kystbefestningene. Et spor gikk fra Brekstad via flyplassen til Uthaug og et spor fra Lerberen til Brekstad. De hadde to forskjellige sporvidder, et på 600 mm og et på 900 mm fordi togtransporten på Ørlandet i all hovedsak gikk ut på å forflytte løsmasser og bygningsmaterialer (Bjerke, Nilsson & Kjelsrup, 1997, s. 42), og de skilte seg dermed fra hovednettets normalsporstørrelse på 1435 mm. Det fantes planer om å knytte Ørlandet til det nasjonale jernbanenettet ved å legge en bane gjennom Fosen helt frem til Steinkjer, men dette ble aldri igangsatt (Brox et al., 2015, s. 268).

Mange steder i regionen fikk nye og utbedrede veier. Det kunne være snakk om nye veistrekninger, men også om å påføre fast veidekke eller utvide eksisterende veier fra ett til to felt. Det største veiprojektet var planen om å knytte Trondheim sammen med Østlandet med firefelts motorvei. Forberedelser foregikk fra sommeren 1940 til våren 1941 (Skåden, 2013, s. 255). Arbeidet ble imidlertid lagt på is i 1941 (Frøland, 2018, s. 174). Den umiddelbare årsaken var at Terboven forsøkte å få kontroll med den anstrengte økonomiske situasjonen i landet forårsaket av Wehrmachts massive pengebruk. Dessuten hadde det utgått ordre fra Berlin om at all tysk byggevirkosomhet skulle ha avgjørende betydning for krigsutfallet, noe en firefelts motorvei ikke hadde. Tanken om en *Reichsautobahn* til Trondheim inngikk ikke desto mindre i tysk propaganda gjennom hele 1942 (Skåden, 2013, s. 258–260).

5.1.6 Neu-Drontheim

Trondheimsfjordens viktige posisjon hos okkupasjonsmakten understrekes av Hitlers ønske om å bygge en enorm marinebase ved Trondheim. Det skulle bli det tyske rikets desidert største nybyggingsskipsverft (Holmen, 2021, s. 63). På førerens ordre skulle det planlegges en marineby med inntil 300 000 innbyggere på Byneset og Øysand (Speer, 1970, s. 165). En stor del av innbyggerne skulle arbeide på verftene, mens mange andre skulle jobbe i støttenæringer (Holmen, 2021, s. 64). I litteraturen omtales byen som *Neu-Drontheim*. I Joseph Goebbels dagbøker finnes det imidlertid en innføring der Hitler har gitt den navnet *Nordstern*, det tyske navnet på Polarstjernen (Spotts, 2009, s. 331). Planene om byen er nylig grundig redegjort for av Ketil Gjølme Andersens (Andersen, 2021) og Despina Strataigakos (Stratigakos, 2020).

Figur 7: Byneaset og Øysand i forhold til hverandre og til Trondheim. Foto: www.norgebilder.no

I Gabriel Brovolds *Neu-Drontheim i Hitlers regi og Øysand under krigen* (Brovold, 1996) hevder forfatteren at ideen om en tysk marineby trolig forelå så tidlig som høsten 1940. Stratigakos skriver at planene antagelig begynte å ta form noe tidligere på grunn av Kriegsmarines behov for å bygge forsvarsanlegg og infrastruktur for den store ansamlingen av skip som befant seg i fjorden sommeren 1940. Som Holmen påpeker var norske havner riktignok ansett som en mulighet for tyskerne allerede i 1938, da Trondheim sannsynligvis hadde blitt diskutert i Kriegsmarines overkommando som en mulig marinebase. Konkrete planer ble derfor trolig påbegynt rett etter krigsutbruddet 1. september 1939 (Holmen, 2021, s. 67; Raeder, 1957, s. 200–201). Da Trondheimsfjorden var kommet på tyske hender ønsker Erich Raeder å etablere et omfattende marinestøttepunkt, noe Hitler entusiastisk omfavnet (Stratigakos, 2020, s. 194). Med førerens interesse fanget, begynte planene å vokse til ikke bare å være et støttepunkt, men et skipsverft som skulle forbli i drift etter at krigen var vunnet (Stratigakos, 2020, s. 195). Ifølge den såkalte Z-planen skulle mange av de største skipene i Kriegsmarines rustningsprogram ha hjemmehavn i Trondheimsfjorden (Thies, 1978, s. 416). Dette var et enormt opprustningsprosjekt som skulle gi Tyskland 8 hangarskip, 10 slagskip og

65 kryssere. Antagelig var det planlagte verftet i Trondheim tiltenkt å bygge flere av disse skipene (Holmen, 2021, s. 65–66). I tilknytning til verftet skulle det anlegges en hel by, i all hovedsak for tyskere, komplett med teatre, kunstgallerier og en opera (Spotts, 2009, s. 33). Albert Speer har i sine memoarer beskrevet at byen skulle innlemmes i det tyske riket som en enklave i Norge (Speer, 1970, s. 166).

I januar 1941 utnevnte Hitler Speer som arkitekt for prosjektet (Andersen, 2021, s. 113). Hitler hadde fått laget en stor modell av landskapet rundt Trondheimsfjorden i størrelsesorden 1:25 000, og sammen med Speer planla han mulige steder hvor byen kunne ligge. Modellen befant seg i rikskanselliets modellsal i Berlin (Andersen, 2021, s. 122). Også Kriegsmarine var involvert i planleggingen, i og med at det var deres behov som motiverte hele prosjektet. På forsommeren 1941 møtte Speer Werner Fuchs, sjefen for Kriegsmarines byggeprogram. Marinen uttrykte der sine ønsker og behov for verftet. I tillegg til dokker og verftfasiliteter var det ønsket 55 000 boenheter for marinepersonell, funksjonærer og annet sivilt mannskap knyttet til marinen, i tillegg til sykehus, offisersklubber, idrettsplasser, skoler, Hitlerjugend-hjem, politistasjoner og alt annet som trengtes i en større by (Stratigakos, 2020, s. 202).

I forbindelse med planleggingen skulle Speer reise til Trondheim for å vurdere hvor byen kunne bygges. Ved siden av Øysand ble Stjørdal og Frosta vurdert. Planen var å reise til Trondheim i juni 1941, men reiseplanene ble utsatt på grunn av at Hitler nektet Speer å reise: Den 22. juni invaderte Nazi-Tyskland Sovjetunionen, og Hitler trengte Speer i Tyskland (Andersen, 2021, s. 119–120). I stedet dro Oberbaurat Hans Stephan, en arkitekt som jobbet med byplanlegging under Speer. Stephan kjente til forholdene i Norge fordi han allerede i oktober 1940 var sendt til Norge av Speer fordi Josef Terboven ønsket at Speer og hans arkitekter skulle være med å bygge opp de 24 norske byene som ble skadet under invasjonen. Dette prosjektet het «Brente steders regulering» (BSR) og var startet av norske myndigheter allerede i juni 1940 ved Administrasjonsrådet og ledet av arkitekten Sverre Pedersen, men det havnet snart under okkupantenes kontroll (Andersen, 2021, s. 104, 106).²⁰

Stephan tilbragte tre dager i Trondheim og omegn for å vurdere landskapene rundt byen for plasseringen av den nye marinebasen. Ifølge Stratigakos utpekte Stephan Byneset som det beste alternativet for en by, med muligheter for utvidelse sørover på elvesletta Øysand rundt Gaulas utløp i fjorden (Stratigakos, 2020, s. 205–206). Byneset og Øysand er to sammenknyttede, men forskjellige landskapsrom, der førstnevnte er en flat halvøy, mens

²⁰ Administrasjonsrådet ble opprettet 15. april 1940 som et norsk forvaltningsorgan som skulle lede den sivile administrasjonen i de okkuperte områdene. Det ble oppløst 25. september samme år.

Øysand er en elveslette. Sannsynligvis opererte de med planene om at byen skulle ligge på Byneset, mens marinebasen og verftene skulle ligge på Øysand.

Både by og verft måtte bygges på stabil undergrunn, og det ble dermed gjennomført grunnboringer for å undersøke de geologiske forholdene. Boringene avslørte store utfordringer med den leirfylte grunnen, der kvikkleire var et stort problem for anleggsaktivitet. Fritz Todt reiste selv til Trondheim for å vurdere forholdene i september 1941, noe som resulterte i at han begynte å tvile på hele prosjektet, og han overbragte disse bekymringene til Speer (Andersen, 2021, s. 124). Dette, i kombinasjon med at den tyske hæren kjørte seg fast i Sovjet mot slutten av 1941, som krevde det meste av oppmerksomhet dirigert til krigsinnsatsen, førte til at byplanen stoppet opp. At planene ble skrinlagt i løpet av 1942, understrekes av at den ikke ble inkludert i Vikingordren i mars samme år. Mer presserende aktiviteter ble prioritert, som forsvarsverker og infrastruktur. De mest kritiske prosjektene var i så måte byggingen av Dora og flåtebasen i Åsenfjorden. Speer skriver riktignok at Hitler beskjefteget seg med byen så sent som mai i 1942, men på dette tidspunktet hadde planen lite med realitetene å gjøre (Speer, 1970, s. 166). Marinen holdt liv i planen om et større verft på Øysand en stund til, og Hitler ga tørrdokken på Øysand høyeste prioritet i mai 1942 (Andersen, 2021, s. 125). I praksis var det imidlertid verken mannskap eller ressurser til å holde arbeidet i gang. Etter noen grunnboringer i februar 1943 virker det som om også verftet ble skrinlagt (Brovold, 1996, s. 75).

Byplanen er et eksempel på vyene Hitler hadde for Europa generelt og Norge spesifikt. Det er også et eksempel på hans megalomani som ble mer fantasifullt jo lenger krigen varte, utførlig beskrevet i referater fra hans enetaler overfor offiserer og medarbeidere (Gran & Hoff, 1954). Despina Stratigakos uthever at disse planene, og utsiktene om et nytt, nazidominert Norge, nettopp i stor grad bør forstås som en fantasi (Stratigakos, 2020, s. 9). Med et materielt perspektiv kan man like fullt hevde at planleggingen av den nye byen er et tilfelle der nazistenes vidløftige fremtidsutsikter var ved å få materiell realitet. De tiltak, den forberedelse og de ressurser som ble brukt for å utforske mulighetene, og også faktisk begynne med forarbeidet byen, medførte materielle prosesser som virket inn på både på folk og på landskap.

5.2 Mesolandskapet i Trondheim

Trondheim er beskrevet som blant de militært viktigste byene for okkupasjonsmakten i Norge (Brox et al., 2015, s. 7). Dens betydning må sees i forbindelse med at Trondheimsfjorden som var utgangspunkt for tokt ut i Atlanterhavet. Byen var den sentrale noden i nettverket av anlegg i makrolandskapet rundt fjorden. Som en del av et makrolandskap knyttet byen fjordbassenget til jernbanen med jernbane sørover mot Oslo, nordover mot Nord-Norge og østover mot

Sverige; den var det sentrale knutepunktet i okkupasjonslandskapet i fjordbassenget. I tillegg var byen administrativt sentrum for aktivitet som foregikk i hele Trøndelag.

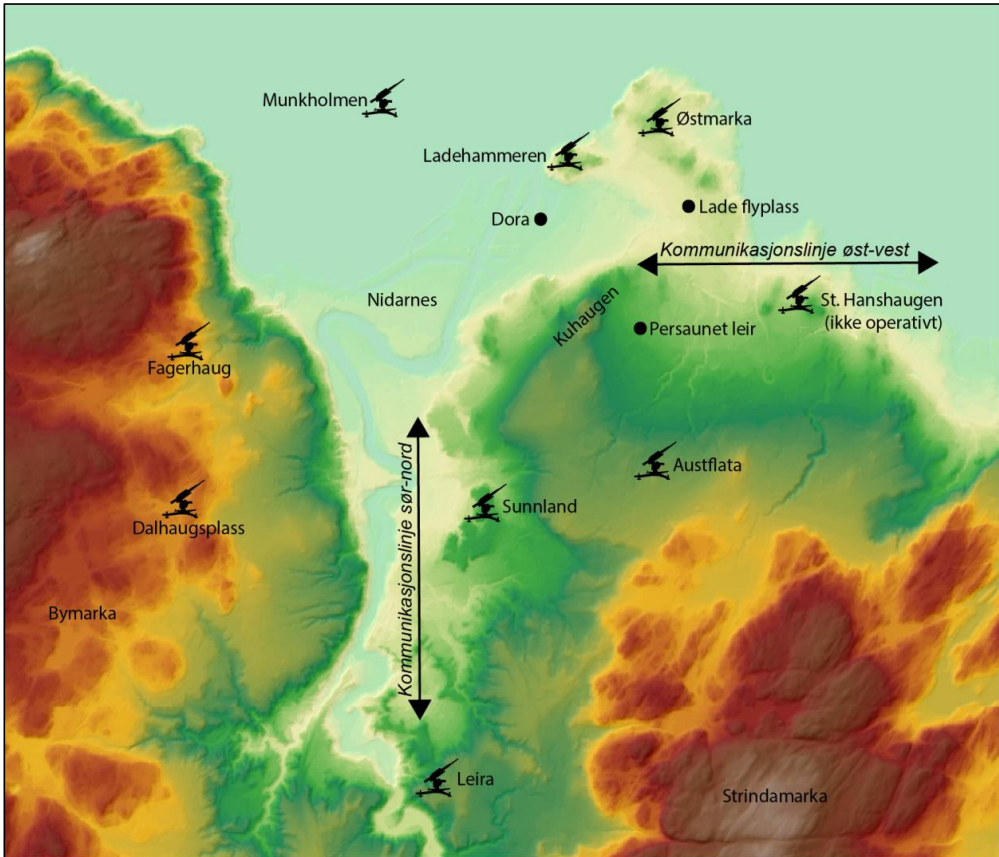
Trondheim kan studeres på et mer detaljert nivå, nemlig som et mesolandskap. Dette innebærer å se anlegg og strukturer i byen og dens umiddelbare omegn i sammenheng. Dette mesolandskapet kan for det første forstås ut ifra topografi. Tyskernes organisering og bruk av landskapet var gjerne grunnet i taktiske og logistiske prinsipper. Kanonbatterier ble bygd på høyder med utsikt, og forlegninger ble anlagt langs kommunikasjonslinjer. Forsvarsstillinger ble bygd der de hadde naturlig beskyttelse og god oversikt. Det er derfor nødvendig å presentere de topografiske omstendighetene i Trondheim.

Byen ligger i en landskapsforsenkning mellom to skogkledde høydedrag, Bymarka i vest og Strindamarka i øst. Mellom disse ligger lavereliggende områder med Nidelva rennende nordover. Dette er et fattbart landskapsrom basert på topografiske kvaliteter, der det avgrenses av de skogkledde bergområdene på hver side og fjorden i nord. Bysentrum ligger i de flater og lavereliggende områdene rundt elveosen, på og rundt den hjerteformede halvøya Nidarnes. Gjennom de fleste århundrene siden Trondheims sannsynlige oppkomst i andre halvdel av 900-tallet, har byens bebyggelse stort sett holdt seg på og rundt Nidarneset. I siste halvdel av 1800-tallet økte byens befolkning betraktelig, og bebyggelsen presset seg østover oppover høydene mot Strinda. Denne ekspansjonssonen ble kalt «byggebeltet» og beveget seg med tiårene lenger og lenger øst (Osnes, 1948, s. 380).

Høydeforskjellen mellom Strinda i øst og områdene langs Nidelva i vest utgjør en grenselinje som skiller mesolandskapet i to. Dette topografiske skillet sammenfalt i 1940 med grenselinjene mellom to kommuner, Trondheim i vest og Strinda i øst.²¹ Øst for elvesletta ligger store flater arealer på et platå som stiger slakt i sørøstlig retning mot Strindamarka. Dette området er på folkemunne omtalt som Snaustrinda etter landskapets tidligere åpne og forblåste karakter. I dag er det meste bebygde, men før og under krigen var Strinda jordbruksland og Sør-Trøndelags største jordbrukskommune (Stenvik, 2020, s. 10). Nord i mesolandskapet ligger Ladehalvøya, som langt på vei kan defineres som et underordnet landskapsrom. Skillet mellom Ladehalvøya og Strindaplataet går topografisk langsetter ravinedalen Ladedalen.

Kommunikasjonslinjene i mesolandskapet gikk på jernbane og vei i hovedsak sørover og vestover fra byen, betinget av lavereliggende og flate områder. En rekke militærleirer, forsvarsstillinger og lager ble oppført langs disse aksene, sørover mot Melhus og østover mot

²¹ Trondheim og Strinda kommune hadde henholdsvis 54 000 og 17 000 innbyggere rett etter krigen (SSB, 1946). De ble sammenslått til Trondheim kommune i 1964.

Figur 8: Topografisk kart over mesolandskapet med stedsnavn, luftvernstillinger og de to primære bevegelseslinjene. Fra www.hoydedata.no, bearbejdet av forfatter.

Stjørdal. Mot nord grenset byen mot fjorden, noe som betød at mange av Kriegsmarines anlegg lå i mesolandskapets nordlige del. Luftvernet lå på sin side på høyder rundt landskapsrommet for å dekke alle innflyvningsruter.

I 1940 lå det meste av bybebyggelsen i mesolandskapets nordvestlige del. Her var det få ledige arealer av særlig størrelse, så større anlegg ble gjerne bygd utenfor selve byområdet. På Nyhavna ble den store ubåtbasen Dora anlagt i den uferdige Østhavna. Leirer ble oppført der det var relativt flatt og ledig plass, som på jordbruksområdene sør for sentrum, i vest på Marienborg og Sverresborg og i øst i Strinda. I Strinda kommune var det lite bebyggelse og store ledige områder som tilbød gode utbyggingsmuligheter for plasskrevende anlegg ikke langt fra byen. Resultatet var at Strinda, særlig i områdene nærmest Trondheim, trolig var det området i regionen som ble tettest bebyggt av militære anlegg. Det ble anlagt store plasskrevende leirer for soldater, som Persaunet og Kuhaugen, og for arbeidere i leirer som Strinda og Leangen. På Ladehalvøya ble store arealer beslaglagt for byggingen av flyplassen

samt forsvars- og luftvernstillinger. Godt over 3000 mål ble beslaglagt til militær bruk bare i Strinda (Osnes, 1948, s. 115). Ifølge Osnes' *Strindahistorie* ble det i Strinda bygd 693 brakker (Osnes, 1953, s. 68). Dette er ikke langt fra de 870 brakkene og byggene antatt bygget av tyskerne i Oslo (Wilberg, 2013, s. 15). Det samlede antallet brakker i Trondheim og Strinda ville dermed vært høyere enn i hovedstaden. I tillegg kom luftvern, bunkere, nærstridsstillinger, ammunisjonslager, staller, smier, piggrådgerder og infrastruktur for tele og el.

Den omfattende militære aktiviteten gjør at man kan snakke om militariseringen av et helt landskap. Mesolandskapet i Trondheim var trolig blant de mest militariserte områdene i landet. At den økonomiske innsatsen var enorm, fremgår av Pris- og rasjoneringspolitietts overslag på 700 millioner kroner for kostnadene av byggearbeidene i Trondheim og Sør-Trøndelag (Brox et al., 2015, s. 165). Dette var mer enn hele det norske statsbudsjettet i 1939.

5.2.1 Luftvern

Ved andre verdenskrigs utbrudd var flyvåpen blitt en viktig del av de aller fleste lands militære styrker. Angreps- og bombefly var i denne krigen noe helt annet enn i første verdenskrig, så luftvern var blitt en integrert del av forskjellige lands militære styrker. Flyangrep var den mest presserende trusselen okkupasjonsmakten i Norge måtte forholde seg til. Både Luftwaffe og Kriegsmarine satte opp luftvern i Trondheimsområdet, såkalte *Flak*-batterier (forkortelse for *Flugabwehrkanon*). Luftwaffe konsentrerte sine batterier rundt flyplassene, særlig på Ørlandet og Værnes, og rundt marinebasen i Åsen der det ble anlagt hele 10 batterier (Skjæran, 1986, s. 145). I Trondheim var Kriegsmarine den styrende forsvarsgrenen, så byen ble derfor forsvart av marinens eget luftvern (Fjørtoft, 1983, s. 23).

De første provisoriske luftvern batteriene ble satt opp på Kuhaugen og Ladehammeren allerede under invasjonssdagene, og de skulle raskt få testet sine våpen i strid. Fra april og til utpå høsten 1940 gikk flyalarmen ofte i Trondheim når britiske fly angrep tyske skip og flyplasser (Skjæran, 1986, s. 58). Skadene var begrensede, men behovet for å beskytte byens funksjon som havn, førte til oppføringen av en ring av luftvern rundt byen. Avdelingene *Marineflakabteilung 701* og *702* satte i løpet av krigen opp syv tunge og 29 mindre batterier som til sammen utgjorde *Flakgruppenkommando Drontheim*. *701* hadde tilhold på vestsiden av Nidelva, *702* på østsiden. I 1944 ble avdelingen utbygget med én bataljon, *Marineflakabteilung 715* og ble dermed utvidet til regimentstørrelse på 2000 mann, *32. Marineflakregiment*. De tunge luftvern batteriene lå på Munkholmen, Ladehammeren, Austflata, Sunnland, Leira, Fagerlia, Dalhaugsplass og Østmarka, hver med opptil fire kanoner. En britisk etterretningsrapport fra 1943 oppgir at det også skal ha vært tungt luftvern på

Digermulen i Trolla.²² Det er mulig at det på et tidspunkt var plassert større kanoner her, men tyske stillingskart oppgir lett luftvern.²³ Et nytt tungt batteri var planlagt på St. Hanshaugen på Charlottenlund, men ble aldri operativt (Sivertsen, 2003, s. 111). De var forbundet med hverandre og luftvernkommandoen på Kuhaugen med en sambandskabel. Batteriene var først bestykket med 88 mm kanoner, men de fleste ble oppgradert til 105 mm i løpet av krigen. De var satt opp på betongfundamenter med sokkellavetter og var innrettet for beskytning av høytflyvende bombefly. Ved befaring i dag kan man se at de ligger alle på steder hvor de har god oversikt over luftrommet over byen og dekker alle retningene inn til Trondheim. De ligger også på steder med god utsikt over fjorden fordi de hadde sekundærfunksjon som kystbatterier.

Luftvernet hadde viktige støttefunksjoner i flere store lyskastere og lyttestasjoner rundt i byen, samt ved radarstasjonene på Lian og på Granåsen gård (Skjæran, 1986, s. 147–148). Marineluftvernets hovedkvarter, som knyttet hele systemet sammen, lå på Kuhaugen i Trondheim, i dag den norske Luftkrigsskolen. Her står fortsatt flere bygninger fra krigens dager, med utseende som norske gårdsbygninger og trønderlån, oppført for å gli inn i områdets sivile, landlige bebyggelse (Duvsete, 2010, s. 34). I alt var luftvernssystemet i Trondheim av en særdeles omfattende størrelse til å være en liten by. Slik Skjæran beskriver i sin historie om luftvernet i Trondheim, var det en direkte konsekvens av byens viktighet som marinebase og som kommunikasjonsledd mellom Nord- og Sør-Norge (Skjæran, 1986, s. 148).

5.2.2 Marinebasen i byen

Allerede under invasjonen ble Trondheim en viktig base for tyske marinefartøyer. Den 18. april 1940 slo Wehrmachts overkommando fast at Trondheim var en betydningsfull havn, og i mai dro sjefen for Kriegsmarine, Erich Raeder, til byen for å diskutere utbyggingen av et flåtestøttestpunkt. Det ble så bestemt at Trondheim skulle bygges ut som et støttepunkt av 1. orden, en base som skulle kunne vedlikeholde og forsyne alle typer marinefartøyer (Holmen, 2021, s. 70). Eirik Holmen skriver at Kriegsmarine på sommeren 1940 opererte med tre planer for Trondheim som marinebase: «1: en umiddelbar utnyttelse av Trondheim som ubåtstøttestpunkt; 2: en umiddelbar utnyttelse av Trondheim som støttepunkt for overflateskip; 3 utbygging av Trondheim som støttepunkt av 1. orden (Holmen, 2021, s. 70–71)».

De tyske planene innebar overtagelse av eksisterende verft- og havneindustri. Både Trondheims Mekaniske Værksted (TMV) og Ørens Mekaniske Værksted ble kontrollert av okkupasjonsmyndighetene og bedrev blant annet reparasjon av tyske fartøyer samt andre

²² RTK, boks 51, mappe 229, *Trøndelag Fylke General Survey Book 1*, datert 1943.

²³ RTK, boks 70, mappe 336, *Befestigungs- und Stellungsbaukarten des T.A.B Drontheim (702. Inf.Div.)*, udatert.

farøyer i tysk tjeneste (Hansen, 1995, s. 22). TMVs flytedokk på Nyhavna ble også tatt i bruk av Kriegsmarine (Holmen, 2021, s. 73). Den eksisterende verftkapasiteten var imidlertid alt for liten for tyske behov, så nye fasiliteter måtte bygges.

Planleggingen av ubåtbasen Dora begynte i årsskiftet 1940-1941, som sammen med flytende verftanlegg i Åsenfjorden og på Frosta utgjorde *Kriegsmarinewerft Drontheim*. Byggingen av krigsmarineverftet inngikk i de overordnede planene om å bygge et kjempestort verft og en marineby på Øysand og Byneset. I april 1941 ble marinebyplanene imidlertid besluttet gjennomført først når krigen var vunnet (Holmen, 2021, s. 74). Ubåtbanlegget på Nyhavna kan dermed også sees som et selvstendig prosjekt, et konkret svar på Kriegsmarines behov. De trengte fasiliteter for ubåtene for å føre krig i Atlanterhavet, og å bygge ubåtbunkere i Trondheim var gjennomførbart i krigstid (se kapittel 8).

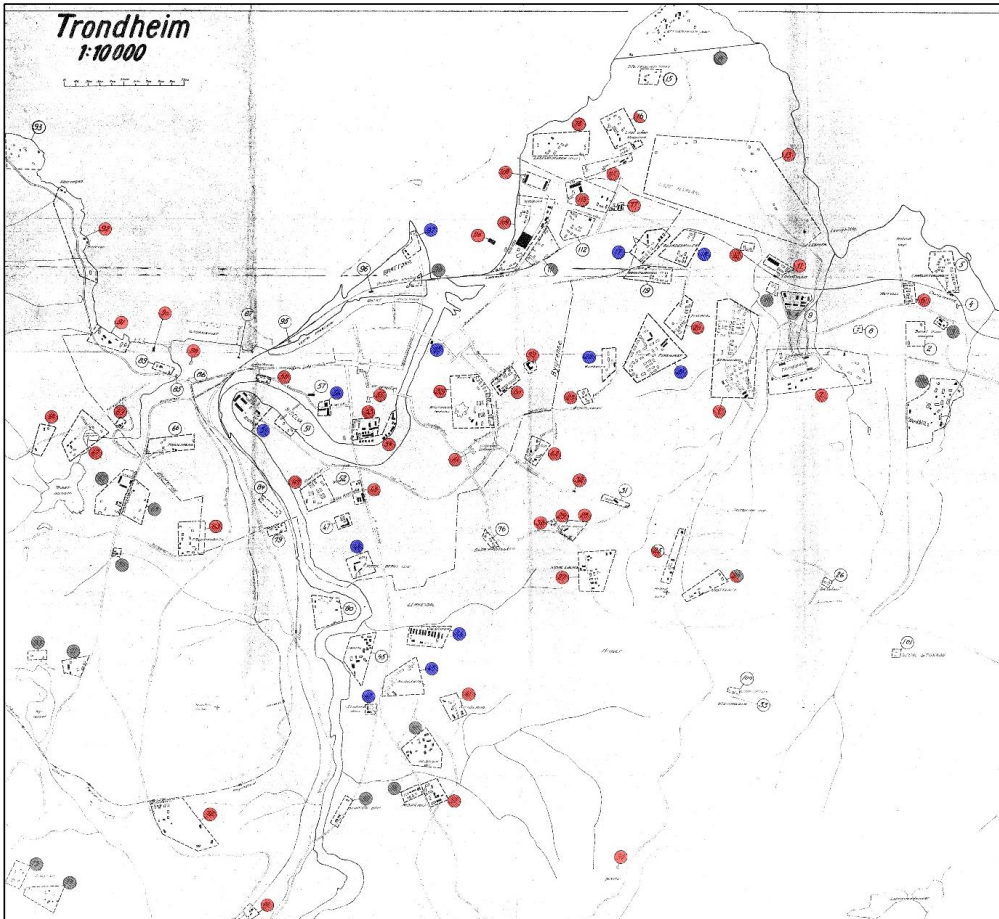
5.2.3 Leirer og boliger

Som det fremgår av kartet på neste side ble det anlagt en lang rekke bygninger, leirer og anlegg i Trondheim. Antallet leirer hentyder til det store antallet soldater som befant seg i byen. Hvor mange som var i Trondheim er uvisst, men man vet at det under demilitariseringen av tyske soldater på forsommeren 1945, ble registrert ca. 70 000 tyskere i «sone Trondheim», som grovt sett trolig tilsvarte Trøndelag (Korsnes & Dybvig, 2018, s. 48). En betydelig del av disse var sannsynligvis forlagt i Trondheim og omegn. Dette var et vesentlig antall med tanke på at befolkningen i de to Trøndelagsfylkene på denne tiden var om lag 300 000.

For å innkvartere soldater, funksjonærer og teknikere, ble det etablert et enormt innkvarterings- og forpleiningssystem ved å bygge nye og overta gamle anlegg. Det finnes ikke noen totaloversikt over antall leirer i Trondheim, så det vil her utvelges noen for å eksemplifisere leirlandskapene i byen. Noen leirer var små med bare to-tre brakker og bygninger, andre var større, slik som Persaunet leir med over 60 bygninger som kunne innkvartere 3000 mann (Brox et al., 2015, s. 257) (leiren vil beskrives utførlig i kapittel 10). Andre leirer lå for eksempel på Øya, Valgrinda, Valentinlyst, Nidarvoll, Eberg, Rønningen, Kvilhaugen, Charlottenlund, ved sykehuset og på Kristiansten festning.²⁴ Ved sistnevnte lå Befalsskolen for infanteriet som var overtatt av tyskerne. Hovedbygningen «Kasernen» fikk store skader da et nedskutt britisk bombefly styrtet i taket på bygningen i 1941.²⁵ Det fantes også mindre leirer for mannskaper som bemannet forsvarsstillinger, slik som ved luftvern batteriene rundt byen. Brakkeleirene var blant de mest synlige elementene i

²⁴ RTK, boks 51, mappe 229, *Trøndelag Fylke General Survey Book 1*, datert 1943.

²⁵ Adresseavisen, 11. februar 1941, s. 1.

Figur 9: Kart fra 1945 som skisserer okkupasjonsmaktens leirer i byen ved fredslutningen. Alle anleggene er merket med tall, men det finnes ingen forklarende fortegnelse. Fra byarkivet i Trondheim (Flickr).

okkupasjonslandskapet på grunn av at de beslagla mye plass, og de skapte store enklaver av militær eiendom forbudt for sivile. De preget hverdagslivet i byen, ettersom de regulerte hvor det var lov og mulig å bevege seg, samt at de var sentra for militær aktivitet.

I tillegg til militærleirer fantes det en rekke fange- og arbeidsleirer. Sunniva Eidissen Bystad har undersøkt leirer for sovjetiske krigsfanger i Trondheim og viser til 13 bekreftede leirlokalteter, med forbehold om at antallet kan ha endret seg gjennom krigen (Bystad, 2018). Den største fange- og arbeidsleiren i byen var Strinda leir, noen ganger omtalt som Strindheim eller Bromstad. Den ble bygd for danske lønnsarbeidere som kom til Trondheim i mai 1941. Hele 8700 av totalt 11 700 danske avreiser til Norge gikk til Trondheim, i hovedsak i tilknytning til byggingen av Dora (Dyrborg, 2019, s. 31, 52). Ferdig utbygd var den delt inn i 12 underleirer med plass til 4000 mann, og den var trolig den største leiren i regionen målt i forlegningskapasitet. Dansker utgjorde i starten hoveddelen av arbeiderne i leiren, men fra

1942 kom de første russiske krigsfangene. Senere i 1942 skulle 1000 serbiske sivilfanger sendes til Strindheim. August Dyrborg skriver om danske arbeidere i Trondheim, at leiren fra slutten av 1942 begynte å fungere som en *Durchgangslager*, hvorfra krigsfanger og tvangsarbeidere ble fordelt til andre leirer i regionen (Dyrborg, 2019, s. 59).

Noen forlegninger var bygd som privatboliger. På Nedre Charlottenlund ble det bygd 27 firemannsboliger for offiserer som skulle bo med sine familier. Området er i dag kjent som «Enkemannsbyen» fordi båten som transporterte mange av familiene fra Tyskland ifølge en fortelling ble senket, og alle

Figur 10: Bygging av bolighus for tyskere på Nedre Charlottenlund. Foto: Riksarkivet, RAFA 3309/52b/13/09, fotograf: ukjent.

omkom (Støa, 2002, s. 76). Dette området utgjør ett av de største og mest helhetlig bevarte okkupasjonslandskapene i Trondheim, i dag som privatboliger langs Sjøveien.

Det ble oppført store forseggjorte lokaler for velferd og fritid flere steder i byen. På Hoiskolens Studentertjoms tomt på Singsaker ble en påkostet kasino- og messebygning for offiserer bygd. Bygningen har flere fløyer, formet som en E, med en fasade på nesten 70 meters lengde. Det er fremdeles blant Trondheims største trehus på 1280 kvadratmeter i tre etasjer. Et annet kasino og velferdsbygg ble anlagt som en del av anlegget på Marinen ved Nidarosdomen, i dag vandrerhjem for pilegrimer.²⁶ På Tyholt ble det bygd en stor trebygning som fungerte som sykehus for soldater, revet på 1980-tallet for å gjøre plass til et sykehjem.

5.2.4 Infrastruktur

I Trondheim ble jernbanen stedvis utbedret for å håndtere togtransporten. Leangen og Marienborg stasjon ble bygd for å avlaste hovedterminalen på Brattøra (Thjømøe, 2013, s. 71). Stavne–Leangenbanen ble også påbegynt, en linje som i dag er på 6 km og som går over en jernbanebro over Nidelva ved Stavne, inn i en tunnel på 2,5 km under Tyholt, og på en jernbaneovergang over Innherredsveien der banen ledes inn på Meråkerbanen ved Leangen stasjon. Arbeidet med linjen kom som resultat av en bekymring over at jernbanen gjennom Trondheim var sårbar for ulykker, bombeangrep eller sabotasje. En ulykke hadde sperret Nidelv bro tilbake i 1916 og kuttet all jernbanetrafikk nordover i lengre tid; planleggingen av

²⁶ Adresseavisen 27. juli 1945:1

et spor utenfor byen ble derfor påbegynt allerede på 1920-tallet. Disse planene ble hentet frem av Wehrmacht på grunn av bekymring for brudd på den viktige togtransporten nordover. En provisorisk jernbanebro ble ferdigstilt over Nidelva på Stavne i 1944. OT engasjerte det tyske firmaet F. & N. Kroningbus for å bygge tunnelen. Vanskelige grunnforhold med mye leire og grunnvann gjorde at man måtte ta i bruk en avansert uttørringsteknikk ved hjelp av elektroosmose, en metode også benyttet på Dora (Hansen, 2016). Arbeidet med tunnelen ble ikke ferdig under okkupasjonen, derfor begynte tyskerne helt på tampen av krigen å legge et spor gjennom Olav Tryggvasons gate i sentrum av Trondheim. Man kom imidlertid ikke lenger enn til Søndre gate, og linjen fikk det populære navnet «tilbaketog» av byens befolkning. Arbeidet med tunnelen ble gjenopptatt av norske myndigheter etter krigen, og etter en lang og komplisert byggeprosess stod den ferdig i 1957 (NSB, 1972).

5.2.5 Overtagelse av bygninger

I tillegg til at okkupantene utnyttet topografien, overtok de også eksisterende infrastruktur og bygninger, og tilpasset og utvidet disse med henblikk på sine egne målsetninger. I alle fall 859 eiendommer ble rekvirert av okkupasjonsmakten i Trondheim (Alsaker, 2019, s. 4). Disse rekvisisjonene skulle dekke forskjellige behov, for eksempel innkvartering, kontorer, verksteder og lager. Andreas Alsaker skriver at tyske rekvisisjoner av eiendom i Trondheim ofte tok hensyn til etablerte landskapsstrukturer. Mange av de beslaglagte bygningene lå langsetter viktige kommunikasjonslinjer eller i nærheten av viktige topografiske og taktiske områder. En lang rekke skolebygninger, enkelthus, leiligheter, butikker, kafeer og lagerrom havnet dermed på okkupasjonsmaktens hender. Av de store og staselige bygningene i Trondheim ble nesten alle beslaglagt. Eksempler er Britannia hotell, Misjonshotellet, Tinghuset, Folkets hus, Sparebanken, Telegrafbygningen, Arbeiderforeningen, Stiftsgården, Kongsgården, Trondheim borgerlige realskole, Bispehaugen skole og Frimurerlogen. Britiske etterretningsdokumenter inneholder omfattende oversikter over hvilke eiendommer som var okkupert. Bare i Kjøpmannsgata, den østlige hovedgaten i Trondheim sentrum, er 12 adresser oppgitt å være i tyske hender.²⁷ Enkelte av disse stedene har spor etter okkupasjonstiden i dag. I hvelvkjelleren til daværende Phoenix hotell, i dag lokalene til spisestedet ØX, er det tatt var på veggmalerier med middelaldermotiv som trolig er dekorasjoner laget under krigen (Alsaker, 2019, s. 23–24).

Historiske anlegg som Munkholmen, Kristiansten festning og Sverresborg ble tatt i bruk på grunn av at deres plassering i landskapet var nyttige av forsvarshensyn. Selv om anleggene

²⁷ RTK, boks 51, mappe 229, *Trøndelag Fylke General Survey Book 1*, datert 1943.

var foreldet som forsvarsverker, gjorde deres topografiske plassering at de ble utstyrt med moderne forsvarsmateriell (Alsaker, 2019, s. 72). At de var viktige historiske markører, kan ha spilt inn på hvorfor de ble overtatt, da overtagelsen kunne ha en symbolsk dimensjon. Imidlertid uttrykker inngrepene som ble gjort da de ble utstyrt med moderne utstyr, at det var liten respekt å spore for deres arkeologiske verdi; på Sverresborg ble for eksempel det meste av kulturlag fra middelalder planert vekk da det ble bygd lett luftvern midt oppe i ruinen.

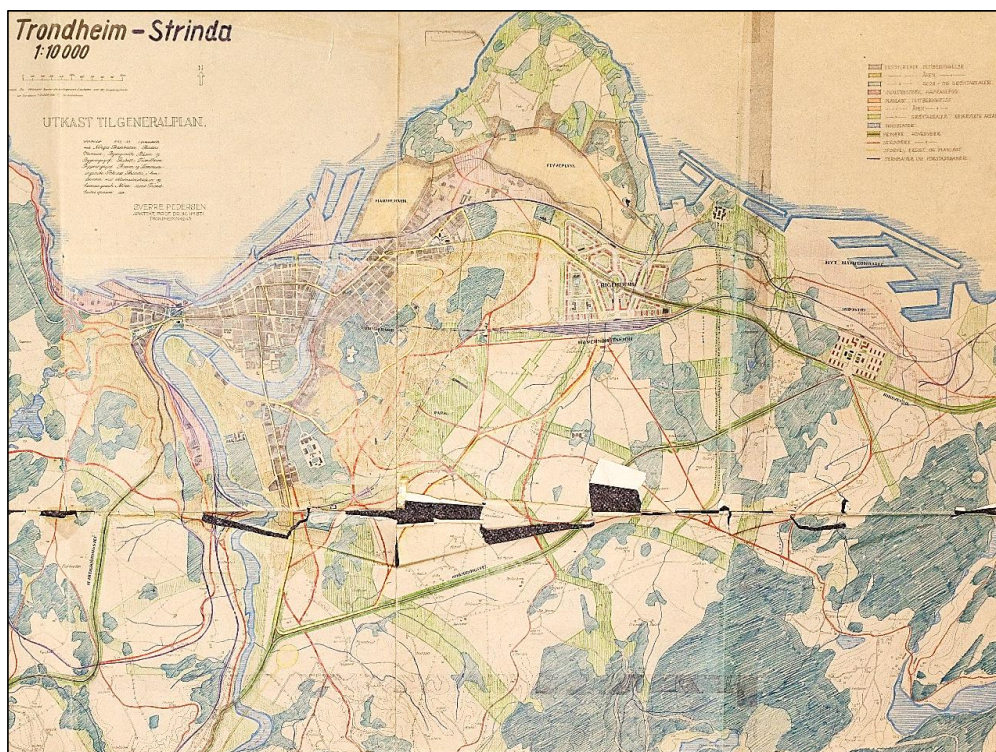

Figur 11: Veggmaleri i kjelleren på Phoenix hotell. Foto: Andreas Alsaker

At rekvisisjon av eiendom ikke bare var funksjonelt begrunnet, men også kunne grunne seg i ideologi og propaganda, vises i at de største, mest sentrale og flotte bygningene i byen ble beslaglagt. Alsaker argumenterer for at rekvisisjonene av skoler, offentlige bygg, hoteller og residenser hadde symbolske aspekter. Disse stedene var visuelt dominerende, og de ville, drapert med flagg og faner, med riksørner, hakekors, gotiske bokstaver og SS-symboler, vært potente visuelle markører for hvem som styrte i byen. Et konkret eksempel på at symbolikk og propaganda påvirket hvordan okkupasjonslandskapet ble innredet, er Rikskommisariatets rekvisisjon av Stiftsgården, den kongelige residens i Trondheim og det største trepaleet i Norden. Bygningen var lite funksjonell til kontorlokaler, og det måtte derfor gjøres større innendørs ombygging for å gjøre den brukbar, noe som indikerer at overtagelsen av bygningen kom på grunn av dens symbolverdi (Alsaker, 2019, s. 72).

5.2.6 Gross-Drontheim

I sammenheng med tysk anleggsaktivitet i Trondheim er det interessant å merke seg planene om et Stor-Trondheim. Etter et direktiv fra Innenriksdepartementet utarbeidet arkitekten Sverre Pedersen i 1942-1943 et utkast til generalplan for Trondheim og Strinda (Geografisk institutt, 1979). Både OT, Rikskommisariatet, Trondheim og Strinda kommune samt øvrige norske etater var involvert i arbeidet (Stratigakos, 2020, s. 215). At byen skulle utvides østover mot

Figur 12: Utsnitt av Sverre Pedersens generalplankart over Trondheim. Et nytt stort havneanlegg er tegnet inn på Leangen og Rotvoll, mens et nytt bysentrum er tenkt på Strindheim. Fra: UBIT/Tek/L0028/Sverre Pedersen/Ms/SP/1153/Trondheim-Strinda/Utkast til generalplan

Strinda, hadde det vært enighet om i flere tiår før 1940, men med den store anleggsaktiviteten og fremtidsvyene under krigen, skulle disse planene begynne å få materiell realitet.

Despina Stratigakos skriver at tyskernes motivasjon for å få utarbeidet en generalplan for Stor-Trondheim, må sees i sammenheng med planleggingen av en marineby og -base ved Gaulosen og på Byneset. Med bygging av den nye byen og flåtebasen ville aktivitet, handel, industri og bosetting i det gamle Trondheim øke betraktelig. Som et tiltak for å forberede Trondheim på nyordningen, insisterte dermed Willi Henne på at Trondheim måtte slås sammen med sine omkringliggende kommuner til å bli *Gross-Dronheim*. Det gamle Trondheim skulle sammen med den nye byen bli et metropolområde (Stratigakos, 2020, s. 214).

Flere av prosjektene i generalplanen bygde på planer fra flere tiår tilbake. Sverre Pedersen hadde som stadsarkitekt jobbet med Trondheims byplan fra 1912 som ble retningsgivende for videre byutvikling (Jensen, 1980, s. 295–296), og flere trekk fra denne er gjenkjennbare i den nye planen. Et eksempel på et prosjekt planlagt og ønsket i lang tid før krigen var en ny jernbanelinje utenfor sentrum. Denne ble påbegynt av tyskerne ved byggingen av Tyholt-tunnelen og er inntegnet i plankartet. Et annet eksempel er Omkjøringsveien, en

bilvei som skulle lede gjennomgangstrafikk utenom Trondheim sentrum, også tegnet inn på kartet. Dette prosjektet var planlagt før krigen og ble satt i gang under okkupasjonen, riktignok uten at betydelig progresjon ble gjort.²⁸ Arbeidet ble gjenopptatt umiddelbart etter freden for å sysselsette arbeidere fra tyske anleggsprosesser som nå var arbeidsløse.²⁹

Den prospekterte, massive utbygging av Trondheim havn øst for Ladehalvøya på Rotvoll, nedre Charlottenlund og Grilstad kan trolig sees i forbindelse med at tyskerne hadde tatt beslag i de eksisterende havneanleggene i byen. Da det ble klart at planene om en marinebase på Øysand ble lagt på is til etter krigen, anså fylkesmannen det som avgjort at okkupasjonsmakten kom til å beholde kontroll over havna i overskuelig fremtid. Holmen skriver at fylkesmannen og ordføreren i Trondheim derfor tok initiativ til å undersøke mulighetene for å bygge et nytt havneanlegg fra Rotvolltangen til Ranheimsbukta (Holmen, 2021, s. 74). Det er trolig det man ser inntegnet på kartet. I Leangenbukta er det også inntegnet et havneanlegg. Selv om dette ikke er avmerket som militært område på kartet, kan det være den prospekterte Dora III som var planlagt her.

Generalplanen kan forstås som et resultat av konvergerende planer og behov over et lengre tidsspenn. Den inneholder lokale ønsker og planforslag som hadde eksistert i kommunal planlegging i flere tiår før krigen. Men den viser også hvordan okkupasjonsmakten hadde behov og utsikter som skulle materialiseres i nye landskapselementer, og hvordan de skulle tilpasse eksisterende planer med nye, motivert av den tyske krigsinnsatsen. Generalplanen er et eksempel på at landskap kan forstås som en prosess: Okkupasjonslandskapet ble betinget av og bygde på lokale planer, men det introduserte også nye bestanddeler basert på de nye behovene som oppstod med krigens gang. Å utbygge Trondheim og Trondheimsfjorden som flåtebase skapte slik nye relasjoner mellom nye og gamle landskapselementer. Slike materielle prosesser med etterbruk og refunksjonalisering skulle karakterisere landskapets utvikling etter krigen.

5.3 Mikrolandskap

Mesolandskapet i Trondheim består av en mengde underordnede landskapsrom, definert av topografiske og kulturelle landskapselementer, være seg skogholt, høydedrag og bekkedar, eller veier, bygninger og kaier. Disse mindre landskapene karakteriseres her som mikrolandskap. Ved å innsnevre landskapsanalysen kan man avdekke mindre bestanddeler i okkupasjonslandskapet, være seg bunkere, gater, kaier, kanonstillinger og bygninger. Videre

²⁸ Adresseavisen 23. oktober 1945: 2

²⁹ Adresseavisen 12. juli 1945: 2

kan en analyse av mikrolandskap fremheve materielle relasjoner mellom ulike landskapselementer som kan fortelle om funksjoner, bruksmønstre og virkninger på gitte tidspunkt, men også, ved å sammenligne landskapene i forskjellige perioder, også deres utvikling over tid.

De tre mikrolandskapene som er valgt ut for analyse er ubåtbasen Dora på Nyhavna, Lade flyplass på Ladehalvøya og Persaunet leir. Undersøkelsene av dem kommer i kapittel 8, 9 og 10. De er utvalgt på bakgrunn av at de er blant områdene i Trondheim som ble sterkest preget av anleggsprosjekter og militær aktivitet, og at de er blant områdene hvor sporene fra krigen er mest synlige i dag. For å gjøre en historisk, materiell og minnehistorisk analyse for hver av disse tre lokalitetene, vil de situeres i en historisk sammenheng. Derfor vil det i neste kapittel komme en diskusjon om hva som skjedde med okkupasjonsmaktens materielle levninger etter krigen, deretter kommer et kapittel om hvorvidt og eventuelt hvordan disse stedene har blitt ansett som kulturminner og minnesteder.

6 Okkupasjonsmaktens materielle levninger

I dette kapitlet vil det redegjøres for hvordan man i det norske etterkrigssamfunnet forholdt seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger i praksis. Ved å fastholde okkupasjonslandskap som analytisk ramme, er det mulig å sammenligne tyskernes bruk av landskapet med etterkrigssamfunnets bruk. Dette vil fremheve hvilken nytte og hvilke verdier norsk offentlighet tillat ulike anlegg og materiell, og det vil også vise hvilke virkninger de hadde i landskapet og på befolkningen. Å studere hvordan overtagelsen har foregått, vil dermed kunne synliggjøre holdninger og praksis i bearbeidelsen av krigshistoriske erfaringer.

Den offisielle fortellingen om krigen etablert etter fredsslutningen var preget av at en rekke minner og meninger ikke var offentlig gangbare. Krigen ble i hovedsak erindret som et patriotisk minne, en fortelling om det gode mot det onde. Flere «avvikende» og vonde sider av okkupasjonshistorien ble dermed utelukket eller undertrykket, det Odd-Bjørn Fure har kalt berøringsangst (Fure, 1999). Ettersom mange tyske anlegg ble innlemmet i det norske etterkrigssamfunnet gjennom etterbruk og refunksjonalisering, er det relevant å spørre hvordan man forholdt seg til komplekse og følsomme krigserfaringer de lot seg knytte til. Er det slik at minner og meninger om krigen ikke ble knyttet til deres materielle referenter? Fremstår minnene om krigen knyttet til okkupasjonsmaktens materialitet som et ikke-problem i møte med deres aktualitet som ressurser og verdier? Eller innebærer deres etterbruk bevisste tiltak for å håndtere krigshistoriske erfaringer og opplevelser? Svaret består av en sammensetning av forskjellige aspekter, men først og fremst at det går et skille mellom pragmatisk etterbruk av de materielle levningene og synet på dem som minnesteder. Som Janne Wilberg påpeker, bør man ha tre momenter in mente: hat mot nazistene som kunne føre til aktiv fjerning av sporene; en pragmatisk tilpasning i gjenreisningen og utvikling av landet; og bevaring som et uttrykk for historieforståelse (Wilberg, 2016, s. 11).

Først vil det redegjøres kort for den historiske og politiske konteksten i Norge etter fredsslutningen, ettersom etterbruken av okkupasjonsmaktens materielle levninger ble påvirket av samfunnsmessige behov så vel som politiske og ideologiske føringer og mål. Kapitlet vil deretter belyse norsk overtagelse av okkupasjonslandskapene, henholdsvis inndelt i militær etterbruk og sivil etterbruk. Til slutt snevrer undersøkelsen seg inn mot analyseområdet i Trondheim, noe som vil gi en materiell og historisk kontekst for de påfølgende kapitlenes analyser av Dora, Lade flyplass og Persaunet leir.

6.1 Etterkrigskontekst

Sommeren 1945 lå store deler av Europa i ruiner. Landskaper var rasert, samfunnsbærende institusjoner var ødelagte, nasjonale økonomier hadde brutt sammen og dødstallene oversteg titalls av millioner. Keith Lowe har i *Råskapens Europa* (2013) grundig beskrevet hvordan fysisk ødeleggelse og moralsk fordervelse hjemsøkte deler av kontinentet i flere år etter 1945. Flere land led under borgerkrigsliknende tilstander, millioner av mennesker var hjemløse på grunn av krigsødeleggelser og grenseendringer, og ytterligere millioner av mennesker var preget av å ha mistet familiemedlemmer, hjem og hjemland. Allikevel, slik det ofte er etter store kriser, var det stor økonomisk og demografisk vekst på kontinentet bare få år etter krigens slutt. Den økonomiske fremgangen kom på grunn av massive investeringer i gjenoppbygging, samt med USAs rolle som eksportør av kapital, teknologi og ideer. Etterkrigstiden står frem som en usammenlignbar vekstperiode i europeisk historie (Kershaw, 2016, s. 416).

I *The Legacy of Nazi Occupation* (2000) har Pieter Lagrou undersøkt hvordan krigen påvirket vesteuropeiske land. Han spør om andre verdenskrig grunnleggende sett endret samfunnsutviklingen i Frankrike og Beneluxlandene. Det umiddelbare svaret hans er et tvilende nei. I 1945 var landenes grenser ikke endret, tapstallene hadde ikke oversteget 2 %, landene var gjenoppbygd etter få år, grunnlovene bestod, og ingen etablerte politiske partier forsvant eller mistet sin innflytelse – bortsett fra fascistene (Lagrou, 2000, s. 1). I Norge var situasjonen sammenlignbar. Grensene forble uendret, kongen returnerte, og det sosialdemokratiske prosjektet som hadde startet i før krigen fikk momentum. Hvordan kan man dermed forstå okkupasjonens tilsynelatende enorme innflytelse på historieforståelse, kollektiv identitet, minnepolitikk og politisk utvikling etter 1945 i betydningen av en viktig psykologisk faktor? Som Synne Corell skriver har okkupasjonstiden fått en slik vekt at det kan diskuteres om den kan karakteriseres som en opphavsmyte i norsk historie (Corell, 2010, s. 30).

Noe av svaret ligger trolig i at krigen inngikk som et sentralt ideologisk og samlende element i gjenoppbyggingen i Vest-Europa. Lagrou skriver at krigen i mange okkuperte land var en historie om nasjonal kollaps, om nederlag, tvang og frihetsberøvelse, og ikke minst om kollaborasjon, noe som hadde utfordret ideen om nasjonal enhet og nasjonsstatens legitimitet. Flere stater hadde verken kunnet bevare landenes suverenitet eller befolkningens frihet, og seieren kom i mange nasjoner på grunn av andre makters innsats. Etableringen av enhetlige og seirende nasjonale narrativ var derfor en nødvendighet, fordi landene måtte bearbeide kollektive traumer (Lagrou, 2000, s. 2).

For Norges del hadde motstanden vært moderat og stort sett blitt holdt i sjakk av tyskerne. Kollaborasjon og fratervisning hadde på sin side vært markant, eksemplifisert ved

NS-deltagelse og økonomisk samarbeid mellom nordmenn og okkuperanter. Å skape en nasjonal fortelling gjennom narrativ om motstandskamp og patriotisme var derfor et politisk middel for å reetablere nasjonalstatens stolthet, integritet og legitimitet. Nederlaget måtte omformes til en seier så befolkningens fellesskapsfølelse kunne gjenoppbygges. Minnene om krigen ble dermed ikke vasket vekk av etterkrigstiden økonomiske og teknologiske fremgang, men de ble aktivt brukt, sortert og tilpasset i gjenreisningspolitikken.

Etableringen av et nasjonalpatriotisk okkupasjonsnarrativ bygde på den ene siden på indre motsetninger mellom kollaborasjon og motstand, men på den andre siden hang det sammen med Tysklands posisjon i Europa etter to verdenskriger. Den tyske fremferden under krigen skapte en relasjon til Tyskland som var preget av ambivalens og utfordringer, sågar karakterisert som «det tyske problem» (Frøland, 2014). Tyskland ble sett på som et militaristisk og til en viss grad et nazistisk faremoment som på ny kunne blusse opp som trussel (Sulutvedt, 2009, s. 22). Det kom til uttrykk i skepsis til samarbeid mellom Norge og Tyskland etter 1945, særlig av militær art, slik som innen NATO. Mistroen til Tyskland avtok med tiårene og ble erstattet av forsoning og tettere samarbeid, ikke minst som følge av den kalde krigens krav, men den sensitive historiske erfaringen gjorde like fullt at Bundeswehr ikke fikk være med på militærøvelser i Nord-Norge før i 1988 (Tamnes, 1997, s. 105).

Med henblikk på det anspente forholdet mellom Tyskland og Norge i de første årene etter krigen, stikker det seg ut en sensitiv sak i et Norge som ble gjenoppbygd på nasjonale verdier. Regjeringen inviterte i 1949 i hemmelighet tyske offiserer som rådgivere for en norsk forsvarsplan av Nord-Norge om den sovjetiske trusselen skulle bli reell, i praksis en ny nedbrenning (Riste & Moland, 1997, s. 50). Alf R. Jacobsen skriver at det er en gåte hvordan antinazistene i forsvarsledelsen hadde mage og nerver til å invitere «herrefolket» tilbake, bare noen år etter at de hadde brent ned og fordrevet befolkningen i Finnmark og Nord-Troms (Jacobsen, 2018, s. 308). På den andre siden sier dette noe om hvordan øst-vest-konflikten på få år hadde endret den politiske realitetsorienteringen.

Fortellingen om det gode mot det onde fikk få andre steder mer konkret uttrykk enn i det harde landssvikoppgjøret, der det ble avsagt 48 000 dommer (Nøkleby, 2016, s. 398). Noe som var kontroversielt fra første stund, var at Landssvikanordningen, utvidet med straffebestemmelser i 1942 og 1944, fikk tilbakevirkende kraft og gjorde det ulovlig å være NS-medlem fra 9. april 1940 (Sørensen, 2016). På tross av det harde oppgjøret med tidligere NS-medlemmer, tyskvennlige og tyskerjenter, viser rettsoppgjøret til at den svart-hvite fortellingen om krigen ikke alltid var utslagsgivende for særinteresser. Mange av de store kollaboratørene ble i rettsoppgjøret ikke utsatt for den samme nidkjærhet som enkeltpersoner.

Eksempelvis hadde Norsk Hydro tidlig inngått tett samarbeid med tyskerne, blant annet fordi Göring ønsket at Norge skulle levere lettmetall til Luftwaffe, og landet ble holdt frem som den største produsenten av aluminium til tysk krigsproduksjon etter Tyskland selv (Frøland, 2012, s. 172). Rettssaken ble imidlertid henlagt i 1950 (Jacobsen, 2018, s. 278). NSB hadde også samarbeidet med okkupantene, var involvert i bruk av slavearbeid på strekninger i Nord-Norge, og de satt igjen med flere hundre millioner kroner i driftsoverskudd samt mengder med moderne tysk jernbanestyr. Allikevel ble kun én mann stilt for retten, generaldirektør Bjarne Vik. Også denne saken ble henlagt, og bruken av krigsfanger ble i stor grad fortiet (Westlie, 2015, s. 205). Dette kan trolig sees i sammenheng med at ferdigstilt planlegging, påbegynte industriplanlegg og tysk teknologi ble en verdifull arv for norsk næringsliv. Som Anette Storeide skriver, sørget norske myndigheter for å transformere næringslivets økonomiske kollaborasjon til en fredsinvestering i oppbyggingen av Velferds-Norge (Storeide, 2015, s. 409).

Eksempelene viser at på tross av et overordnet patriotisk minne fantes handlingsrom for å håndtere saker som på den ene siden stod i sterk kontrast til nasjonale idealer, men på den andre siden var overveid i rene realpolitiske henseender. Heri skulle vurderingen og bruken av tyske anlegg stå frem som et anliggende der pragmatikk trumfet eventuell berøringsangst. Den omfattende etterbruken av slike steder synes å indikere at holdningene til materielle levninger først og fremst var kontekstuelle, det vil si bestemt av ulike lokale og nasjonale praktiske behov, og at den patriotiske minnekulturen i den første tiden hadde liten innvirkning på hvordan man vektla sporene etter okkupantene som erindringsmarkører. Dette er, som vi skal se, noe som har endret seg over tid. Fra å omgå slike steder uten å vektlegge deres krigshistoriske meningsinnhold, er man i stigende grad begynt å anerkjenne deres okkupasjonshistoriske minnefunksjoner, i hovedsak fra 1990-tallet og fremover.

6.2 Overtagelsen av okkupasjonslandskap

Ved krigens slutt var okkupasjonslandskapene rundt Trondheimsfjorden på makro-, meso- og mikronivå intakte. Det lå flyplasser, havner, leirer og forsvarsverker igjen rundt hele fjorden. Dette makrolandskapet var innrettet for forsvar og drift av fjorden som flåtebase, funksjoner som ved freden var aktuelle å overta for det norske forsvaret. På mesonivå var bylandskapet i Trondheim utbygd med infrastruktur, forsvarsverker og leirer. Disse bestanddelene og deres sammenhenger var nyttige å bygge videre på for kommunale myndigheter i en by som var i vekst. Mikrolandskaper som leirer, havnebaser og flyplasser overlevde også fredsslutningen intakte, og beholdte sine interne materielle sammenhenger. Disse kunne være like nyttige og funksjonelle i etterkrigstiden som under okkupasjonen, både for private og offentlige

interessenter, enten ved å videreføre deres funksjoner eller ved å refunksjonalisere dem. Før okkupasjonslandskapene kunne tas i bruk, måtte riktignok tyske myndigheter erstattes av norsk administrasjon.

Ved freden stod om lag 70 000 tyske soldater i Trøndelag (Korsnes & Dybvig, 2018, s. 48). Den viktigste oppgaven til de britiske, amerikanske og norske soldatene som ankom landet ved freden, var å avvæpne og få kontroll over tyske soldater, eiendommer og materiell. De aller fleste tyskerne ble internert i «reservater», i deres egne militærleirer som krigsfanger. Wehrmacht beholdt i en overgangsperiode kommando over sine menn, men under oppsyn av de allierte (Nøkleby, 2016, s. 392). De første par månedene etter frigjøringen var det britiske militæret på mange områder den utøvende autoriteten i landet. De var under ledelse av generalen Andrew Thorne som hadde i oppgave å sikre overgangen fra militært til sivilt styre (Jacobsen, 2016, s. 193). Med henblikk på forvaltningen av okkupasjonsmaktens materielle levninger, gikk dermed hovedansvaret gradvis over fra tyskere til britiske og norske militære, og først utpå sommeren til hjemvendte norske, sivile myndigheter.

Tyske krigsfanger ble repatriert i en prosess som pågikk over to år. De siste ble først sendt hjem på våren i 1947 (Gogstad, 2003, s. 95). Hjemsendelsen tok tid av flere årsaker. For det første på grunn av antallet. 350 000 tyskere befant seg i landet ved krigsslutt. Logistikken ved hjemsendelse av hundretusenvise soldater kunne være vanskelig. Tyskland lå i ruiner, og millioner av hjem- og statsløse mennesker var på vandring gjennom kontinentet. Man skulle ha tak i krigsforbrytere og stornazister som ofte gjemte seg i den store massen med ordinære soldater som ventet på å bli hjemsendt. Videre ble tyske soldater brukt til å avmilitarisere deler av okkupasjonslandskapene da den hjemvendte norske stats- og militæradministrasjonen beordret tyske soldater til å rydde opp i sine forhenværende militære områder.

En av de mest prekære oppgavene var å rydde minefelt. Nesten en million miner, spredd over 1267 kjente minefelt over hele landet, måtte nå graves opp (Nøkleby, 2016, s. 392). Opprydningsarbeidet ble iverksatt umiddelbart ved å benytte krigsfanger. Bruken av 6000 tyske krigsfanger til å sanere minefelt var et nådeløst arbeid der minst 170 døde (Nilssen, 2015, s. 52).³⁰ Minefeltene var for det meste godt kartfestet, men utfordrende topografiske omstendigheter gjorde at ikke alle områder ble fullstendig ryddet. Fremdeles i dag dukker det opp nye områder som Forsvaret må rydde for miner (Topdahl, 2017).

De fleste militære anleggene ble evakuert av okkupasjonsstyrkene da norske og allierte tropper ankom for å avvæpne dem. Noen steder ble forlatt, noen ble fangeleirer for tyske

³⁰ Anders Chr. Gogstad skriver at 275 mistet livet og 392 ble såret (Gogstad, 2003, s. 85).

krigsfanger eller oppsamlingsleirer for tidligere tvangsarbeidere, mens andre ble tatt i bruk av norske og allierte soldater. I enkelte tilfeller ble tyske soldater beholdt i tjeneste av norske myndigheter, slik at deres oppgaver gikk så å si uavbrutt videre. På Charlottenlund i Trondheim lå bunkeranlegget *Nordblitz* hvis funksjon hadde vært å samle militær etterretning og værdata mottatt fra Nord-Atlanteren. Det tyske mannskapet ble beordret til å fortsette arbeidet uten avbrudd, noe de gjorde frem til 1947 (Brox et al., 2015, s. 11). På flere av de større forsvarsanleggene ble tyskere brukt som «teknisk personell» for å overføre driften til norske soldater, for eksempel på Austrått fort på Ørlandet (Brox et al., 2015, s. 25). Å beholde tyske soldater ble et ledd i å overføre okkupasjonslandskapenes funksjoner fra tysk til norsk eie.

På grunn av den store mengden anlegg og materialer som lå igjen etter Wehrmacht og tyske byggeorganisasjoner, var det allerede i mars 1945 opprettet et eget direktorat som skulle nasjonalisere og forvalte all tysk eiendom ved kapitulasjonen. *Direktoratet for fiendtlig eiendom* beslagla på vegne av norske myndigheter all tysk eiendom, løsøre og tyskeide aksjer i Norge etter kapitulasjonen (Storeide, 2015, s. 314). Dette innebar også forsvarsverker, våpen og kjøretøy, flyplasser og havner, leirer og industrianlegg.

De mange anleggene illustrerer de enorme summene tyskerne hadde investert i infrastruktur, forsvarsverker og industri i Norge. Med tanke på de økonomiske konsekvensene av krigen, gir dette et sammensatt bilde av okkupasjonstiden. På den ene siden hadde okkupantene trukket over 11 milliarder kroner fra okkupasjonskontoen hos Norges bank, men samtidig var enorme summer tilført norsk økonomi fra det tyske krigsbudsjettet etter at Organisation Todt hadde etablert seg i landet i 1942 (Frøland, 2018, s. 186). At tyskerne i praksis hadde vært med på å «bygge landet», var en side av krigen det ikke var rom for å snakke om. I det patriotiske narrativet som var i ferd med å etableres, passet det ikke å snakke om at okkupantene hadde bygd verdifull infrastruktur, fordi Norge var et offer for tysk militarisme. At utbyggingen hadde tilført Norge betydelige verdier, stod i skarp kontrast til den nasjonale fortellingen som fremholdt verdier som motstand og samhold, og som var motpoler til minnene om utplyndring, ødeleggelse og overgrep. Det var derfor liten interesse for å vurdere realverdier i okkupasjonslandskapene. Et verk som var med å befestet dette bildet var den innflytelsesrike boken *Hva krigen kostet Norge* av økonomene Odd Aukrust og Petter Jacob Bjerve (1945). Her ble fortellingen om tysk utnyttelse og ødeleggelse av den norske økonomien grundig utpenslet, og de store negative konsekvensene av okkupasjonen, som ifølge forfatterne kom til å vare lenge, var bokens hovedpoeng. Totalt beregnet de at krigen hadde kostet Norge 17,5 milliarder 1939-kroner (Espeli, 2013, s. 508). Boken må imidlertid forstås ut ifra sin historiske kontekst, den var påbegynt under krigen og utkom allerede i 1945.

De økonomiske konsekvensene av krigen er i de senere årene sterkt nyansert. Harald Espeli påpeker at Aukrust og Bjerves analyse ikke forklarer de faktiske forholdene, som at norsk økonomi og vekst var gjenetablert etter kort tid (Espeli, 2013, s. 503). Allerede i 1946 var bruttonasjonalproduktet tilbake på førkrignivå, det vil si året etter utgivelsen av Aukrust og Bjerves bok (Grimnes, 2018, s. 225). Gjenreisningen var således oppnådd lenge før den såkalte gjenreisningsperioden var ute (Olstad, 2017, s. 14). Dette til tross for at den innbetalte tyske krigsskadeerstatningen bare ble 14 millioner dollar, kun smuler av det norske kravet på 3,7 milliarder dollar (Frøland, 2006, s. 498).³¹ *Hva krigen kostet Norge* er følgelig et eksempel på en fortolkning av okkupasjonstiden som befestet et nasjonalt narrativ (Espeli, 2013, s. 503).

Aukrust og Bjerve så bort fra verdiene på tyske anlegg i sin analyse «dels fordi vi mangler oversikt over dem, dels fordi det er en skjønnsak hvordan en vil vurdere f. eks de tyske festningsanlegg som ofte er mer til skade enn til gagn» (Aukrust & Bjerve, 1945, s. 498). Direktoratet for fiendtlig eiendom gav et grovt anslag på verdiene på disse til ca. 300 millioner kroner. Dette anslaget er ifølge Espeli alt for lavt, og et mer sannsynlig tall ligger mellom 1 og 2 milliarder 1945-kroner (Espeli, 2013, s. 509). Verdiene kan sammenlignes med det norske statsbudsjettet i 1939, som var på 664 millioner.

En annen årsak til at tyske materielle verdier ikke ble fremhevet, dreier seg om norsk-sovjetiske relasjoner. I 1946 ble det opprettet en norsk-sovjetisk kommisjon som skulle skaffe opplysninger om de sovjetiske krigsfangenes arbeid. Den sovjetiske delegasjonen var svært interessert i å få detaljerte beskrivelser av hva deres landsmenn hadde vært med å bygge, samt hvilke verdier dette hadde. Man fryktet fra norsk side at dette ikke hadde noe med interesse for fangenes skjebner å gjøre, men at det kunne bli grunnlag for sovjetiske erstatningskrav (Steffenak, 2008, s. 262). Krigsfangene hadde bygd infrastruktur og forsvarsverker, og man hadde heller ikke interesse av å la sovjetere få kartlegge dette. Fra norsk side klarte man å dempe sovjeternes interesse, noe som kanskje har vært medvirkende til den manglende oppmerksomheten disse stedene fikk i etterkrigstiden.

Den faktiske etterbruken av okkupasjonslandskap og deres bestanddeler illustrerer hvor verdifulle de faktisk var. Forsvaret kunne overta et fullt utbygd kystforsvar, militærleirer og havnebaser som dannet ryggraden i etterkrigstidens forsvar (Johannessen, 2000, s. 48). De nesten 30 nye flyplassene ble tatt i bruk som både sivile og militære flyplasser. Før krigen bestod lufttrafikk i all hovedsak av sesongbaserte sjøflyruter. Etter krigen stod et landbasert og

³¹ Fordi amerikanerne brukte enorme ressurser på å bygge opp Vest-Tyskland, gav det liten mening at disse pengene umiddelbart skulle kanaliseres ut til andre europeiske land for å betale erstatningskrav. Norsk misnøye med manglende innbetalinger ble holdt i tømme av Marshallhjelpen fra USA (Frøland, 2006, s. 498).

landsdekkende nett av stamflyplasser klart til bruk. Det samme var 20 nye kraftverk, ledningsnettene var utbedret, og aluminiums- og fryseriindustri var modernisert (Grimnes, 2018, s. 226). Tyskerne utvidet også telenettet over hele landet, som så ble overtatt av Televerket som et mye mer moderne nett enn hva som fantes før krigen (Espeli, 2013, s. 510). Sør- og Nord-Norge var for første gang også knyttet sammen med vintersikker vei (Gogl, 2019, s. 208). Ikke minst var det lagt 450 km med ny skinnegang, 210 km jernbane var åpnet for elektrisk drift, og 110 lokomotiver og 1500 godsvogner stod igjen, hvorav mange var i drift til 1960-årene (Westlie, 2015, s. 188–189). At disse realverdiene ble innlemmet i etterkrigssamfunnet, var uomtvistelig til stor nytte for gjenoppbyggingen, og de inngikk som grunnlag for moderniseringen av landet som skjøt fart etter krigen. Den tyske okkupasjonen skapte med andre ord materielle og funksjonelle strukturer som det i etterkrigs-Norge er bygd videre på.

6.3 Forsvarets bruk av okkupasjonslandskap

Langt den største delen av tyskernes byggeprosjekter i Norge var av militær karakter. Også infrastruktur og industri var gjerne innrettet mot militære målsetninger. Følgelig var mange av anleggene av interesse for det norske forsvaret, særlig med tanke på de nye konfliktlinjene som oppstod i verdenspolitikken. Forholdet mellom øst og vest forfalt raskt og ledet ut i en tilstand av bevæpnet fiendtlighet. Norske politikere forsøkte lenge å bevare et handlingsrom i den nye verdensorden, men med Marshallhjelpen fra 1947, kommunistkuppet i Tsjekkoslovakia i 1948, samt Berlin-blokaden og Norges medlemskap i NATO i 1949, ble Norges stilling sementert i den vestlige politiske, ideologiske og militære verden (Olstad, 2017, s. 70). Den kalde krigen ble et faktum Norge måtte forholde seg til. På grunn av sin lange kystlinje mot Nord-Atlanteren, og fordi det var det eneste NATO-landet som delte grense med Sovjetunionen, ble landets geografiske posisjon et viktig militærstrategisk anliggende ikke bare for det norske forsvaret, men også for USA og NATO (Tamnes, 1991, s. 44–45). Den norske kysten, det dansk-norske sund og flyplasser i sør og i nord var av stor strategisk betydning for den vestlige forsvarspakten (Gjeseth, 2016, s. 27). Dette var strategiske behov også tyskerne hadde, og okkupasjonslandskapene var derfor i stor grad utformet for å dekke disse behovene, noe som igjen medførte at de ble aktuelle for det norske forsvaret, men òg for NATO.

Da den norske administrasjonen returnerte til Norge i 1945, var den blitt merkbart militarisert etter fem år med krig. Den politiske styringen var tett forbundet med Hjemmestyrkene. Antallet norske soldater var riktignok relativt lite. Den skotske brigaden i Skottland telte i underkant av 3000 mann og var alt for liten til å demobilisere 350 000 tyskere. De allierte sendte derfor en styrke på 30 000 soldater (Gjeseth, 2016, s. 12). I tillegg kom om

lag 50 000 lett bevæpnede Milorg-soldater. Fra Sverige kom det over 13 000 polititropper som bestod av nordmenn som hadde fått utstyr og trening under krigen (Johansson, 2008, s. 513).

Det var utarbeidet planer om raskt å reetablere en norsk hær på om lag 50 000 mann med langt høyere beredskap enn førkrigsforsvaret, et sjøforsvar med tonnasje på 25 000 tonn, et nyetablert kystartilleri samt et luftforsvar på ca. 12 skvadroner (Gjeseth, 2016, s. 11–12). Forberedelsene, som var startet under krigen av eksilmyndighetene, ble umiddelbart satt i verk ved fredsslutningen, og på sommeren 1945 var forsvarets regionale kommandostruktur opprettet for Hæren og Marinen, i Trøndelag som DKT - Distriktskommando Trøndelag og MKT–Marinekommando Trøndelag.³² LKT - Luftkommando Trøndelag ble opprettet året etter. 1. august 1945 var norske hærstyrker kommet opp i 43 000 mann som først og fremst befattet seg med å avvæpne tyske soldater samt å skaffe seg oversikt over de militære anleggene i landet, uttrykt i ulike okkupasjonslandskap (Gjeseth, 2016, s. 12).

Forsvaret hadde stort behov for våpen og materiell i den første tiden etter 1945. Forsvarssjef Otto Ruge var talsmann for at man i gjenoppbyggingen av forsvarsevnen burde ta utgangspunkt i det tyske materiellet. Dette var ikke uproblematisk, fordi det forelå en avtale mellom de seirende maktene om at tysk materiell i Europa i all hovedsak skulle destrueres, noe britiske soldater var i full gang med i Norge på fredssommeren (Gjeseth, 2016, s. 85). Særlig ammunisjon og sprengstoff var et kritisk moment. Dette lå ofte i usikrede lagre. Over 200 000 tonn eksplosiver ble således «destruert», vanligvis ved å dumpe det i sjøen (Hærens forsyningskommando, 2000). Vanskelighetene ved å benytte tysk krigsmateriell løste seg riktignok etter hvert, og Forsvaret overtok store lagre med tysk utstyr som ble basisgrunnlaget for norske styrker til langt utpå 1950-tallet da amerikansk utstyr overtok. I enkelte våpengrener som Heimevernet og Kystartilleriet, var tysk utstyr i flere tilfeller i bruk til utpå 1970-tallet.

I arbeidet med å overta tyske anlegg ble et omfattende registreringsarbeid gjennomført. Forsvarsstillinger og anlegg ble kartfestet, tilstandsvurdert og registrert helt ned til inventar og møblement som stod i brakkene.³³ Rapportmaterialet forekommer på norsk, engelsk og tysk, og viser at både engelske og norske soldater, så vel som tyske krigsfanger ble satt til oppgaven. Arbeidet inngikk i Forsvarsdepartementets (FD) reorganisering av forsvarsorganisasjonen i Norge. Selv om alle tyske anlegg falt innunder Direktoratet for fiendtlig eiendom, var FD den

³² Det var flere organisasjonsendringer i Marinen etter krigen. Fra 1944 til 1947 var marinedistriktene inndelt i «marinekommandoer» (mk-er). Fra 1947 til 1953 ble de «sjøforsvarskommandoer». Fra 1953 til 1960 igjen til mk-er. Fra 1960 på nytt «sjøforsvarskommandoer». Fra 1976 som «sjøforsvarsdistrikt» (Engdal, 2006, s. 223).

³³ RTK, boks 77, mappe 380, Skriv fra Oscar Torp ang. disponering av tyske bygninger, datert 16. august 1945.

sentrale aktøren som utformet retningslinjer for hvordan anleggene skulle tas i bruk. Ingen anlegg av særlig størrelse kunne avhendes sivilsamfunnet uten i samråd med FD.³⁴

Med tanke på at tyskerne hadde 350 000 mann i Norge ved krigens slutt, er det åpenbart at den militære infrastrukturen de hadde etablert, var alt for stor for norske behov. Like fullt tilbød okkupasjonslandskapene militære baser og systemer. Sjøforsvaret gjenetablerte seg ved å overta tyske anlegg som Dora og Bruno. For Hærens del ble den tyske utbyggingen av militær infrastruktur i Nord-Norge særlig viktig. Hovedtyngden av Hærens stridsmidler ble flyttet nordover etter 1950, og Brigade Nord ble etablert i 1953 (Næss, 1996). Anleggene i Banak, Bardufoss, Elvenes, Heggelia, Høybuktnoen og Setermoen hadde alle blitt bygget eller sterkt utvidet av tyskerne, og disse har vært sentrale baser siden da. Tyske anlegg har dermed utgjort sentrale elementer i Forsvarets struktur og kapasitet helt siden 1945.

Luftforsvaret, som under krigen var bygd opp i Storbritannia og Canada, etablerte seg som våpengren og tok i bruk flyplassene Sola, Gardermoen, Kjeller, Værnes, Ørlandet og Bardufoss som tyskerne hadde utbedret til moderne flyplasser. Luftforsvaret medvirket også til å bygge opp et sivilt flyrutenett på de nye landingsplassene, og i løpet av fredssommeren begynte flere faste innenlands- og utenlandsflyvninger. Blant annet gikk det tre ukentlige flyvninger mellom Fornebu og Værnes i overtatte tyske transportfly av typen Junkers Ju 52. I 1946 ble Det Norske Luftfartsselskap stiftet på nytt og tok over disse rutene, for et par år senere å bli en del av SAS (Arheim, Hafsten, Olsen & Thuve, 1994, s. 41). Den tyske utbyggingen av flyplasser muliggjorde med andre ord en rask etablering og modernisering av norsk luftfart.

Kystartilleriet var trolig våpengrenen som i størst grad tok over tyske forsvarssystemer. De overtok alle torpedobatteriene og 116 kystartilleribatterier, totalt 131 anlegg, i underkant av halvparten av de tyske kystbefestningene. De øvrige ble demontert og nedlagt. På grunn av det massive kystforsvaret som stod igjen, var det nedsatt en kommisjon i 1947 som skulle utrede Kystartilleriets fremtid. Fra norsk hold var man bekymret om franske myndigheter ønsket å få tilbake alle de franske kanonene som stod langs kysten. Disse utgjorde langt den største delen av bestykningen, og et fransk krav ville ha redusert Kystartilleriets kapasitet dramatisk. Kravet kom aldri, men av økonomiske hensyn tok en sanering av kystfortene like fullt til i løpet av 1950-tallet. Mot slutten av den kalde krigen var bare om lag 30 tyske anlegg i bruk langs kysten (Fjørtoft, 1983, s. 199). Kystartilleriet var opp til 1990-tallet innrettet med stasjonære anlegg, og 15 nye kystfort hadde sågar blitt anlagt i løpet av 1980-tallet (Forsvarets

³⁴ RTK, boks 77, mappe 380, Skriv fra Jens Chr. Hauge til våpengrenenes overkommandoer, datert 19. januar 1946.

museer, U.å.-a). Siden årtusenskiftet er strategien endret til å støtte seg på mobile forsvarssystemer. Kystartilleriet ble formelt nedlagt i 2007, og med det gikk den siste resten av Atlanterhavsvollen i Norge ut av militær bruk.

Slutten på den kalde krigen fikk store konsekvenser for Forsvaret som måtte omstilles til nye politiske og strategiske omgivelser. Det skulle føre til en omfattende utfasing av militær eiendom. I år 2000 eide Forsvaret 6 millioner kvadratmeter eiendom. I 2001 og i 2004 bestemte Stortinget at forsvarssektoren skulle avhende 2,5 millioner kvadratmeter av disse, et enormt tall som skulle få samfunnsmessige så vel som landskapsmessige konsekvenser (Skifte Eiendom, 2010, s. 3). Med bakgrunn i *Instruks om avhending av statlig eiendom* fra 1997 som pålegger staten å oppnå best mulig økonomisk resultat ved slike transaksjoner, skulle rasjonaliseringsprosessen generere verdier ved salg og spare penger ved reduserte drifts- og leiekostnader (Regjeringen, 1997). For dette formålet opprettet Forsvaret Skifte eiendom, et selvstendig forretningsområde under forvaltningsorganet Forsvarsbygg, som gjennom avhending skulle frigjøre midler til andre avdelinger i Forsvaret (Skifte Eiendom, 2010).

Fordi mye av Forsvarets bygningsmasse bestod av tyske anlegg har avhending av eiendom skapt større kontaktflater mellom tyske forsvarsverker og sivilsamfunnet. Dette har vært medvirkende til den senere tids økte oppmerksomhet om okkupasjonsmaktens materielle levninger. Riktignok gjennomgikk mange eiendommer store endringer da de ble solgt. Militær eiendom måtte tilpasses ny bruk, ofte ved rivning, miljøsanering og sikringstiltak. En del ble ivaretatt ved refunksjonalisering, mens annet ble, som vi skal se, vernet som kulturminner.

6.4 Sivilsamfunnets bruk av okkupasjonslandskap

Forsvaret styrte overtagelse av okkupasjonslandskap i overgangen fra krig og fred, men også siviladministrasjonen, i form av kommunale, fylkeskommunale og statlige organer og etater, måtte forholde seg til etterlatte bygg, anlegg og landskapsendringer. Selv om tyskerne hadde omformet store områder og lagt materielle føringer for senere landskapsbruk, utgjorde de samtidig realverdier og nyttige funksjoner som kunne brukes. Mange anlegg ble derfor tilpasset sivil bruk. Hvordan sivilsamfunnet benyttet anlegg og infrastruktur fra krigen må dermed sees i sammenheng med boligpolitikk, urbanisering og industrialisering.

Direktoratet for fiendtlig eiendom hadde ansvar for forvaltning og avhending av tyske eiendommer til sivilsamfunnet. Prosessen tok tid. I første rekke fordi britiske soldater hadde tatt beslag i mange anlegg, og disse måtte først frigis til norske militære, en prosess som skjøt fart etter at den norske siviladministrasjonen returnerte på sommeren. Deretter kunne norske

forsvarsmyndigheter vurdere hva som skulle frigis til sivilsamfunnet.³⁵ Samtidig som norske myndigheter forsøkte å gjenetablere oversikt over tyske eiendommer, fantes et prekært behov for å innkvartere flyktninger, tyske soldater og *displaced persons*. Brakkeleirer kom dermed til å huse forhenværende så vel som nye krigsfanger i mange måneder etter fredsslutningen.

Fordi gjenervervelsen av de fleste militære områder og eiendommer i første ledd gikk gjennom Forsvaret, måtte disse eiendommene og bygningene avhendes før de kunne tas i bruk av sivile aktører. Det finnes et stort kildetilfang av dokumenter som beskriver hvordan avhendingen foregikk, og hvem som ønsket å få fatt i tysk eiendom. Kildene viser hvor omstendelige salgsprosessene kunne være. En lang rekke interessenter med ulike krav og motivasjon meldte seg som kjøpere og leiere. Dessuten hadde ulike forsvarsgrener gjerne sine syn på sakene, og til slutt var det flere ledd med siviladministrasjon som hadde sitt å si.

Boligbygging står som ett av de mest sentrale møtepunktene mellom sivilsamfunnet og okkupasjonsmaktens anlegg. Mange boliger landet over var ødelagte eller i dårlig forfatning, enten på grunn av krigshandlinger eller fordi de hadde vært beslaglagt. Situasjonen var verst i Finnmark og Nord-Troms der tyskerne hadde ført den brente jords taktikk under *Unternehmen Nordlicht*, den lange retretten fra Finland til Lyngelinjen i Troms vinteren 1944–1945. Dette området hadde 12 000 av de 20 000 ødelagte bolighusene i landet (Jacobsen, 2018, s. 300; Olstad, 2017, s. 29). Også byer som ble bombet i starten av krigen, som Molde, Kristiansund, Steinkjer, Namsos, Bodø og Narvik måtte gjenoppbygges. Det ble gjort med videreførelsen av «Brente stedsers regulering» (BSR), et regulerings- og gjenoppbyggingsprogram iverksatt allerede i 1940 på ordre fra Administrasjonsrådet. BSRs arbeid foregikk for hele landet frem til 1952, i Nord-Troms og Finnmark helt til 1955 (Tvinnereim, 1990, s. 36).

Boligpolitikk ble et prioritert satsningsområde for Arbeiderpartiet. De anså en sterk offentlig styring av boligbyggingen som en sentral del av velferdsstatens oppbygging, blant annet gjennom opprettelsen av Husbanken. Raskt etter krigens slutt kom også særegne former for kollektiv eiendomsrett som hagebyene og borettslagene frem som nye forvaltningsmodeller av boligeiendom (Olstad, 2017, s. 33). Det var riktignok kommunene som var de utøvende aktørene i boligpolitikken, de stod for klargjøring av tomter, bygging av veier og av øvrig infrastruktur (Hansen, 2006, s. 5). Slik kom kommunene i direkte berøring med okkupasjonsmaktens landskapsinngrep, noe vi skal se fikk seg utslag i Strinda og Trondheim.

I det første tiåret etter krigen var bygging av boliger ennå ikke definert av den senere blokkbebyggelsen som skulle bli en dominerende boligtype noen år senere. Frem til starten på

³⁵ RTK, boks 77, mappe 380, Skriv fra Oscar Torp ang. disponering av tyske bygninger, datert 16. august 1945.

1950-tallet var flesteparten av nye hus bygd i Norge faktisk ene- og tomannsboliger. Finn Olstad kaller denne trangen til å bygge trehus som noe «særpreget og typisk norsk», og ikke noe som representerte sentrale myndigheters ønske om rask og effektiv bosetting av store mengder mennesker (Olstad, 2017, s. 32). I Trondheim var firemannsboligen populær i disse årene, en videreføring av deres popularitet i mellomkrigstiden (Håpnes, 2003, s. 217). Fordi det tok tid å bygge nok boliger, var mange interessert i å bruke tyske hus og brakker. Slik vi skal se, ble også enkelte slike bygninger overtatt for boligformål, særlig de som var av høy kvalitet. Utover 1950- og særlig 60-tallet skulle riktignok mer funksjonalistisk arkitektur sørge for å dekke boligbehovet, med blokkbebyggelsen i nye drabantbyer som det ypperste uttrykk (Hansen, 2006, s. 4). Disse boligidealene, store bofelleskap og blokkbebyggelse, ble strukturert i landskapet av en av endringene som kom til å prege landskapsutviklingen mest i etterkrigstiden, nemlig privatbilismen (Olstad, 2017, s. 38).

Kommunenes utbygging av veinett ble viktig for hvordan bylandskapene utviklet seg. Større kommunikasjonsårer forent med mindre veier skulle gi direkte tilgang til virksomheter, handel og fritidsaktiviteter og ble et sentralt trekk i landskapsutvikling og fysisk planlegging. Med massebilismen kom byggingen av store motorveier som skar gjennom landskaper, noen ganger med lite hensyn til tidligere landskapsintegrasjoner. Denne infrastrukturen ble i mange tilfeller lagt direkte oppå landskapselementer påbegynt eller ferdigstilt under krigen. Et eksempel i så måte er Omkjøringsveien, motorveien som fører nord- og sydgående trafikk på E6 utenfor Trondheim. Det fremkommer altså noen ganger materielle samsvar mellom okkupasjonsmaktens landskapsbruk og senere landskapsløsninger. Okkupasjonslandskapene kunne også inngå i etterkrigstidens modernisering av samfunnet.

6.5 Overtagelse og gjenbruk av anlegg i mesolandskapet i Trondheim

Før sivile myndigheter i Trondheim fikk overta tyske anlegg, skulle militære avdelinger gjøre sine vurderinger. Så godt som alle av okkupasjonsmaktens anlegg i Trondheim og Strinda havnet ved freden umiddelbart under militær kontroll, enten av norske eller allierte soldater. I noen tilfeller varte den militære «etterkrigsokkupasjonen» av eiendom i månedsvis. Dette førte til frustrasjon for eierne som heller ikke med freden fikk ta i bruk eiendom tyskerne hadde beslaglagt. Disse kunne søke erstatning hos Oppgjørsavdelingen hos Justisdepartementet.³⁶

I løpet av 1946 hadde Forsvaret bestemt seg å ta over en rekke leirer og anlegg i Trondheimsområdet. DKT tok blant annet over leirene på Eberg, Valgrinda, Nidarø, og

³⁶ RTK, boks 77, mappe 376, *Skadeserstatning for frigitt, tidligere beslaglagt grunn for tyske brakker*, datert 17.7.1948.

Rønningsbakken, samt fem bygninger i Persaunet leir. MKT tok over store deler av ubåtbasen Dora, brakke- og lageranlegget på Marinen ved Nidarosdomen, mesteparten av Persaunet leir, bunkeren Nordblitz på Charlottenlund og de fleste luftvernstillingene rundt byen. LKT overtok Kuhaugen leir, Lade flyplass og sjøflyplassen i Ilsvikøra. I tillegg havnet en rekke kontorer, lagerbygninger og verksteder på forskjellige adresser i byen i Forsvarets eie.³⁷ Noe av dette hadde vært forsvarseiendom også før krigen, men at Forsvaret forsynte seg av anlegg i den grad det gjorde, var trolig fordi dette var en overgangsperiode. Ikke alle overtatte anlegg var påtenkt som permanente disponeringer. Heller skulle overtagelsen gi et grunnlag for å reetablere en militær forsvarsstruktur. Mange anlegg ble derfor solgt de påfølgende årene, særlig der de kom i kontakt med etterkrigstidens behov for sivil landskapsutvikling.

Flyfoto fra 1947 viser at brorparten av brakkeene i byen allerede var fjernet et par år etter krigen. Eksempler på bevarte brakker finnes på Lerkendal der det fremdeles står to brakker, hvor en er Rosenborg ballklubb's klubbhus, «Brakka». På Ladesletta finnes fortsatt et par brakker blant annet ved flyhangaren og ved Lade kirke. I Ilsvika står det en brakke fra sjøflystasjonen. Den siste «tyskerbrakka» på Dora ble revet i 1999 (Carstens, 2016, s. 74). Selv om bygningene er borte, er ofte deres grunnplan og gatenett tatt opp og bevart i senere utvikling av landskapet. For eksempel har Rosenborg leir, som var blant de største i byen, etterlatt seg spor i deler av sti- og gangveisystemet i friområdet rundt Kristiansten festning, i tillegg til grunnmuren til Festningen barnehage som var et bunkeranlegg.

Den militære avhendingen var innviklet og måtte gjøres i overensstemmelse med militære interesser, med hensyn til lov- og regelverk for bygninger og eiendom, samt med hensyn til offentlige og private aktørers ønsker og synspunkter. Eiendommer Forsvaret frigav falt innunder Forsyningsdepartementet og Direktoratet for industriforsyning, som så gav fylkesforsyningsnemdene ansvar for å selge dem.³⁸ Salgsdokumentasjon antyder et komplisert arbeid der tyske anlegg måtte registreres og vurderes før de kunne selges eller leies ut. I de tilfeller anleggene var ekspropriert fra eller leid av private grunneiere, utarbeidet Direktoratet for fiendtlig eiendom ordninger for erstatningskrav i samråd med Oppgjørsavdelingen.³⁹

Statlige, kommunale og private aktører meldte seg som kjøpere, leietagere og interessenter i tysk eiendom. Trondheim og Strinda kommune var sentrale kjøpere av eiendom, men også statlige aktører som NSB kjøpte brakker.⁴⁰ Fiskeridepartementet kjøpte brakker for

³⁷ RTK, boks 77, mappe 380, Rapport fra Distriktsingeniøren til H.O.K, datert 17. april 1946.

³⁸ RTK, boks 77, mappe 380, *Disponering av tysk-oppførte bygninger*, datert 29. oktober 1945.

³⁹ RTK, boks 77, mappe 380, skriv fra Oscar Torp ang. disponering av tyske bygninger, datert 16. august 1945.

⁴⁰ RTK, boks 77, mappe 376, *NSB, Fordeling av brakker*, datert 8.10.1948.

å bruke dem som rorbuer langs kysten.⁴¹ Heimevernet, som ble opprettet i 1946, var også interessert i å benytte en rekke anlegg.⁴² Industrien hadde på sin side interesse i å benytte seg av infrastruktur, slik som Ranheim papirfabrikk som ønsket å koble seg på kloakkanlegget anlagt i tilknytning til militærleiren på Ranheim.⁴³ Av andre aktører stakk ungdoms- og idrettslag seg frem. De hadde under krigen vært frarøvet muligheten til å drive organiserte aktiviteter, og det var nå et stort behov for lokaler, noe de så muligheter for å løse ved kjøp av brakker. Klubbhuset til Rosenborg ballklubb på den forhenværende Lerkendal leir er det mest kjente eksempelet, fremdeles i dag gjenkjennelig som en typisk rektangulær brakkebygning. Den andre gjenværende brakka på Lerkendal leir eies av en motorsportklubb. At mange brakker ble gjenbrukt og dermed preget forskjellige landskap i mange år etter krigen, attesteres av benevnelsen «tyskerbrakke» som fremdeles brukes.

Flyplassene i mesolandskapet ble overtatt, dette gjaldt først og fremst Lade (se kapittel 9). Når det gjaldt sjøflyplassen i Ilsvika, ble den først vurdert å holdes i videre drift. Imidlertid ble Hommelvik litt utenfor byen valgt som byens sjøflyplass og Ilsvika gikk ut av bruk, blant annet fordi sjøgangen her ofte var for voldsom for sjøfly (Gynnild, 2009, s. 99; Vik, 2003, s. 87). Ilsvika sjøflyhavns ende ble markert med en hendelse som ble bivånet mange av byens beboere. Her lå det ved fredsslutningen to tyske seksmotors sjøfly av typen Blohm und Voss BV222, blant de største sjøflyene som ble bygd i verden under krigen. Disse hadde en maksimal rekkevidde på over 6000 km, og de ble derfor brukt til rekognosering langt ute i Atlanterhavet. Ett av flyene ble beslaglagt av britene og sendt til England, mens det andre ble i oktober 1945 senket utenfor Munkholmen, bevitnet av tusenvis av mennesker som stod på kaiene i Trondheim (Horrocks, 2020, s. 47). Hommelvik sjøflyhavn forble i drift til slutten av 1950-årene, kjent for «Bukken Bruse-ulykken» i 1948 da et fly av typen Short Sandringham havnet under vann ved en mislykket landing. 19 personer omkom, og den britiske filosofen Bertrand Russell som var om bord, berget så vidt livet (Gynnild, 2009, s. 64). Jonsvatnet sjøflyhavn var i rutedrift så lenge Hommelvik var det, fordi den ble benyttet som reservehavn på samme måte som den hadde vært for Luftwaffe (Vik, 2003, s. 105).

Officerskasinoet på Singsaker var en av de største enkeltstående bygningene som stod igjen i byen etter okkupantene. Studentene hadde eid tomta i flere år før krigen, men hadde manglet midler til å bygge. Nå stod det en ferdig bygning på stedet. På grunn av store behov for studenthybler ble den i 1946 avhendet direkte fra DKT tilbake til studentene. Overtagelsen

⁴¹ RTK, boks 77, mappe 376, *Benyttelse av brakker til rorbuer*, datert 5. mars 1948.

⁴² RKT, boks 77, mappe 376, *Skriv til distriksingeniøren fra general Otto Strugstad*, datert 25.5.48.

⁴³ RKT, boks 77, mappe 376, *Skriv til distriksingeniøren fra Ranheims papirfabrik*, datert 3.3.48.

Figur 13: Fronten på Singsaker Studenthjem, blant byens største trebygninger på 1280 kvadratmeter. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

skapte stor entusiasme, og man kunne lese i Dagsavisen at bygningen var noe av det mest «fornuftige» tyskerne hadde bygd i byen, en bygning som var flottere enn noen studenter «hadde drømt om».⁴⁴ Refunksjonaliseringen av bygningen er et eksempel på at tysk okkupasjonsarkitektur ble innlemmet i planer fra før krigen og inngikk i gjenreisningen. Bygningen er i dag Singsaker Studenthjem og regnes som kommunalt verneverdig.

Ikke alle anlegg var like aktuelle å overta. Mange brakkeleirer var i dårlig stand fordi lemmebrakker i hovedsak var provisoriske bygninger, og fem år med tung bruk hadde satt sine spor. Dessuten var det i fasen mellom fredsslutningen og salg av anlegg i mange tilfeller begått hærverk og ramponering (Andersen, 2016, s. 51). Alsaker har vist at også andre tyskrekvirerte bygninger i Trondheim som Stiftsgården, Studentersamfundet, synagogen og frimurerlogen var svært nedslitt etter fem år uten større vedlikehold (Alsaker, 2019). På oppdrag fra Forsvarsdepartementet fikk derfor distriktsingeniørene i oppgave å utarbeide tilstandsrapporter over tyskoppførte anlegg.⁴⁵ En mengde rapporter ble skrevet. De forteller ofte om behov for store utskiftninger og reparasjoner dersom de skulle overdras til videre bruk. I et rundskriv fra Forsvarsdepartementet i 1946 påpekes de uforholdsmessig store utgiftene for å tilpasse og vedlikeholde tyske anlegg til nytt regelverk og ny bruk.⁴⁶ Dette skulle medføre at mange av okkupasjonsmaktens anlegg ble demontert eller revet.

Fordi okkupasjonslandskapene var oppført for andre formål og under regelverk der norsk lov ikke gjaldt, ble tyske anlegg definert som «ulovlige byggearbeider fra

⁴⁴ Dagsavisen 6 mai. 1946: 6

⁴⁵ RTK, boks 77, mappe 380, *Disponering av tysk-oppførte bygninger*, datert 6. september 1945.

⁴⁶ RTK, boks 77, mappe 380, skriv fra Jens Chr. Hauge til overkommandoer, datert 19. januar 1946.

okkupasjonstiden». De måtte derfor både anmeldes og kontrolleres i henhold til bygningsloven med tanke på gjeldende krav om brannsikkerhet, bygningskvalitet og helseaspekter.⁴⁷ Særlig brannsikkerhet stod sentralt. Flere branntilløp hadde forekommet i tyskerbrakker etter krigsslutt, så brannsikkerhet skulle i mange tilfeller bli bestemmende for om brakken kunne selges, leies eller rives.⁴⁸ Disse overtagelsesproblemene viser til en betegnende diskrepans mellom tyskerne bruk av landskapet og sivile etterkrigsbehov; okkupasjonsmakten skulle holde landet under kontroll og vinne en krig, noe som skapte materielle strukturer og anlegg som skilte seg fra norsk anleggspraksis og landskapsbruk.

Forholdet til okkupasjonslandskapene i Trondheim kan sees i sammenheng med byens befolkningsvekst, særlig i den første etterkrigstiden. Siden 1945 har byen vokst både i areal og i innbyggertall. Folketallet har siden 1946 økt fra henholdsvis 54 000 i Trondheim og 17 000 i Strinda, til et samlet antall på 207 000 i 2021 (SSB, 1946). I 1964 ble de omkringliggende kommunene Byneset, Strinda, Leinstrand og Tiller innlemmet i Trondheim (Klæbu innlemmet i 2020). Byveksten har i fremste rekke foregått i Strinda (Kirkhusmo & Stugu, 1992, s. 51). Økningen fra 17 000 registrerte innbyggere i Strinda i 1946 til nesten 45 000 i 1964 gir en total befolkningsøkning på over 250 prosent på under 20 år.

At befolkningsveksten etter krigen primært skjedde i Strinda, er interessant med tanke på at dette var blant områdene rundt Trondheimsfjorden som ble tettest utbygd med militære anlegg under krigen. Befolkningsveksten i Strinda var riktignok tydelig også før 1940, men den økte etter 1945. Strinda et åpent og lett tilgjengelig område, et selvfølgelig valg som ekspansjonsområde for Trondheim kommune, blant annet understreket av Sverre Pedersen i sin tid som stadsarkitekt i årene 1914 til 1920 og planen om et Stor-Trondheim (Geografisk institutt, 1979). Strindas gunstighet ser man også i okkupasjonsmaktens store utbygging i disse områdene: Det var relativt flatt, det lå tett på Trondheim by, og militære anlegg kunne knyttes til sentrale kommunikasjonslinjer, til jernbane og til havn. Okkupasjonslandskapene i Strinda foregriper på mange måter etterkrigstidens landskapsutvikling. Byggingen av militære anlegg hadde medført at vei, kloakk, vann, tele og strøm var tilført mange områder. Eiendommer som tyskerne hadde beslaglagt var mange steder parsellert i nye bruksmønstre. Flere steder var det også oppført permanente hus med grunnmurer og støpte kjellere. Et eksempel er de 27 firemannsboligene for tyske offiserer på Nedre Charlottenlund i Sjøveien, den såkalte «Enkemannsbyen», som allerede høsten 1945 ble overtatt av sivile eiere. Trondheim og Strinda

⁴⁷ RTK, boks 77, mappe 376, *Forsvarsdepartementet i skriv til fylkesmannen i Sør-Trøndelag*, datert 1945.

⁴⁸ RTK, boks 77, mappe 376, *Ildsteder i tyskbyggede brakker m.v. av Distriktsingeniøren*, datert 5. juni 1947.

kommuner tok over 10 hus hver, mens Rotvoll asyl fikk resten som funksjonærboliger.⁴⁹ I dag er de aller fleste av leilighetene i privat eie. Det samme gjelder fem tyskbygde bolighus i Thomas Hirsch gate rett ved Lademoen kirkegård.⁵⁰ Alt dette var med på å tilrettelegge for en rask bolig- og transportøkonomisk videreutvikling.

Noen av sivilsamfunnets mest åpenbare og prekære behov etter krigen gjaldt husrom, lokaler og materialer. Sivil anleggsaktivitet var nærmest ikke-eksisterende i krigsårene fordi alt av byggematerialer og anleggsvirksomhet var innrettet mot okkupasjonsmaktens målsetninger, og det var derfor stort etterslep på boligbygging. 23 % av befolkningen i Trondheim var bostedssøkende etter krigen (McKenzie, 1982, s. 13), mens i Strinda stod over 800 familier i 1945 uten hus. Derfor hadde kommuner, bedrifter og privatpersoner stor interesse av å tilegne seg eiendommer og bygningsmaterialer. Det vises i mengden med henstillinger til fylkesforsyningsnemda om å få ta i bruk brakker. Innen 25. oktober 1945 var det kommet inn over 2000 sivile søknader om overtagelse av brakker bare i Sør-Trøndelag fylke.⁵¹ En fylkeskommunal komite ble opprettet i fylkesforsyningsnemda som skulle behandle forespørselene. Arbeidet ble komplisert på grunn av at både allierte soldater og norske forsvarsgrener ønsket å beholde en grad av kontroll og oversikt over avhendingen av tyske anlegg. Dessuten var regjeringens førsteprioritet gjenoppbyggingen av Finnmark og Nord-Troms, så bygninger og bygningsmaterialer som ble frigjort i den første tiden, ble i stor grad sendt nordover (Andersen, 2016, s. 49–50).

Den lokale frustrasjonen var stor over at det tok tid før Trondheim og Strinda kommuner fikk disponere beslaglagte arealer for å bygge nytt.⁵² Likedan var det frustrasjon over at bygningsmaterialene som ble frigitt ved demontering av tyske leirer først og fremst gikk til gjenoppbyggingen av Finnmark,⁵³ regjeringens førsteprioritet i gjenreisningen. Det førte til at byggeprisene i Trondheim og Strinda ifølge Adresseavisen steg med 100 % i forhold til før krigen.⁵⁴ Som et hastetiltak ble militærleiren på Rosenborg benyttet som leiligheter, noe den forble til slutten av 1950-tallet (Jensen, 2001, s. 24).

Der tyske militærleirer ofte var ansett som attraktive, enten ved etterbruk eller på grunn av materialene de bestod av, ble de mange fangeleirene i stor grad brent eller revet. De var av dårlig kvalitet og man bekymret seg over de hygieniske forholdene i dem (Wilberg, 2000a, s.

⁴⁹ Adresseavisen 25. oktober 1945: 2

⁵⁰ Nidaros 18. desember 1946: 3

⁵¹ Adresseavisen 25. oktober 1945: 2

⁵² Adresseavisen 28. november 1945: 5

⁵³ Arbeider-Avisen 9. november 1945: 1

⁵⁴ Adresseavisen 28. november 1945: 5

110). Ettersom de heller ikke hadde huset nordmenn, men utlendinger, kan også dette ha vært medvirkende til at de ble fjernet; de manglet det riktige okkupasjonshistoriske meningsinnhold for å bli erindringsmarkører. Fordi de fleste ble ødelagt, er vår kunnskap om disse leirene i dag preget av uvisshet med henblikk på utseende og funksjoner og i noen tilfeller sågar tvil om hvor de har stått. At krigsfanger i mange tiår var et underkommunisert emne, kan dermed sees i sammenheng med de var fratatt sine materielle referenter, nemlig fangeleirene; uten materielle erindringsmarkører har de lettere for å havne i bakgrunnen i det kollektive minnet.

Et annet offentlig tiltak for å bøte på bolig mangelen var opprettelsen av boligselskapet Trondheim og omegn boligbyggelag (TOBB) i 1945. Deres første prosjekter var Strindheim og Persaune hageby, begge bygd i tilknytning til tyske anlegg (Sjøholt, 1971, s. 93–94). Strindheim hageby ble bygd på arealene til Strinda fange- og arbeidsleir. Dette hadde vært den største leiren i byen med over 60 brakker og plass til 4000 mann. Ved krigens slutt kunne leirarealet brukes til nye formål. Strøm og vann var lagt i området og veinettet var utbedret, noe som gjorde det til et gunstig sted å bygge nytt. Det første året ble den benyttet som oppsamlingsleir for frigjorte sovjetiske krigsfanger, men etter at de hadde blitt repatriert, ble den revet på sommeren i 1946.⁵⁵ At det var holdt krigsfanger der i flere år, og at piggråd gjerdet fremdeles gikk på kryss og tvers i området, bidro nok til ønsket om fjerning. Bygningene utgjorde imidlertid et stort tilfang av bygningsmaterialer. Dette ble resirkulert i oppsettingen av Strindheim hageby som bestod av store og moderne firemannsboliger.

Et materielt spor i Strindheim hageby som viser til krigsfangenes historie samt bekrefter at bygningsmaterialer ble gjenbrukt, kom for dagen da man for nylig i en av leilighetene skulle pusse opp kjøkkenet. Bak veggen støtte de på originalmaterialer fra leiren, der det på en plate var malt en hammer og sigd på en stor, rød stjerne. Maleriet må stamme fra månedene etter krigens slutt mens

Figur 14: Veggen bak kledningen inne i en boenhet i Strindheim hageby 2018. Foto eid av Per Håkon Meland.

⁵⁵ Arbeider-Avisa 15. mai 1946: 8

leiren huset frigjorte sovjetiske krigsfanger før de ble repatriert. Det er et symbol på identitet og lojalitet til Sovjetunionen, en lojalitet som ikke ble påaktet av sovjetiske myndigheter som ved fangenes hjemkomst, anklaget mange av sine hjemvendte landsmenn for landsforræderi og sendte dem til Gulag-leirer.

Persaune hageby ble bygd et par hundre meter sør for Persaunet leir, et jordbruksområde som etter tyskernes store aktivitet på Persaunet, Kuhaugen og Tyholt, nå var åpnet for bebyggelse. De består av typiske firemannsboliger med tømmermannspanel og valmtak, en kjent lokal bygningstype fra før krigen. Hagebyen er imidlertid bygd i et systematisk nett som gjør bebyggelsen lik forlegningsbrakkene i Persaunet leir. Med sin karakteristiske korsformede inndeling med et markert inngangsparti virker det som om de har opptatt trekk fra forlegningene. Om det ikke er en direkte årsakssammenheng mellom formspråket i leiren og i hagebyen, viser det i alle fall at man to år etter krigens slutt ikke hadde problemer med å sette opp boliger som både lignet på og minnet om okkupasjonsmaktens arkitektur. Først og fremst understreker dette firemannsboligens popularitet, men det kan kanskje også være en indikasjon på at man ikke hadde behov for å distansere seg fra minner ved å distansere seg fra okkupasjonsmaktens arkitektur, noe som skulle tyde på at funksjonalitet og nytteverdi var verdier man vektla langt mer enn minnehistorisk meningsinnhold knyttet til formspråk.

Figur 15: Forlegning (venstre) sammenlignet med bolighus i Persaune hageby. Foto Kristoffer Eliassen Grini.

Fra starten av 1950-tallet begynte boligprosjektene for alvor i Strinda og på Lade. Nye hagebyer og borettslag ble etablert, og kommunen frigjorde stadig flere tomter. Denne veksten gjorde Strinda og Lade mer og mer bebygde. Der hvor ny bebyggelse og infrastruktur kunne ta i bruk elementer i okkupasjonslandskapene, ble disse innlemmet i landskapet. Et eksempel er boligprosjektene i området fra Lade østover mot Rotvoll. Tyskerne hadde her anlagt et veisystem som ble et grunnlag for et nytt veinett, og beskrevet av Strinda boligkontor som en gunstig forutsetning for reguleringsplanen.⁵⁶

⁵⁶ Adresseavisen 10 mai. 1947: 3

De elementene i okkupasjonslandskapet som ikke hadde nyttige funksjoner, ble sortert bort. I takt med at bylandskapet har blitt mer og mer demilitarisert ved at Forsvaret har flyttet flere av sine anlegg ut av byene samt modernisert driften, er stadig flere av de militære landskapselementene fjernet eller overlatt til seg selv. Kanonstillinger, bunkere, små leirer og lager gikk både ut på dato og på relevans. Dersom disse landskapselementene ikke hadde noen nye funksjonelle systemer å inngå i, ble de overlatt til seg selv eller revet til fordel for nye bygg. Særlig i det første tiåret etter krigen virker det som om anlegg og bunkere som gikk ut av drift, stort sett ble overlatt til seg selv. Det medførte at haller og anlegg ofte stod åpne, noen ganger med gjenværende utstyr og materiell. Barn og unge som lekte i disse omgivelsene, ble i noen tilfeller skadet da gamle patroner gikk i luften. At slike omgivelser kunne være farlige for mennesker eller dyr, synes å være en problemstilling som ble aktuell et par tiår senere. Det virker som om man på 1960- og 1970-tallet begynte med offentlige tiltak for å sikre flere av disse omgivelsene, enten ved å forsegle dem, eller ved å gjenfylle dem med masse. Når man i dag befærer luftvernstillinger og bunkeranlegg, er det tydelig flere steder at man har ønsket å forhindre tilgang til dem. Bunkere og haller kan være tildekket av jord, det kan være lempet store steiner i inngangene, eller de kan være murt igjen. At sikring av slike anlegg og områder sannsynligvis tiltok i 1970-årene, kan være et tegn på en økt offentlig oppmerksomhet på å trygge omgivelsene i bynære områder, særlig med henblikk på barn og unge.

Fra 1970-årene og frem til årtusenskiftet var befolkningsveksten noe lavere i Strinda enn i de foregående tiårene. I denne perioden foregikk byveksten hovedsakelig sør for sentrum, med nye drabantbyer i Heimdalsområdet (Kirkhusmo & Stugu, 1992, s. 63). Etter år 2000 tok befolkningsveksten seg markant opp igjen. Fra da var det i større grad snakk om fortetting heller enn å utvide byen. På denne tiden synes det som om tyske anlegg i mindre grad utgjorde aktuelle landskapselementer å bygge videre på enn den første tiden etter krigen. Dette kan sees i forbindelse med flere årsaker. For det første var man over gjenreisningsperioden, og offentlig styrt landskapsutvikling ble mindre omfattende. Private aktører fikk i økende grad makt til å forme landskap gjennom boligprosjekter, særlig fra 1980-årene og fremover. Dessuten var økonomien bedre, rasjonering og knapphetsøkonomi hørte til fortiden, og man hadde derfor ikke lenger insentiver for å utnytte eksisterende anlegg og materialer, men kunne heller bygge nytt. Til sist hadde de gjenværende bygningene og anleggene fra krigen begynt å bli gamle. Brakker, bygninger og materiell var utdaterte og nedslitte og derfor ikke like aktuelle for etterbruk og refunksjonalisering som de var i den første tiden etter 1945.

Siden 1990-tallet har Trondheim kommune vektlagt fortettingsstrategier for å imøtekomme befolkningsvekst (Byplankontoret, 2000). Dette har fått konsekvenser for

gjenværende spor fra okkupasjonen. Mikrolandskaper som har vært helt eller delvis bevart, er kommet i veien for fortettingsprosjekter. I bolig- og utviklingsprosjekter sanerer man stadig bunkere og brakker, slik som den store sambandsbunkeren på Steinan, som delvis ble revet ved bygging av nye terrassehus i 2005, brakkeanlegget på Granåsen gård, revet i 2006, eller den siste tyskerbrakka ved Lade kirke på Gartneritomta, per dags dato under utvikling til boligområde. Fortetting har også påvirket denne avhandlingens undersøkelsesobjekter. Persaunet leir er omgjort til boliger, og ny blokkbebyggelse har kommet til i leirlandskapet. Nyhavna og Dora er i fokus som ett av de største byutviklingsprosjektet de kommende tiårene, der det handler om å omregulere industrihavnen til boligformål. Flyplassen på Lade har allerede vært gjennom omregulering til industri og næring, men nå refunksjonaliseres landskapet på Lade i økende grad til boligbebyggelse. Dette har ført til fortetting, og med det fjernes flere av de stadig færre stående bestanddelene i okkupasjonslandskapet.

Når stående bygningene forsvinner kan det virke som sporene fra krigen vaskes vekk og okkupasjonslandskapene forsvinner for godt. Dette er imidlertid ikke helt riktig. Selv om landskapet mister sine materielle levninger, bevares ofte landskapsstrukturer som kommunikasjonslinjer, grenser og knutepunkter. Slike landskapskvaliteter bevares ofte i gater og veier. Såkalte *streetscapes* overlever ofte selv om bygninger erstattes eller rives (Connerton, 2009, s. 136). For flere områder og landskap i Trondheim innebærer det at okkupasjonstiden har skapt føringer for dagens landskapsutvikling. Okkupasjonslandskap inngår flere steder i landskapsstratigrafien; det utgjør deler av skjelettet i det moderne landskapet. Sett slik har okkupasjonstiden fremdeles innvirkning på hvordan bylandskapet organiseres i dag.

6.6 Sammenfatning

Etter fredsslutningen tok man i bruk nesten alle elementene i okkupasjonslandskapene som fremstod som nyttige. Hat, aversjon eller ubehag som måtte føles av deler av befolkningen mot okkupasjonsmakten, synes å ha hatt marginal innvirkning på relasjoner til deres materielle levninger. Liten eller ingen berøringsangst fremkommer ut ifra hverken omtale i skriftlige kilder eller i praktisk etterbruk av de fleste av disse stedene. Selv om tyske anlegg i den første etterkrigstiden ofte beskrives som stygge og triste, har hovedregelen vært gjenbruk og refunksjonalisering, ikke bare av enkeltelementer, men i flere tilfeller av hele systemer.

Det er hensiktsmessig å skille mellom militær og sivil etterbruk. Gjenetableringen av Forsvaret baserte seg i stor grad tyske anlegg. Tyske anlegg så vel som utstyr skulle utgjøre basisen for det norske Forsvaret i flere tiår. Den tyske militære infrastrukturen er sågar beskrevet som «ryggraden» i det norske forsvarets materielle system etter krigen (Johannessen,

2000, s. 48). I flere tilfeller tok man over de funksjonelle systemene som knyttet landskapselementene sammen, fordi flere av det norske forsvarrets samt NATOs strategier og behov var de samme som tyskernes: Kysten skulle trygges, det dansk-norske sund skulle forsvares og grenseområdene i nord skulle beskyttes, både til lands og til sjøs. Derfor ble mange av kystbefestningene holdt i drift, nettverket av flyplasser fortsatte sine funksjoner, og havnebaser og militærleirer ble baser for norske styrker. Fordi deler av okkupasjonslandskapene fungerte videre, overlevde mange anlegg; kort sagt førte funksjonell kontinuitet til materiell kontinuitet.

Over tid er Forsvaret både modernisert og bygget ned slik at stadig flere deler av det tyske forsvarssystemet er sortert fra. Man har ikke lenger hatt behov for små flyplasser uten fast banedekke, forsvarsstillinger og bunkere på hver knaus, eller enorme ubåtbaser. Fordi behovene har endret seg, er systemene endret. Dette har fragmentert okkupasjonslandskapene på alle landskapsnivå. På makronivå finnes det ikke i dag noe behov for å benytte eller beskytte Trondheimsfjorden som en flåtebase, derfor har de ulike nodene i systemet rundt fjorden inntatt nye funksjoner, blitt revet eller overlatt til seg selv. Marinebasen i Åsen og på Frosta, under krigen blant områdene med mest aktivitet, er i dag derfor kun synlig som forlatte kaianlegg, bunkere og overgrodde betongstillinger. På mesonivå er situasjonen lignende, fordi Trondheim by ikke lenger er en del av et materielt forsvarssystem. Forsvarsverker i strandsonen på Lade er overlatt til seg selv, militærleirer er revet for å gi plass til nye bygninger, og luftvernstillinger rundt byen er revet, forsegle og overgrodd.

Med henblikk på okkupasjonslandskap på mikronivå stiller det seg i flere tilfeller noe annerledes. Mange mikrolandskaper har ut ifra sine mindre dimensjoner ofte en indre materiell logikk som gjør dem mer stabile, og de kan fremdeles tilby nyttige funksjoner, tydeliggjort ved deres etterbruk. Eksempler er den tyske leiren på Kuhaugen som i dag er Luftkrigsskolen, hvor mikrolandskapet skapt under krigen fremdeles tilbyr nyttige relasjoner mellom landskapselementene; Værnes og Ørlandet flyplass som fremdeles forholder seg som mikrolandskaper, sammenknyttede landskapsenheter hvis overordnede funksjoner ikke prinsipielt skiller seg fra under okkupasjonen; og Dora, som på tross av sin overgang fra militært til sivilt bruksmønster, fremdeles tilbyr et funksjonelt havnelandskap.

Infrastruktur i okkupasjonslandskapet ble svært nyttig også for sivil landskapsutvikling. På makronivå er den tyske byggingen av infrastruktur mange steder inngått i etterkrigstidens landskapsutvikling, for eksempel med utbedrede og ny veier, kaier og jernbanespor rundt fjorden. Dette er også synlig på mesonivå der en rekke anleggsprosjekter utbedret infrastrukturen i Trondheim. For eksempel inngikk skinnegangen på Nyhavna i NSBs og

Havnevesenets jernbanenett etter krigen. På Lade ble det lagt ny skinnegang langs rullebanen som en utvidelse av sporene lagt under okkupasjonen for å besørge transport til ulike virksomheter. Stavne-Leangenbanen, som var begynt ved boringen av jernbanetunnelen under Tyholt, samt utvidelse av sporgangen Marienborg-Illsvika, var tyske planer som hadde krysset med norske førkrigsplaner og som ble fortsatt etter krigen. Slik det er påpekt i *Trondheim bys historie 1914–1964*, hadde disse prosjektene trolig tatt svært lang tid å få gjennomført uten den tyske innsatsen (Christiansen, 1973, s. 85).

Freden førte til at okkupasjonslandskapet gikk fra å være et materielt nettverk innrettet for å holde kontroll over befolkningen så vel som å beskytte geografiske områder fra ytre fiender, til å gå over i nye funksjoner og sammenhenger skapt av nye omstendigheter. På den ene siden var disse anleggene utvilsomt erindringsmarkører over krigen for landskapets beboere, men på den andre siden utgjorde de nyttige anlegg og infrastruktur. Det synes som om de praktiske aspektene ved dem var langt mer utslagsgivende for deres meningsinnhold enn «berøringsangst» eller motforestillinger knyttet til krigshistoriske minner.

Etterbruk og refunksjonalisering kan forklares med at det norske samfunnet skulle gjenreises, og offentlige aktører så vel som privatpersoner betraktet disse anleggene som nyttige ressurser i en tid der det var mangel på det meste. De lå overordnede samfunnsmessige behov så vel som private ønsker og initiativer til grunn for deres etterbruk. Fra et relasjonelt, arkeologisk ståsted kan dette formuleres annerledes.

Veier, brakker og forsvarsverker, for ikke å si kinoer og offiserskaserner, hadde materielle egenskaper og uttrykk som prinsipielt sett var uavhengige av om det var krig eller fred. Selv om de var bygget av eller for okkupasjonsmakten, var veiene fremdeles veier det gikk an å kjøre på, husene var hus det gikk an å bo i, og forsvarsverkene var forsvarsverker det gikk an å forsvare områder med. De materielle levningene hadde varighet, beskaffenhet og funksjoner som var virksomme uavhengig deres krigshistoriske meningsinnhold. Et slikt materielt perspektiv uthever at relasjonene og virkningene som skapes mellom aktører i okkupasjonslandskapet, ikke nødvendig må defineres av kvalitative forskjeller mellom fortid og nåtid eller mellom mennesker og ting, men heller av tingenes egenskaper i seg selv. Med andre ord kan man si at mange materielle levninger, gjennom sin fysiske tilstedeværelse, selv har preget sitt eget meningsinnhold. De har i kraft av sine virkninger vært «samfunnsaktører» som har vært med på å forme hvordan landskapene ble brukt, og som deltagende aktører med iboende egenskaper har de vært med på å utgjøre forskjeller i verden (Olsen, 2011, s. 185–186).

7 Okkupasjonslandskap som minnesteder

I det foregående kapittelet har det fremgått hvordan store deler av okkupasjonslandskapene ble benyttet på forskjellig vis etter krigen. I noen tilfeller ble hele systemer av anlegg overtatt, da først og fremst av Forsvaret. Selv om totaliteten av okkupasjonsmaktens militære systemer var for stor for norske behov, var ikke desto mindre deler av det like nyttig for det norske forsvaret som det hadde vært for Wehrmacht. De anleggene som ikke ble direkte gjenbrukt, ble ofte refunksjonalisert og tilpasset nye behov, slik som til industri, boligformål og infrastruktur. Om funksjonell kontinuitet førte til materiell kontinuitet, eller om de materielle levningene ble refunksjonalisert, så medvirket begge prosessene til at deler av okkupasjonslandskapene relativt intakte ble innlemmet i etterkrigstidens landskapsbruk, noe som igjen har ført til at mange materielle spor har overlevd.

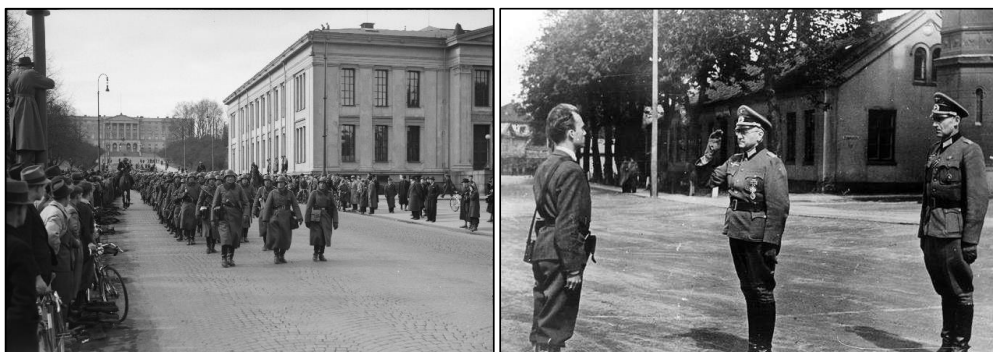
Dette kapittelet retter fokus mot de erindringsmessige sidene ved norsk offentlighets forhold til okkupasjonslandskapene. Den omfattende etterbruken av tysk eiendom synes å indikere liten eller ingen *berøringsangst* i den forstand at man skulle ha ansett disse stedene som vonde eller uønskede. En slik observasjon er ikke uten videre forenelig med avhandlingens arbeidshypotese om at man først flere tiår etter krigen syntes å ha nådd en terskel der okkupasjonsmaktens materielle levninger begynte å aksepteres som offisielle erindringsmarkører. En måte å løse denne motsetningen på ville være å skille mellom pragmatisk etterbruk og synet på dem som minnesteder. Der det første forholdet innebærer en tilnærming til disse stedene som ressurser, peker det andre til en mer ideologisk holdning som avgjør hvordan de inngår som elementer i den kollektive minnekulturen. I den forbindelse er det viktig å ta høyde for at holdningene endrer seg i takt med at krigen kommer på avstand og minnes av nye generasjoner som selv ikke har direkte erfaring med perioden, det Marianne Hirsch har kalt *Post-Memory* (Hirsch, 2008). Generasjonene som opplevde krigen, hadde andre syn på disse stedene enn generasjonen som vokste opp etter 1945, og nå som man beveger seg inn i tredjegenasjon, kan man trolig snakke om ytterligere endringer.

Kapittelet vil redegjøre for hvordan man i Norge har erindret okkupasjonstiden ved å skape minnesteder. Først vil det kastes lys over hvordan en patriotisk minnekultur ble etablert, deretter vil det vises hvordan dette nedfelte seg i etablering av minnesteder, der enkelte typer minner ble valgt ut fremfor andre gjennom aktiv seleksjon og intensjon. Dette vil bunne ut i en redegjørelse for de bakenforliggende årsakene til hvorfor minnekulturen har endret seg, og hvorfor okkupasjonsmaktens materielle levninger har gått fra å være uaktuelle som kulturarv til for i neste runde å domestiseres som kulturminner i det nasjonale minnelandskapet.

7.1 Norsk patriotisk minnekultur

I mange land som var okkuperte under krigen, ble det etter 1945 ansett som nødvendig å styrke nasjonal enhet fordi samfunnsinstitusjonene fremstod svekket, sårbare og ydmyket (Lagrou, 2000, s. 43). Sosial friksjon reduseres ved å erindre samlende og harmoniske referansepunkter fra fortiden, da disse forsterker selvbildet, mens negative erindringer kan virke fragmenterende (Assmann, 2006, s. 64). Slik ble positive minner for den seirende siden, essensielle i oppbyggingen av den kollektive erindringen om krigen. Også i Norge ble fortrinnsvis minner av nasjonal og patriotisk karakter vektlagt, slik at minnekulturen om andre verdenskrig er kalt et «patriotisk minne» (Fure, 2014, s. 43). Sentrale elementer i den kollektive fortellingen var samhold og motstandskamp, ofte nedfelt i litteratur, i historieskriving, i politikk og i film, ikke minst spilte NRK en viktig rolle. Krigshelter som Max Manus, Joakim Rønneberg og Gunnar Sønsteby kom til å bli personifiseringer på en genuin og prisverdig form for motstand mot nazistene, med livet som innsats og med våpen i hånd, motivert av nasjonalpatriotiske årsaker.

I denne forbindelse er det nyttig å minne om Noras observasjon om at historie alltid er *representasjon*, altså billedlige eller tekstlige fremstillinger av fortiden, og medfører dermed seleksjon, annerledes uttrykt, det er en utvalgsprosess hvor noe velges ut og annet sorteres fra (Nora, 1989, s. 8). For som representasjon fryser en historisk fremstilling fortiden i bestemte tolkninger. Om den inngår som en del av en levende minnekultur eller om den er nedfelt som historiebøker til bruk for skoleverket, så reflekterer den like fullt alltid *noens* erfaring og verdier. Men om representasjoner alltid er selektive, fortellingen utelater enkelte begivenheter, og det fotografiske motivet er begrenset av rammen, eller fremhever ett særlig øyeblikk fremfor andre, så fremstår de ikke desto mindre for ettertiden som særlig representative og sanne. De kan få symbolsk kraft, sågar karakter av vitnesbyrd: Slik var det! Velkjente eksempler fra okkupasjonstiden er fotografiene av tyske soldater på Karl Johan 9. april 1940, Kongen og kronprinsen foran et bjørketre under bombingen av Molde 28. april 1940, eller den tyske

Figur 16: Ikoniske bilder: Til venstre tyske tropper på Karl Johan 9. april 1940. Til høyre kapitulasjonsseremonien på Akershus festning 11. mai 1945. Bilder falt i det fri.

overgivelsen av Akershus festing 11. mai 1945. Også skriftlige fremstillinger kan få tilsvarende funksjon. Berømte eksempler fra litteraturen er krigsskildringer som «Det vil helst gå godt» (Manus, 1945), «Englandsfarere» (Evensmo, 1945) samt «Og tok de enn vårt liv» (Hansson, 1963). Når slike representasjoner utvelges og får autoritet, kan de legge andre begivenheter i skyggen eller plassere dem i andre rekke.

I den patriotiske fremstillingen av okkupasjonen var noen fortellinger gangbare, mens andre var uønskede. Stugu skriver at det var flere årsaker til at den patriotiske fortellingen befestet seg som den offisielle versjonen, blant annet fordi den ble akseptert og også utformet av anerkjente fagpersoner, ledende politikere og fremstående motstandsfolk (Stugu, 2021, s. 44). Dens etablering var knyttet til politisk og institusjonell makt. Det betyr imidlertid ikke at den nasjonale fortellingen var blind for krigens kompleksitet. Minner levde hos personer som både hadde satset på den ene og den andre siden, for ikke å si dem som hadde navigert mellom dem, være seg av opportunisme eller av ren og skjær nødvendighet. På grunn av at minnekulturen var knyttet til politisk makt, er det skrevet at den patriotiske minnekulturen dannet en «beskyttende og varmende kappe» for dem som hadde holdt seg på riktig side (Eriksen, 1999, s. 103). De som hadde vært knyttet til NS og tyskere, fikk en annet skjebne med bøter, fengsel, og i enkelte tilfeller fratagelse av statsborgerskap. Utestengning fra den offisielle historien gjaldt i flere tilfeller også for kommunistene, selv om de hadde slåss mot nazistene. Mange menneskers og familiers historier ble utelukket fra den nasjonale fortellingen. Kompleksiteten i okkupasjonshistorien var med andre ord ikke borte, men den ble presentert i en forenklet modell med de gode på den ene siden og de onde på den andre. Det gjenspeilte seg i flere sider i den første etterkrigstiden i hverdagsliv så vel som i politisk liv og i kulturliv.

At man i norsk offentlighet fikk en dominerende versjon av okkupasjonshistorien, betyr ikke at den har vært fri for faglig debatt. Kritiske blikk på den patriotiske fortellingen går flere tiår tilbake. På 1960- og 70-tallet dukket de første publikasjonene opp som kritiserte den heroiske fremstillingen av okkupasjonstiden, blant annet av sosialistisk orienterte historikere som Hans Fredrik Dahl (Dahl, 1974). Nye bøker kastet lys over at ikke alle nordmenn hadde vært «gode», men samarbeidet med tyskerne, samt at myndighetene og forsvarsledelsen hadde gjort en mangelfull innsats den 9. april 1940 (Stugu, 2021, s. 52–54). I den norske historikerstriden på 1980-tallet ble historieskrivingen om krigen ytterligere kritisert, og begrepet om en nasjonal konsensus dukket opp for første gang (Maerz, 2010, s. 12–13). Stein Ugelvik Larsen har påpekt at en ny fase i okkupasjonsforskningen fra 1990-tallet, da vanskelige og fortiede sider ble underkastet historiefaglige studier (Larsen, 1999b, s. 22–26).

Utviklingen har med andre ord gått i retning av mer sammensatte fremstillinger der de fleste okkupasjonshistoriske emner i dag er underkastet undersøkelser og den patriotiske fortellingen er nyansert. Det offentlige ordskiftet har åpnet for mer kritiske og selvkritiske røster, med nye publikasjoner og stemmer i media. Ett av de ferskeste eksemplene er striden rundt Marte Michelets bok *Hva visste Hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsen, hemmeligholdet* (Michelet, 2018). Forfatteren hevder at Hjemmefronten hadde informasjon om den planlagte deportasjonen av norske jøder i 1942, men unngikk å advare dem blant annet på grunn av antisemittiske holdninger. Boken ble utsatt for grundig kritikk for å drive systematisk feilbruk av kilder, og Michelets påstander ble sågar møtt i «motboken» *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste Hjemmefronten* (Berggren et al., 2020). Debatten har vist hvordan det fremdeles eksisterer spenninger i hvordan man ønsker å minnes krigen.

På tross av at den patriotiske fortellingen er nyansert, har en nasjonal grunnfortelling om andre verdenskrig vist seg mer bestandig i Norge enn i mange andre europeiske land, kanskje bortsett fra i Danmark som har en sammenlignbar besettelseshistoriografi (Bryld, 2010). Der okkupasjonshistoriske myter og fortellinger i større grad ble fragmentert i andre vesteuropeiske land i 1970- og 80-årene, har de vist seg mer holdbare i Norge (Maier, 2007, s. 3). Anne Eriksen påpekte i jubileumsåret for krigens avslutning i 1995 at fortellingen om okkupasjonen ennå fungerte som en «kulturell kraftkilde», som en allmenngyldig, aktuell og relevant del av hvordan man skulle forstå virkeligheten (Eriksen, 1995, s. 30). Fremdeles i dag kan fortellingen om krigen forstås som et «dagsaktuelt verdikompass» (Stugu, 2021, s. 47).

Grunnfortellingen om andre verdenskrig lever fremdeles, og den vedlikeholdes i mange sammenhenger som en kamp mellom det gode mot det onde. Seremonier, minnesteder og politikk reproducerer stadig et nasjonalt rettet minne, med den nasjonale flaggdagen på frigjøringsdagen som et eksempel, parolen «aldri mer 9. april» et annet. Nok et interessant eksempel er kong Haakon VIIs tilsynelatende økende rolle som nasjonalt symbol i de siste årene, der «kongens nei» til den tyske sendemann Curt Bräuer er trukket frem og understreket i både film og litteratur (Vogt, 2020). Populærkulturens omfavnelser av den patriotiske minnekulturen er viktig, med filmer som «Max Manus» (2008), «Kongens nei» (2016) og «Den 12. mann» (2017), samt tv-serien «Kampen om tungtvannet» (2015).

Fortellingen om andre verdenskrig i Norge er fremdeles i høy grad en nasjonal fortelling. Så lenge den norske nasjonalstaten skal legitimeres og opprettholdes, kreves det kollektive og samlende minner. Det er derfor liten grunn til å tro at de nasjonale perspektivene på okkupasjonshistorien vil forsvinne i den nærmeste fremtid. Det er derimot grunn til å påpeke at innholdet i fortellingen har fått rom for større nyanserikdom, noe som har gitt den mindre

patriotisk karakter. Det kommer stadig ny forskning på okkupasjonstiden, så nye synspunkter på hvordan den fortelles og formidles vil trolig fortsette i årene som kommer. Denne utviklingen kommer til uttrykk i hvordan man har opprettet offisielle minnesteder.

7.2 Norske minnesteder

I det følgende vil det redegjøres for utviklingen av norske, offisielle minnesteder over andre verdenskrig. Med offisielle menes det at de må være sanksjonert av myndighetene, det vil si at de med statens eller kommunenes tillatelse er etablert i offentlige rom. De kan være initiert av myndighetene selv, eller de kan være oppført av privatpersoner eller foreninger. Med andre ord representerer de idealene i den rådende minnekulturen.

De første offisielle minnestedene opprettet i Norge etter krigen var forbundet med de som ble tatt til fange, straffet og som døde i opposisjon mot okkupasjonsmakten. Folk hadde personlige minner og relasjoner til disse hendelsene, og det oppstod behov for å markere, erindre og hedre dem offentlig. Fordi mange av disse minnene ikke var utpregede seiersrike, ble disse erfaringene kontekstualisert i fortellinger om oppofrelse og martyrdom. Dermed kunne de tjene som patriotiske virkemidler i å gjenoppbygge en kollektiv nasjonsfølelse. I offentlig sammenheng søkte man følgelig etter heroisk patriotisme, en trend påvisbar i de fleste vesteuropeiske land de første etterkrigsårene (Lagrou, 2000, s. 211, 286).

Hvordan den nasjonalpatriotiske fortellingen ble omdreiningspunkt for opprettelsen av offisielle minnesteder for dem som mistet sine liv i Trøndelag, vises i Falstadskogen der ett av de første offentlige minnestedene etter krigen ble etablert. Det første monumentet på stedet ble avduket av kronprins Olav i 1947 for å minnes de som døde i leiren (Falstadsenteret, U.å.-a). Selv om man også hedret utenlandske fanger, var symbolikken overveiende nasjonal. Jon Reitan skriver at Falstad i stor grad fikk sin symbolverdi på grunn av unntakstilstanden i 1942 da 34 nordmenn ble skutt ved leiren (Reitan, 1999, s. 189). Et annet eksempel er minnesmerket utenfor Nidarosdomen, *Monument over de falne*, hogget av Kristofer Leirdal og bekostet av Trondheim kommune i 1948 til minne om dem som gav sitt liv i frihetskampen.⁵⁷

Det var riktignok flere grupper og individer enn motstandsfolk som hadde blitt tilfangetatt, internert og drept på norsk jord, og ikke alle disse lot seg uten videre innlemmes i et nasjonalt minne tuftet på heltemot og martyrdom. Også jøder, allierte soldater, tyske soldater og krigsfanger fra en rekke land var omkommet eller holdt som fanger på norsk jord. Disse gruppene kunne ikke nødvendigvis knyttes til norsk patriotisme. Selv innad i

⁵⁷ Adresseavisen 3. juni 1948: 3

motstandsbevegelsen fantes forskjeller. For eksempel fikk ikke de kommunistiske motstandsgruppene samme status som de som fulgte eksilmyndighetene i London.

Mange av stedene der krigsfanger og tvangsarbeidere fra andre land var begravd, ble tidlig minnesteder med egne minnesmerker, slik som på Lademoen kirkegård i Trondheim hvor det var gravlagt både jugoslaver og sovjetere. I alle fall fra 1946 kan det belegges at stedet ble benevnt «den ukjente soldats grav».⁵⁸ Denne tidlige lokale markeringen av krigsfangenes offer viser til en sterk lokal bevissthet over deres skjebner, men disse prosessene innebar like fullt grader av domestisering for å innpasse stedene til et offentlig minnelandskap. Utenlandske krigsfanger som døde i Norge, kom fortrinnsvis fra land som Polen, Jugoslavia og Sovjetunionen og kunne ikke uten videre innpasses i en norsk, nasjonal minnetradisjon. At det fantes ulike syn og prioriteringer på hvilke minner som skulle fremheves, illustreres av innlegg i to av byavisene i 1946. Den sosialistiske Arbeider-Avisen beskriver hvordan formannen for Det kommunistiske parti i Trondheim under en minneseremoni fremhevet Lademoen som minnested over de utenlandske krigsfangenes offer.⁵⁹ Den borgerlige Adresseavisen, som i større grad representerte den etablerte samfunnsorden, beskriver på sin side viktigheten av å etablere et minnesmerke på Lademoen på grunn av at det der også lå ukjente nordmenn.⁶⁰

Offisielle minnekulturer er tuftet på den rådende orden. For å anerkjennes som et offisielt minnested, må minner domestiseres. Et eksempel på dette er fra i 1951 da nesten alle sovjetiske krigsgraver ble besluttet forvaltet av norske myndigheter, for, som det opplyses om på Regjeringens nettsider, «å sørge for verdige graver for de falne sovjetere, vedlikeholde gravene og dekke utgiftene forbundet med dette» (Kulturdepartementet, 2019). Det opplyses imidlertid ikke om at den nasjonale forvaltningen av sovjetiske krigsgraver begynte med «operasjon Asfalt», relokalisering av levningene etter sovjetiske krigsfanger fra de mange små gravplassene strødd utover Nord-Norge til en felles gravplass på Tjøtta i Nordland, dette til protester fra lokalbefolkning, Sovjetunionen og norske kommunister (Jasinski et al., 2012, s. 268–269; Soleim, 2019, s. 123). Levningene ble gravd opp og transportert i papirposer impregnert med asfalt, noe som gav operasjonen navnet. Dette hardhendte og noen ganger skjødesløse arbeidet førte til at mange små minnesmerker og gravlunder satt opp straks etter krigen, ofte av sovjeterne selv, ble revet. I Trondheim ble gravstedene flyttet fra sine opprinnelige plasseringer rundt byen og samlet på Lademoen kirkegård. Et talende spor på denne operasjonen er minnestøtta for sovjetiske krigsfanger på St. Hanshaugen ved Rotvoll,

⁵⁸ Adresseavisen 2. mai 1946: 3

⁵⁹ Arbeider-Avisen 2. mai 1946: 1

⁶⁰ Adresseavisen 20. september 1946: 3

der flere krigsfanger var begravd. Det overlevde operasjonen, men står i dag skjult inne i buskas uten nevneverdig tilrettelegging.

Relokaliseringen av de døde kan sees som en del av oppgjøret Arbeiderpartistaten tok med Sovjetunionen på slutten av 1940-tallet. Frem til 1930-årene hadde deler av arbeiderbevegelsen stått i opposisjon mot alt nasjonalt og var sympatisk innstilt til internasjonal kommunisme og Sovjetunionen. Utover 1930-tallet kom en nasjonal dreining i Arbeiderpartipolitikken. Indrepolitiske etterkrigsforhold, kombinert med utenrikspolitiske spenninger, skulle ytterligere distansere norske sosialister stadig lenger vekk fra den internasjonale kommunismen. Arbeiderpartiet brøt derfor med kommunistene, der Einar Gerhardsens Kråkerøy-tale i 1948 symboliserer det endelige bruddet mellom kommunistene og det norske sosialdemokratiet (Njølstad, 2008, s. 382).

Hvorvidt Det norske Arbeiderpartis holdninger til okkupasjonshistoriske minner først og fremst var motivert av nasjonal ideologi, eller om det heller var etterkrigstidens geopolitiske nyordning som førte til operasjon Asphalt, kan diskuteres. At realpolitikk var en viktig årsak, vises i at operasjon Asphalt blant annet ble gjennomført fordi man ikke ønsket at sovjetere skulle reise rundt på militært sensitive steder i Norge under dekke av å besøke krigsgraver (Soleim, 2009, s. 377). Også indrepolitiske forhold peker mot realpolitiske overveininger. Kommunistiske motstandsgrupper som Oswald-gruppa og Pelle-gruppa ble levnet liten offisiell oppmerksomhet og honnør i minnelandskapet, noe som kan settes i forbindelse med datidens partipolitiske landskap. Ved Stortingsvalget i 1945 gjorde Norges kommunistiske parti sitt beste valg noensinne med 11,9 % av stemmene og ble en maktfaktor. Å sette kommunistenes innsats på sidelinjen i det kollektive minnet om andre verdenskrig, eller til og med sperre dem ute, var med andre ord påvirket av realpolitiske årsaker. Først på 1990-tallet ble disse gruppenes innsats innlemmet i den offisielle minnekulturen, da Oswald-gruppa ble hedret med en minneplakett reist av LO utenfor Østbanehallen i Oslo (Borgersrud, 1997, s. 328). I 2013 fikk også Pelle-gruppa offisiell anerkjennelse av den norske staten (Stugu, 2021, s. 29).

Selv om realpolitiske hensyn ofte var utløsende for hvordan minner om kommunister og sovjetiske krigsfanger under krigen ble håndtert, særlig i den første etterkrigstiden, var selve utføringen satt i en kontekst av patriotisk minnekultur. Enkelte minner ble holdt utenfor den kollektive fortellingen, andre minner ble domestisert ved å gi dem en definert plass i minnekulturen. Når man så ser, flere tiår senere, at nye minner og deres spor blir innlemmet i det norske minnelandskapet, slik vi har sett med de kommunistiske motstandsgruppene, er det et tegn på at minnekulturen endrer seg. Disse «omstridte» minnene blir nå bearbeidet av et moderne norsk samfunn med andre idealer enn de som dominerte under den kalde krigen.

Innpassing og domestisering av okkupasjonshistoriske minner foregår nå i større grad som ansvarspåtagelse og inkludering, heller enn distansering og diskriminering.

En annen minnekultur som ikke nødvendigvis var innlemmet i den norske nasjonale minnepolitikken etter krigen, var den jødiske. Jødiske krigserfaringer skulle vise seg å bli et spenningsfylt tema for de europeiske nasjonenes kollektive minnetradisjoner å forholde seg til. Årsakene er komplekse og berører blant annet antisemittisme i de okkuperte landene og deres medvirkning til jødeforfølgelsene. I mange land, inkludert Norge, hadde kollaborerende politi og politikere samarbeidet med okkupasjonsmakten i å deportere jøder og ta kontroll over deres eiendom (Hetland, 2020, s. 261–262). Også i Sovjetunionen var jødeforfølgelsene et tema man ikke befattet seg særlig mye med. Stalin var ikke interessert i at jødene skulle ta del i eller konkurrere med den sovjetiske lidelseshistorien (Merridale, 2012, s. 367). Det skulle derfor ta flere tiår før jødeforfølgelsene ble erkjent som en uforlignelig side ved nazistenes forfølgelsespolitikk (Lagrou, 2000, s. 252).

Når det gjelder jødene sin posisjon i Norge, hevder Jon Reitan at taushet, glemsel og marginalisering ikke uten videre gjelder i det norske tilfellet, men at de heroiserende og nasjonalt avgrensede rammene okkupasjonshistorien ble fortolket i, gav jødeforfølgelsene en uklar posisjon (Reitan, 2016, s. 213). For å bearbeide det kollektive traumet andre verdenskrig var, tok norske myndigheter i bruk fortellinger om heltmot og oppofrelse, ikke minner om folkemord, fordi dette i aller høyeste grad berørte spørsmål om medvirkning og skyld.

I Trondheim ble det første minnestedet over jødene opprettet i oktober 1947 på Lademoens jødiske kirkegård, der det mosaiske trossamfunn oppførte et monument over Trondheimsjødene drept under krigen. Det ble utført av den jødiske kunstneren Harald Istenstein som selv hadde flyktet fra nazistene.⁶¹ Flere offentlige personer var til stede ved avdukingen av minnestedet, og kronprins Olav hadde sendt en krans.⁶² At kongehuset og politikere anerkjente minnestedet for jødiske drepte på Lademoen, tydeliggjør at den norske minnekulturen ikke fornektet at jødiske okkupasjonserfaringer var en del av den nasjonale fortellingen om krigen. Holocaust ble, som Reitan skriver, ikke belagt med udelt taushet (Reitan, 2016, s. 213). Allikevel kan det påpekes at den avsondrede lokaliteten for minnestøtten, oppført av den jødiske menigheten på den jødiske delen av Lademoen kirkegård, indikerer egne erindringstradisjoner, en jødisk og en nasjonal.

⁶¹ Adresseavisen 22. november 1946: 4

⁶² Dagsavisen 14. oktober 1947: 1

Konfliktpunkter mellom norsk minnekultur og jødiske krigserfaringer skulle senere komme særlig til uttrykk med tanke på den urett som var begått mot jødene av norsk politi og av nordmenn som overtok jødisk eiendom som ble forlatt da eierne ble sendt til konsentrasjonsleirer eller flyktet landet. Fordi slike minner utløste spenninger, ble de i den første etterkrigstiden heller ikke bragt frem i lyset. Susanne Maerz har hevdet at det var med diskusjonen om TV-serien «Holocaust» skulle vises på NRK i 1979, at døren for debatten vedrørende deportasjonen av jødene og nordmenns medansvar forsiktig ble åpnet, slik den også gjorde i andre land (Maerz, 2010, s. 150). Ifølge Iselin Theien og Bjørn Westlie ble jødeforfølgelsene først definitivt løftet frem i lyset i forbindelse med 50-årsjubileet for krigens avslutning. Justisdepartementet nedsatte i 1996 en kommisjon for å granske hva som skjedde med jødisk eiendom under og etter krigen, noe som åpnet emnet for systematiske og reflekseive historiefaglige undersøkelser. Siden da er de jødiske fortellingene i stadig større grad innlemmet i både historieforskning og i minnekultur, et eksempel på at norsk okkupasjonshistorie har antatt en mer pluralistisk form (Theien & Westlie, 2014, s. 134).

Inkludering av jødiske krigserfaringer i norsk minnekultur har foregått gjennom andre domestiseringsprosesser enn i etterkrigstiden. I stedet for å assimilere eller utelukke minner, tar man nå i større grad eierskap i og ansvar for dem ved å problematisere spørsmål om skyld og medvirkning. Dette uttrykkes i de relativt nye minnstedene over jødiske okkupasjonserfaringer i Trondheim: Minneplaketten på Metodistkirken ved Lilletorvet over den hemmelige synagogen som under krigen hadde tilhold på loftet i bygningen (Grini, 2020, s. 18), minnstedet for den jødiske jenta Cissi Klein, åpnet i Museumsparken i 1997 (Melien, 1997, s. 2), skulpturen dedikert til Auschwitz-overlevende Julius Paltiel, åpnet på Kalvskinnet i 2015 (Adresseavisen, 2015, s. 15), samt de over 60 snublesteinene som på ulike steder i byen er nedsatt i asfalten av den tyske kunstneren Gunter Demnig for å markere bostedene til deporterte jøder. Det sistnevnte prosjektet er interessant på grunn av at selv om det er et privat initiativ fra et annet land, er det like fullt anerkjent og gitt plass i det offisielle minnelandskapet i Norge, i likhet med i 27 andre europeiske land, noe som viser til en politisk og minnehistorisk aksept og forståelse av den jødiske krigserfaringen på tvers av landegrenser.

En annen type minnsteder som ble etablert straks etter krigen, kom i tilknytning til gravsteder for soldater. Norske krigsgraver befinner seg i hovedsak på vanlige gravplasser og er private graver (Kulturdepartementet, 2019). Disse kan dermed ikke anses som offentlige minnsteder. Graver for samveldesoldater er derimot forvaltet som et samarbeid mellom norske myndigheter og *Commonwealth War Graves Commission*. I 1947 ble kirkegården på Stavne i

Trondheim innviet som et parkanlegg for over 100 soldater fra Samveldet av nasjoner.⁶³ Som allierte var det uproblematisk å hedre og minnes falne samveldesoldater med et minnested. Men også tyske krigskirkegårder ble holdt i stand da okkupasjonen sluttet. Den største tyske krigskirkegården i Trondheim lå på Stavne der samveldegravplassen senere ble anlagt. Disse ble etter krigen flyttet til Havstein der tyskerne også hadde opprettet en gravplass. I 1955 ble ytterligere tyske gravsteder i Sør-Norge samlet på Havstein, og i dag ligger det 2992 graver der (Volksbund, U.å.). Fordi de var etablert under krigen, var det stor misnøye med de mange hakekorsene som preget gravstedene. De relativt strenge gravstedslovene gjorde at mange av dem ikke ble fjernet før på slutten av 1940-tallet og ble da erstattet med alminnelige kors.⁶⁴

Anlegget på Havstein er utformet i en gjenkjennelig stil man gjenfinder i andre tyske krigskirkegårder rundt i Europa, med enkeltgraver markert av horisontale navneplater, tykke kors av granitt og et gravtempel i mørk granitt. Tyske krigsgraver skjøttes av *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* i samarbeid med norske myndigheter. På overflaten kunne man kanskje ansett «Soldatenfriedhof Havstein» som et minnested over tyske soldater og deres virke under krigen, noe som ville ha gjort det til det eneste offentlige minnestedet over okkupasjonsmakten i Trøndelag som eksplisitt hedrer falne tyskere. At de tyske krigsgravene ble skjøttet og vedlikeholdt av norske myndigheter fra fredsslutningen av, bør riktignok heller sees i sammenheng med en dypt befestet konvensjon om å pleie etablerte gravsteder, nærmest uavhengig av hvem som ligger der, og at det slik innehar et mer nøytralt, eller universelt meningsinnhold enn at det peker til Wehrmachts oppgaver som okkupasjonsmakt.

Utover i etterkrigstiden kom stadig nye minnesteder i Trondheim. Deres budskap var alle rettet mot motstanden. I 1954 ble det avduket et monument ved Elgeseter bro over norske idrettsmenn som «gav sitt liv for fedrelandet» (Fylkeskomiteen for frigjøringsjubileet, 1995, s. 57). I 1957 ble kvinnenens minnekapell avduket i Nidarosdomen, til minne om både kvinner og menn som hadde kjempet (Værnø & Sveri, 1990, s. 80). I Rustkammeret i Erkebispegården ble Fane- og minnehallen åpnet i 1975, med nesten 1300 navn på drepte nordmenn fra distriktet.⁶⁵ På det tidligere Misjonshotellet i Trondheim, under krigen hovedkvarter for Gestapo, ble det i 1988 avduket en plakett over Bjørn Eriksen.⁶⁶ Han var medlem i motstandsorganisasjonen XU, tatt til fange, og døde da han kastet seg ut av et vindu i tredje etasje for ikke å røpe noe under

⁶³ Arbeider-Avisa 13. juni 1947: 2

⁶⁴ Arbeider-Avisa 13. juni 1947: 2

⁶⁵ Trønder-Avisa 4. juni 1975: 8

⁶⁶ Adresseavisen 9. mai 1988: 3

avhør. En minneplakett over Johanna Matheson ble avduket på Folkebiblioteket i 1994, også hun medlem av XU, deportert og drept i konsentrasjonsleiren Ravensbrück.⁶⁷

Etter de første tiårene etter fredsslutning vises det i det offentlige minnelandskapet en utvikling mot et bredere meningsinnhold. Opprettelsen av krigsseilermonumentet på Brattøra, avduket i 1982, kan sees på som et eksempel, ettersom krigsseilerne, til forskjell fra mange andre som tjenestegjorde under norsk flagg, i mye større grad måtte tilkjempe seg en plass i norsk minnekultur. Enda mer markant var opprettelsen av de ovenfor omtalte minnstedene over de kommunistiske motstandsgruppene. Innlemmelsen av disse gruppenes minner i det offentlige minnelandskapet kan like fullt beskrives som domestisering, fordi minnstedene først og fremst peker til kampen mellom okkupert og okkupant, svært potent representert Osvald-gruppas monument som er en hammer som knuser et hakekors. Meningsinnholdet berører dermed ikke den politiske kampen mellom norske kommunister og den etablerte orden, som var nesten vel så viktig for kommunistene som kampen mot Nazi-Tyskland. Allikevel er det er kampen mot nazistene som er fremhevet. Med andre ord er mange av de datidige spenningene og konfliktlinjene nedtonet, sågar temmet eller domestisert innenfor rammene av nasjonal enhet, og de får dermed plass i den nasjonale minnekulturen.

For å finne ut om det har vært endringer i minnekulturen som tilsier at den beveger seg ut av sin nasjonale ramme og inn i det som er postulert som et mer universelt narrativ (Bauerkämper et al., 2014, s. 19), må man heller oppsøke de faktiske materielle levningene fra okkupasjonstiden, og da særlig de stedene som tilhørte okkupasjonsmakten, selve motsetningen til de nasjonale stedene i den patriotiske fortellingen.

7.3 Materielle levninger som minnsteder: eksemplet Hegra

Om man vil forsøke å forstå hvorvidt og eventuelt hvordan okkupasjonsmaktens materielle levninger har blitt ansett som minnsteder i det offisielle, norske minnelandskapet, kan det være instruktivt å begynne i motsatt ende, med et eksempel på et norsk forsvarsanlegg som var i kamp under invasjonen. Fordi norske forsvarsanlegg i flere tilfeller eksplisitt kunne knyttes til motstandskamp, fremstår de som intuitive nasjonale minnsteder. Ved å sammenligne et norsk forsvarsverk med tyske, skulle man derfor forvente en tydelig distinksjon.

Den mest kjente krigsfortellingen i Trøndelag er kampen om Hegra festning i Stjørdalen. Fortellingen om den heroiske motstanden ytt av major Holtermann med 250 menn og én kvinne ved Ingstadkleiven fort mot en overlegen tysk beleiringsstyrke, ble gjenfortalt og undervist om fra fredsslutningen. Dens viktige rolle i den kollektive erindringen beskrives i det

⁶⁷ Adresseavisen 19. november 1994: 2

som trolig var Sigrud Undsets siste utgivelse, en artikkel med refleksjoner gjort etter et besøk på festningen i 1947 (Undset, 1949). De materielle levningene, selve festningen, lå på sin side delvis som ruiner etter at tyskerne hadde sprengt og brent ned deler av anlegget, trolig for å forhindre at det skulle få symbolverdi for norsk motstandskamp (Lindgjerdet, 2016, s. 96).

Fortellingen om motstanden ved Hegra har vært til stede i det kollektive minnet, både lokalt og nasjonalt, men liten offentlig oppmerksomhet var viet beleiringens fysiske referenter. Det kan synes som de historiske omstendighetene har vært viktigere enn de arkitektoniske (Stugu, 2020, s. 182). Interesse for å bevare selve stedet kom i all hovedsak fra norske veteraner som hadde deltatt i kampene. Det første initiativet for å skape et minnesteð på Hegra kom i 1950 fra krigsveteranene i «Foreningen Hegra 1940», men ble avvist på grunn av manglende interesse hos militære myndigheter. På tross av den labre interessen i å ta vare på de anlegget fra offentlig hold, ble Hegra et viktig utreisesteð for skoleklasser på ekskursjon. Dette illustrerer at det kan finnes motsetninger og ulike prioriteringer i den kollektive erindringen mellom offisielle og lokale aktører. Minnet om Hegra var viktige for veteraner, hos lokalbefolkningen i Stjørdalen og hos lærere i Trondheimsregionen som tok med sine elever på skoletur. Offentlige myndigheter ble først involvert i diskusjoner om anleggets rolle som minnesteð fra 1970-årene, da mer produktive samtaler om restaurering tok til. I 1986 åpnet festningen som et offisielt minnesteð med tilhørende museum, hele førti år etter krigens slutt (Havran, 2006, s. 49). Inntil da hadde formidling av fortet for det meste foregått som dugnadsarbeid av veteraner og lokale foreninger. Forsvarets definitive anerkjennelse av Hegra som offisielt minnesteð kom med verneplanen av anlegget som var ferdig i 2005 (Havran, 2006). Per dags dato avventes enda et fredningsvedtak.

Offentlige myndigheters involvering på 1980-tallet i å restaurere Hegra og å opprette en museumsutstilling er trolig et uttrykk for at norsk kulturminnevern gjennomgikk en endring på denne tiden, at det ble etablert en ny måte å tenke om kulturarv på (Stugu, 2020, s. 179). Man nøyde seg ikke lenger kun med representasjoner som minnesmerker og minnestøtter, men man søkte å gjenetablere en relasjon mellom minnesteðet og dets materielle referent. Materielle levninger etter historiske hendelser og perioder ble i økende grad ansett som minnesteðer som burde få vern og oppmerksomhet. David Lowenthal påpeker at denne utviklingen, karakterisert av ønsket om «autentisitet» og dertil opplevd tilknytning, skjøt fart fra 1970-tallet, i alle fall i den vestlige verden, det han kaller «minnefenomenet». Kulturminnevernet ble opptatt av mer enn bare de immaterielle historiene og fortellingene og deres symboler, men også et bredt spenn av deres materielle referenter og opplevelsen av dem, det Lowenthal beskriver som moderne samfunns tiltagende hang til nostalgi (Lowenthal, 1985, s. 4).

Internasjonalt gjenspeiler et nytt syn på kulturarv seg i en rekke internasjonale traktater. Venezia charteret kom allerede i 1964 og angir et internasjonalt rammeverk for bevaring og restaurering av historiske bygninger. Maltakonvensjonen kom i 1972 for å beskytte europeiske kulturminner som kilder for kollektivt minne og vitenskapelige studier. I Norge vises det i utviklingen av et utvidet kulturminnebegrep i kulturminneforvaltningen der ikke bare nasjonale og fremragende verdier skulle fremheves, men spor og minner fra alle sosiale lag og historiske hendelser (Christensen, 2011, s. 136). Kulturminnevernet ble mer formalisert og politisert ved «lov om kulturminner» i 1978, Riksantikvarembetets flytting til Miljøverndepartementet, og til slutt dets etablering som et eget direktorat i 1988 (Christensen, 2011, s. 137–138).

Ved siden av disse endringene i syn på kulturarv skal man heller ikke underspille hvilken rolle lokalsamfunnet og veteraner har hatt i opprettelsen av Hegra som et offisielt minnested. Uten innsats fra disse er det tvilsomt at Ingstadkleiven ville blitt tatt vare på i den grad de ble, eller gjøres til et minnested. At statuen av major Holtermann, som står foran inngangen til festningen, ble donert av Hegra festnings venneforening til den norske stat i 1991, understreker dette ytterligere (Forsvarsbygg, 2015b).

Poenget med eksemplet Hegra festning er å illustrere at det ligger flere faktorer til grunn for hvordan man oppfatter, anser og formaliserer materielle levninger fra okkupasjonen som minnesteder. At det har tatt flere tiår før den offentlige forvaltningen har formalisert Hegra som offisielt minnested, viser til en minnepraksis som ikke alene kan forklares av en patriotisk minnekultur. Det henger også sammen med individuell og lokal innsats så vel som med kulturminnevernets utvikling og at man over tid har begynt å innlemme et bredere spekter av fortidsspor som bevaringsverdige, en måte å tenke på som for alvor begynte å gjøre seg gjeldende på 1990-tallet (Stugu, 2020, s. 179). Dette er viktig å ha in mente med tanke på hvordan anlegg i Festung Norwegen er oppfattet og ansett som offentlige erindringsmarkører.

7.4 Festung Norwegen som minnested?

Okkupasjonsmaktens materielle levninger består stort sett av anlegg av militær art. Med utgangspunkt i den patriotiske minnekulturen kan disse oppleves som en negativ kontrast, en plett på den nasjonale historie som vitner om undertrykkelse og fornedrelse. Dette er trolig en viktig del av forklaringen på hvorfor de i mesteparten av tiden etter krigen ikke har vært omtalt som kulturminner, langt mindre som minnesteder. De hadde sitt utspring i okkupasjon, tvang og minner om en fiendtlig makt som tok seg til rette uten større hensyn til sivilsamfunnet. Som antagonistiske til den patriotiske minnekulturen er de motsetninger til minner om frihet og demokrati, men nettopp derfor kan det være interessant å undersøke hvilke posisjoner de har

hatt i minnelandskapet. Fikk de roller som «negative minnesteder» om nazistenes urettferdige og hardhendte kontroll over samfunnet? Eller ble deres historiske meningsinnhold heller ignorert eller gjemt vekk? Og hvordan har utviklingen vært over tid?

Forrige kapittel har vist at ingen av disse forklaringene klarlegger hva som skjedde med okkupasjonsmaktens materielle levninger. Med unntak av de fleste fangeleirene, som for det meste ble revet i de første etterkrigsårene, ble brorparten av anlegg innlemmet i nye funksjonelle sammenhenger, slik som infrastruktur, boligformål, industri og forsvar. De som ikke var nyttige, ble overlatt til seg selv eller revet. Minnene om okkupasjonsmaktens inngrep i samfunn og landskap utrykte seg ikke som et ønske om sanering, ei heller bevaring. Et par tiår etter krigen ble en del forsvarsanlegg sikret, som gjenmuring og tildekking, og i noen tilfeller sanert, men også dette virker å være en konsekvens av praktiske forhold. Relasjonene mellom okkupasjonsmaktens materielle levninger og etterkrigssamfunnet synes med andre ord hovedsakelig å være av praktisk og materiell art; var det nyttig kunne det brukes, var det unyttig kunne det overlates til selv, og var de farlige for opphold, burde de mures igjen.

Med henblikk på etterbruk var Forsvaret slik vi har sett en sentral aktør. Norske forsvarsgrener tok umiddelbart mange tyske anlegg i bruk i sin militære beredskap. Store deler av ulike okkupasjonslandskap ble dermed bevart som funksjonelle systemer både på makro- og mikronivå. Denne besluttsomme overtagelsen viser at pragmatikk og økonomi var langt mer aktuelt enn motforestillinger basert på vonde krigserfaringer. Men det anskueliggjør også at etterkrigstiden var en partikulær historisk periode. Under den kalde krigen krevde trusselbildet en mye større militær slagkraft og en større militær infrastruktur. På det meste var over 350 000 soldater planlagt brukt i norske våpengrener, og forsvarsbudsjettet utgjorde i 1952/1953 sitt høyeste relative nivå på 30 prosent av statsbudsjettet (Forsvaret, 2013). Den nye geopolitiske orden ble dermed utslagsgivende for offentlighetens oppfattelse av tyske anlegg, rett og slett fordi Forsvaret trengte anleggene i sin beredskap.

At synet på okkupasjonsmaktens materielle levningers posisjoner i landskapet i liten grad ble preget av historiske minner og meningsinnhold, holdt seg relativt stabilt de første par tiårene etter 1945. Dette kan kanskje sees i forbindelse med at i den umiddelbare etterkrigstiden var blikket vendt fremover og de som hadde førstehånds erfaring med okkupasjonshverdagen ikke hadde behov for å fremheve disse stedene som offentlige erindringsmarkører. Utover i 1960-, 70- og 80-årene var de krigshistoriske minnene kommet mer på avstand, og det vokste opp en ny generasjon som ikke hadde egne minner om det som hadde foregått under krigen, men heller ikke dette førte til nevneverdig interesse for å anse spor etter okkupasjonsmakten som kulturminner. Når tyske anlegg i dag får status som formelle kulturminner, der flere får

formelt vern, er det imidlertid åpenbart at det på et tidspunkt har skjedd endringer. En av forklaringene er at krigen er kommet ytterligere på avstand, og de som dag tar stilling til disse stedene som historisk arv, er ikke bare andregenerasjon etter krigen, men også tredjegerasjon. Slik Mats Burström argumenterer for vil man, når fortiden kommer på avstand ved at den ikke lenger er førstehånds erfaring, og heller ikke annenhånds, bevege seg ut av krigens samtid (Burström, 2007). Selv om dette er flytende grenser, understreker det en viktig egenskap ved kollektiv erindring, nemlig at jo flere ledd man kommer unna okkupasjonsstiden, så vil måten å erindre den på kunne forandres.

En annen årsak til at synet på okkupasjonsmaktens materielle levninger er blitt mer aktuelle, er endrede idealer i offentlig kulturminneforvaltning, slik det er redegjort for i forrige underkapittel. Dette henger igjen sammen med Forsvarets nedbygging. Siden den kalde krigens slutt har Forsvaret solgt store deler av sin eiendomsportefølje til både private og offentlige aktører. Mange av disse anleggene var bygd og brukt under okkupasjonen, så når leirer og forsvarsverker ble solgt, fikk de en mer åpen kontaktflate mot sivilsamfunnet. Salgsprosessene begynte på 1990-tallet, og på dette tidspunktet var krigen kommet på merkbar avstand. Hva som ble ansett som bevaringsverdig, var ikke i lenger i like stor grad preget av de ideologiske holdningene som dominerte i etterkrigstiden. Dessuten var personlige erindringer fra krigsårene kommet på avstand; de kommunikative minnene hadde begynt å destilleres til kulturelle minner. Da en betydelig mengde av okkupasjonsmaktens materielle levninger havnet på det åpne markedet, oppstod det dermed interesse for å forvalte og formidle dem, gjerne initiert av lokale og frivillige, men også noe Forsvaret selv var med på. Et tidlig eksempel er Austrått fort på Ørlandet. Selve batteriet ble nedlagt allerede i 1968, men i 1990 gav Forsvarsdepartementet midler til å restaurere kanonen. I 1992 overtok kommunale myndigheter ansvar for vedlikehold, og etter noen år ble det anlagt et museum hvor Forsvaret og kommunen samarbeider om driften (Forsvarsbygg, 2015a).

At mange av Forsvarets forsvarsverk fikk status som offentlige erindringsmarkører ved avhending henger sammen med nye idealer i nasjonal og internasjonal kulturminnepolitikk. I 1992 tilsluttet Norge seg til Europarådets anbefaling om vern av dette århundrets vern av arkitektur (Wilberg, 2000c, s. 8). Året etter kom Stortingsmelding nr. 54 1992–1993, *Nasjonale festningsverk* understreket kulturverdiene i festningsverkene i landet (Forsvarsdepartementet, 1992). Ordlyden i meldingen vektla riktignok ikke viktigheten av okkupasjonsmaktens bidrag til norsk festningsarkitektur, men heller viktigheten av å bevare spor etter «den nasjonale enhet gjennom tidene» samt «de mest monumentale utslag av vår bygningskultur» (Forsvarsdepartementet, 1992, s. 6). Retorikken peker til en nasjonalt rettet tankegang. I praksis

førte dette imidlertid til at okkupasjonsmaktens materielle levninger ble mer synlige, rett og slett fordi mange «nasjonale» festninger var bygd, brukt eller utvidet av Wehrmacht.

I 1995 var det femtiårsjubileum for krigens slutt, noe som gav et viktig støt til ytterligere oppmerksomhet for dens materielle spor (Wilberg, 2000a, s. 108). Dette kommer til uttrykk i utarbeidelsen av Landsverneplanen for Forsvaret. Den kom i forbindelse med frigjøringsjubileet, men må også sees i sammenheng med omstillingen Forsvaret gjennomgikk på 1990-tallet (Wilberg, 2016, s. 20). Over 2,5 millioner kvadratmeter med militær eiendom skulle avhendes (Skifte Eiendom, 2010, s. 3). Riksantikvaren ble involvert, og dermed fikk mange eiendommer vernebestemmelser i salgsprosessene. I alt ble 454 bygg og anlegg vernet i Landsverneplanen, mange på bakgrunn av deres okkupasjonshistorie (Forsvarsbygg, 2015c). Landsverneplanen viser for det første i hvor stor grad den tyske byggeaktiviteten har satt spor: Bare i Trøndelag er 33 % av Forsvarets vernede kulturminner tyske anlegg (Wilberg, 2000b, s. 147). For det andre viser den at den nasjonale minnekulturen har endret seg. Det var ikke lenger bare patriotiske minner som skulle formidles, men også spor etter okkupantene.

Interessen for okkupasjonsmaktens materielle levninger kommer ikke bare til uttrykk i eiendomsforvaltning, men også i media, vernebestemmelser, byutvikling, privat engasjement og i forskningsprosjekter. Den folkelige interessen for anlegg fra krigen er stor, og mange lag og interessesamfunn besøker, dokumenterer og restaurerer forsvarsverker. Også økonomi gjør seg gjeldende. Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner* understreker at historiske steder bør forvaltes med tanke på økonomisk verdiskaping (St. meld. nr. 16 (2004-2005), 2005). Sågar turistindustrien har begynt å ta tak i tyske anlegg og markedsfører besøk av dem som opplevelsesturer. På VisitNorway.com, den offisielle reiseguiden for Norge, er det i 2021 annonsert at man kan være med på en «Family walk in underground nazi-bunkers» i Narvik (Visitnorway, 2021). Dette illustrerer hvordan også økonomi påvirker hvordan steder kan bli anerkjente kulturminner (Brattli, 2013, s. 27).

At tyske anlegg i økende grad innlemmes som offisielle erindringsmarkører, foregår ikke friksjonsløst, men må sees i sammenheng med maktrelasjoner og minnepolitikk. Når slike steder går fra å være materielle spor fra fortiden, *legacy*, til å innlemmes i minnelandskapet, *heritage*, skjer det med en bevissthet om at mange av disse stedene er tilknyttet kompliserte og av og til vonde erfaringer, på nasjonalt, lokalt og individuelt nivå. Selv om de defineres som kulturminner, og dermed prinsipielt sett likestilles med andre kulturminner, har de andre minnemessige kvaliteter enn kulturminner som vernes på bakgrunn av patriotisme. Å formalisere tyske festningsverk og leirer som kulturminner medfører at de gis et særegent

meningsinnhold. De bevares ikke for å minnes nazistenes fremferd i positiv forstand, men for å ha erindringsmarkører som skal formidle hvor vanskelig og vond krigen var.

Kulturminnebegrepet fanger ikke nødvendigvis denne kompleksiteten, derfor er begrepet minnested til hjelp, som i større grad peker til de normative prosesser og holdninger som bestemmer hvilke spor fra fortiden som skal fremheves som offentlige erindringsmarkører. Det ligger politiske, ideologiske og emosjonelle overveininger og holdninger til grunn for et minnstedes meningsinnhold, noe som kommer særlig til uttrykk i steder knyttet til maktmisbruk og avstraffelse, med Falstad som det fremste eksemplet i Trøndelag. Når det gjelder militære anlegg, kan man kanskje innvende at en militærleir eller en betongbunker ikke innehar kvaliteter for å være minnesteder som representerer krigen som et onde. Sett i sammenheng med sitt bredere okkupasjonshistoriske meningsinnhold og den rådende minnekulturen, får disse stedene imidlertid minnepolitisk innhold – de blir minnesteder som skal påminne befolkningen om en fortid man ikke ønsker skal gjenta seg. På bakgrunn av dette kan man kanskje argumentere for at berøringsangst for okkupasjonsmaktens materielle levninger ikke har avtatt, men heller kommet til etter hvert som disse stedene får plass i minnelandskapet, fordi man behandler dem med større grad av aktsomhet og varsomhet i dag enn tidligere.

7.5 Lovfestet vern og offentlig forvaltning

I forbindelse med den tiltagende interessen for vern av okkupasjonsmaktens materielle levninger er det relevant å redegjøre for juridiske bestemmelser. Lovverk og vernebestemmelser vil være uttrykk for hva den kollektive minnekulturen anser som bevaringsverdig og dermed også hva den domestiserer; nye lovbestemmelser vil være eksplisitte tegn på at relasjonene til krigen har endret seg.

Tyske festningsverk har i likhet med øvrige materielle levninger fra moderne tid ikke automatisk vern etter kulturminneloven. De faller utenfor kategorien automatisk fredete kulturminner, som i henhold til kulturminnelovens § 4 er alle kulturminner fra før 1537 (og stående bygninger fra før 1650; andre bestemmelser for samiske kulturminner og skipsvrak). Disse er det ulovlig å gjøre inngrep i, jamfør kulturminnelovens § 3. Bevaring av materielle levninger fra andre verdenskrig må dermed belages antikvarisk vern ved enkeltvedtak, slik som den forskriftsmessige fredningen av Persaunet leir; ved statlige verneplaner, som Landsverneplanen for Forsvaret; ved plan- og bygningsloven, som kommunale reguleringsplaner og kommunale vernestrategier; eller ved velvilje fra eieren av eiendommen. Fordi de ikke har samme status som eldre fortidsspor, kreves det med andre ord en politisk prosess for å verne levninger fra krigen. Man kan innvende at dette ikke sier så mye, fordi dette

gjelder nesten alle fortidsspor fra tiden etter reformasjonen/1650. Med tanke på at krigen har en nærmest konstituerende rolle i den nasjonale minnekulturen, er det like fullt påfallende at materielle levninger fra perioden i så begrenset grad har vært i fokus for vern.

Flere juridiske forskrifter omtaler i dag okkupasjonsmaktens materielle levninger som verneverdige. Forskrifter er vedtak som gjøres med hjemmel i loven, og de er dermed uttrykk for politiske interesseområder. Det kan følgelig argumenteres for at disse lovtekstene er eksempler på domestisering av krigshistoriske minner og spor. Ett av de tidligste eksemplene er *Forskrift om vern for Listastrendene landskapsvernområde* fra 1987. En av bestemmelsene i forskriften sier forvaltningsmyndigheter kan kun gi tillatelse til «Fjerning av kulturminner fra nyere tid (etter 1537), så som båtstøer, rydningsrøyer, steinsatte diker, **krigsminner fra den andre verdenskrig** [uthevet av forfatter], ferdselsveier og steingjerder i eiendomsgrenser, mot strand, vei og i grensen for verneområdet, i samråd med kulturvernmyndighetene» (*Forskrift om landskapsvernområde*, Farsund, 1987, §7). Krigsminnene det er snakk om, er tyske forsvarsanlegg, og det kan ifølge forskriften ikke gjøres inngrep i dem uten godkjenning. Det skal påpekes at denne forskriften har som formål å verne et natur- og kulturlandskap, og trolig ikke primært et okkupasjonslandskap. Like fullt er det et konkret eksempel på at tyske anlegg anses som verneverdige.

En lovtekst som uttrykkelig angår spor etter okkupasjonsmakten, finnes i *forskrift om fredning av bygninger og anlegg i Landsverneplanen for Forsvaret* fra 2004:

Fredningen har som formål å sikre og bevare et representativt utvalg bygninger og anlegg knyttet til hele spekteret av Forsvarets virksomhet. De fredede kulturminnene skal vise den militærhistoriske utviklingen i Norge fra 1700-tallet og frem til i dag. Formålet er videre å sikre kulturminnene som representative eksempler for ulike perioder av denne utviklingen (*Forskrift om fredning av forsvarsanlegg mv.*, 2004, §2).

Fordi mange av Forsvarets anlegg ble bygd av tyskerne, innebærer forskriften vern av mange av okkupasjonsmaktens materielle levninger. Da den norske forsvarsmakten overtok tyske anlegg etter krigen, ble de tilknyttede krigshistoriske erfaringer absorbert eller skjult av nytt meningsinnhold som kom da de ble norske militærbaser og forsvarsverker. Det vises i at disse anleggene her omtales som «Forsvarets kulturminner», noe som peker til at Forsvaret tok eierskap i dem og deres historie, som kan forstås som domestisering. Med Landsverneplanen fant det imidlertid sted et skifte i offentlighetens syn på dem; de gikk fra å være funksjonelle forsvarsverker og anlegg til å bli kulturminner. Forsvaret er med dette den første større offentlige etaten som har innlemmet okkupantenes spor i nasjonale forvaltningsstrategier.

Utviklingen i offentlig kulturminneforvaltning har tiltatt siden årtusenskiftet, og i 2015 erklærte Riksantikvaren satsningen «Krigens kulturminner» i anledning 75-årsmarkering for

invasjonen og 70-års jubileet for frigjøringen. I kjølvannet av denne satsningen har det kommet ytterligere forskningsinnsats og fredningstiltak rundt om i landet. Noen eksempler på senere fredningsvedtak er vraket etter Blücher i Drøbaksundet (fredet 2016), av et helt fjellområde i Narvikfjellene der kamper foregikk i 1940 (fredet 2020), og av Trandumskogen i Akershus der det ble henrettet 194 mennesker under krigen (fredet 2020) (Riksantikvaren, 2020). Som en konsekvens av at materielle levninger fra krigen har havnet på den offentlige verneagendaen, har flere fylkeskommuner opprettet praksiser der slike spor vurderes ved arkeologisk registreringsarbeid i tilknytning til utbyggingsprosjekter. Nordland fylkeskommune begynte i 2016 med prosjektet *Krigsminner langs vei og bane*, registrering av fangeleirer og gravplasser langs jernbanestrekningen fra Mo til Tysfjord. I 2017 ble det utvidet til å omfatte fangeleirer, minnesmerker og gravplasser i hele fylket, *Krigsminner i Nordland* (Nordland fylkeskommune, U.å.). Byantikvaren i Oslo som stikker seg ut som kommunal aktør ved å ha gjort en omfattende innsats i å registrere og formidle okkupasjonsmaktens materielle levninger i de siste årene (Reisegg, 2016; Wilberg, 2013, 2016).

7.6 Sammenfatning

Denne historiske gjennomgangen av minnesteder over okkupasjonshistoriske erfaringer i Norge viser at norsk minnekultur og kulturminnepolitikk har gjennomgått holdningsendringer. Fra nærmest utelukkende å holde fokus på steder og minner knyttet til den nasjonale motstandskampen, har man i minnepolitikken gradvis innlemmet et stadig bredere spenn av fortellinger og minner. Stadig flere fysiske spor fra krigen har gått fra å være uinteressante til å omdefineres til kulturminner, noen også som minnesteder. Denne overgangen underbygger avhandlingens hypotese, nemlig at okkupasjonsmaktens materielle levninger i stadig økende grad innlemmes i den kollektive minnetradisjonen, et uttrykk for at minnediskursen er blitt mer kompleks (Bauerkämper et al., 2014, s. 35).

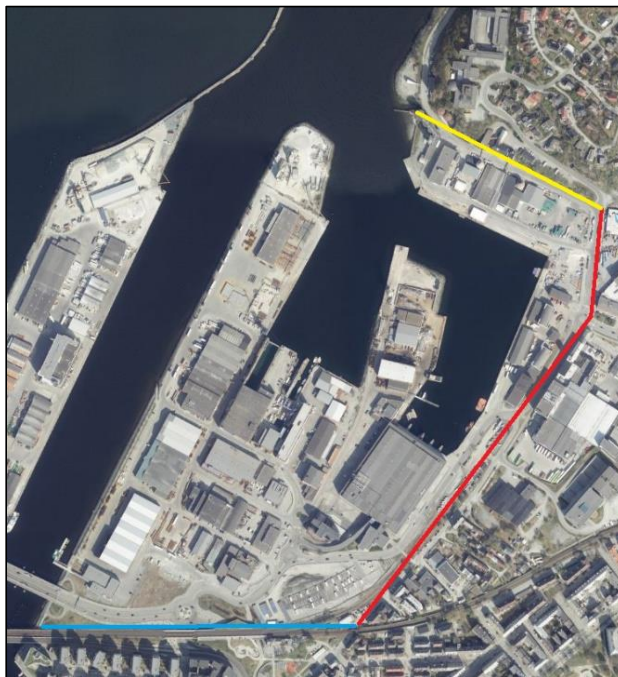
At norsk minnekultur omfavner kompleksiteten i krigserfaringene, er imidlertid ikke nødvendigvis et tegn på en mer universelt rettet minnepolitikk. Selv om den patriotiske minnekulturen ikke lenger har den samme relevans og funksjon den en gang hadde, synes det fremdeles som om offisiell minnekultur fremdeles i betydelig grad opererer innenfor nasjonale rammer fremfor tverrnasjonale. Selv om stadig nye sider ved okkupasjonshistorien fremkommer og gamle oppfatninger og idealer utfordres, legger stadig nasjonale forståelsesrammer føringer for en offentlig minnediskurs. Innlemmelse av minner og materielle spor påvirkes av etablerte kulturelle, juridiske og politiske maktstrukturer for å få plass i minnelandskapet. Det er for eksempel offentlige instanser som dikterer kulturminnepolitikk

innen nasjonale, politiske og juridiske rammeverk (Fure, 2014, s. 44). Nasjonale antikvariske embeter er utøvende aktørene i offisiell minnekultur, noe som understreker avhandlingens antagelse om at man kan se okkupasjonsmaktens materielle levningers innlemmelse i et norsk kulturminnekorpus i relasjon til at forvaltningen stadig tuftes på nasjonale idealer, dette til tross for økt samarbeid på tvers av landegrenser. Innholdet i det nasjonale rammeverket har riktignok endret seg fra å vektlegge og heroisere motstandskamp og et enhetlig nasjonalt fellesskap til å inkludere mange flere gruppers krigshistoriske erfaringer og minner.

Fordi det kan argumenteres for at nasjonale rammer fremdeles legger visse føringer for hva som blir ansett som minnesteder, og hvordan disse stedene skal presenteres, vil spor og minner etter fortiden som skal få plass i det offentlige minnelandskapet, måtte gis legitimitet ved å autoriseres. Måten dette foregår på, er beskrevet som domestisering, at det over tid er gitt plass til nye gruppers minner. Det innebærer at den nasjonale minnekulturen tar eierskap i sider ved minner og fortellinger om fortiden som ligger utenfor den offisielle versjonen av historien. I noen tilfeller tar domestiseringen form ved å tilpasse minnene den rådende orden, slik som med de sovjetiske krigsgravene. I andre tilfeller tilpasser samfunnet seg disse minnene ved å ta ansvar og eierskap i dem, for eksempel som med de norske jødernes minner. I enkelte tilfeller får minner og materielle levninger fremdeles ikke slippe til, eksemplifisert ved Wilhelm Rasmussens NS-monument på Stiklestad som fremdeles ligger begravd der det ble veltet ned i 1945. I ytterligere tilfeller beholder de grader av spenninger som av og til kommer opp til overflaten, slik som Olav Tryggvason-statuen på Torvet i Trondheim, på den ene siden et kjært og kjent monument i bybildet, på den andre siden oppført på 1920-tallet av den samme Wilhelm Rasmussen som utførte NS' anlegg på Stiklestad og dømt for landssvik etter krigen.

8 Ubåtbasen Dora på Nyhavna

Nyhavna er et havneområde i Trondheim rett øst for bysentrum. Området avgrenses i vest av Nidelvas utløp, i sør av jernbanelinjen Meråkerbanen, i øst av Strandveien og i nord av Ladehammeren. Arealet innenfor disse grensene er noe under 350 000 m². Nyhavna er i dag en industrihavn med spedisjons- og lagervirksomhet og innehar bedrifter som blant annet driver med sement og stål. Havneindustriell virksomheten har siden 1960-tallet tilført landskapet en rekke bygninger og anlegg. Det siste tiåret er det

Figur 17: Nyhavna 2019. Blå linje er Meråkerbanen, rød linje Strandveien og Gul linje Ormen Langes vei. Fra: www.norgebilder.no

bygd moderne kontorbygninger som posisjonerer seg med tanke på den ventede revitaliseringen av området. Like fullt defineres Nyhavna fremdeles i stor grad av de to store ubåtbunkerne Dora I og Dora II, samt et titalls andre bevarte bygninger fra okkupasjonstiden. En blandet arkitektur med bygg fra forskjellige epoker og med ulike funksjoner vitner om Nyhavnas historiske utvikling så vel som at stedet er i ferd med å gå inn i en ny utviklingsfase som vil pågå i de kommende tiårene.

Dette kapittelet drøfter Nyhavnas historiske og materielle utvikling og består av fire underanalyser. Først kommer en undersøkelse om Nyhavna basert på litterære kilder og skriftlige dokumenter i tiden før okkupasjonen, stedets bruk under krigsårene, og utviklingen av stedet i årene etter krigen og frem til i dag. Deretter følger en komparativ landskapsanalyse av landskapet på ulike tidspunkt, basert på fotografisk kildemateriale, kart og landskapsbefaring. Så følger en materialanalyse av utvalgte bestanddeler i okkupasjonslandskapet for å fremheve de materielle levningenes komplekse meningsinnhold. Til sist kommer en minnstedsanalyse av anlegget. Analysene vil samlet vise hvilke historiske, funksjonelle og materielle bindepunkter som finnes mellom fortid og nåtid, som vil være til hjelp for å besvare avhandlingens arbeidshypotese.

8.1 Historiefaglig analyse

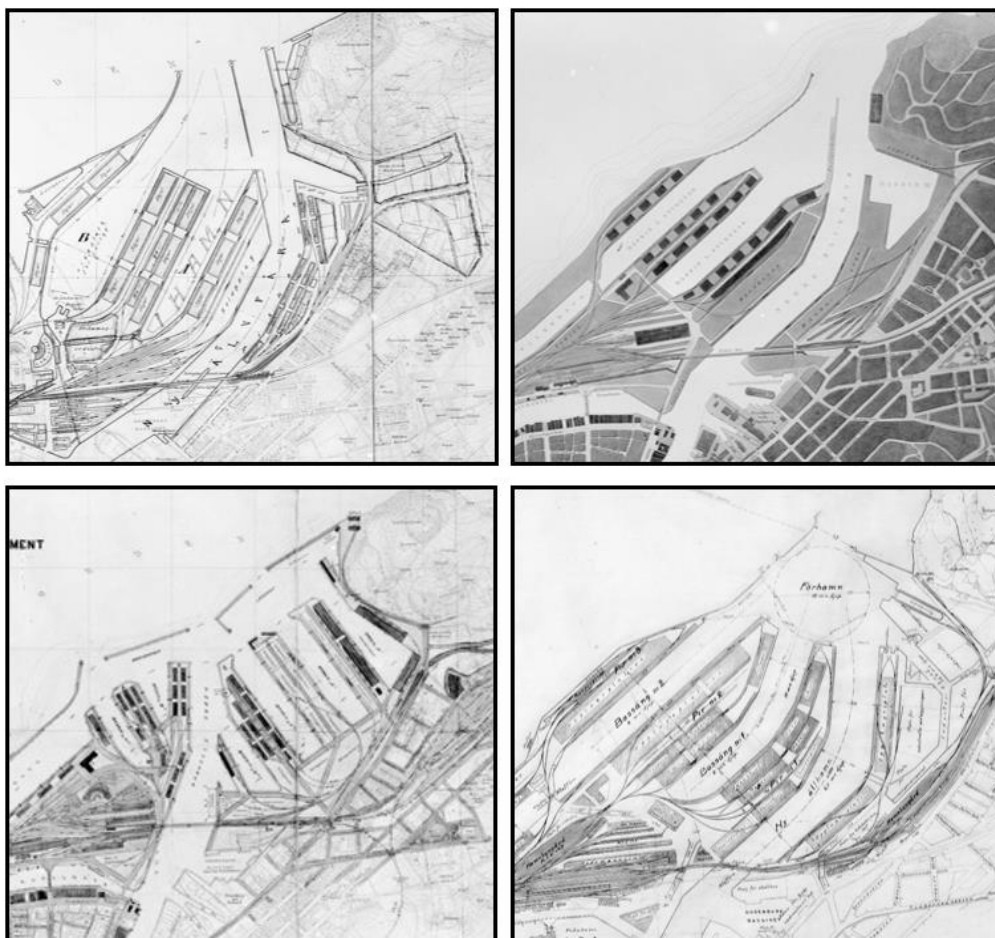
Denne underanalysen baserer seg på eksisterende litteratur, på arkivkilder og aviser. Analysen er inndelt kronologisk i tematiske perioder, der de ulike underkapitlene og periodene baserer seg på ulike bruksmønstre og hendelser. Av avhandlingens tre studieobjekter er det Dora det finnes mest litteratur om. Derfor vil denne underanalysen ha enkelte seksjoner som går i noe mer detalj enn de påfølgende analysene av Lade flyplass og Persaunet leir.

8.1.1 Nyhavna før krigen

Figur 18: Utsnitt av Stadsingeniørkontorets kart over Trondheim fra 1883. Brattøra er øya nord for sentrum, Lademo fjæra ligger til høyre i kartet.

Selv om det var med tyskernes massive innsats at Nyhavna ble til det området man kjenner i dag, var havneområdet etablert før krigen. Nyhavnas historie begynner på mange måter med jernbanens inntog i Trøndelag. Da Størenbanen stod ferdig i 1864 og Meråkerbanen i 1881, ble det klart at Trondheim trengte en havn samlokalisert med jernbanen. Stadsingeniør Dahls havneplan av 1874 skulle løse dette problemet med ett av de største byggeprosjekter i Trondheims historie, utfyllingen av Brattøra (Grankvist, 2001, s. 75). Dette er en kunstig øy rett nord for byens sentrum, der jernbane og havn ble samlet. Et sentralt trekk ved havneplanen var å føre Nidelva ut i fjorden i en kurve i nordlig retning, noe som la grunnlag for senere utfylling av fjærområdet i øst, Østhavna (også kalt Lademo fjæra), der Nyhavna ligger i dag.

Figur 19: Forslag til ny havn før første verdenskrig. Forslaget øverst til høyre vant. Fra UBITs spesialsamlinger.

Allerede etter få år var kapasiteten på den nye havnen sprengt, så i 1912 ble en ny havneplan vedtatt. Planen innebar å utvide havna østover og gjøre den til en moderne havn for masse gods. En rekke planforslag ble utviklet, der vinnerforslaget var å utvide Brattøra med tre piler pekende mot nordøst samt bygge ut Østhavna, området øst for Nidelvas utløp. Elveløpet skulle legges østover i en slynge, med utløp forbi Ladehammeren.

Østhavna var på dette tidspunktet ikke mye mer enn fjærestein og sandstrender og fikk under utbyggingen derfor navnet Nyhavna. I løpet av 1920-tallet ble Ladehammerkaia, Strandveikaia og Kullkranpiren bygd her. Arbeidet stoppet imidlertid opp i slutten av 1920-årene på grunn av økonomiske nedgangstider (Brabrand, 1994, s. 45). I 1937 ble det godkjent en ny havneplan for å gjenoppta arbeidet. Den skilte seg noe fra planen av 1912, mest ved å endre Nidelvas løp i en rett, nord-nordøstlig linje ut i fjorden, fremfor å føre den i en slynge lenger øst. Ved å føre elven rett ut ville elvesand bli skylt direkte ut i fjorden og slik redusere

Figur 20: Flyfoto av Nyhavna fra 1937 med inntegnede havneplaner fra 1912 og 1937. Man se mudring gjort med henblikk på havneplanen av 1912. Fra www.norgebilder.no, pirene inntegnet av forfatter.

oppnopning av løsmasser. Invasjonen i 1940 stoppet videre arbeid, men Kriegsmarines planer om å gjøre Trondheim til en av sine viktigste flåtebasen, skulle snart endre situasjonen.

8.1.2 Byggingen av Dora

På overflaten fremstod Nyhavna som et passende område for et marineanlegg. Det var ledig plass, det lå nært jernbanelinjen, og havneplanen av 1937 hadde lagt grunnlag for utvidelse av havna. Mudringen og kaibyggingen i 1920- og 30-årene gjorde at Kriegsmarine enkelt kunne begynne å bygge (Houen, 2001, s. 144). *Kriegsmarinewerft Drontheim* ble opprettet i august 1940 og beslagla Vinmonopolets bygning på Nyhavna som hovedkontor (Brox et al., 2015, s. 178). Denne høsten kom tanken om et reparasjonsverft i Trondheim med kapasitet på 15 ubåter, under oppsyn av det store *Germaniawerft* i Kiel (Neitzel, 1991, s. 191). Anlegget skulle også reparere overflateskip. Planleggingen begynte i årsskiftet 1940/1941, og grunnarbeidet tok til i slutten av april 1941. Etter vel to år stod Dora I ferdig 20. juli 1943 og ble hjemmehavn for den 13. *Unterseebootflotille* under ledelse av Fregattenkapitän Rolf Rüggeberg (Knudsen, 2006, s. 353). Dora II ble påbegynt våren 1942, men var fremdeles under arbeid ved krigens slutt.

Navnet Dora kommer fra en tysk militærtradisjon der baser og batterier ofte fikk navn etter stedsnavnets forbokstav. Tyskerne germaniserte Trondheim til *Drontheim*, og basen ble derfor kalt *Dora*. Dora var koden for bokstaven D i det tyske fonetiske alfabetet. Også for ubåtbasene *Bruno* i Bergen og *Martha* i Marseilles gjenspeiler navnene fonetiske koder. De øvrige ubåtbasene navnga ikke basene etter den fonetiske koden, men fortsatt etter stedsnavnets forbokstav. Ubåtbunkerne *Kilian* og *Konrad* lå i Kiel, *Hornisse* lå på landtungen Kap Horn i Bremen, *Valentin* også i Bremen i bydelen Vegesack, *Fink* i bydelen Finkenwerder i Hamburg og *Keroman* på halvøya Presque'île de Keroman i den franske byen Lorient. Denne

navnepraksisen var også vanlig for OTs rapporteringsnavn på store kystbatterier, som *Otto* på Ørlandet, *Felix* på Fjell, *Theo* på Trondenes og *Erich* på Engøløy (her senere batteri *Dietl*).

Krigens gang var styrende for aktiviteten på Dora. Et hovedmotiv for invasjonen av Norge var behovet for havner. Okkupasjonen av Frankrike gav imidlertid tyskerne store baser langs Atlanterhavskysten, noe som reduserte betydningen av ubåthavner i Norge. I 1941 fikk Norge fornyet viktighet. For det første fordi invasjonen av England ble utsatt på ubestemt tid, og ubåtblokade ble den primære tyske strategien i kampen mot de allierte. For det andre fordi invasjonen av Sovjetunionen sommeren 1941 åpnet for tyske ubåtangrep fra Norge på de livsviktige Atlanterhavskonvoiene som gikk fra USA og Storbritannia til sovjetiske havner i Arkhangelsk og Murmansk. Planleggingen av Dora fra starten på 1941 kan dermed trolig sees i sammenheng med invasjonen av Sovjet. En mindre kjent oppdragsvirksomhet for ubåtene var meteorologiske oppdrag (Knudsen, 2006, s. 143). Værdata ble samlet inn over hele Nord-Atlanteren og Nordishavet og sendt til bunkeren *Nordblitz* på Charlottenlund rett øst for Trondheim, som samlet informasjonen og sendte den videre til Berlin (Brox et al., 2015, s. 12).

Ordren om å bygge Dora kom antagelig fra Hitler rundt årsskifte 1940–1941 (Neitzel, 1991, s. 121). Kriegsmarine var byggherre, mens Organisation Todt fikk som sitt første prosjekt i Norge ansvar for å prosjektere byggingen, dette før organisasjonen formelt var opprettet i landet. Selve byggearbeidet stod det bayerske firmaet *Sager & Woerner* for å organisere. Det krevdes en enorm arbeidsinnsats for å gjennomføre et prosjekt av en slik størrelse i Trondheim, en liten by med beskjeden sementindustri. Materialer, utstyr og arbeidere måtte i stor grad skaffes til veie utenfra, så underentreprenører og fagfolk ble hentet fra kontinentet. Omfanget av prosjektet gjorde at OT vurderte behovet for arbeidere til 8100 mann, men antallet oversteg sjeldent halvparten av dette. Manglende arbeidskraft ble et permanent problem og medvirket til at prosjektet ble forsinket (Hatlehol, 2015, s. 95). En oversikt over utenlandske arbeidere fra Einsatzgruppe Wiking ved Oberbauleitung Drontheim (OBL) datert 25.9.1944, gir et bilde av arbeidsstokkens flernasjonale bakgrunn.⁶⁸ Av 3562 oppgitte arbeiderne er det registrert 13 forskjellige nasjonaliteter (uten tyskere) i tillegg til fem personer som «sonstige Ausländer».⁶⁹

Det ble benyttet tvangsarbeidere og krigsfanger i arbeidet, særlig under byggingen av Dora II. Overlevende krigsfanger har fortalt om fangevoktere som utøvet trusler og vold og om arbeidsulykker på grunn av usikrede arbeidsomgivelser og glatte forskalinger (Melien, 2003, s. 151). Kirkhusmo skriver at mange arbeidere omkom av sult, kulde og mishandling

⁶⁸ RAFA-2188, OT2, Hh-0010, Arbeidskraftoversikt etter nasjonalitet, datert 25.9.1944.

⁶⁹ Nederlendere, belgiere, franskmenn, italienerne, dansker, nordmenn, *baltere*, *russere/ukrainere*, polakker, *Protektoratangehörige* (fra Tsjekkia), rumenere, bulgarere, kroater og *sonstige Ausländer*.

(Kirkhusmo, 1997, s. 255). Bruken av tvangsarbeidere og krigsfanger har gitt byen en av sine mest kjente krigsmyter, nemlig at det skal ligge menneskelige levninger av fanger i betongveggene på Dora. At fanger døde i ulykker og av og til ble henrettet mens de arbeidet på anlegg i Trondheim og omegn, attesteres av sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsgraver i byen. At det bokstavelig talt ligger lik i veggene, er imidlertid lite sannsynlig fordi en menneskekropp, selv om den er innkapslet i betong, vil råtne. Dette vil skape hulrom, og med det svakheter i strukturen, noe som overhodet ikke var ønsket.

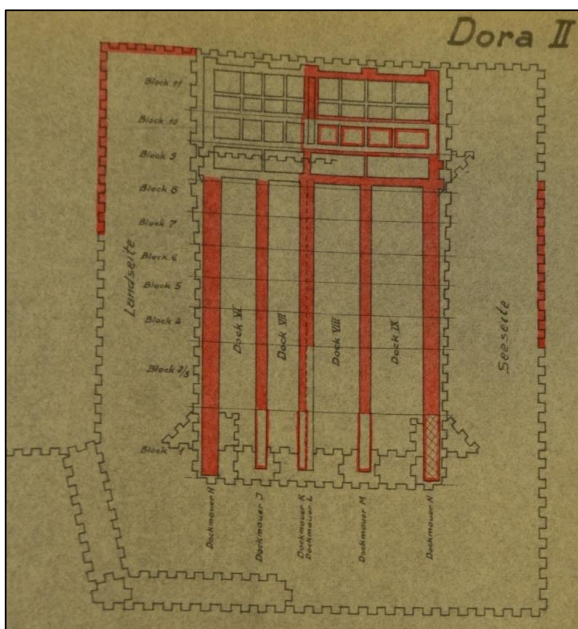
I tilknytning til arbeidet måtte en infrastruktur bygges opp. På Hell ved Værnes ble det bygd en havn for å ta imot metallspunt og ståldragere på opptil 30 tonn som kom på lektere fra Tyskland. Hommelvik havn ble oppgradert med betongkaier og en 30 meter høy kran. På Tautra, Melhus og i Orkanger ble det anlagt grus- og sandtak til betong. Den lokale naturgrusen var imidlertid dårlig egnet for betongblandingen, så det ble på de to sistnevnte stedene bygd anlegg for å knuse, sortere og vaske massene. For å forbedre sementblandingen ytterligere ble det i Trolla, noen kilometer vest for byen, anlagt et brudd for å utvinne stein til blandingen. Systemet ble knyttet sammen med over 100 000 m² nyanlagt vei, samt 30 000 meter med smal- og normalsporet jernbane for å transportere masser til og rundt om på byggeplassen. Den elektriske infrastrukturen på Nyhavna ble også utbedret med ti nye trafostasjoner, 16 000 meter sterkstrømkabel og 51 000 meter svakstrømkabel (Neitzel, 1991, s. 123).

Byggearbeidet begynte med at store stålsant ble slått ned for å ramme inn en byggegrop i en fangdam. Fordi Dora I lå delvis ut i fjorden, oppstod problemer med vanntilsig som førte til stadige leirras. Dessuten traff man aldri på grunnfjell, men kun leire- og siltlag som måtte tørkes ut før man kunne begynne å støpe. Løsningen ble elektroosmose, en relativt ny teknikk der katodebrønner ble boret 20 meter ned i grunnen og påsatt elektrisk spenning som trakk til seg grunnvannet. Slik kunne 10 000 liter vann pumpes opp daglig (Sivertsen, 2001, s. 118). Nok et problem oppstod da grunnvann og regn skylte salt ut av leirmassene, noe som gjorde den marine leiren kvikk. Et tiltak var å salte grunnen, enten gjort ved å presse saltstaver ned i bakken eller rett og slett ved å helle store mengder salt på bakken.⁷⁰ At konstruksjonen ikke kunne forankres i grunnfjell, førte til at man i praksis måtte støpe sitt eget fjell ved å øke tykkelsen og bredden på banketten, betongsålen i bunnen av konstruksjonen. Det bidro til at Dora I ble forsinket med ett år. Opprinnelig planlagt ferdig i september 1942, ble den først overdratt til Kriegsmarine i juli 1943 (Neitzel, 1991, s. 126).

⁷⁰ Fremdeles gjøres dette ved generøs salting vinterstid (pers. med. Svein Carstens; Grini, 2015, s. 58).

Materialtilgang var et stort problem. En rapport fra lederen av OBL Drontheim i 1943 forteller om de store vanskene. Det påpekes kronisk mangel på arbeidskraft, at det alltid manglet materialer og utstyr, og at infrastrukturen i regionen ikke var god nok for å ta imot byggematerialer. Det meste måtte sendes på lektere fra Tyskland, noe som tok 4–16 uker fra bestillingen var gjort, og man anså seg heldig om hele lasten kom frem på grunn av den farefulle ferden som alltid var truet av allierte fly og ubåter.⁷¹

Byggingen av Dora II fulgte samme mønster som Dora I. Her var grunnforholdene om mulig enda verre fordi den ble anlagt enda lenger ut i fjorden. Byggingen begynte våren 1942 da en dobbel fangdam av stålspant ble slått ned for å holde vannet på avstand og for å stabilisere leirveggene (Brabrand, 1994, s. 47). Geologiske, forsyningsmessige og klimatiske forhold forsinket byggingen. I en «Arbeitsbericht» fra OT juni 1944 rapporteres det om det vanskelige arbeidet, blant annet om at de lokale værforholdene påvirket støpeshastigheten negativt.⁷² Arbeidet ble så forsinket at bunkeren kun var 2/3 ferdig ved krigens slutt.

Figur 21: En illustrasjon av støpeprosessen, her ved Dora II i juni 1944. De røde områdene er ferdigstøpt. Meanderrammene er spuntvegger.

Det forelå planer om en tredje ubåtbunker i Leangenbukta, Dora III, et par kilometer øst for Dora I og II. Forholdene her var bedre enn på Nyhavna fordi en bunker kunne forankres i grunnfjell. Grunnundersøkelser ble utført, men det ble snart klart at byggingen av Dora I og II kom til å kreve alle ressurser. Storadmiral Raeder bestemte derfor på sensommeren 1942 at den tredje bunkeren skulle skrinlegges (Neitzel, 1991, s. 129). Flyfoto av Leangenbukta i 1947 viser at det er gjort inngrep i bunnsedimentene som ikke er synlige på flyfoto fra 1937. Dette kan være spor etter mudringsarbeid gjort i forbindelse med Dora III (Grini, 2015, s. 61).

⁷¹ Rapporten av Fritz Altinger er gjengitt i Neitzel (1991, s. 121–124).

⁷² RAFA, OT2, Hh-0130, *Arbeitsbericht der Einsatzgruppe Wiking, Juni 1944*, datert 31.7.1944.

Figur 22: Leangenbukta henholdsvis i 1937, 1947, og 2019. Mellom 1937 og 1947 er det fjernet bunnmasser, noe som fremdeles vises den dag i dag. Fra www.norgebilder.no

Ubåtvåpenet var lenge den største trusselen mot de allierte, men i 1943 vippet slaget i Atlanterhavet over i vestmaktens favør. Dette fikk konsekvenser for de tyske planene om å etablere et skipsverft ved Trondheim, fordi Kriegsmarine på dette tidspunktet ikke lenger så noen fremtid for å bygge slagskip ved Trondheimsfjorden. Ifølge Holmen er det antageligvis i denne forbindelse *Kriegsmarinewerft Drontheim* ble reorganisert til *Kriegsmarinearsenal Drontheim* i 1943. Et *Werft* var en base med kapasitet til å bygge skip, mens et *Arsenal* ikke bygde nye skip, men vedlikeholdt og utrustet fartøyer (Holmen, 2021, s. 79–80). Dette fikk neppe større betydning for driften av Dora, men navneskiftet indikerer endring i strategi. Etter D-dagen 6. juni 1944 skulle riktignok både Dora i Trondheim og Bruno i Bergen igjen få økt betydning. Ubåtbasene i Frankrike måtte rømmes, og ubåtene seilte til havner i Tyskland, Østersjøen og i Norge. Antallet ubåter som kom nordover, sprengte kapasiteten på Dora, en situasjon som vedvarte til krigens slutt (Neitzel, 1991, s. 192).

8.1.3 Bombeangrepet

Noen dager etter den offisielle åpningen av Dora I, 20. juli 1943, angrep amerikanske fly Nyhavna i det eneste store bombeangrepet mot Trondheim under krigen. 24. juli 1943 kom 41 B-17 bombefly med ubåtbasen som bombemål. Angrepet var koordinert med deriblant Bruno i Bergen og aluminiumsanlegget på Herøya i Porsgrunn. Datidens bombefly var lite treffsikre, og enkelte bomber falt inntil 3–4 km lenger sørøst, på Bromstad og Charlottenlund. 8 norske sivilister ble drept sammen med 31 tyskere, av dem 12 sivile (Skjæran, 1986, s. 151–154). Presisjonen ble ytterligere redusert av at tyskerne tåkela store deler av byen. Hundrevis av store fat med klorsulfonsyre var plassert rundt i byen samt på båter på fjorden. Når disse ble åpnet, reagerte stoffet med oksygen og skapte en tett, sur tåke (Skjæran, 1986, s. 186).

Dora I og Dora II ble ikke truffet av bomber, men Ladehammerkaia og Gassverket fikk hard medfart. Verkets skaderapport til Politidepartementet forteller om 16 treffere, at de fleste

Figur 23: Oversikt over bombenedslag på Kriegsmarines område på Nyhavna. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).

bygningene ble helt eller delvis ødelagt, og at hovedgassledningen til byen ble brutt.⁷³ Norsk Staaltaugfabrikk rett i nærheten led samme skjebne. Deres skaderapport henstilt til den lokale *Wehrwirtschaftsoffizier* viser til ødeleggelser av bygningsmasse, telefonkabler og vannledninger til en verdi av 75 000 kr.⁷⁴

En oversikt over bombenedslag utarbeidet under krigen markerer hvor bombene traff. Minst 70 bomber falt på verftets område. Det vises godt at Ladehammerkaia sammen med gassverket fikk den hardeste medfarten. Den store gassklokka for oppbevaring av gass gikk i luften. Bombene var for små til å kunne gjøre alvorlig skade på bunkerne, så ut ifra hvor bombetreffene samlet seg, reflekterer de trolig en plan om å ødelegge havnelandskapet. En britisk etterretningsrapport fra november 1944 forteller at norske agenter i lang tid hadde hevdet at et bombeangrep kunne ødelegge havna på grunn av utglidning av grunnmasser som ville oppstå med rystelsene i grunnen.⁷⁵ Det er dermed ikke usannsynlig at angrepets tilsynelatende fokus på Ladehammeren og Ladedalen kan ha vært et forsøk på å få leirmasser til å gli ut, for slik å sette hele havna ute av spill. Massene holdt seg stabile under angrepet, men året etter, i 1944, gikk et leirras i Ladedalen som tok med seg hus og veier. Tyske geologer konkluderte

⁷³ UBIT, A-0019, F-0009, *Foreløpig rapport angående skade på Tr. heim gassverk*, datert 28.7.1943.

⁷⁴ UBIT, A-0019, F-0009, *Brev fra Norsk Staaltaugsfab. til Wehrwirtschaftsoffizier*, datert 28.7.1943.

⁷⁵ RTK, boks 55, mappe 250, *The U-Boat Shelters at Trondheim*, datert november 1944.

med at det var bombenedslagene som hadde forårsaket raset. Norges geologiske undersøkelses (NGU) egne granskninger både under og etter krigen så derimot ikke noen direkte sammenheng mellom bombeangrepet og leirraset. De la heller til grunn naturlige årsaker kombinert med noe tysk anleggsarbeid gjort i området (Holmsen, 1945). Selv om rasområdet etter krigen ble fylt opp og med tiden bebygget, er raskanten fremdeles synlig. At Lade allé er forblitt en sidevei uten større trafikk, er trolig fordi den går rett over rasområdet og i mange år lå som en blindvei.

Et mye større bombeangrep med 171 tunge bombefly var planlagt av britene i november 1944. De slapp nesten tre tonn med lysbomber og markeringslys over byen, men angrepet ble avblåst på grunn av dårlig vær, tett skydekke og effektiv røyklegging. Blindbombing av en norsk by var utillatelig, og flyene returnerte til England (Skjæran, 1986, s. 162). Dette var sannsynligvis heldig for Trondheim by som stort sett bestod av trehus. Branner forårsaket av angrepet kunne ha rasert store deler av byen (Sivertsen, 2001, s. 121).

8.1.4 Overtagelsen

Ved krigsslutt stod anlegget uferdig. Selv om Dora I hadde vært operativ siden sommeren 1943 pågikk det fortsatt installasjonsarbeid våren 1945 (Moe, 1995, s. 12–14). Dora II var, på tross av den voldsomme forseringen av arbeidene, bare 65 % ferdig med henblikk på at 158 497 m³ av den kalkulerte totalmengden med 229 000 m³ betong var brukt (Neitzel, 1991, s. 127).

Tyskerne hadde forberedt å sprengre havneområdene i Trondheim i tilfelle en alliert invasjon. På Nyhavna var det lagt ned sprengstoff under kaiene, i tillegg til eksplosiver på lektere og utrangerte båter som lå i havna. Alle broer og oljetanker var også minert. Konsekvensene av sprengning hadde man sett i franske havnebyer som Marseille og Cherbourg, der det tok mange måneder å få havneanleggene tilbake i noenlunde brukbar stand. Situasjonen ble sett på som så kritisk av de allierte, at de i månedene før krigens slutt hadde iverksatt operasjon «Polar Bear». Norske offiserer var sendt til Norge som sammen med motstandsbevegelsen skulle ha oppsyn med havner, broer og andre viktige anlegg for å forhindre ødeleggelse. Den tyske sabotasjeplanen inntraff aldri, men soldater fra Polar Bear holdt vakt forskjellige steder ved Trondheim havn 9. mai (Støren, Gaustad & Gustumoen, 1998, s. 8–10). Adresseavisen rapporterte i slutten av mai 1945 at det over hele Nyhavna, Brattøra og Trondheim Mekaniske Værksted var lagt miner, «minst en under hver kai».⁷⁶ Også i Dora I og Dora II var det boret minekamre (Samstad, 1988, s. 22). Å rydde havna for miner ble gjort av tyske krigsfanger som drev opprydningsarbeid på Dora til godt inn i 1946, der de fjernet miner og blindgjengere samt piggråd og ammunisjon (Brabrand, 1994, s. 49).

⁷⁶ Adresseavisen 26. mai 1945: 3

Selv om Tysklands militære tap mot slutten av krigen kun hadde vært et spørsmål om tid, kom freden tilsynelatende brått på aktiviteten på Dora. Hundrevis av arbeidere fra mange land, herunder en mengde norske arbeidere, stod nå uten arbeid. Iallfall 800 sovjetiske tvangsarbeidere befant seg i byen ved krigsslutt, og mange av disse jobbet på Dora (Soleim, 2009, s. 145). Krigsfanger og tvangsarbeidere måtte avvente en uklar situasjon. Tysk personell ble på sin side internert i sine militærleirer, kalt «reservater».

Det norske undervannsbåtvåpenet hadde under krigen fått ubåter av britene. I juli 1945 kom disse til Norge. De ankom først Bruno i Bergen, men ble raskt sendt til Trondheim fordi Bruno skulle brukes som base av tyske mannskaper som av de allierte var satt til å rydde norskekysten for sjøminer. Det var på sommeren i 1945 ennå ikke avgjort at Dora skulle bli en permanent base for den norske marinen, men den ble allikevel benyttet fordi den var den eneste ledige og operative ubåthavnen i landet (Larsen, 1984, s. 97–101).

Aktiviteten på Dora i månedene etter krigen var illustrerende for den uorden som rådde i frigjøringsåret. Her møttes tyske, norske og allierte soldater, selskaper fra Tyskland, Norge og det øvrige Europa, arbeidere fra et dusin land og en mengde utstyr og materiale. Avisene kunne rapporterte om uro og slagsmål på grunn av arbeidere som ikke fikk utbetalt lønn,⁷⁷ et dødsfall,⁷⁸ «tysktøser» som oppholdt seg ulovlig med tyskere,⁷⁹ og rasjoneringsvindlere som solgte tobakk til utenlandske arbeidere mot «fyrstelig betaling».⁸⁰ Over 20 tyverier ved Dora ble også rapportert i Adresseavisen og Arbeider-Avisen fra frigjøringen frem til 1946, fra små saker som brennevin⁸¹ og skrivemaskiner⁸² til et tyveri av ikke mindre enn 15 elektromotorer.⁸³ Arbeider-Avisen skrev 2. april 1946 at «[s]å iherdig som tyvene huserer der inne [sic] er det vel bare snart ubåtbunkerer tilbake».⁸⁴

Selv om det var tidvis uryddige forhold på Nyhavna, vises det i Trondheimsavisene stor interesse for marinebasen fra forskjellige hold. For det første var anlegget svært interessant for både norske og allierte militære. Britiske offiserer ble omvist av norske kollegaer på Dora sommeren 1945, der general Oscar Strugstad uttalte at ubåtbunkerer «blir av stor verdi for det norske forsvaret».⁸⁵ Sågar kronprins Olav og kong Haakon ble vist rundt på anlegget på sine

⁷⁷ Adresseavisen 27. juni 1945: 3

⁷⁸ Arbeider-Avisen 21. januar 1946: 1

⁷⁹ Adresseavisen 16. juni 1945: 3

⁸⁰ Arbeider-Avisa 20. juni 1946: 8

⁸¹ Adresseavisen 28. desember 1945: 3

⁸² Adresseavisen 17. september 1945: 3

⁸³ Adresseavisen 27. september 1945: 3

⁸⁴ Arbeider-Avisen 2. april 1946: 3

⁸⁵ Adresseavisen 26. juni 1945: 1

respektive Trondheimsbesøk fredssommeren, der kongen ifølge Adresseavisen skal ha vært «meget interessert i anlegget».⁸⁶ Sivile fattet også interesse for Dora, både lokale og tilreisende. I oktober 1945 kom 307 svensker på helgeutflukt fra Østersund, som før de skulle på omvisning i domkirken, hadde første stoppested på Lademoen for å ta ubåtbasen i nærmere øyensyn.⁸⁷ Våren 1946 var direktøren for nyhetsbyrået Reuters i Trondheim på dagsbesøk fra Oslo. Han ble etter å ha blitt vist Nidarosdomen, tatt med på Nyhavna for å se på ubåtbunkerne.⁸⁸ Avisene meldte om mange tilfeller der utenlandske turister og besøkende i byen fikk omvisning på Dora i tillegg til de eldre historiske stedene i byen som Nidarosdomen, Munkholmen og Kristiansten festning. Avisa Nidaros konstaterte at «Nyhavna er blitt turistattraksjon».⁸⁹

Doras popularitet ble et problem for de militære styresmaktens sikring av anlegget. Adresseavisen skrev 25. juli 1947 under overskriften «Sight-seeing-turer med utlendinger til de norske militæranlegg i Nyhavna», at det var et problem at nordmenn i følge med utlendinger befarte anlegget både fra sjøen og til lands mens «kameraene har klikket flittig». Videre beskrives det at Dora nærmest har blitt å sammenligne som et slags museum som vises frem med «patriotisk stolthet». Det understrekes til slutt at dette ikke kunne fortsette fordi Nyhavna var forsvarseiendom og strengt forbudt for sivile og utlendinger: «Hvis ikke nå folk holder nysgjerrigheten i tømme, kan det komme til å smelle en dag!»⁹⁰

I noen år var Dora kanskje byens største turistattraksjon. At lokalbefolkningen ønsket å vise Dora frem, vitner om at det umiddelbare forholdet til okkupasjonsmaktens materielle levninger var sammensatt. Nysgjerrighet var ofte større enn tilbakeholdenhet eller aversjon. I fem år hadde lokalbefolkningen blitt holdt utenfor området mens de så stor anleggsaktivitet og ubåter som seilte ut og inn. Nå fikk de endelig mulighet til selv å betrakte anlegget. Man kan faktisk ane en slags stolthet over at Nyhavna lå akkurat i Trondheim, der anleggets størrelse og fremtoning gjorde det til en severdighet. Ut ifra avisene virker det som om interessen for Dora var sterkest i de to-tre første årene etter freden. En avtagende interesse kan ha noe å gjøre med at Dora ble formalisert som norsk orlogshavn. I praksis ble Dora en norsk bastion i det nye fiendebildet som etablerte seg mellom øst og vest, og nysgjerrighet og emosjoner knyttet til okkupasjonshistorien kom i annen rekke etter militære behov.

Det var også økonomisk interesse for havneanlegget. Professor Inge M. Lyse fra NTH illustrerte denne interessen i en kommentar i Adresseavisen 22. oktober 1945, der han påpekte

⁸⁶ Adresseavisen 27. august 1945: 1

⁸⁷ Adresseavisen 15. oktober 1945: 6

⁸⁸ Arbeider-Avisa 23. mai 1946: 1

⁸⁹ Nidaros 25. juli 1947: 3

⁹⁰ Adresseavisen 25. juli 1947: 1

at Nyhavna kunne være av stor nytte for sivile formål, og at tyskernes utbygging av infrastruktur og havneanlegg kunne bidra til å gjenreise næringslivet.⁹¹ Dette var prekärt, særlig med tanke på havnedrift. Den sivile havna hadde ligget brakk under hele krigen, og havneanleggene som i stor grad bestod av trekaier hadde etter fem år et stort etterslep på vedlikehold. Nyhavna, som var den mest moderne delen av havna, var på sin side innrettet for militære formål. Selv om Trondheim havn var i en kritisk situasjon, ble Dora vektlagt for sin militære infrastruktur og for det meste overlatt til Marinen. Derfor begynte kommunen å bygge en ny havn i Ila. Sement og armeringsjern etterlatt på Dora ble brukt til dette i årene 1946–48, da store betongsenkekasser ble støpt inne i dokkene på Dora II, slept til Ila, og senket som fundamenter til den nye havnen (Brabrand, 1994, s. 62).

8.1.5 Sprengningsplaner

Hva som skulle skje med Dora ble ikke bare diskutert i Norge, men også i London. For Storbritannia hadde tyske ubåter vært den største eksistensielle trusselen under hele krigen. En betydelig del av de alliertes massive bombekampanjer var på grunn av dette direkte innrettet mot ødeleggelsen av ubåtbasene, noe Trondheim og Bergen fikk oppleve. Selv med krigens slutt og Tysklands kapitulasjon fortsatte London å se dem som mulige trusler som kunne tas i bruk av en ny rival, være seg i form av tysk revansjisme eller en kommunistisk fiende. Britene gikk dermed inn for at tyske anlegg langs Atlanterhavskysten måtte ødelegges (Larsen, 1984, s. 7–8). For mange nordmenn var dette upopulært; i Bergen ble det oppstuss i lokalsamfunnet når sprengningen av Bruno ble et faktum (Smith, 1999, s. 17–18). For Dora var situasjonen noe annerledes. Der Bruno ble tatt midlertidig i bruk av tyske fartøyer som skulle rydde opp sjøminer, hadde Undervannsbåtvåpenet etablert seg på Dora (Larsen, 1984, s. 102). Resultatet ble et kompromiss. Bruno skulle halveres fra seks til tre dokker, mens Dora I skulle forbli ubåtbase, mot at en nød-demolering kunne utføres på 24 timer, for eksempel ved en sovjetisk invasjon. Dora II skulle rives (Larsen, 1984, s. 192–194).

Dora II stod uferdig, og Marinen hadde liten interesse av å overta fordi den fremdeles var en byggeplass. Etersom den ikke var fullført, var den ifølge Marinen ikke overtatt av Kriegsmarine på noe tidspunkt. Derfor var det i praksis det tyske byggefirmaet Sager & Woerner som hadde vært eier, og Dora II falt følgelig under Direktoratet for fiendtlig eiendoms ansvar (Brabrand, 1994, s. 51–52). Trondheim kommune ytret tidlig stor interesse for bunkeren, både fordi de hadde eid Nyhavna før krigen, og fordi det lå igjen store mengder bygningsmateriale og verktøy. Ifølge havneingeniør Tord Brabrand ønsket Havnevesenet å rive

⁹¹ Adresseavisen 22. oktober 1945: 2

den delen av bunkeren som stod over bakken, fordi det på innsiden var mørkt, rått og uten fullførte indre installasjoner. Så da britene også fremmet ønske om at Dora II skulle sprenges, ble det utarbeidet rivningsplaner. Det var havnevesenet selv som skulle stå for arbeidet, delvis finansiert av Direktoratet for fiendtlig eiendom (Brabrand, 1994, s. 56).

Resultatet av sprengningsarbeidet i 1947 og 1948 kan sees i dag. Store deler av de sørøstlige veggene er borte, og betongen ble brukt til å fylle opp dokk 3 (Brabrand, 1994, s. 56). Langs den nordvestlige veggen er kun den øverste delen av veggen sprengt vekk, og det ser ut som om rivningsarbeidet er uferdig. De ustabile grunnforholdene på Nyhavna var godt kjent. Mengdene med sprengstoff som måtte til for å sprengte vekk ytterveggene førte til bekymringer om undergrunnens stabilitet. Leirraset i Ladedalen i 1944 var et eksempel på hva som kunne skje. Ingeniører som hadde jobbet med oppføringen av Dora, blant annet professor Leo Cassagrande, arkitekten bak det kompliserte uttørringsarbeidet av undergrunnen, advarte at hele Trondheim havn i verste fall kunne skli ut i fjorden (Neitzel, 1991, s. 126).

Havneingeniør Brabrand har hevdet at sprengningen ikke først og fremst stoppet på grunn av rasfare, men på grunn av store økonomiske kostnader (Brabrand, 1994, s. 59). Uansett årsak så gav stansen i sprengningsarbeidet Dora II preg av en ruin, noe som trolig har begrenset Dora IIs senere bruksverdi. Sprengningen har også etterlatt fortellinger i lokal folklore. Mengden sprengstoff som ble brukt, skal ha ført til at alle vinduene i bydelen ble knust av trykkbølgene. Om det stemmer eller ikke, så hentyder det i alle fall til at Dora oppfattes som noe fremmed og påtvunget, men noe monumentalt og solid.

8.1.6 Sjøforsvarets eie og uttrede

Dora assosieres med tysk okkupasjon og tyske ubåter. Dette har skygget for at det norske sjøforsvaret eide Dora mye lenger enn Kriegsmarine, fra slutten på 1945 og frem til 1961. Faktum var at det ved freden lå en fullt utviklet infrastruktur for ubåtvåpen som kunne overtas, inkludert kaserner på Persaunet leir. Dermed overtok Marinen Dora I og Strandveikaia, mens kommunen gjennom havnevesenet overtok det øvrige havnelandskapet (Aasved, 2001).

Enkelte av de tyske ubåtene ved Nyhavna fortsatte i tjeneste etter krigen. I 1945 lå nesten halvparten av det gjenværende tyske ubåtvåpenet i Norge, over 70 ubåter, hvorav noen i Trondheim (Knudsen, 2006, s. 197, 199). De fleste ble på forsommeren samlet av britene og senket nord for Irland i den såkalte *Operation Deadlight*. Tre ubåter overlevde, mye på grunn av norsk uvilje mot å gi dem fra seg. I alle fall en av disse lå på Dora ved krigens slutt. Etter hvert kunne Marinen ta dem i bruk, og etter oppgradering inngikk de i UVB-våpenet fra 1952 til 1964, som KNM Kaura, KMN Kinn og KNM Kya (Sivertsen, 2016, s. 118).

Allerede få år etter at UVB-våpenet opprettet en base på Nyhavna, gjorde en rekke forhold det ønskelig å flytte driften fra byen. Dora I var alt for stor for norske behov, noe som følte på Marinens driftsbudsjett. At Dora stod på leire og silt, var ugunstig med tanke på eventuelle bombeangrep (Larsen, 1984, s. 207). Oppstykkningen av administrasjonen mellom Nyhavna og Persaunet ble også ansett som uheldig. Dessuten skulle utviklingen av forsvarsorganisasjonen legge føringer for bruken av anlegget. Etter at Norge ble medlem i NATO i 1949, ble Hæren og Luftforsvaret prioriterte forsvarsgrener. Fra politisk hold ble det fremmet at allierte land ville sørge for sjøveis invasjonforsvar, og det norske sjøforsvaret ble dermed nedprioritert og sentralisert. Med bygging av Haakonsvern som ny marinekommando utdanket Bergen både Trondheim og Horten som flåtehavner (Marinemuseet, 2014, s. 30, 34). I 1954 seilte så hele ubåtvåpenet fra Dora til Bruno i Bergen (Rønneberg, 1959, s. 116). Forsvaret averterte Dora I til salg, og i 1961 ble den solgt til Olrachs Maskiner A/S og Østlandske Ingeniør- og Entreprenørforretning A/S for 255 000 kroner (Aasved, 2001, s. 132).

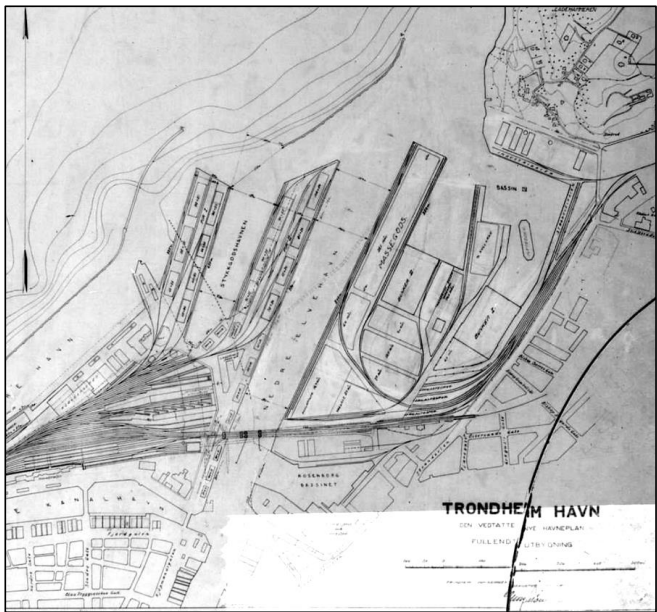
8.1.7 Sivil bruk av Nyhavna

Havneplanen av 1937 hadde forespeilet Nyhavna som en sivil havn for massegoods. Etter krigen måtte havnevesenet revurdere Nyhavnas rolle. I et intervju i Arbeideravisa 31. mai 1945 hevdet daværende havneingeniør Georg Møen at tyskernes utbygging kunne innpasses kommunens havneplaner.⁹² Med krigen litt mer på avstand, ble bruken av Nyhavna allikevel annerledes enn tiltenkt. Møens utsagn kan nok sees i forbindelse med at han hadde vært havneingeniør under krigen og gjort en stor innsats for å få anlegget tilpasset de kommunale planene. I realiteten tok imidlertid bunkerne opp så mye plass at arkitekten Sverre Pedersen påpekte at Nyhavna gikk tapt som handelshavn for massegoods (Pedersen, 1957, s. 308). Det fikk konsekvenser for hele Trondheim havn. Der man i mellomkrigstiden hadde ønsket å utvide havna i øst på Nyhavna, måtte man nå finne en annen plass. En ny havn ble derfor påbegynt i vest, i Ila.

I 1948 ble det vedtatt en ny havneplan for Nyhavna som forsøkte å bøte på okkupantenes bruk. Den var strukturert lik havneplanen av 1937, men innlemmet de nye strukturene. Hovedsakelig dreide det seg om å fullføre Transittpiren som tyskerne ikke hadde ferdigstilt. Plasseringen av Dora I hadde på sett og vis tatt hensyn til den eksisterende planen. Dora II hadde imidlertid blitt anlagt hvor et nytt havnebasseng hadde vært planlagt, noe den nye havneplanen forsøkte å tilpasse. Planen av 1948 la en kvartalsmessig inndeling til grunn, med kvartaler på rekke fra nord til sør. Jernbanenettet skulle utvides med en jernbaneslynge med nye skinner ut på hver pir samt sidespor og ramper. Disse forble i bruk til 1990-tallet.

⁹² Arbeider-Avisen 31. mai 1945: 1

Den kommunale havneplanen synes å anlegge et annet fremtidsprospekt enn Marinens eierskap av Dora I tilsa. Det ser ut til at planen var å rive bygningene langs Strandveikaia for å legge jernbanespor, noe som aldri ble noe av da MKT eide disse. Det er slik et eksempel på en tid hvor forsvarspolitik hadde tyngre relevans enn i dag, i og med at kommunens behov kom i andre rekke. Den tilsynelatende motsetningen

Figur 24: Havneplan over Nyhavna fra 1948. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.

mellom sivil bruk, der Trondheim kommune ønsket å nytte Nyhavna til sivile formål, og militær bruk, der deler av havna var ønsket av Forsvaret som ubåtbase, ser ikke ut til å løse seg før Forsvaret solgte seg ut i 1961.

Ettersom kommunen ikke fikk overta hele området, skjedde få endringer i landskapet i de første 20 årene etter krigen, med unntak av Transittpirens fullføring. Okkupasjonslandskapet forble i stor grad uendret så lenge Marinen var til stede. Da Forsvarets solgte seg ut, var anlegget nedslitt. En rapport fra et verneombud hos havnevesenet fra 1962 beskriver landskapet som uryddig og gjengrodd. Porter måtte skiftes, veier gruses, gjerder og øvrige sikkerhetstiltak måtte oppføres, og jernbanespor og veier måtte ryddes for ugress og vegetasjon.⁹³

Etter Marinens uttreden rykket sivile virksomheter inn, og Dora endret funksjon fra marinehavn til industrihavn. Flere større bedrifter etablerte seg. Norcem, Norsk Stål, gjenvinnings- og importvirksomheter samt verksteder og lagerbedrifter fant godt egnede tilholdssteder og god transportkapasitet. Jernbanelinjene ble tilrettelagt bedriftenes og havnevesenets aktiviteter. Frem til 1990 gikk det fremdeles 600 vogner i året på sidesporene på Nyhavna.⁹⁴ Overgangen fra militært til sivilt synes å ha foregått relativt sømløst, fordi okkupasjonslandskapet tilbød mange av de funksjoner som var nødvendige for en industrihavn.

⁹³ SAT, A-6436, 0002, Dd, L0885, 0009, *Rapport fra verneombud*, datert 20.11.62.

⁹⁴ SAT, A-6436, 0002, Dd, L0885, 0007, *Transport av stål og skrapjern på jernbane mellom Trondheim og Mo i Rana*, datert 30.04.90.

Refunksjonalisering til havneindustri var trolig medvirkende til at Doras okkupasjonshistorie ikke ble fremhevet. På samme måte som at den militære kontinuiteten hadde vektlagt stedets funksjonelle og materielle egenskaper, bygde refunksjonaliseringen til industrihavn på gunstige materielle forutsetninger, ikke krigshistoriske minner.

Mot slutten av forrige årtusen viser ny utvikling i havnelandskapet at bruksmønsteret på ny har begynt å endre seg. Jernbanesporene ble etappevis avvirket. Langs Strandveikaia ble det rundt 2008 lagt en parkeringsplass oppå skinnegangen som gikk nordover og brøt dermed jernbaneforbindelsen mellom den søndre og nordre delen av Nyhavna. Et vognsett som ble stående igjen isolert på nordsiden langs driftsbygningene på Strandveikaia, var i fem år et materielt spor etter tidligere bruksmønster. Andre tegn på at Nyhavna var på vei inn i en ny fase uttrykkes i oppføringen av flere nye bygninger det siste tiåret. To store kontorbygninger er oppført på den åpne plassen foran Dora I, hvor ett er koblet til bunkeren slik at man kan gå mellom dem. Nok et kontorbygg er oppført på østsiden av Dora II, der bunkerenes østvegg delvis utgjør kontorbyggets vestvegg. Disse byggene varsler om at Nyhavna er i startgroppen for en omfattende endring der havnelandskapet skal refunksjonaliseres til nye formål.

8.1.8 Bruk av Dora I og Dora II

Som de dominerende landemerkene er Dora I og Dora II på mange måter både pH-papiret for oppfattelsen av havna og katalysatorer for bruken av havna. De har på tross av deres permanens gjennomgått flere materielle endringer siden krigen. Dette har fått konsekvenser for bruken av dem, og dermed også oppfatningen av dem.

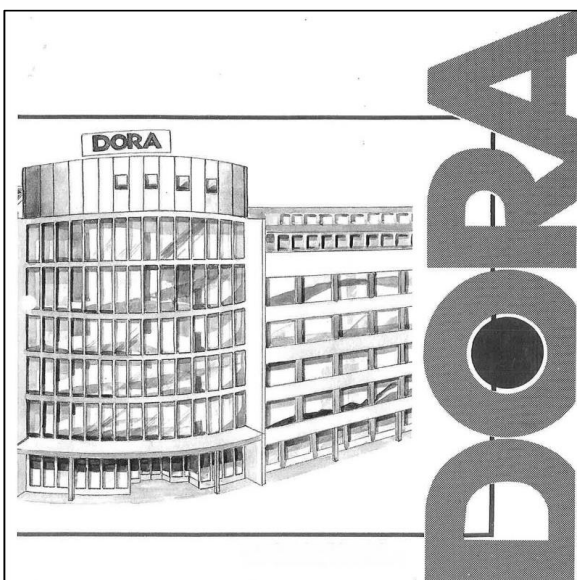
Dora I ser i dag annerledes ut enn den gjorde under krigen. Det er kommet opp nye bygg rundt, hvorav et er koblet til bunkeren. Det er reist ramper inn i bygningen på to nivåer, og den har fått en overbygning på to etasjer, kledd inn i blå blikkplater. Veggene på bygningen som vender ut mot vannet, der dokkportene var, har fått ny fasade. Dokkene er ikke gjenfylt, kun overbygd, noe som betyr at vannet går innunder bygningen. Man kan ta seg inn i dokkene i båt, noe som gjøres med jevne mellomrom for å vurdere nedbrytningen av betong og stål (pers. med. Svein Carstens; Grini, 2015, s. 57). Selv om bygningsmassen har økt med overetasjen, har det paradoksalt gjort bygningen mer anonym. På etterkrigsbilder er betongen lysere, og med kanontårn på taket ser den mer militær ut. I dag har betongen blitt blussere, og med overbygningen ser den mer ut som en gigantisk lagerhall, noe den i praksis også er.

Arbeidet med å refunksjonalisere Dora I tok til ganske raskt etter den private overtagelsen i 1961. Ubåtdokkene ble delt inn i toetasjes haller på 100 meters lengde (Carstens, 2012, s. 222). Mesteparten av det originale innholdet i bunkeren ble fjernet, som kraner, vinsjer,

lyskastere og trinser. Bilder av Nyhavna fra 1960- og 70-årene viser en rekke små skrapjernbedrifter i små inngjerdede parseller på området. Disse livnærte seg i mange år på salg av blant annet innboet i Dora. Rampene som fører inn i Dora I, ble anlagt i 1971. De ble bygd i sammenheng med den innvendige restruktureringen av bygningen. Fordi det på et tidspunkt fantes planer om å lagre NATO-utstyr i bygningen, er de dimensjonert for å bære stridsvogner på 50-60 tonn (pers. med. Svein Carstens; Grini, 2015, s. 81).

Overetasjen på Dora I ble bygd i årene 1979-80. Takflaten utgjorde et stort areal som kunne utnyttes. Luftvernkonstruksjonene på taket hadde vært brukt til oppbevaring av både ammunisjon og fyrverkeri, men en mer effektiv utnyttelse var ønsket. Det var også mer enn plassutnyttelse som lå til grunn for byggingen av en overetasje. Selv om betong tilsynelatende er svært solid, er den sårbar for klimatisk slitasje. Små sprekker og fuger absorberer vann som fryser til is på vinteren og som dermed utsetter overflaten for frostsprengning. Skadene forverret seg år for år, helt til vannlekkasjene ble så alvorlige at eierne av A/S Dora anså dem som uholdbare (Grini, 2015, s. 80). De første planene dreide seg om å legge nytt takdekke til en parkeringsplass for 576 kjøretøyer.⁹⁵ Dette ble snart endret til å bli en toetasjes overbygning som inneholdt lager og kontorer. Forsvarsinstallasjonene på taket ble fjernet, men man kan fremdeles se spor etter dem på takhjørnene, der betongen er skjært ned.

Med byggeplaner kom nye bekymringer om undergrunnen. Nyhavna ligger i elveosen, og over tusenvis av år er det akkumulert store mengder løsmasser fra elva. Dora står på silt, sand og leire, sågar på lommer av kvikksensitiv leire. Setningene på Dora hadde vært betydelige under byggingen, men hadde stabilisert seg til et akseptabelt nivå. Tilførselen av vekt krevde derfor nye geologiske undersøkelser. Man kom frem til at undergrunnen var tilstrekkelig stabil og satte i gang med byggingen (Grini, 2015, s. 80).

Figur 25: Forside på prospektkatalog over det nye Dora, ca. 1989.

⁹⁵ SAT, A-6436, 0002, Dd, L0885, 0007, Skriv fra arkitekt Alf Tønnesen til Trondheim kommune, datert 03.07.74.

Under arbeidet med refunksjonaliseringen av Dora kom planer om å tildekke fasadene, som ble betraktet som stygge og lite representative for den driften man ønsket å vise frem. Et reguleringsforslag i 1976 inneholdt ordlyden: «Å etterkomme befolkningens ønsker om mere representative fasader for Dora I» (Grini, 2015, s. 90). Ingenting ble imidlertid gjort i denne omgang annet enn å bygge overetasjene, antagelig på grunn av store omkostninger med å omarbeide veggene. På slutten av 1980-tallet ønsket de private eierne å bygge om Dora I til Norges største kjøpesenter på seks etasjer, med kontorer, parkeringsplasser, lager og butikker. Heller ikke dette prosjektet ble det noe av, noe som kan vitne om kostnadene med å gjøre noe med den massive bygningen.

Mot slutten av 1990-tallet begynte Dora for alvor å avansere inn i den offentlige oppmerksomheten. Da Ladestien ble fullført rundt Ladehamneren, ble Nyhavna start- eller endepunkt for byens beboere på søndagstur, noe som eksponerte Dora for et større antall mennesker enn før. Om dette ikke var en direkte årsak til at Dora kom på den offentlige agendaen, så var det i alle fall del av en utvikling der Dora nå ble benyttet på nye måter. Kultursektoren oppdaget Dora, og tok Dora I i bruk som øvingslokaler for band og teatergrupper. Bygningene på Strandveikaia ble tilholdssted for kunstnere. Vitenskapsmuseet og Ringve museum begynte å bruke bunkeren som lager for sine samlinger, det samme gjorde Forsvarsmuseet. Nyhavnas aktualitet dreide fra transport- og industriaktivitet til kultur. I 2003 besluttet også Statsarkivet å flytte sin virksomhet til bygget, noe som førte til byggingen av et nytt arkivsentor, ferdigstilt i 2007 (Holtvedt, 2004, s. 29). For å knytte det nye bygget til Dora I, ble det boret hull i den 3 meter tykke muren, et arbeid som tok flere måneder å fullføre.

Dora II var tatt over av havnevesenet rett etter krigen. Under sprengningsarbeidet ble ytterveggene delvis fjernet, de fleste indre skilleveggene mellom dokkene ble revet, og materialet brukt til å fylle dokk 3; bygningen fremstod i stor grad som en ruin. En smie ble bygd inne i bygningen rundt 1950. I 1980 ble Dora II overtatt av Trondheim Verft AS, som benyttet noen av dokkene til å reparere skip, og deler av det uferdige taket ble i den forbindelse revet og stålforskalingene fjernet (Brox & Leren, 2014, s. 49). Per dags dato brukes tørrdokken som testmiljø for modeller av oljeplattformer (Okstad, 2021). Det er også kommet til et moderne tilbygg med fasader av rustmetall og glass som har bevart Doras yttervegg som et element inne i sitt eget atrium. Bygningens utforming er et eksempel på at man nå ønsker å tilpasse seg arkitekturen i motsetning til før. Nok et eksempel på dette er at deler av den sørlige betongveggen ble renoveret i 2019, og det ble lagt mørtel utenpå den krakelerte betongen. Det er trolig et tiltak for å hindre betongbiter å falle ned, men det er like fullt et tiltak som bevarer (selv om det kan stilles spørsmål ved om det er gjort med antikvariske overveininger).

8.1.9 Revitalisering av havna

De forestående planene om revitalisering av Nyhavna har vært til stede i mediebildet i snart to tiår. Prosessen med å transformere området til boliger, kultur- og næringsvirksomhet har tatt lang tid. Landskapsutviklingen foregår ikke friksjonsløst: mange ønsker å bevare deler av Nyhavna som havneindustri, man er nødt til å finne alternativer for de stedlige bedriftene, og landskapets bestanddeler kan ikke uten videre innlemmes i nye bruksmønstre. Noen endringer har riktignok allerede skjedd. Nye bygg har posisjonert seg i påvente av at området omreguleres, slik som arkivsenteret foran Dora I. Dette er også synlig i de tilstøtende landskapsrommene. På den østlige siden av Strandveien, et steinkast fra Ladehammerkaia, foregriper boligprosjektet Øvre Nyhavna den planlagte revitaliseringen av resten av havneområdet, med nye boligblokker i glass og betong. Dette er det første kvartalsprosjektet i området som inngår i kommunens ønske om å knytte bysentrum sammen med bebyggelsen på Lade. Prosjektet trekker også stedsnavnet Nyhavna innover mot Lade. I 2019 utlyste kommunen et parallelloppdrag om utforming av offentlige rom på Nyhavna, for hvordan området best kan omgjøres til et urbant havnestrøk (Lysberg, 2019). I flere av forslagene ble de materielle levningene fra okkupasjonstiden eksplisitt omtalt som ressurser, noe som har aktualisert stedet som et kulturminnelandskap (se minnestedsanalysen kap. 8.4).

8.2 Landskapsanalyse

I det følgende gjøres en diakron landskapsanalyse av Nyhavnas materielle utvikling fra krigens slutt og frem til i dag. Ved å gjøre en komparativ analyse av Dora på forskjellige tidspunkt, vil havnas utvikling fremtre av endringer i landskapet. De materielle utviklingstrekkene vil gi grunnlag for å påvise endrede bruksmønstre, hvorpå disse bruksmønstrene vil være med å indikere hvordan man har forholdt seg til deres minnehistoriske meningsinnhold. Landskapsanalysen er kronologisk inndelt i tidsperioder, delvis basert på landskapets overordnede bruksmønstre, delvis bestemt av tilgjengelige flyfoto. Først gis en landskapsanalyse av havnelandskapet før krigen, som vil kontrastere førkrigslandskapet med okkupasjonslandskapet. Deretter følger en analyse av landskapet under krigen, som er den delen som vil vektlegges mest. Etter det følger analyser av landskapet i perioden 1945 til 1961, fra krigens slutt til Forsvaret solgte seg ut, perioden 1961 til 1980, fra forsvarets uttreden og til byggingen av overetasjer på Dora I, perioden 1980 til 2005, da Dora og Nyhavna fungerte som industrihavn, og til slutt perioden 2005 og frem til i dag, en periode hvor området er på vei til å refunksjonaliseres til boligformål.

8.2.1 Nyhavna før okkupasjonen

Figur 26: Nyhavna før krigen. Inngangspunkt **I**, knutepunkt **II**, landemerke **Δ**. Merk oppmudringsarbeidet og den påbegynte piren i havnebassenget. Fra: www.norgebilder.no

Nyhavnas form og utseende før krigen var bestemt i henhold til havneplanen av 1912. Kun en del av denne planen var gjennomført. Bare kaiene i Østhavna var fullført; de planlagte pirene fra Brattøra som skulle ligge på vestsiden av Nidelvas utløp, ble ikke påbegynt. På flyfoto fra 1937 kan omrisset av en påbegynt pir anes, men dette arbeidet ble aldri videreført.

Havna avgrenses som et mikrolandskap basert på grenselinjer mot tilstøtende områder. Det *avgrenses* mot øst av Strandveien og trehusbebyggelsen på Reina samt Aktiebryggeriets store bygning med sin borglignende fasade. I vest er grenselinjen elveosen, et grunt område med sandbanker hvor man kan se noen inngrep gjort i forbindelse med havneplanen av 1912. I nord utgjør Ladehammeren en topografisk grense. I sør avgrenses landskapet av jernbanen.

Mikrolandskapet kan deles inn i fire *distrikter*: Området langs Ladehammerkaia (**I**), langs Strandveikaia (**II**), Kullkranpiren (**III**), og til slutt det relativt ubebygde området i sør (**IV**). I det sørlige distriktet ligger den siste resten av «Lamofjæra». Fjæra var kjent som

«Floridakysten» blant østbyens beboere på grunn av dens fine sandstrand. Kullkranpiren, som ble bygd med en tunge for å innramme et havnebasseng, fikk sitt navn på grunn av at skip fra Svalbard og Storbritannia her losset kull og koks. Foto viser en stor kran med løpekatter som står ved siden av kullbinger. Inne i bassenget ligger en flytedokk. Denne ble brukt av Trondheims Mekaniske Værksted som hadde sitt hovedanlegg på Nedre Elvehavn litt sør for Nyhavna, der butikk- og serveringsområdet Solsiden ligger i dag.

Kommunikasjons- og bevegelseslinjene følger kaienes akser og gir havnelandskapet en L-formet struktur, eventuelt en speilvendt G om man inkluderer Kullkranpiren. Landskapets *knutepunkt* er der de to hovedaksene langs kaiene møtes i nordøst, materialisert i de to veiene Strandveien og det som i dag heter Ormen Langes vei. Disse veinavnene inneholder både topografiske og historiske assosiasjoner. Det første hentyder til at veien følger den gamle strandlinjen i Lamofjæra; det andre peker til at vikingkongen Olav Tryggvasons skip Ormen Lange kanskje ble bygd her hvor Ladebekken rant ut i fjorden (Albertsen, 2020, s. 18–20). Det finnes ingen sikre arkeologiske spor som kan stadfeste dette, men navnene fremhever varige historiske, topografiske og funksjonelle kvaliteter ved området som lokalitet for havn og verft.

Inngangspunkter til mikrolandskapet var i sør der Strandveien gikk under jernbanesporet og førte trafikk inn og ut av området i retning bysentrum. De tre andre inngangspunktene ligger i øst, nordøst og nord. Førstnevnte er Stiklestadveien som gikk forbi bryggeritomta, ut forbi Lilleby og mot jordene på Rønningssletta. Det andre inngangspunktet er Lade allé som gikk nordøst forbi gassverket og videre ut mot Ladehalvøya. Disse to veiene førte i hovedsak ut av byen og peker til at Nyhavna på denne tiden lå helt i utkanten av Trondheim by. Det tredje var veien som går opp fra Ladehammerkaia opp mot Ladehammeren.

Landskapet innehadde noen visuelt dominerende *landemerker*: Kullkrana ruvet midt i landskapet og ville vært synlig fra langt hold da det på dette tidspunktet ikke lå noen høye bygninger på havna. Det samme ville borgfasaden på Aktiebryggeriet som brøt markant med den omkringliggende, lave trehusbebyggelsen.

Før krigen lå Nyhavna i utkanten av Trondheim. Å bygge i dette området innebar dermed ikke bare å utvide havna, men å utvide selve byen østover. Nyhavna ble et ledd i byens vekst mot Lade. Nok et byhistorisk moment som fremtrer av landskapet, er at utbyggingen av Nyhavna før krigen var begynnelsen på slutten for den gamle trehusbebyggelsen som i mange år hadde stått i Lamofjæra. Denne kom for det meste å måtte vike for utbyggingen av havna, først av Trondheim kommune, deretter av Kriegsmarine, og så igjen av lokale myndigheter etter krigen. Kun en liten lomme av denne bebyggelsen finnes i dag, kjent som «Svartlamon».

8.2.2 Nyhavna under okkupasjonen

Figur 27: Flyfoto av Nyhavna i 1947. Inngangspunkt II, knutepunkt III, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no

Flyfoto fra 1947 viser hvordan landskapet fremsto under krigen fordi forholdsvis få endringer er gjort siden 1945. Sprengningsarbeidene på Dora II er heller ikke påbegynt. Fotografiet ymter at okkupasjonslandskapet mer eller mindre annekterte førkrigslandskapet ved å bygge videre på de eksisterende landskapselementene. Aksene langs Ladehammerkaia og Strandveikaia utgjorde fremdeles grunnlinjene i landskapet visuelt og som funksjonelle kommunikasjonslinjer. Småhusbebyggelse som før krigen stod på østsiden av Strandveien er derimot borte, fordi den ble revet for å gi plass til jernbanelinjer og ulike driftsbygninger. Nye landskapselementer kom ved byggingen av ubåtbunkerne, fyringsbunkerene, begynnelsen på en ny ytre pir samt verkstedene og hallene langs de to kaiene.

Dora I ble bygd i den sørlige enden av havnebassenget, mens Dora II ble lagt nordvest for denne, i et område hvor havneplanen av 1937 hadde forespeilet et nytt basseng mellom Kullkranpiren og den planlagte ytre piren, i dag Transittpiren. Plasseringene viser at bunkerne ble delvis tilpasset den gjeldende havneplanen; okkupasjonslandskapet tok utgangspunkt i

førkrigslandskapet. Selv om tyskerne tilpasset seg eksisterende landskapsstrukturer, førte byggingen av konstruksjoner med stor materiell tyngde, karakteristiske utseender og særegen beskaffenhet til så store endringer, materielt og funksjonelt, at det kan betegnes som et landskap omformet av okkupasjonsmakten – det ble et okkupasjonslandskap.

Landskapet *avgrenses* langs samme grenselinjer som før krigen, men er utvidet mot fjorden der store områder er utfylt. Det bestod nå av fem *distrikter* med ulike bruksmønstre. De to første distriktene ligger henholdsvis på Ladehammerkaia (I) og Strandveikaia (II). På Ladehammerkaia lå bygninger innrettet mot drift av fartøy, mens på Strandveikaia lå bygninger knyttet til driften av havna. På bildet fra 1947 står fire verkstedhaller av samme dimensjoner på Ladehammerkaia. Før 1943 stod det sju slike, men tre av dem ble ødelagt under bombeangrepet i juli 1943 og ikke gjenreist. Med byggingen av bunkerne er et nytt distrikt kommet til (III). Kullkranpiren (IV) utgjør et distrikt, og til sist kommer losse- og anleggsområdet sør for bunkerne (V). Dette distriktet var samlingsområde for anleggstransport, med brakker, veier og jernbanespor, samt losseplasser for bygningsmateriell, noe som gir distriktet et preg av uorden, fortsatt synlig på bildet tatt to år etter krigen.

Bevegelseslinjene i landskapet var de samme som i førkrigshavna med hovedaksene langs Strandveikaia og Ladehammerkaia. Det er tilkommet en kommunikasjonslinje som knyttet Dora I og Dora II sammen med Strandveien. *Knutepunktene* lå sør for bunkerne, der materialtransporten ankom på jernbaneskinner, og i landskapets nordøstlige hjørne, der transport ble dirigert ut til de to kaiene samt ut mot Lade.

Inngangspunktene lå på de samme stedene som før krigen. I sør møtte Strandveien Innherredsveien og var et kontaktpunkt med byen, illustrert av bildet under med Kriegsmarine-offiserer som kommer gående fra Dora i retning bysentrum. I øst lå et inngangspunkt der Stiklestadveien går mot Lade, som på dette tidspunktet hadde fått en mer trafikkert og befestet posisjon etter at tyskerne bygde flyplassen på Lade rett øst for Nyhavna og dermed førte trafikk

Figur 28: Krysset Strandveien-Innherredsveien. En gruppe Kriegsmarine-offiserer kommer gående fra Nyhavna mot byen. Kvartalet i front er i dag erstattet av en rundkjøring. Foto: Byarkivet i Trondheim (Flickr).

mellom to store militære områder. I nordøst var det nå kun ett inngangspunkt til havna, veien opp til Ladehammeren, etter at veien Lade allé ble brutt av leirraset i Ladedalen i 1944.

Landemerkene er i hovedsak Dora I og Dora II. Deres enorme dimensjoner la beslag på store arealer. Resten av landskapselementene forholder seg til disse visuelt og funksjonelt, ved sikt- og kommunikasjonslinjer. Selv om både kullkrana og tårnet på Aktiebryggeriet fremdeles står, er disse landemerkenes dominans redusert av at de er bygd inne mellom mange andre bygninger; okkupasjonslandskapets elementer dominerte visuelt.

Med tanke på om etableringen av Dora på Nyhavna utgjorde et brudd med førkrigslandskapet, fremviser landskapet en ambivalens. Landskapsstrukturen var overordnet sett i stor grad den samme som under krigen, byggearbeidene forholdt seg i vesentlig grad til eksisterende akser og strukturer. Vektlegger man bestanddelene i okkupasjonslandskapet, med sine særegne og av og til voldsomme materielle uttrykk, er det like fullt tydelig at det ble skapt et nytt stratum, et nytt landskap.

8.2.2.1 Okkupasjonslandskapets bestanddeler

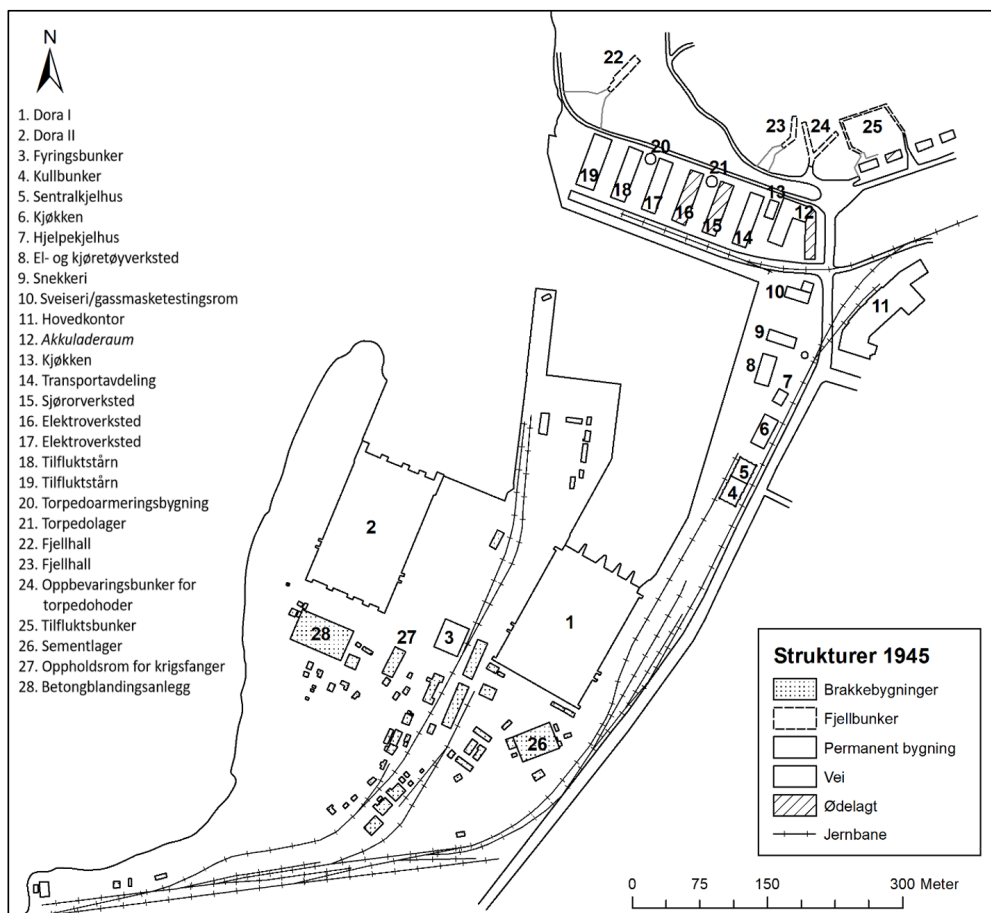
I det følgende redegjøres det for okkupasjonslandskapets elementer, deres funksjoner, utseender og sammenheng. Det vil vise hvordan de ulike elementene fungerte sammen som et system, altså hvordan landskapet var funksjonalisert. Kartet på neste side er en rekonstruksjon av havnelandskapet som baserer seg på to områdeplaner over Dora, den ene utarbeidet av *Marineoberbauamt Drontheim*, antagelig i 1942 eller første halvdel av 1943,⁹⁶ den andre planen er datert 13. februar 1945.⁹⁷ Kartene er over det samme landskapet, men inneholder enkelte ulike elementer. At områder og bygg endret funksjon, viser at okkupasjonslandskapet under krigen ikke var statisk, men ble funksjonalisert ut ifra rådende behov.

Bunkerne

Ubåtbunkerne tyskerne bygde under krigen, var basert på et design utviklet under første verdenskrig da tyskerne bygde ubåthavner på den okkuperte belgiske kysten. Her hadde de utviklet et beskyttelsessystem der ubåtene lå i dokker under tykke betongtak med elastiske sjikt, som stod på pilarkonstruksjoner (Neitzel, 1991, s. 12–13). Disse var ganske enkle strukturer sett i forhold til de mye større bunkerne bygd 25 år senere. Flyenes langt større bombekapasitet under andre verdenskrig gjorde at taktykkelsen måtte økes, og de måtte gjøres tette med tykke vegger. Betongen beskyttet en rekke dokker, der noen var våtdokker, mens andre var tørrdokker som kunne lenses for vann. Alle kunne forsegles med store panserporter. Bakom

⁹⁶ RTK, boks 234, mappe 1348, *Lageplan Kriegsmarinewerft Drontheim*

⁹⁷ RTK, boks 234, mappe 1348, *Lageplan Hafengelände Drontheim 13.2.45*

Figur 29: Oversiktskart over okkupasjonslandskapet på Nyhavna under krigen med de viktigste strukturene. Av Kristoffer Eliassen Grini.

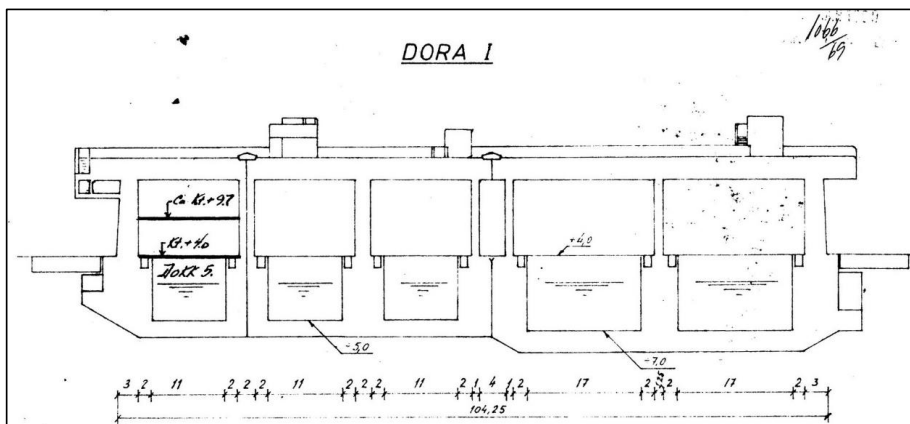
dokkene lå verkstedhaller og magasiner. Bunkerne var av forskjellige dimensjoner, tilpasset aktivitetsnivået der de ble oppført. Den største ubåtbunkeren lå i Brest i Frankrike og hadde 15 dokker ved siden av hverandre i en lengde på hele 333 meter (Williamson, 2003, s. 16).

De fleste ubåtbunkerne var av en type som lå i vannkanten, slik at ubåtene kunne seile direkte inn i bygningen. Enkelte bunkere lå imidlertid på land, slik som ved den store marinebasen Keroman i Lorient i Frankrike, der ubåtene måtte dras på land på skinner. Ved Keroman fantes også to eksemplarer av såkalte *Dombunker*, tønnehvelvet betongbygg på over 80 meters lengde, med spisse tak på 25 meters høyde hvor ubåtene også ble dratt inn på jernbaneskinner (Williamson, 2003, s. 41).

Bunkerne i Trondheim er av den vanlige konstruksjonstypen som lå i vannkanten. På tross av deres kolossale dimensjoner, er de blant de minste ubåtbunkerne. Dora I (**bygg 1**) er 153 meter lang og 105 meter bred. Ytterveggene er 3 meter på det tykkeste, innerveggene er

mellom 2 og 1,25 meter. Veggene, som skråner svakt oppover, hviler på en tykk betongbankett. Denne sålen strekker seg utover bygningens grunnflate og forankrer bygningen i grunnen ved å gi den en større overflate. Taket, som ble støpt oppå store ståldragere lagt på tvers av veggene mellom dokkene, er den tykkeste delen av betongkonstruksjonen på 3,5 meter tykkelse. Hele bygningen er armert med tykke armeringsjern lagt i et systematisk rutenett.

På innsiden var Dora I delt inn i fem dokker: to våtdokker og tre tørrdokker. Tørrdokkene tok én ubåt hver, mens våtdokkene som var bredere og dypere, tok to. Man kunne presse inn en tredje ubåt dersom enden på den stakk noe utenfor bygningen, slik at bunkeren til sammen kunne holde ni ubåter. Dokkene hadde store mekaniske traverskraner og flombelysning som muliggjorde store reparasjonsarbeider samt lasting av torpedoer. Om nødvendig kunne dokkene stenges av med tykke, mekaniske stålporter. Bakfor dokkene lå haller og rom med verksteder og lager. Tørrdokkene og våtdokkene ble skilt av en lang korridor, den såkalte «torpedogangen» som har fått navn etter torpedokroppene som var stablet langs veggene. Selve sprengladningene var oppbevart separat i en fjellhall i Ladehammeren.

Figur 30: Tverrsnitt av Dora I som viser størrelsen på dokkene. Tørrdokker til venstre og våtdokker til høyre. Torpedogangen er rommet i midten. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).

På taket av ubåtbunkerne ble det anlagt flere luftvernstillinger, og på takhjørnene var det maskingeværstillinger. Alle disse ble fjernet i forbindelse med byggingen av overbygningen rundt 1980. På den østlige veggen sitter en avlang betongstruktur oppunder taket. Det går en trapp opp til den fra bakkenivå og videre en trapp opp til taket. Dette bygningselementet som kalles «sekken» fordi den henger høyt oppe på veggen, var kaserne for mannskapene som bemannet forsvarsstillingene og kanonene på taket.

Dora II (**bygg 2**) er 162 meter lang og 102 meter bred, altså en anelse større enn Dora I. Den var inndelt i fire dokker, to våtdokker og to tørrdokker. Ved å presse inn tre ubåter i hver

våtdokk, kunne den maksimalt holde ni ubåter. Bygningen var konstruert på samme måte som Dora I, med haller for verksteder, forsyninger og ammunisjon i bakkant. Det at Dora II aldri ble ferdig, og fordi den ble utsatt for sprengning etter krigen, har etterlatt den mer eller mindre som en ruin. Det har riktignok ført til at Dora II fremstår mer autentisk enn sin søsterbunker, i betydningen at det ikke er gjort like mange endringer som på Dora I.

Fyringsbunkeren (**bygg 3**) eller *Heizhaus* står mellom Dora I og Dora II. Den skulle levere steam og tjene som nødstrømsaggregat (Brabrand, 1994, s. 48). Den stod først ferdig i mai 1945 og ble aldri tatt i bruk under krigen (Sivertsen, 2001, s. 119).

Strandveikaia

Langs Strandveikaia lå en rekke karakteristiske bygninger hvorav de fleste står i dag. Fra sør til nord lå **bygg 4**, en kullbunker tilknyttet **bygg 5** *Zentralkesselhaus* (sentralkjelhus). **Bygg 6** var *Werftküche* (verftskjøkken), deretter **bygg 7** *Hilfskesselhaus* (hjelpekjelhus). **Bygg 8** var først *Wasch- und Umkleidegebäude* (vaskeri og garderobe), men er i 1945 markert som *Fahrzeugbetrieb und Elektronische Werkstatt* (kjøretøys- og elektronisk verksted). **Bygg 9** var først lagerbygning, senere beskrevet som *Tischlerei* (snekkeri). **Bygg 10** var først maskinverksted, men i 1945 *Schweißerei* (sveiseri) tilknyttet en *Gassmaskenprüfungsraum* (prøverom for gassmasker). **Bygg 11** var KMWs hovedkontor, en nyoppført mursteinsbygning ekspropriert fra Vinmonopolet. Trehusene på den østlige siden av Strandveien var rekvirerte som blant annet OT-kantine, elektroniske verksteder, sykestue og vakt.

Ladehammerkaia

Langs Ladehammerkaia, på tyske kart ofte beskrevet som *Ostkai* eller *Industriekai*, lå det før bombeangrepet i 1943 sju verkstedhaller. Fra øst til vest lå **bygg 12**, en C-formet bygning som i 1942 er oppgitt som *Feuer- und Werftwache* og *Unfallhilfsstelle* (brann- og verftsvakt og nødhjelpsstasjon). I 1945 er den *Akkuladerraum*, trolig en forkortelse for *Akkumulatordaderaum*. Halvparten av hallene ble ødelagt under bombeangrepet i 1943. Vest for denne lå **bygg 13**, som var kjøkken. De seks verkstedhallene hadde forskjellige funksjoner. **Bygg 14** var først *Nachrichtenmittel-Werkstatt* (signal- og kommunikasjonsverksted), men tilhørte i 1945 en transportavdeling. **Bygg 15** var *Seerohrwerksatt* (sjørørverksted), og **bygg 16** var *Elektronische Artilleriewerkstatt* (elektronisk artilleriverksted). **Bygg 17** var *Mechanische Artilleriewerksatt* (mekanisk artilleriverksted), **bygg 18** *Torpedoarmeringswerksted* (torpedoarmeringsverksted) og **bygg 19** var *Torpedoarsenal* (lager for torpedoer).

De runde karakteristiske tårnene med koniske tak, **bygg 20** og **bygg 21**, var *Luftschutztürme*, tilfluktsrom til bruk under luftangrep. De er såkalte *Hochbunker*, en tysk

bunkertype der mesteparten av bygningsmassen lå over bakken. Nord for Ladehammerkaia ligger Ladehammeren, en bergknaus på ca. 70 høydemeter. På toppen av Ladehammeren lå et tungt flakbatteri, mens i berget nedenunder ble det sprengt inn flere *Stollen*, eller fjellhaller. **Bygg 22** og **bygg 23** var enkle rettlinjede haller som gikk rett inn i fjellet. Lenger øst lå **bygg 24**, en Y-formet fjellhall antageligvis benyttet som lager for stridshoder på torpedoer. Torpedoene ble som sikkerhetstiltak beholdt uten stridshode helt til ubåten skulle utrustes for tokt. Da ble stridshodene hentet fra fjellhallen for å monteres på torpedokroppene som var lagret i Dora I (Knudsen, 2006, s. 82). **Bygg 25** var en fjellbunker brukt som *Luftschutzraum* (tilfluktsrom), der funksjonen gjenspeiles i strukturens to adganger; så godt som alle tyske tilfluktsrom hadde to adganger/utganger som sikkerhet i tilfelle de ble truffet under angrep.

Kullkranpiren

På bilder både før og etter krigen ligger store hauger med kull på piren som vitner om Nyhavnas funksjon som kullhavn. Denne funksjonen forsvant under krigen, for det første fordi Nyhavna ble en marinehavn, for det andre fordi kullimporten fra Storbritannia og Svalbard opphørte. På et kart fra 1942 markeres tre hovedstrukturer på kullkranpiren med beskrivelsene *Schiffbauwerkstatt* (skipsverksted). Disse må trolig sees i forbindelse med flytedokken som lå inntil piren, synlig på førkrigsbilder, eid av Trondheims Mekaniske Værksted, men overtatt av krigsmarineverftet. På bilder fra 1943 ligger det hele tre flytedokker ved siden av Kullkranpiren. På kartet fra februar 1945 er verftsbygningene på piren fjernet og erstattet med en rekke små bygninger markert med funksjoner som pressluft, kranførerrom og transformatorstasjon, samt en flakstilling helt ute på pirtungen i nord.

Anleggsområdet i sør

Distriktet sør for ubåtbunkerne var samlings- og monteringsplass for bygningsmaterialer. Det gikk veier og smale jernbanelinjer på kryss og tvers mellom tømmerstuer, sagerier, smier, motorverksteder, garasjer, mannskapsbrakker, sementblandingsanlegg samt store hauger med grus, singel og kis. På kartet fra 1945 ligger over tjue større og mindre brakker, antagelig av semipermanent karakter. De største er **bygg 26** *Zementlager* (sementlager), **bygg 27** *Aufenthaltsraum für Russen* (oppholdsrom for russerfanger) og **bygg 28** *Betonmischungsanlage* (betongblandingsplass). De fleste er markert som eid av *Sager & Woerner*, entreprenørfirmaet som hadde ansvar for byggearbeidet.

8.2.3 1945–1961

Den første perioden etter krigen defineres av Marinens tilstedeværelse på Nyhavna. I disse årene ble forholdsvis få endringer og inngrep gjort i landskapet, rett og slett fordi stedet fortsatte

Figur 31: Nyhavna og Dora i 1954. Inngangspunkt I, knutepunkt II, landemerke III, IV. Fra: www.norgebilder.no

sin funksjon som ubåtbase. Basen var riktignok for stor for norske behov, noe som vises i at UVB-våpenet kun tok over en del av området, hovedsakelig Dora I og Strandveikaia. Dora II og Ladehammerkaia ble overtatt av havnevesenet.

Avgrensningen av mikrolandskapet er den samme som under krigen. Den omkringliggende topografien med Ladehammeren i nord og elveosen i vest, kombinert med de strukturelle føringene lagt av kaianleggene og havnebassenget, gjorde at *bevegelseslinjene* i landskapet også forholdt seg stabile. Hovedaksene for transport gikk langs Strandveikaia og Ladehammerkaia. I løpet av 1950-tallet ser det ut til at Dora II knyttes bedre til det øvrige havneanlegget med kommunikasjonslinjer, selv om arealene rundt denne bunkeren fremdeles forekommer uryddig med veier uten dekke samt brakker og lagerhaller. Selv flere år etter krigen bevarte Dora II sitt uttrykk som en uferdig bygning uten en definert funksjon.

Distriktene er Ladehammerkaia (I) som bestod av verkstedhaller og lagerbygg i sivilt eie, deriblant flere nye bygninger som erstattet hallene som ble ødelagt under bombeangrepet

i 1943. På Strandveikaia (II) er det ikke tilkommet nye bygninger. Dette distriktet tilhørte Marinen. Et kart fra 1951 ser ut til å markere hvilket område marinen disponerte.⁹⁸ At Strandveikaia hadde mer materiell stabilitet, er trolig fordi den tyskbygde materielle infrastrukturen var innrettet nettopp mot Marinens bruk av Dora som ubåtbase. På et fotografi fra 1950 ser man riktignok at det i en av driftsbygningene langs Strandveien var en sivil bedrift: «Santor fabrikker – Treullplater». Selv om UVB-våpenet var etablert på Dora, var området ikke lukket militær eiendom, men innehadde både militær og sivil drift.

Ubåtbunkerne og området mellom dem utgjorde et distrikt (III), definert av betongarkitektur. Kullkranpiren kan fortsatt sees som et eget distrikt (IV). Det synes å ha vært delt mellom Trondheims Mekaniske Verksted, som benyttet den store flytedokken foran innseilingen til Dora I, samt for lossing av kull, synlig i de gjenetablerte kullbingene. Det åpne området sør for bunkerne (V), som under krigen hadde vært anleggsområde der materialer ble hentet inn og gjort klar til bruk, lå relativt i ro uten større materielle endringer. Mange av brakkene som stod her ble overtatt av små skrapjerns- og maskinbedrifter som ofte livnærte seg på å selge materialer fra krigsmarineverftet. Man kan ane begynnelsen på et nytt distrikt vest for Dora II der Transittpiren senere skulle oppføres.

Bevegelseslinjene forholdt seg langs samme akser som under krigen. Bygging av Transittpiren gjorde at kommunikasjonslinjene fra Strandveien i retning elva ble utbedret, *Knutepunktene* i landskapet lå som før der Ladehammerkaia og Strandveikaia møttes, men fordi området sør for bunkerne er mer utviklet, kan et nytt knutepunkt antydes som fordelte trafikk ut mot pirene. *Inngangspunktene* til mikrolandskapet var fremdeles i Strandveiens sørlige del samt der Stiklestadveien knyttet havna sammen med områdene i øst mot Lade. Et tredje inngangspunkt er der en mindre vei går fra Ladehammeren opp til privathusbebyggelsen på Ladehammeren, Ladehammerveien. Veien mot Lade, Lade allé, var fortsatt brutt etter leirraset i 1944. I over 20 år etter krigen var deler av Lade allé ikke annet enn en sti.

Landemerkene i etterkrigslandskapet var uten tvil ubåtbunkerne. Deres størrelse var så dominerende og plasskrevende at Trondheim kommune ikke kunne benytte havnebassengene slik de opprinnelig var tenkt, nemlig til å brukes som havn for masse gods. Med sine dominerende og grå betongflater satte de også stemningen i området, og de må ha vært en konstant påminnelse om okkupasjonstiden som på dette tidspunktet lå nært i tid.

⁹⁸ RTK, boks 234, mappe 1348, *Den norske marine på Nyhavna*, datert 21.02.51.

8.2.4 1961–1980

Figur 32: Nyhavna og Dora i 1964. Inngangspunkt $\left\{ \right\}$, knutepunkt $\text{---}+$, landemerke \triangle . Fra: www.norgebilder.no

Utover 1960-tallet fikk Nyhavna en mer sammenhengende form. Byggingen av Transittpiren hadde kommet i gang, og med det gikk man endelig mot ferdigstillelsen av havnelandskapet slikt det var planlagt i 1937. På flyfotoet fra 1964 er ikke pirens betongkant mot elva påbegynt. Dette var den siste uordnede delen av havna, med sine fjæresteiner og sandstrender som hadde overtatt navnet Floridakysten etter at den opprinnelige Floridakysten ble fylt igjen under krigen. Fjæra levde riktignok ikke opp til navnet sitt, da den ble benyttet som avfallsplass. Adresseavisen rapporterte i 1963 om miljøtilstanden i Lademofjæra og hvordan det så ut etter at Renholdsverket og byens befolkning hadde brukt området som søppelfylling siden krigen. Gammelt krigsmateriell, juletrær, slakteavfall og hageavfall lå langs hele østsiden av Nidelva.⁹⁹

⁹⁹ Adresseavisen 10. mai 1963: 9

Bruken viser til at denne delen av Nyhavna, nesten 20 år etter krigen, ikke var integrert i resten av havnelandskapet som lå øst for Dora II.

Bevegelseslinjene fulgte det eksisterende mønsteret, riktignok nå med en ny kommunikasjonslinje langs Transittpiren og på nye veier på havnas sørlige del der det nå ble bygd mindre brakker og bygninger for bedrifter som etablerte seg. Med en tiltagende bruk av det åpne distriktet i sør, ble havnelandskapet utvidet sørover, en bevegelse som skulle pågå helt til bebyggelsen nådde helt frem til Meråkerbanen. *Knutepunktene* er på samme sted som før.

Distriktene på Ladehammerkaia (I) og Strandveikaia (II) bestod relativt uendret fra forrige periode. Noen nye lagerhaller ble oppført på områder som hadde stått tomme, noe som vitner om Nyhavnas integrasjon i Trondheim havn etter at Forsvaret solgte seg ut. Distriktet som omfattet bunkerne (III) var fortsatt det mest særegne materielt sett, selv om bruksmønsteret var i endring. Kullkranpiren (IV) er på tidspunktet bildet ble tatt, fremdeles benyttet som losseplass for koks og kull. Distriktet sør for bunkerne har begynt å få et annet preg (V). De fleste av bygningene fra okkupasjonstiden er i dette området revet, overtatt eller erstattet av nye bygg. Det vises også at en rekke mindre bedrifter har gjerdet inn parsellene sine, noe som gir distriktet et uordnet og «organisk» preg. Mange av disse virksomhetene solgte innbo og skrapjern fra Dora etter Forsvarets salg. Med Transittpirens begynnende oppføring i vest, er det skapt et nytt distrikt langs Nidelvas utløp, ennå under arbeid (VI).

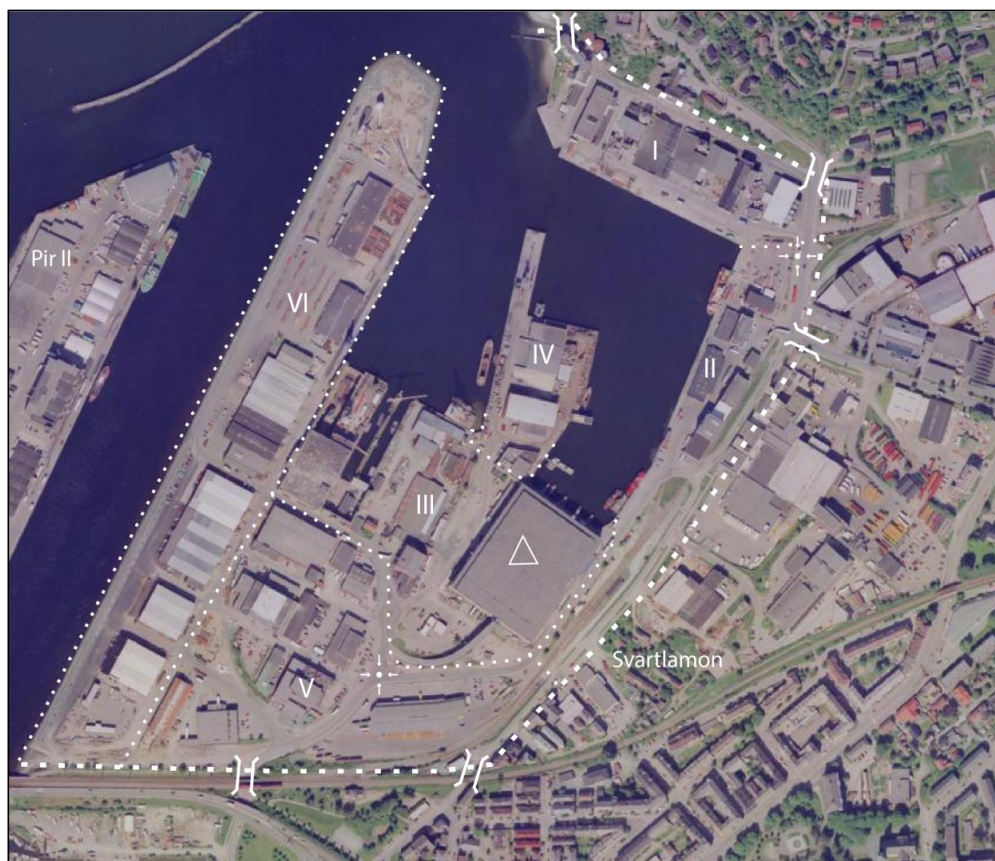
Inngangspunktet i sør, der Strandveien gikk under jernbanen, finnes fortsatt. Det gjør også inngangspunktet fra øst, Stiklestadveien, som på dette tidspunktet er utvidet til en bred gate. Dette indikerer en økning i trafikk til og fra Nyhavna, med større kjøretøyer enn de som fikk plass under den lave jernbaneundergangen i sør. En stor landskapsendring utenfor fotoets motiv, er byggingen av en ny jernbanebro fra Brattøra over Nidelva i 1972. I 1976 fulgte byggingen av Nidelv veibru, inntil jernbanebroen. Selv om denne veien ikke gikk inn til Nyhavna, men lå rett sør for jernbanesporet, førte den til at trafikk fra og til byen kom tettere på Dora. Nidelv veibro er et ledd i utviklingen som stadig knyttet Nyhavna tettere til byen.

Landemerkene er hovedsakelig Dora I og Dora II. Det har i denne perioden riktignok kommet opp en rekke nye haller og bygninger, noe som har ført til at Dora II stegvis er blitt bygd inne og skjult av store lagerhaller. Man ser i den nye bygningsmassen at havna ble refunksjonalisert fra en orlogshavn til en industrihavn. Sementsiloene helt i nord på Ladehammerkaia er kommet til som landemerker.

Landskapsanalysen av denne perioden synliggjør en industrirettet utvikling, en videreutvikling av Doras funksjon som marinebase. At hele området ble regulert til industri, vises også i bruken av de tilstøtende distrikter. Øst for Strandveien skulle det gamle

arbeiderstrøket på Reina, som bestod av små trehus, bli omregulert til industritomter på midten på 1970-tallet, og de fleste husene ble revet for å gi plass til nye virksomheter.

8.2.5 1980–2005

Figur 33: Nyhavna og Dora 1999. Inngangspunkt $\{ \}$, knutepunkt $\{ \}$, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no

I de siste to tiårene av forrige årtusen synes det som om Nyhavna ble konsolidert som industrihavn. De gjenværende åpne områdene ble utbygd og veinettet ble fullført, stort sett i overensstemmelse med det kvartalsmessige grunnplanet i havneplanen fra 1948. Med ferdigstillingen av Transittpiren, samt utfyllingen av Pir 2 på den østlige siden av Nidelvas utløp, ble endelig den overordnede landskapsstrukturen i havneplanen fra 1937 fullført.

At landskapets *avgrensning* har vært styrt av relativt permanente grenselinjer siden mellomkrigstiden, gjorde seg også gjeldende i utviklingen oppunder årtusenskiftet. Ladehammeren er en permanent topografisk grense mellom det flate havneområdet på Nyhavna og det mer ulendte og bevokste området med private boliger i nord. I vest er grensen definert av den fullførte innrammingen av elveosen med Pir II i vest og Transittpiren i øst. I

sør er jernbanen en grense, mens det i øst er blitt en litt mer diffus avgrensning mot industriområdet på Reina og Lademoen, fordi man på dette tidspunktet har industri og virksomheter på begge sider av veien.

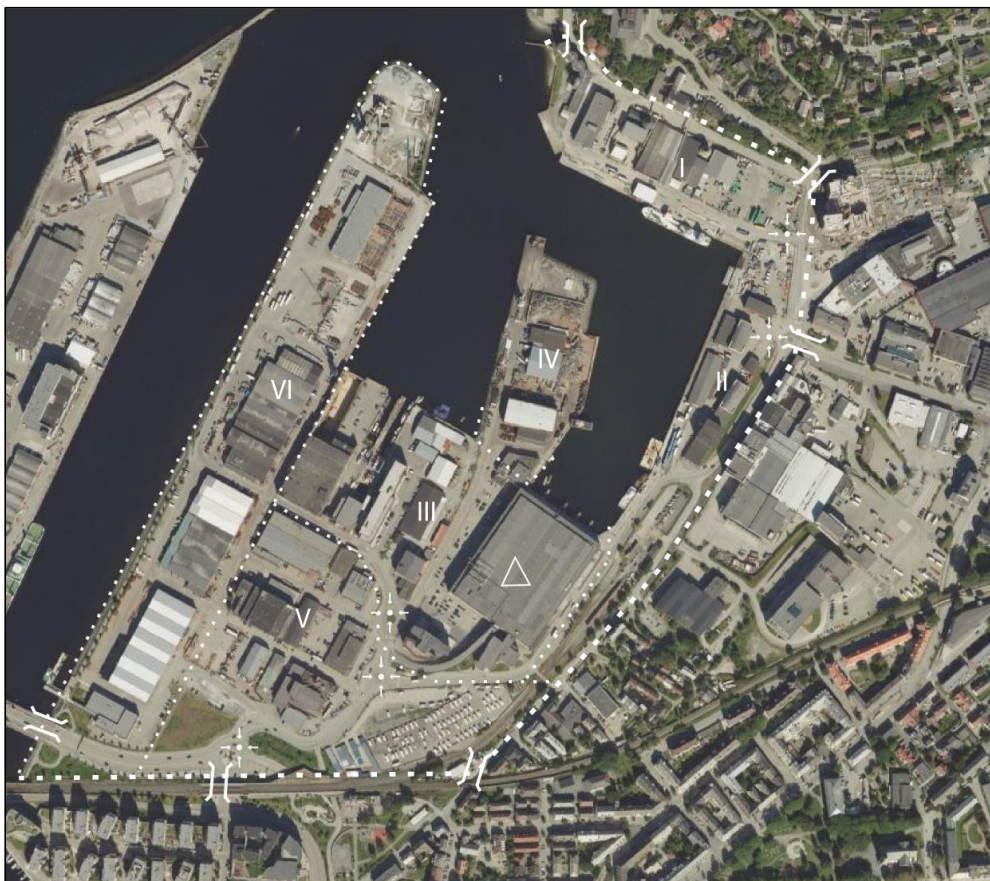
I *distriktet* Ladehammerkaia (I) er nesten alle lagerhallene fra okkupasjonslandskapet på dette tidspunktet revet eller erstattet med nye bygninger bortsett fra to. De nye er satt opp på samme sted som de gamle, noe som har bevart distriktets grunnstruktur. Strandveikaia (II) har vært relativt stabilt i betydningen at det ikke har vært utsatt for inngrepene endringer. Noen nye bygningselementer har riktignok kommet til, med bygging av enkelte lagerhaller. Distriktet som innbefatter Dora I, Dora II og Fyringsbunkeren (III) har fått et mer ryddig uttrykk ved at nesten alle semipermanente bygg fra krigen og etterkrigstiden nå er borte. Kullkranpiren (IV) har på sin side endret funksjon fra å være losseplass for koks og kull til å bli losseplass for skrapmetall; kullbingene er erstattet med lagerhaller i blikk. Distriktet sør for ubåtbunkerne (V) er nå helt utbygd. Industribygg, lagerhaller og asfalterte veier har gjort at denne delen av Nyhavna er innlemmet i det funksjonelle havnelandskapet. Faktisk kan man se at Nyhavnas tyngdepunkt, med henblikk på transport og trafikk, på dette tidspunktet har flyttet seg mot distriktet i sør. Transittpiren (VI) er på dette tidspunktet ferdig etablert med fullførelsen av kaiene langs Nidelva. Dette distriktet er den eneste delen av Nyhavna som ikke ble anlagt av tyskerne. Den er et resultat av planer som forelå før krigen, men den måtte tilpasses okkupasjonslandskapet med henblikk på at den måtte innpasses bassenget foran Dora II.

Kommunikasjonslinjene går fremdeles langs Strandvei- og Ladehammerkaia. Det er kommet til flere nye bevegelseslinjer sør og vest for bunkerne. Langs Transittkaia går en ny bevegelseslinje som følger elvas retning. *Inngangspunktet* ved Strandveien er på dette tidspunktet sperret av for motorisert trafikk. I stedet er det skapt et nytt inngangspunkt vest for det gamle med en ny undergang under jernbanelinjen. Dette har åpnet Nyhavna fra sør ved å innpasse havnelandskapet i trafikknett i Trondheim. I nord er veien opp mot Ladehammeren et inngangspunkt, som nå inngår i det gjenetablerte inngangspunktet Lade. Stiklestadveien er et inngangspunkt fra øst. Med Ladestien har Nyhavna også fått et nytt inngangspunkt helt i nord. *Landemerkene* på Nyhavna er ubåtbunkerne. I 1980 fikk Dora I sin blå overetasje, noe som gjorde den høyere. Dora II forble relativt uendret, men den ligger nå mellom lagerhaller, noe som gjør den mindre synlig.

I disse årene begynte nye holdninger til kulturminnevern å gjøre seg synlige. I dette området ble det tydeliggjort i kampanjen for bevaring av de siste trehusene langs Strandveien, det som i dag kjennes som «Svartlamon». Bystyret vedtok å la husene bevares og etablerte et byøkologisk forsøksområde. Selv om Svartlamon ligger utenfor Nyhavna, er området knyttet

visuelt og funksjonelt sammen med havna. Interessen for trehusbebyggelsen kan derfor sees i sammenheng med den senere utvikling av Nyhavna, fordi begge områdenes særegne kvaliteter sees som viktige i fremtidig landskapsutvikling.

8.2.6 Okkupasjonslandskapet i dag

Figur 34: Nyhavna 2021. Inngangspunkt **I**, knutepunkt **II**, landemerke **△**. Fra www.norgebilder.no

I dag er landskapet på Nyhavna overordnet sett tilsynelatende likt som rundt årtusenskiftet, men enkelte nye elementer varsler om pågående endringer i landskapets bruksmønster. *Avgrensningen* forholder seg som i tidligere år. På østsiden av Ladehammerkaia bygges det imidlertid store blokkleiligheter som på sikt kommer til å nedtone grenselinjene mellom urban bebyggelse på Lade og kommende utbygging inne på selve havneområdet.

Distriktene fremstår som i forrige periode, med Ladehammerkaia (**I**), Strandveikaia (**II**), distriktet med bunkerne (**III**) og Kullkranpiren (**IV**). I distriktet på sørsiden av bunkerne (**V**), har det tilkommet flere nye kontorbygninger som ytterligere har forskjøvet havnas tyngdepunkt mot sør. Dette vises også i nye knutepunkter i rundkjøringene her. Transittpiren

er uendret (VI). Med byggingen av Pirbrua, fra pir 2 på Brattøra over til Nyhavna, er det skapt et nytt *inngangspunkt* med en ny *kommunikasjonslinje* som går fra sørvest til nordøst. *Landemerkene* er fremdeles Dora I, men begge den har sett fra sør fått sine fasader skjult bak nye kontorbygg, noe som endrer oppfattelsen av området når man ankommer havna. I stedet for å møtes av den store betongveggen på Dora I, ser man nå glassfasadene på de nye kontorbyggene. Dette peker til den kommende fasen i Nyhavnas utvikling, der nye elementer kommer til å utfylle, tildekke og inngå i ulike grader av samspill med okkupasjonslandskapet.

8.2.7 Hva viser landskapsbruken?

Landskapsanalysen viser hvordan Nyhavna har utviklet seg over 80 år. I løpet av denne tiden har landskapet gjennomgått i alle fall fire synlige overganger eller refunksjonaliseringer. Den første skjedde da okkupasjonsmakten tok over landskapet. Dette landskapet bygde riktignok på det eksisterende førkrigslandskapet, men Kriegsmarine funksjonaliserte det til egne formål og skapte et okkupasjonslandskap. Planen om at elva skulle føres ut i en rett linje og at to pির bygges ut i bassenget, det vi i dag kjenner som Transittpiren og Kullkranpiren, ble brukt i de tyske planene. Dette uttrykkes i analysen som har avdekket at det er en viss materiell stabilitet i distriktene og bevegelseslinjene, før og under krigen. Sammenligner man plankartet fra 1937 med i dag, kan det se ut til at forskjellene ikke er så store. At det var visse samsvar mellom førkrigshavna og den tyske ubåtbasen, er også bekreftet av tidligere havneingeniør Tord Brabrand som har undersøkt sin forgjengers rolle under krigen, daværende havneingeniør Georg Møen (Brabrand, 1994). Møen hadde jobbet iherdig for å få tilpasset byggingen av Dora til havneplanen av 1937. Bekymringen var at tyskerne skulle legge Dora der hvor kommunen ønsket å føre elva ut i en rett linje, men dette ble forhindret, trolig på grunn av Møens flittige innvendinger, på tross av tyske trusler om fengsel og Gestapo (Brabrand, 1994, s. 47).

Fordi Nyhavnas struktur etter krigen ikke skilte seg så mye fra havnevesenets plan, kan man stille spørsmål ved om det egentlig finnes et okkupasjonslandskap. Et landskap består riktignok av mer enn omriss og akser; det består av enkeltelementer med særegne estetiske og arkitektoniske kvaliteter som har virkninger, skapt av beskaffenhet, av funksjoner så vel som tilknyttede minner. Og det er gjennom disse okkupasjonslandskapet trer frem – landskapet ble funksjonaliserte på basis av eksisterende strukturer, men også på basis av å føre krig ute i Atlanterhavet samt å forsvare seg mot angrep fra. Betongkolossene Dora I og Dora II bryter med alle andre bestanddeler i landskapet fra perioden før og etter krigen. Ubåtbunkerne førte til at Nyhavna aldri kunne brukes som planlagt: den gikk tapt som havn for masse gods med byggingen av Dora (Pedersen, 1957, s. 308). Dette har hatt langtrekkende konsekvenser for

utviklingen av Trondheim havn der man ennå ikke har fått på plass en ny godsterminal, men er en vedvarende kommunal hodepine (Lynum, 2021).

At byggingen av Dora medførte endringer for driften av Trondheim havn etter krigen, er sikkert, men det betyr ikke at Nyhavna ble uaktuell som havn; okkupasjonslandskapet ble et materielt grunnlag for etterkrigshavna. Selv om materielle elementer i landskapet endret premissene for bruk av stedet, er ikke strukturer og ting låst fast i funksjoner og meningsinnhold, de kan derimot inngå i nye materielle sammensetninger og få nye oppgaver, roller og funksjoner. Ved krigens slutt tok militære og sivile aktører over Dora, og landskapet ble funksjonalisert for andre gang for å oppfylle nye behov, både ved overtagelse av eksisterende strukturer, men òg ved å tilføre nye. Dora fortsatte dermed sin rolle, delvis som marinebase, delvis som kommunal havn. Den tredje refunksjonaliseringen fant sted da Marinen forlot området og Nyhavna ble refunksjonalisert til industrihavn, illustrert av ombyggingen av Dora I og den kvartalsmessige utviklingen av områdene sør for bunkerne.

At okkupasjonslandskapet er innlemmet i senere byutvikling, vises i at kommunikasjonslinjene og distriktene på Nyhavna over tid er blitt stadig mer integrert i veistrukturen i de omkringliggende områdene. Over tid er det skapt nye inngangspunkter til landskapet med bygging av bruer fra Brattøra, ved undergangen under jernbanesporet og en bru fra Pir 2. Det øvrige bylandskapet kommer tettere på Nyhavna både strukturelt og kommunikasjonsmessig. Området er over tid åpnet for ulike bedrifter, etater og aktiviteter, så vel som byens befolkning. Den kommende revitaliseringen av havna kan dermed sees som en begynnende fjerde refunksjonalisering, der enkelte bygninger allerede er blitt oppført for å posisjonere seg i avvente av den stegvise utviklingen av området.

8.3 Material- og meningsanalyse

I det følgende gjøres en material- og meningsanalyse av et utvalg bestanddeler i på Nyhavna for å utdype de mer overordnede landskapsbetraktningene. Ved å påvise hvordan enkeltelementer i okkupasjonslandskapet fremdeles er til stede, fremheves de materielle båndene mellom fortid og nåtid. Å anse materialet som virksomme elementer, fremfor bare å være levninger etter en avsluttet fortid, understrekes materialets samtidighet; de materielle sporenes «treghet» og varighet motsetter seg forståelsen av fortiden som tilbakelagt, men heller dens virkninger i nåtiden (Figenschau, 2019, s. 28–29; Olsen & Whitmore, 2014, s. 167–168). Slike spor bærer informasjon om stedets tidligere bruk, men det har gjennom sin materialitet hatt ulike relasjoner til mennesker i forskjellige perioder etter krigen; de samme objektene har hatt ulike funksjoner og ulikt meningsinnhold ut ifra de forskjellige sammenhengene de har

inngått i. Dette påvirker deres roller som erindringsmarkører. En materialundersøkelse vil således kunne avdekke hvilke virkninger de har hatt.

8.3.1 Dora I

Figur 35: Dora I sett mot øst. Foto: Byantikvaren i Trondheim (CC BY).

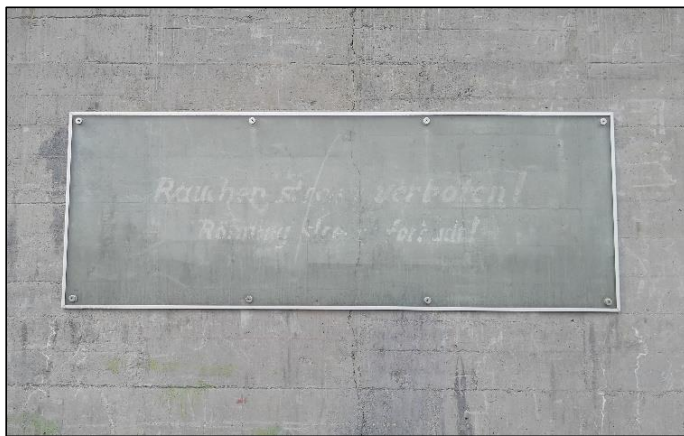
Dora I er den mest karakteristiske bygningen i okkupasjonslandskapet på Nyhavna. Størrelsen er i seg selv en særegen kvalitet som påvirker oppfattelsen av området. Den skiller seg fra alle andre bygninger i havnelandskapet, og den skaper sammen med sin søsterbunker et spesielt materielt miljø som gjør Nyhavna til en unik del av byen. Selv uten spesifikke forkunnskaper om de historiske omstendigheter bunkeren ble oppført i, kan man ut ifra dens massivitet anta at den må ha blitt bygd under ekstraordinære omstendigheter. Å bygge en slik konstruksjon i betong koster store mengder tid, ressurser, planlegging og lange forsyningskjeder. Verken Trondheim kommune, eller sågar den norske stat, kunne neppe ha igangsatt et byggeprosjekt av denne størrelsen med alle de forberedelser og forutsetninger som måtte på plass, ikke minst med tanke på de inngripende konsekvensene byggingen hadde for bylandskap og befolkning. Massiviteten og materialbruken knytter den derfor til en historisk periode som står i kontrast til tiden både før og etter krigen. Som en materiell levning kan den i den forstand forstås som noe som et eksternt eller til og med et påtvunget element i bylandskapet.

Selv om Dora I forekommer enorm, er den selvmotsigende anonym, uten tilsynelatende større detaljrikdom. Ved nærmere betraktning vises imidlertid flere materielle spor som gir

kunnskap om bygningen så vel som byggeprosessen; de indikerer forskjellige bruksmønstre samt knytter den til ulike historiske hendelser. På veggene kan man se oppadgående fuger som fremviser et sentralt arkitektonisk trekk; den er støpt i seksjoner som ikke sitter fast i hverandre. Dette er en viktig konstruksjonsmessig egenskap som skal tillate noe bevegelse i bygningen. Bunkerens enorme vekt gjorde at det ble målt en relativt betydelig setning under oppføringen. Betong er et solid materiale, men svært lite fleksibelt. Selv minimale grunnbevegelser kan føre til enorme spenninger i en så massiv konstruksjon. At den er bygd i blokker, gjør at spenninger ikke forplanter seg gjennom hele bygningen, men i stedet lokaliseres. Slik absorberes spenninger skapt av både setning og små bevegelser i grunnen som kan følge med endrede årstider. Uten denne konstruksjonsegenskapen risikerte man at hele bygningen imploderte.

På betongveggene ser man avtrykkene av treplanker i betongen, avtrykk fra treverksforskalingen brukt i støpearbeidet. Slike avtrykk skiller bygningen fra mange moderne betongarbeider, der man vanligvis benytter systemforskaling som gir glatte overflater. De ru, rektangulære avtrykkene gir en grov overflate og uttrykker en gammeldags teknikk. Spor etter treverksforskaling er et gjennomgående trekk fra betongarbeider under andre verdenskrig og er dermed nærmest et materielt kjennetegn på betongbyggverk fra krigen.

Det er bevart flere innskripsjoner og påmalte tekster på bygningen. På den østlige vegg finnes en tekst som presenterer et forbud på tysk og norsk: «Rauchen streng verboten! – Rökning strengt forbudt!» Den er et direkte spor fra okkupasjonstiden og viser til at Dora var et område holdt under streng

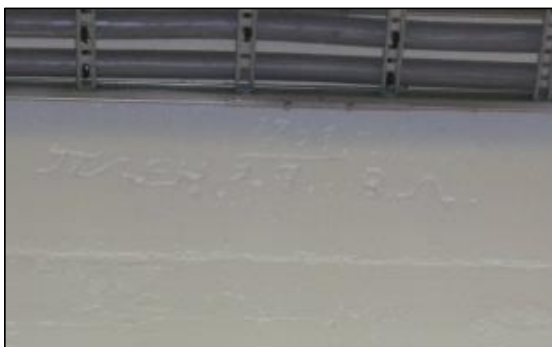
Figur 36: Rauchen streng verboten! Rökning strengt forbudt! Foto: Kristoffer Eliassen Grini

kontroll der atferd på anlegget ble strengt regulert. At den ikke er fjernet, men har overlevd frigjøringen så vel som de påfølgende 75 år med Marinens bruk av stedet og overgangen til privat eierskap, er interessant. Man kan spekulere i om dette skyldes et ønske om å ta vare på den som en «souvenir», om den er oversett som en kuriositet som ikke har vekket større interesse, eller man har rett og slett anså Dora som krigsbytte. Avisartiklene de første etterkrigsårene beskriver både nysgjerrighet og en viss stolthet over å kunne overta en så

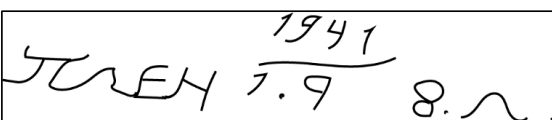
monumental bygning som Dora. Kanskje kan man forstå tekstens overlevelse som et uttrykk for at Dora var krigsbytte, og det derfor ikke fantes noe påtrengende behov for å fjerne den, fordi krigen var vunnet. Det eneste som sikkert går an å stadfeste, er at den ikke er fjernet. På tross av dens synlige plassering har ingen av Doras mange brukere hatt behov for å fjerne den, selv om den er et synlig materielt bånd mellom okkupasjonstid og nåtid. Som en erindringsmarkør har den ikke fremkalt ønsker om sensur eller sanering. Det som derimot vises, er det motsatte, et ønske om bevaring. I 2015 ble en gjennomsliktig plate festet på veggen for å verne den for vær, vind og tagging. Dette er et aktivt bevaringstiltak, et uttrykk at Doras okkupasjonshistoriske meningsinnhold ønskes bevart ved å ta vare på materielle spor.

Inne i «torpedogangen» i Dora I, korridoren som skiller våtdokkene fra tørrdokkene, finnes de mest personlige arkeologiske sporene fra krigen på Dora. Høyt oppunder veggen, 5-6 meter oppe, er det innskripsjoner av stjerner, årstall og skriftegn. De er nærmest umulige å se om man ikke vet at de er der. I ettertid er noen av dem malt opp.

En innskripsjon er et kyrillisk ord, *Плен 1.9 8 л.*, under årstallet 1941 (latinsk alfabet: *Plen 1.9 8 l.*) *Plen* er russisk for fangenskap, så det er sannsynligvis

Figur 38: Området helt oppunder veggen der den kyrilliske innskripsjonen befinner seg. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Figur 37: Avtegning av innskripsjonen av forfatteren.

laget av en sovjetisk krigsfange (oversatt av Marek E. Jasinski). En tolkning kan være at den er laget av en som ble tatt til fange på Østfronten 1. september 1941. *8 l* er mer usikkert, men kan ha noe med fangenskapet å gjøre dersom *l* står for *lager*, altså leir (Grini, 2015, s. 66–67).

De andre innskripsjonene er femkantede stjerner og årstall som *1918*, *1943* og *1944*. Sammenhengen med den kyrilliske innskripsjonen gjør at den kan tolkes som en kommunistisk stjerne. Årstallene kan være årstallsbeskrivelser fra når de ble skrevet inn. Selv om Dora stod klar til bruk i 1943, ble det gjort installasjonsarbeider helt til januar 1945 (Moe, 1995, s. 14). 1918 er vanskeligere å forklare. En tolkning kan være at ettersom 1918 var året Tyskland tapte første verdenskrig, var det et symbol på Tysklands fall.

Skriftlige kilder, fotografier og vitnesbyrd belegger at sovjetiske krigsfanger var med å bygge Dora II. For Dora I har imidlertid bruken av krigsfanger på anleggsplassen vært mer uklar. En rapport fra OTs sjef i byen i 1943, Fritz Altinger, hevder at krigsfanger ikke ble

benyttet på Dora på grunn av sine manglende fagkunnskaper, men i stedet ble satt inn i kisgruvene i Trolla der de ifølge overlevende måtte hogge opp stein til grus og singel, mer eller mindre for hånd (Neitzel, 1991, s. 124). Noe litteratur om Dora har beskrevet Altingers rapport og dermed stilt seg spørrende til om krigsfanger ble brukt på Dora I (Sivertsen, 2001, s. 123–124). I så måte er innskripsjonene på veggen et materielt spor som utvilsomt underbygger at sovjetiske krigsfanger var på Dora I. Med tanke på tyskernes ofte brutale behandling av krigsfanger, kan man regne med at å bli tatt for å skrive beskjeder på russisk i betongen, ville ha fått alvorlige følger, og de derfor er skjult ved å utføre dem oppunder taket.

Noen av innskripsjonene er malt opp med svart maling, noe som gjør dem tydelige i kontrast mot den hvite veggen. Den kyrilliske innskripsjonen er imidlertid ikke malt opp, og man må vite at den er der for i det hele tatt få øye på den. Om dette er en tilfeldighet, eller om det har noe å gjøre med et ønske om ikke å fremheve Dora Is tilknytning til krigsfanger og slavearbeid, er usikkert. Som erindringsmarkører er de potente påminnelser om at det ble drevet tvangs- og slavearbeid i Trondheim, i en tid som fremdeles kan erindres i det levende minnet. Dora I eies av et privat selskap, og man kan tenke seg at det kanskje ikke har vært et stort behov for å fremheve denne delen av Doras historie med tanke på leietagere.

Det er få rester etter den norske marinens bruk av Dora. Dette er trolig fordi de kunne overta en moderne og fullført marinebase og dermed ikke trengte å tilføre nye elementer. Okkupasjonslandskapet på Nyhavna ble med andre ord direkte overtatt av den norske forsvarsmakten som videreførte mange av dets funksjoner. Inne i ett av rommene på bakkenivå i Dora I finnes riktignok to materielle spor som peker til Doras nye eiere etter freden. Det dreier seg om to malte bilder. Det første avbilder det norske riksvåpenet flankert av Haakon VIIIs monogram og datoen 25.8.1945, innesluttet i en sirkel. Det andre bildet er UVB- våpenets

Figur 40: «For konge, fedreland og flaggets heder». Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Figur 39: «H7 25-8-1945». Foto: Kristoffer Eliassen Grini

merke, riksvåpenet flankert av to norske flagg oppå en ubåt og under et banner som sier «For konge, fedreland og flaggets heder» - Sjøforsvarets motto (Grini, 2015, s. 76).

Disse to bildene er små, men symbolske spor på at Dora var kommet i norske hender og tjente den nasjonale og seirende makten. Maleriene viser tydelig at Dora har flere lag av mening. De er materielle bindeledd til en del av Doras fortid som ikke er særlig påaktet. Fiendens befestninger var nå norske. Anlegget er altså ikke bare en av okkupasjonsmaktens materielle levninger, men det har også vært en norsk marinebase. Som en del av det norske forsvaret ble Dora en del av et forsvarssystem som skulle opprettholde norsk suverenitet, det den var oppført for å oppheve.

8.3.2 Strandveikaia

Figur 41: Sentralkjelhuset i hvit kledning. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Langs Strandveikaia står en rekke karakteristiske bygninger bygd av mur og betong malt i rødt og hvitt. Deres soliditet har trolig vært medvirkende til at de er benyttet etter krigen og dermed overlevd til i dag. Fordi de har vært i bruk, er de imidlertid tilpasset ny drift. Flere steder er vinduer murt igjen, og de har fått tilbygg. Deres egenartete utseender gjør likevel at de skiller seg fra nyere lager- og verkstedhaller i området. De fremviser en karakteristisk arkitektur typisk for tysk byggeskikk i perioden, nyklassisistiske trekk med høye, rektangulære vinduer, markante gesimser og fremspring på fasadene og på taket (Donath, 2006, s. 13). Den største bygningen, det gamle sentralkjelhuset, har høye, rektangulære veggpilarer i fasaden med enkle baser i bunnen, kapiteler øverst og en arkitrav liggende på toppen. Det gir nærmest inntrykk av en tempelbygning, en kontrast til de slitte blikkledningene, graffitien og den støvete betongen.

Nesten alle bygningene som stod her under krigen, står ennå, er tatt i bruk og gitt nye funksjoner. De omgis imidlertid av mange mer moderne elementer. På den ene siden er disse en betydelig «støykilde» med tanke på å avdekke okkupasjonslandskapet. Tagging, manglende vedlikehold, containere og nyere bygningselementer gir hele området et grått og støvete preg. På den andre siden understreker dette de forskjellige lagene av funksjon og mening som ligger i materialet. I sin moderne sammenheng skiller ikke nødvendigvis landskapet seg så mye fra hvilket som helst annet havnelandskap. Ved å abstrahere vekk disse senere elementene, fremstår Strandveikaia som det best bevarte distriktet i okkupasjonslandskapet på Nyhavna.

8.3.3 Ladehammerkaia

Ladehammerkaia har gjennomgått flere endringer enn Strandveikaia. Det kan ha sammenheng med at tre av verkstedhallene her ble ødelagt under det britiske bombeangrepet, noe som etterlot flere åpne områder da ruinene ble ryddet vekk. Det var dermed plass til å bygge nye bygninger etter krigen. Som landskapsanalysen har

Figur 42: Verkstedhall på Ladehammerkaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

vist, ble dette området tatt i bruk av sivile myndigheter med en gang etter 1945, og det ble oppført en rekke nye bygninger på de åpne plassene. I dag har blant annet en sementbedrift tilhold på området. De har oppført sementsiloer som hentyder til at okkupasjonslandskapet på Nyhavna tok utgangspunkt i, og etter hvert ble gjenetablert som industrihavn.

Kun én verkstedhall finnes i sin opprinnelige form. Den skiller seg ut, er markant nedslitt og bygd av teglstein med saltak av treverk. De nyere bygningene har heller fasader av blikk og metall og flate tak. På bilder av Ladehammerkaia før 1943 har verkstedhallene imidlertid tønneformede tak. At den gjenværende hallen har saltak, vitner dermed trolig om at det første taket ble ødelagt av brann og eksplosjoner under bombeangrepet i 1943, og hallene ble gjenreist med nye takkonstruksjoner.

De to mest markante levningene fra okkupasjonslandskapet på Ladehammerkaia er de to luftverntårnene. De er bygd som runde tårn med koniske tak der eventuelle bomber som traff

det spisse taket skulle skli av og sprengte vekk fra bygningen. Bunkerne er av en type som heter *Hochbunker der Bauart Zumbeck*, oppkalt etter arkitekten bak designet, Paul Zumbeck. Ifølge Svein Carstens er de to bunkertårnene på Dora de eneste av denne typen som finnes utenfor Tyskland (Carstens, 2016). De er ca. 12,5 meter i diameter med en nedre veggtykkelse på 2 meter og en veggtykkelse i toppetasjen på 1,5 meter. Taket er 1,4 meter tykt. Innvendig er gulvarealet utformet som en spiral rampe uten trappetrinn. Designet muliggjorde at de raskt kunne motta hundrevis av mennesker ved et bombeangrep.

I betongen på de to tårnene kan man se små sår og hull der bøyde armeringsjern stikker ut. På det vestlige tårnet har veggene sår fra bakke til tak. Dette tårnet stod ferdig da bombeangrepet fant sted. Det østlige tårnet har derimot skader kun i den nederste halvdel. Bilder fra kaia etter angrepet viser at dette tårnet bare var halvferdig. Det underbygger at skadene antageligvis stammer fra bombeangrepet sommeren 1943. Disse små sporene er anonyme og

«stille» og har dermed svært liten virkningskraft. Plassert i sin historiske kontekst blir de imidlertid materielle påminnelser som knytter bygningene og landskapet til en dramatisk

Figur 43: Ett av luftverntårnene. Foto: Byantikvaren i Trondheim (aktsomhetskart kulturminner; CC BY).

Figur 44: Mulige sprengningsskader i betongveggene på et bunkertårn. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

hendelse da 41 britiske bombefly slapp sin last over området. De blir erindringsmarkører som knytter Trondheim og Nyhavna til krigshandlinger.

Fjellhallene i Ladehammeren er for det meste åpne. Den største, som ligger vis a vis kaias vestligste ende, er skjult bak en sementsilo av nyere dato. Ved befaring ser man at hele inngangspartiet på et tidspunkt er sprengt opp, slik at hele hallen er åpen for innsyn. At inngangen er sprengt opp, skulle tilsi at hallen på et tidspunkt er benyttet etter krigen, muligens for lagring av materiell som var for store for den eksisterende inngangen, eventuelt for å fjerne materialer fra hallen. Hele gulvet er dekket av vann og fylt av søppel fra forskjellige tiår, men enkelte materialer ser ut til å være knyttet til hallens opprinnelige bruk. På en av sidene av den ødelagte inngangen kan man tyde restene av tyske ord malt på veggen: «-GEFAHR» og «-LOSIONS». Dette tyder på at det har blitt oppbevart sprengstoff eller drivstoff i fjellhallen.

Litt nord for Ladehammerkaia ligger flere bunkere og haller som er sprengt ut i fjellet. Noen av disse er åpne, andre er stengt av jerndører eller forseglet med mur. De som er åpne, er som regel fylt av gammelt søppel, veggene er fulle av graffiti, og flere har spor etter ild som er tent opp. Graffiti og andre tegninger på veggene kan ofte tolkes stratigrafisk, ettersom de er laget i forskjellige tiår. Noe kan stamme fra okkupasjonstiden, men det meste er kommet til senere. Et veggmaleri i en av bunkerne viser en soldat. Bildet er spesielt fordi det på grunn av hjelmen ligner en alliert eller norsk uniform. Det synes å være en Brodie-hjelm, også kjent som Tommy-hjelm. Det er en britisk type som ble brukt av mange norske soldater under krigen og frem til 1950-tallet. Maleriet er dermed sannsynligvis laget av en norsk person

Figur 45: Fjellhall på Ladehammerkaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Figur 46: Del av tekst på vegg: «-GEFAHR» og «-LOSIONS». Foto: Kristoffer Eliassen Grini

i løpet av den første etterkrigstiden. Det er et eksempel på de forskjellige lagene av mening som finnes i okkupasjonsmaktens materielle levninger. For det første er bildet et eksempel på de mange lag av graffiti, innskripsjoner og tegninger som finnes i tyske bunkere. Deres avsondrede beliggenheter, vekk fra dagslys og offentlighet, har gjort dem til flater og lerreter for fri grafisk utfoldelse. For det andre gjør maleriet bunkeren til noe mer enn bare et spor etter okkupasjonen; den kan knyttes til at landskapet ble tatt tilbake. Slik kunngjør bunkeren også de alliertes seier over nazistene.

Figur 47: Et veggmaleri i en av fjellbunkerne på Ladehammeren. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Det at mange av anlegg ofte er forlatte, nedtagget og fylt av søppel, rust og vann, gjør dem lite inviterende. Dette gjenspeiler at selv om mange tyske anlegg ble overtatt og refunksjonalisert, var det også mange som ble sortert fra. Typisk gjelder dette bunkere og fjellhaller som ikke kunne tilby noen brukbare funksjoner. Disse har havnet utenfor allmenn landskapsforvaltning; de er heller ofte overlatt til seg selv, til naturkreftene og til menneskers herjinger, noe som i seg selv er en hentydning til meningsrelasjonen mellom okkupasjonstid og ettertid. At bunkere ofte preges av forfall og skitt, kan påvirke hvordan vi minnes krigen. Fordi historisk bevissthet kan knyttes til materielle erindringsmarkører, vil materialiteten virke inn på vår oppfatning av fortiden. Ettersom noen av okkupasjonsmaktens materielle levninger kan forekomme skitne og vemmelige, vil det kunne innvirke på minnet om krigen som noe grått, rustent og uhyggelig.

8.4 Minnestsanalyse

De foregående analysene av Dora har vist hvordan anlegget har vært tilstedeværende i Trondheim etter krigen, materielt så vel som i det kollektive minnet. Med sine dominerende og bestandige bygninger har ubåtbasen vært uunngåelig i både driften av Trondheim havn og i byplanlegging. At stedet er oppfattet som en unik materiell levning fra okkupasjonstiden, attesteres i avisartikler fra 1945 og frem til i dag. Ut ifra stedets etterbruk er det imidlertid

pragmatiske løsninger som er vektlagt, ikke minnede problematikk. De fleste av de materielle bestanddelene i den tyske ubåtbasen, er innlemmet i nye funksjoner.

Det er liten tvil om at okkupasjonslandskapet har lagt føringer for Nyhavnas etterbruk. Den raske overtagelsen av anlegget ved freden samt kontinuitet i bruksmønster – halve anlegget forble en ubåtbasis i nesten 10 år etter 1945 – gjenspeiler en relativt sømløs overgang fra krig til fred og meningsrelasjoner preget av funksjonalitet, nytteverdi og gjenreisning. Man kan kanskje innvende at sprengningsarbeidene på Dora var et forsøk på et slags oppgjør med stedet, men også dette tiltaket var i hovedsak innrettet på å tilpasse Dora til havnevesenets behov.

Et trekk ved Dora som skiller den fra de to andre undersøkelseskasusene, er at havnelandskapet var etablert før krigen. Nyhavna var ett av de store kommunale utviklingsprosjekter i Trondheim i første halvdel av 1900-tallet. Disse landskapsstrukturene ble bygd videre på da tyskerne overtok stedet, noe som vises i at okkupasjonslandskapet forholdt seg i stor grad til kommunens havneplan fra 1937. Fordi stedet hadde en aktiv førkrigsbruk, kan man tenke seg at fredsslutningen representerte en gjenervelse av stedets opprinnelige funksjon, og at de okkupasjonshistoriske erfaringene kunne strykes fra dets meningsinnhold, nettopp fordi stedet nå var kommet tilbake i normalt gjenge. Både skriftlige og materielle kilder motgår imidlertid et slikt syn. I mye av den offentlige omtalen om Dora siden krigen har det gjennomgående blitt referert til dens oppføring av tyskerne. Det materielle laget i okkupasjonslandskapet var sementert fast, og det var også nye lag av minner. Disse lagene ble ikke vasket vekk av freden og kunne heller ikke sprenges vekk med dynamitt.

Selv om det fantes en klar bevissthet om hvem som bygde Dora, synes ikke dette som det innvirket på bruksmønster. Først tok Forsvaret over deler av anlegget, og stedet ble i praksis en bastion i forsvaret av landet. Fordi basen ble forsvarseiendom og inngikk i Forsvarets beredskap, ble både funksjoner og bygninger ivarettatt. Dette synes å være tilfelle med en stor del, om ikke mesteparten av okkupasjonsmaktens materielle levninger i Norge, i alle fall de som var innrettet mot forsvarsformål. Som norsk marinebase fikk anlegget ny betydning, noe som kanskje dempet eventuelle spenninger som måtte finnes i tilknyttede erindringer, slik som tvangsarbeiderne, krigsfangene og at basen var et brohode for å senke blant annet norske skip. også havnevesenets overtagelse av Dora II og Ladehammerkaia virker å ha blitt preget av en like pragmatisk holdning som Forsvarets.

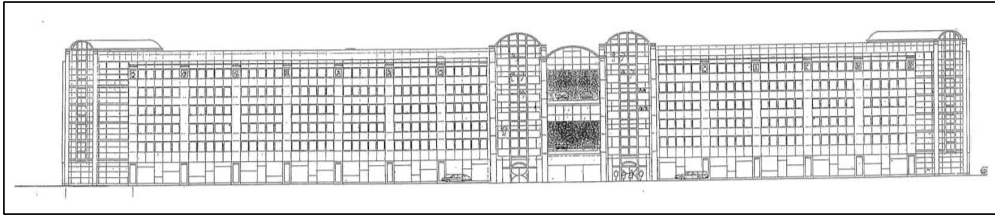
Bruken av Nyhavna vitner ikke om særlig varsomhet eller aktelse overfor krigshistoriske minner. Anerkjennelse av havnas okkupasjonshistoriske meningsinnhold utrykte seg i konstateringer av at dette var et uhyggelig eller stygt krigsminne, men lite som synes å ha lagt føringer for bruk. I stedet ble okkupasjonslandskapet i stor grad overtatt, og

kommunikasjonslinjer ble forbedret, pirer ble ferdigstilt, og elveløpet ble fastlagt. Sett bort fra forsøket med å rive Dora II, er det få aktive grep gjort på Nyhavna hvor materialet vitner om antipati eller motforestillinger mot stedet som en erindringsmarkør.

Som erindringsmarkør fremstår oppfattelsen av Dora som lite annet enn som påtvunget materialitet. Stedet representerte en tid folk flest var glade for var over, og det var heller ikke noe behov for å grave frem gamle minner. Fortellinger at om norske arbeidere og selskaper, samt krigsfanger var med på byggearbeidet, forble dermed forsømte tema i utviklingen av havna. Man kan argumentere for at Dora i flere tiår var et sted for glemsel fremfor et sted for minner. Ikke fordi man har fornektet dens oppføring av okkupasjonsmakten, men i betydningen at man ikke har forholdt seg til den som en katalysator for minner. I den faktiske utnyttelsen av okkupasjonslandskapet på Nyhavna kan Dora kanskje heller i de første tiårene etter krigen beskrives som et *lieux d'oubli*, et sted for glemsel som det offentlige minnet har unngått, fordi stedets historie ikke passet inn i den patriotiske minnekulturen.

Å spørre hvorfor Dora ikke ble ansett som et kulturminne etter krigen, kan virke som en oppkonstruert problemstilling. Den kollektive erindringen om okkupasjonstiden som godt mot ondt stod sterkt, og folk flest var lettet for at tyskerne var vekk. Dora var ansett som stygt, og påtvunget, men noe solid man kunne bruke. Det er imidlertid nettopp denne «intuitive» oppfattelsen av okkupasjonstiden denne avhandlingen ønsker å utdype, ved å undersøke nyanser som ble overskygget av den patriotiske minnekulturen. Det finnes riktignok motstemmer, slik som i en liten artikkel i tidsskriftet *Byggekunst* fra 1969 der Dora eksplisitt omtales som et minnested. I et tankeeksperiment sammenligner arkitekten Tore Brantenberg Dora med Kristiansten festning, blant Trondheims mest ruvende og avholdte kulturminner, og spør om det «uhyggelige krigsminnet» ubåtbasen Dora i Trondheim egentlig er noe annerledes enn «et kruttårn fra 1600-tallet med omliggende bastioner [som] i dag er et av byens klenodier. Var denne fortid mer ærerik?». At dette ble skrevet i en tid der minnekulturen var annerledes enn i dag, kommenteres kort med at «Et forslag til Riksantikvaren om fredning av Dora I vil neppe bli tatt seriøst» (Brantenberg, 1969, s. 74).

På 1960- og 1970-tallet foregikk flere ombygginger på Dora I. I en reguleringsplan fra 1976 uttrykkes en oppfattelse av Dora som på dette tidspunktet antageligvis var alminnelig blant byens beboere. I forbindelse med at de private eierne skulle bygge en overetasje på Dora, ønsket de å gjøre noe med de grå fasadene. Bygningen ble beskrevet som lite innbydende, derfor ønsket man «å etterkomme befolkningens ønske om mere representative fasader for Dora I» (Grini, 2015, s. 90). I stedet ønsket man å kle inn betongfasadene og endre utseende til

Figur 48: Forslag til fasadeendring på Dora mot Maskinistgata (Grini, 2015, s. 82).

et moderne kontorbygg. Dette uttrykker at Dora I ikke ble ansett som verneverdig, og er et konkret eksempel på datidens syn på okkupasjonsmaktens materielle levninger.

Fasadene på Dora ble ikke kledd inn, antagelig på grunn av store kostnader, men overbygningen ble bygd i 1979-1980. Sett i vernesammenheng forringet overbygningen bunkerens autenticitet ved å gi den en blå «hatt» som endret Doras utseende fra en ubåtbunker til en gigantisk lagerhall, noe den i praksis også er. Det faktum at ingen vernehensyn ble tatt på dette tidspunktet, underbygger at anlegget ikke var ansett som et minnested. Selv om dette kanskje ikke kan beskrives som en minnepolitisk frasortering av minner, men heller en passiv holdning i større grad preget av økonomiske motiver, viser det hvordan bruken av Dora medvirket til glemsel av okkupasjonshistoriske hendelser.

Ti år etter byggingen av overetasjen virker det som det er skjedd endringer i synet på Dora. I en byggesak fra årene oppunder 1990, der Dora I ble ønsket utviklet til kjøpesenter, påpekte Byantikvaren Dora som et viktig anlegg fra andre verdenskrig som i prinsippet var historiske dokumenter på linje med byggverk fra andre epoker, og at byggetillatelsen dermed burde ta hensyn til stedets krigshistoriske verdier (Grini, 2015, s. 91). Dette er ett av de første tegnene på at Dora ble ansett som kulturminne. I reguleringsbestemmelser for Dora utarbeidet i 1998 er det enda tydeligere at det har skjedd et holdningsskifte. I reguleringsplanen for Nyhavna fikk bestanddelene i okkupasjonslandskapet status som verneverdige, bevitnet av formuleringen: «DORA 1 er et krigsminne og utforming av ny bebyggelse inntil eller i nærheten av DORA skal skje med stor grad av varsomhet» (Grini, 2015, s. 91).

At det tok 50 år etter krigens slutt før Dora begynte å domestiseres som kulturarv, sammenfaller med endringen i synet på okkupasjonsmaktens materielle levninger på 1990-tallet. Noen tiår før, på 1950- og 60-tallet, hadde gjenreisning og modernisering av samfunn og landskap vært en sentral maksime som i stor grad gikk utover eldre materielle miljøer og kulturspor. På 1970- og 80-tallet kom en motreaksjon, av David Lowenthal beskrevet som «minnefenomenet» (Lowenthal, 1985, s. xviii). Bevaring og forvaltning av fortidsspor fikk økt aktualitet. Det gjaldt ikke bare spor fra forhistorien eller fra middelalderen, men materielle levninger etter et spekter av perioder og hendelser. På den ene siden kom dette i tråd med nye

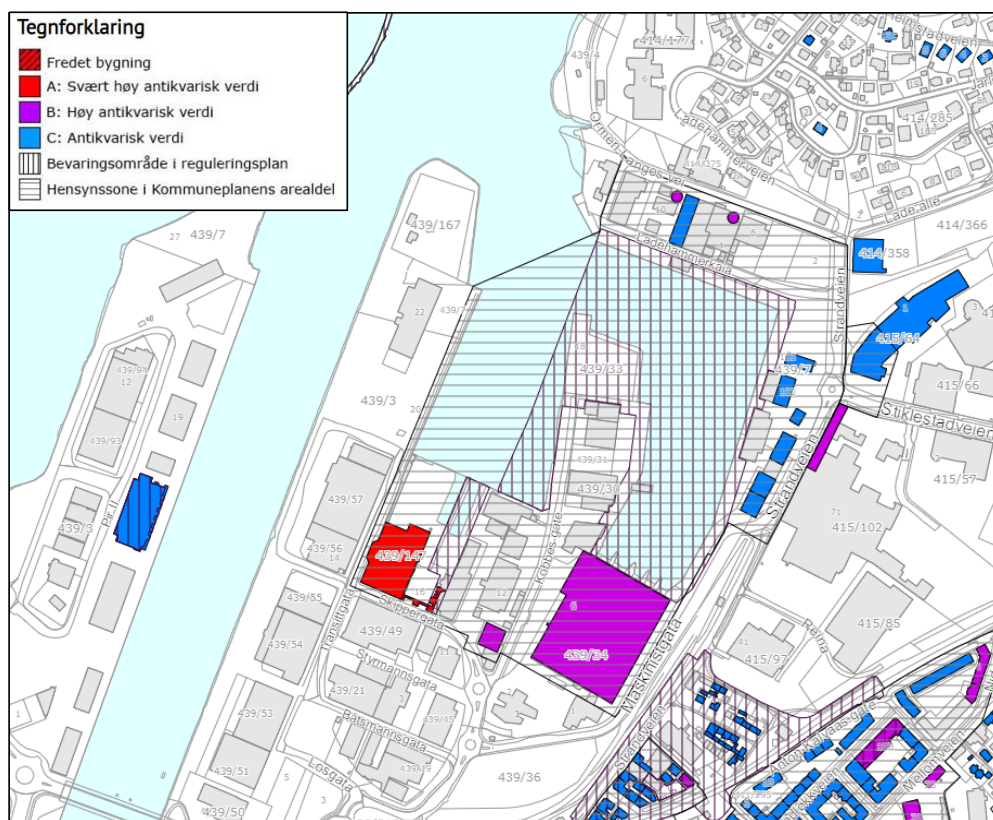
syn på kulturarv, men på den andre siden kan det sees i forbindelse med generasjonsskifter. De som opplevde krigen, var på 1990-tallet på vei ut av offentlige stillinger i politikk og forvaltning. Dette innebar en svekkelse av det levende minnet i det offentlige ordskiftet, og starten på at okkupasjonstiden gradvis ble mer en historiefaglig aktivitet enn en samtidig realitet. Følger man Pierre Noras tese, fører historisering av erindring til et behov for å opprette minnesteder (Nora, 1989, s. 11–12). Dersom man ser det levende minnet fra tidsvitnene som den primære bidragsyteren til Doras meningsinnhold, i Assmanns termer det kommunikative minnet, betyr det at i prosessen der disse minnene blir svekket, vil Doras rolle i minnekulturen endres. At etableringen av Dora som minnested tiltok da krigsgenerasjonen trådte ut av offentligheten, sammenfaller med Noras argument og Assmanns utheving av at sosiale minner endrer seg på grunn av overganger i befolkningens korttidsminne (Assmann, 2006, s. 28). Kulturminneforvaltningens og andre offentlige aktørers begynnende interesse for Dora kan dermed forstås som at det blir et *lieu de mémoire*.

Den nye oppmerksomheten innledet en ny periode i Nyhavnas historie. Det som før hadde vært ansett som et problem, det vil si områdets utseende og materielle tyngde, ble nå et uforløst potensial i en by i vekst. Fra å anses som stygt og støvete, ble okkupasjonslandskapet i økende grad ansett som arkitektonisk spennende. På starten av årtusenet ble Dora I kandidat i anbudskonkurransen for det nasjonale opplevelsessenteret for rock- og popmusikk, beskrevet i avisa som «Popbunker Dora» og «rockebunker» (Nipen, 2007). De vant ikke, men forslagene om ny bruk viser til at Dora hadde begynt å få nytt meningsinnhold. Dette kom også til uttrykk i 2007 da Dora I var arrangør for musikkfestivalen by:Larm. Etter festivalen kunne man lese i Adresseavisen at «Bylarm tok Dora tilbake» (Kristansen, 2007).

Med ønskene om å revitalisere Nyhavna, omtales stedets okkupasjonshistorie i økende grad som en ressurs heller enn en hemske. Slik denne avhandlingen argumenterer for, kan det utløses spenninger i den offentlige erindringen når nye sider ved fortiden innlemmes i den autoriserte og offentlige minnekulturen. Dette synliggjøres i Doras aktualitet i mediebildet. Med unntak av de første etterkrigsårene var det i en periode på 40 år få som vektla de komplekse minnene ved stedet, slik som bombeangrep, slavearbeid og ubåtkrig. Når stedet nå anses som et minnested, følger det at ulike meninger og minner om Dora får komme til overflaten. Noen fremhever stedets førkrigshistorie, noen dets krigshistorie, noen dets nåværende funksjon som industrihavn, andre igjen sine egne erfaringer og minner. For at stedet skal bli en del av en offisiell minnekultur, må polyfonien av minner imidlertid tilpasses rådende idealer og maktforhold. Offentlige myndigheter må ta eierskap i minnene, med andre ord domestisere dem, og det vil foregå utvelgelse og betoning av hva som skal representeres.

For Doras vedkommende har domestiseringen av stedets krigshistoriske minner medført en tydeligere erkjennelse av stedets opphav i okkupasjonstiden og hvilke prosesser som lå bak oppføring og bruk. Trondheim kommune utgav for eksempel i 2019 en omfattende kulturminnerapport for Nyhavna der okkupasjonslandskapet og dets elementer er kartlagt (Runden, 2020). De utenlandske krigsfangenes arbeid på Dora har kommet i fokus i fotoutstillinger og på informasjonsplaketter. Det arrangeres også omvisninger på havneanlegget. I hvilken grad interessen for anleggets historie og rolle som minneste vil gjøre seg gjeldende i bygging av boliger og kulturscener gjenstår å se, men utviklingen peker mot at Dora som minneste vil bli mer aktuelt i årene som kommer.

8.4.1 Dora som kulturminne i dag

Figur 49: Utsnitt av Trondheim kommunes «Aktsomhetskart kulturminner». Fra www.trondheimkommune.no

Som det fremgår av kartet, har deler av okkupasjonslandskapet på Dora ulike grader av kommunalt vern. Flere bygninger er kategorisert i antikvariske verdiklasser og noen bestanddeler er også vernet etter plan- og bygningsloven (Trondheim kommune, 2021). Dora II er klassifisert som klasse A, dette fordi den er mindre utsatt for nybygg enn sin søsterbunker

og fremstår derfor mer autentisk. Dora I har gjennomgått flere ombygginger og er klassifisert i klasse B. Det samme er Fyringsbunkeren og de to tilfluktstårnene på Ladehammerkaia. Samtlige bygninger fra krigen på Strandveikaia er klassifisert som klasse C, dette gjelder også den siste helhetlig bevarte verkstedhallen på Ladehammerkaia.

Et vernetiltak som kanskje ikke rører så mye med henblikk på endringen i holdningen til okkupasjonsmaktens materielle levninger, men heller endrede forvaltningsmodeller for historiske landskap, kommer til uttrykk i bevaringsssonene. Kulturminneforvaltningen hadde tidligere bevaringsfokus på enkeltelementer, men i senere tid er det rettet mer oppmerksom mot helhetlig forvaltning og vern, slik som bygningsmiljøer. At mesteparten av Dora er markert som bevaringsområde og hensynssone, henholdsvis i reguleringsplanen og kommuneplanen, betyr at antikvariske myndigheter er bevisst landskapets kulturhistoriske, materielle og arkitektoniske sammenheng. Vel er Dora I og Dora II monumentale, men det er deres relativt velbevarte materielle relasjoner med de øvrige bygningene og strukturene på Nyhavna som gjør anlegget til blant de best bevarte okkupasjonslandskapene i Trondheim, om ikke i Norge.

En annen måte man tar vare på og minnes historiske hendelser i det offentlige rom på, er ved benevnelser på bygninger, gateløp og steder. Navnene Dora og Nyhavna brukes om hverandre i den samtidige benevnelsen av havnelandskapet og refererer i dagligtalen til omtrentlig det samme, selv om Nyhavna har et noe større omfang. Navnet Nyhavna stammer fra mellomkrigstiden, mens Dora kommer fra okkupasjonstiden. Et interessant aspekt ved stedsnavnet Dora er at det nesten ikke forekommer i avisene før mot slutten av 1940-tallet. I de første par-tre årene etter krigen bruktes fortrinnsvis vendinger som «ubåtbasen på Nyhavna», «bunkerne på Nyhavna» eller «Bunker I» og «Bunker II». Også havneplanen av 1948 beskrev bunkerne som bunker I og bunker II. Ut ifra avisene synes det som om navnet Dora ikke hadde festet seg i befolkningens vokabular ved frigjøringen. En mulig forklaring er at Dora var tyskernes navn på anlegget. Det var under krigen militært område hvor kun militære og arbeidere med spesifikke oppgaver hadde tilgang. Driften av basen var adskilt fra byens befolkning med piggråd og advarselsskilt, og dermed ble Dora som stedsnavn kanskje heller ikke benyttet. Med det norske forsvarrets overtagelse av anlegget, gikk trolig det tyske navnet inn i Forsvarets egen benevnelse, og at det slik via Marinens bruk inngikk hos befolkningen.

I gatenettet på Nyhavna finner man i dag gatenavn som Styrmannsgata, Skippergata, Båtsmannsgata, Losgata, Maskinistgata og Transittgata. Ingen av disse peker til stedets okkupasjonshistorie, men heller til driften av anlegget etter krigen som sivil havn. Det er en indikasjon på at når gatenavnene ble bestemt en gang i etterkrigstiden, var det ikke aktuelt å fremheve stedets bruk som verken tysk eller norsk marinebase.

9 Lade flyplass

Lade ligger rett nordøst for Trondheim sentrum. Det er en halvøy som topografisk kan deles inn i en sørlig og en nordlig del, avgrenset av høydedrag som strekker seg fra øst til vest midt i landskapsrommet. Den sørlige delen består i hovedsak av Ladesletta (5), mens den nordlige delen består av Ladehammeren (1) Korsvika (2), Østmarka (3), Ringve (4), Devle (5), Leangen (7) og den tilstøtende Rønningssletta (8).

Figur 50: Avgrensning av Lade med steder nevnt i teksten. Flyfoto fra 2021. Fra www.norgebilder.no

Lade har på grunn av sitt flate landskap og milde klima tradisjonelt vært jordbruksland. Flere store gårder ligger i området. Fra gammelt av var Lade gård den viktigste med sin historie som hovedsete for ladejarlene. På 1700- og 1800-tallet ble lystgårdene Ringve, Devle og Leangen bygd, landskapselementer som sammen med Lade gård fremdeles preger området. Gården Østmarka ble fradelt Lade på midten av 1800-tallet og omgjort til hospital i 1919, et område som dekker en betydelig del av den nordlige delen av halvøya. Under krigen ble det anlagt flyplass på Ladesletta sammen med en rekke mindre anlegg og installasjoner. Etter krigen fortsatte utbyggingen av Lade slik at store deler av Lade i dag er bebyggt med boliger og næringsvirksomhet, men fortsatt med større og mindre lommer av friområder og åkere.

Kapittelet har to målsetninger. Den første er å kartlegge hvordan okkupasjonsmakten overtok landskapet og organiserte det i tråd med militære behov. Den andre er å drøfte hvordan man i norsk offentlighet har tatt stilling til okkupasjonsmaktens materielle levninger på stedet. Kapittelet er delt i fire underanalyser. Først gjøres en undersøkelse i hovedsak basert på skriftlige kilder. Deretter følger en landskapsanalyse med utgangspunkt i fotografier og kart. Så gjøres en analyse av utvalgte materielle spor fra krigen som kan påvises i dag. Til sist kommer en minnestsanalyse. Samlet sett vil disse perspektivene bidra til å kaste lys over hvordan man har forholdt seg til minnene om okkupasjonstiden, med utgangspunkt i bruk og oppfattelse av materielle levninger.

9.1 Historiefaglig analyse

Den følgende underanalysen gjøres på bakgrunn av skriftlige kilder, det vil si fag- og lokallitteratur, arkivmateriale og avisartikler. Det finnes relativt lite publisert om Lade som flyplass under krigen, og det kjente dokumentmaterialet er sparsomt. Det følgende vil dermed forsøke å samle utgivelser som beskriver Lade og se dette i forbindelse med bruken av området etter krigen for å gi et sammenhengende bilde av landskapets utvikling.

9.1.1 Lade under okkupasjonen

Før krigen var Lade jordbruksland. Enkelte bedrifter hadde etablert seg ved Lade kirke, men i all hovedsak var Lade åkerlandskap, her og der brutt opp av små høydedrag og skogholt. Det åpne og flate landskapet gjorde det mulig for tyske fly å lande på Ladesletta allerede under invasjonen. Bruken av jordene som landingsstripe kom som en konsekvens av at Værnes ikke kunne benyttes før den var utbedret. Tyske fly landet også på det islagte Jonsvatnet, men her førte vårløsningen at isen ble ubrukbar fra 17. april. På grunn av mangelen på flystriper ble det hurtig bestemt å opprette en permanent flyplass på Lade, og allerede den 19. april kunne man i Adresseavisen lese et opprop som ønsket arbeidere til «arbeid av et stort omfang på Lade». Disse skulle melde seg til tre norske selskaper: Trondhjems Cementstøperi A/S, Jernbeton A/S og Betongbygg A/S.^{100, 101} Oppropet kom med Centralkomiteens tilslutning, på tross av at

Figur 51: Annonse i Adresseavisen 19.april 1940.

¹⁰⁰ Adresseavisen 19.april 1940: 5

¹⁰¹ Ingen av de tre trondheimsbedriftene ble dømt i rettsoppjøret etter krigen (Brox et al., 2015, s. 165).

Trondheims ordfører Ivar Skjånes advarte mot å legge flystripa så nært gassverket på Lilleby. Hans bekymring kom av frykten for at allierte flyangrep på tyske militærinstallasjoner kunne ødelegge gassforsyningen til deler av byen, en uro som viste seg begrunnet da bombeangrepet i 1943 ødela nettopp hovedgassledningen. Innen en uke etter var 2000 norske arbeidere i gang, og de anla i løpet av 10 dager en rullebane på 800 meter, bestående av trerammer fylt med sand (Eng, 2010, s. 427–429). Arbeidet fortsatte utover sommeren og snart var en flystripe på 1150 x 40 meter planert. Det kom så ordre om å anlegge en stor verkstedhall, mindre hangarer, splintskjul og ammunisjonslager. Brakker ble bygd for mannskap og teknikere, og mesteparten av den sivile bebyggelsen i området ble beslaglagt av militære avdelinger (Brox et al., 2015, s. 265). Den raske etableringen av Lade flyplass kom i tråd med okkupasjonsmaktens prioritering av å bygge flyplasser i Norge. Luftwaffe trengte baser for fly som deltok i kamphandlinger både nord og sør for byen, men og for å forsvare skipene som lå i fjorden mot britiske flyangrep.

Den raske oppføringen av Lade flyplass av norske arbeidere i april 1940 gir den sammen med Værnes en særlig posisjon i historiografien om norsk kollaborasjon (Kirkhusmo, 2011, s. 587). Hvorvidt arbeidet kan karakteriseres som opportunistisk eller om det innebar grader av tvang og/eller frykt, er ikke uten videre lett å vurdere. Vidar Eng viser til at protokollene fra møtene mellom den tyske kommandoen og den trønderske Centralkomiteen angående den tyske henstillingen om å bruke lokale arbeidere og selskaper i byggingen, ikke inneholder direkte trusler. At tyskerne poengterte at en jagerflyplass var nødvendig for å forsvare Trondheim fra britiske bombefly, så byen ikke skulle lide samme skjebne som Namsos og Åndalsnes, kan riktignok forstås som en talende oppfordring (Eng, 2010, s. 429). Flere norske politikere og bedrifter hevdet i ettertid at de ble truet med både økonomiske advarsler og trusler om standrett om de ikke gikk med på kravene (Brox et al., 2015, s. 155).

Aktivitetsnivået på Lade flyplass varierte gjennom krigen. I de første månedene ble den brukt av jagerfly, middels tunge bombefly, transportfly og stupbombefly som deltok i kamphandlinger, hovedsakelig nord for Trondheim. Etter den norske kapitulasjonen ble den base for *Jagdgeschwader 5, Jagdgruppe Drontheim*, en jagerflyplass som skulle sørge for nærforsvar av luftrommet over byen (Hafstad, 2004, s. 61). De større flyplassene på Værnes, Ørlandet og på Gossen i Romsdal var i så måte viktigere i forsvaret av kystlinjen. Lade flyplass hadde et totalbelegg på ca. 1700 personer, selv om den neppe noensinne kom opp i full bemanning.¹⁰² På det meste var antallet antageligvis oppe i 1000 personer (Cadamerteri & Thuestad, 2020, s. 106). Flyplassens splintskjul for fly hadde forskjellige dimensjoner, noe som

¹⁰² RTK, boks 187, mappe, 1099, *Flugplatz: Lade – Drontheim: Belegungsmöglichkeit*, datert 1.6.1943.

viser at den kunne ta imot flymaskiner av forskjellige størrelser. Hovedsakelig var det snakk om jagerfly av typen Messerschmidt Bf 109, arbeidshesten i Luftwaffe. Det var riktignok innom en hel del forskjellige fly i løpet av krigen, blant annet jagerfly som Focke-Wulf Fw 190 som fra 1943 erstattet mange av Bf109-flyene. Videre kom tomotors Messerschmidt Bf 110, transportfly av typen Junkers Ju 52, «Tante Ju», det lille enmanns rekognoseringsflyet Fieseler Fi 156 «Storch» i tillegg til en hel del andre flytyper (Hafsten, 1991, s. 288–289).

Fly stasjonert på Lade var flere ganger i kamp. I de første månedene av krigen hendte det at engelske fly kom innover fjorden, og jagerfly gikk opp fra Lade. Senere, i forbindelse med *Tirpitz*' oppankring i Fættensfjorden, kom britiske bombefly ved flere anledninger inn mot Åsen for å bombe slagskipet. Under et angrep på Tirpitz i april 1942, angrep fly fra Royal Air Force samtidig Lade flyplass for å ta oppmerksomhet bort fra angrepet på skipet (Hafsten, 1991, s. 138). Under bombetoktet på Nyhavna i 1943 førte vindretningen til at den kunstige røyken som skulle dekke Nyhavna, i stedet dekket Lade og luftvernstillingene i Strinda, slik at det tyske luftforsvaret fikk store problemer (Skjæran, 1986, s. 152).

De stedlige bedriftene og huseierne på Lade måtte flytte eller tilpasse seg. Mesteparten av halvøya ble militær eiendom, forbudt for sivile, og mange eiendommer ble ekspropriert til bruk som boliger for tyske offiserer, soldater og ingeniører. De store lystgårdene ble beslaglagt og benyttet som forlegninger og kontorer for ulike avdelinger. Bedrifter som Nobø og Foki ble værende, men måtte tilpasse sine anlegg til krigstilstanden. Nobø fabrikker var blant Trøndelags største industrianlegg og produserte metallprodukter, blikkplater og hermetikk. Fabrikken lå vest for flystripa og dermed i faresonen for bombeangrep. De måtte derfor bygge splintsikre bygninger. Fordi råvarer og bygningsmaterialer var kontrollert av tyskerne, var det ikke enkelt å få tak i materialer som svarte til behovene. På grunn av Nobøs leveringer til okkupasjonsmakten, kunne fylkesmannen i dette tilfellet riktignok anbefale å avhende sement for å bygge splintsikre transformatorrom.¹⁰³

Det ble beslaglagt områder for større og mindre forsvarsanlegg. To store flakbatterier ble bygd, på Østmarka og på Ladhammeren. Minefelt ble gravd ned og piggråd ble lagt rundt flere stillinger. I en befestningsoversikt over Lade fra 1943 er det oppgitt at 65 feltmessige infanteristillinger og 15 feltmessige maskingeværstillinger på dette tidspunktet var ferdigbygd.¹⁰⁴ Stillingskart over området viser at flere lette luftvernkanoner på 20 mm stod på Lade, særlig i området rundt hangaren.¹⁰⁵

¹⁰³ UBIT, A-0019, F-0009, *Nobø fabrikker AS*, udatert.

¹⁰⁴ RTK, boks 187, mappe 1099, *Flugplatz: Lade – Dronheim: Belegungsmöglichkeit*, datert 1.6.1943.

¹⁰⁵ RTK, boks 70, mappe 336, *Befestigungs- und Stellungsbaukarten des T.A.B. Dronheim*, udatert.

Mot krigens slutt var aktiviteten på Lade relativt lav. Selv om Wehrmacht holdt store troppekonsentrasjoner i landet, var mange av Luftwaffes fly i Norge sendt til frontene i Europa. Fotografier tatt på Lade på fredssommeren viser riktignok at det befant seg flere forskjellige fly der ved freden. Disse, så vel som anlegget som helhet, avventet en uviss skjebne i møte med norske og allierte troppers ventede ankomst.

9.1.2 Militær bruk etter krigen

I 1945 var landskapet på Lade endret sammenlignet med før krigen. Der det før hadde vært åpne jorder med korn og buskap, lå det nå en flyplass med landingsstripe, hangarer, brakker, driftsbygninger og veier på de over 1200 dekar tyskerne hadde beslaglagt. Rundt flyplassen var det bygd et nettverk av forsvarsstillinger. Bunkere, løpegraver, tunneler og kanon- og lyskasterstillinger var anlagt med særlig henblikk på å dekke strandlinjen. Flere leirer av ulik størrelse var oppført, både for soldater og tvangsarbeidere, blant annet på Ladehammeren og i Korsvika. På Ladehammeren og på høyden ved Østmarka stod tunge luftvern batterier, og på Østmarkneset var Vestlandske Petroleumscopagnis kai, utbygd med dypvannskai.

Det tok tid før norske myndigheter fikk ryddet opp på Lade. Adresseavisen rapporterte i juni 1945 at en kvinne ble drept, da tyskere, som hadde forskanset seg i en villa på Lade sammen med norske kvinner, åpnet ild mot norske hjemmestyrker før de ble avvæpnet og arrestert.¹⁰⁶ At det var våpen og sprengstoff i omløp, skapte også uro. Granater og våpen som lå i igjen, var attraktive souvenir- og tyverigjenstander, noe som kunne førte til farlige situasjoner der unge gutter lekte med sprengstoff.¹⁰⁷ Flere innlegg i byavisene ytret frustrasjon over de herjinger som var begått i området og at det tok lang tid å gjenetablere ordenen.¹⁰⁸ Lokale beboere fortvilte over «piggrådjungelen» på Lade ett helt år etter frigjøringen.¹⁰⁹

Det største spørsmålet var hva som skulle skje med flyplassen. Før krigen var Værnes den eneste landflyplassen i Trøndelag, og hadde ikke vært stort mer enn en gresslette, hovedsakelig innrettet for militær bruk. Nå var situasjonen snudd på hodet. I løpet av fem år hadde det kommet til så mange flyplasser i Trøndelag, at man ikke visste hva man skulle gjøre med alle. På grunn av tyskernes utbygging av Værnes og Ørland flyplass ble det tidlig klart at disse ville forbli i bruk. Men for Lade var situasjonen uklar. Skulle den beholdes som flyplass, og i så fall, skulle Forsvaret eller sivile myndigheter ta over? Og hvordan stilte det britiske militæret seg til materiell og anlegg som stod igjen?

¹⁰⁶ Adresseavisen 19. juni 1945: 3

¹⁰⁷ Arbeider-Avisen 8. januar 1946: 3

¹⁰⁸ Adresseavisen 25. oktober 1945.

¹⁰⁹ Arbeider-Avisen 3. mai 1946: 2

I den militære overgangsperioden rett etter freden ankom britiske avdelinger Norge for å holde oppsyn med de store mengdene med etterlatte tyske våpen og fartøyer. Royal Air Force fikk ansvar for Luftwaffes anlegg og flymaskiner, og de etablerte seg i Oslo, Bergen, Stavanger og Trondheim. Avdelingen i Trøndelag ankom Værnes 6. juni 1945, men flyttet til Lade 10. juni. Avtalen som forelå mellom de allierte, innebar at tysk krigsmateriell i all hovedsak skulle destrueres. I de første månedene etter seieren i Europa pågikk imidlertid fremdeles krigen i Stillehavet, så britene vurderte om tyske materiell skulle brukes i kampen mot japanerne. De følgende månedene reiste britiske avdelinger rundt i distriktet for å sikre, vurdere, samle og destruere luftvern batterier og ammunisjon, ofte i samarbeid med tyske krigsfanger (Horrocks, 2020, s. 45). Store mengder ammunisjon og bomber ble dumpet på det dypeste punktet i Trondheimsfjorden. Etter at den japanske overgivelsen ble annonsert 15. august 1945, ble aktiviteten opptrappet (Horrocks, 2020, s. 47). På Lade ble flytyper av Heinkel He 111, Junkers Ju 88, Junkers Ju 87, Messerschmidt Bf110 og Messerschmidt Bf410 destruert. Vrakene gikk til Lilleby og Ila smelteverk som skrapmetall.¹¹⁰ Å smelte ned aluminium i tyske fly hjalp smelteverket økonomisk i en vanskelig tid da de slet med utslitt produksjonsutstyr etter å ha vært underlagt det tyske firmaet A/S Nordag (Sellæg, 1988, s. 37).

Etter oppryddingen meldte det seg mange interessenter for området. Både i Strinda og i Trondheim kommune fantes sterke interesser for å disponere Lade som en sivil flyplass fordi den lå så nært byen. Sjefen for Luftkommando Trøndelag (LKT) uttalte tidlig at han ønsket at Lade skulle disponeres av sivil trafikk, noe som kanskje vitner om at Luftforsvaret på dette tidspunktet hadde nok flyplasser å forvalte.¹¹¹ Flyplassens skjebne ble avgjort på departementsnivå. I løpet av sommeren 1946 bestemte Forsvarsdepartementet at Lade skulle nedlegges som militær flyplass og at sivil flytrafikk skulle få tilgang til flystripa. Det ble riktignok fremholdt at Lade skulle kunne brukes som jagerflyplass i tilfelle krig, og LKT skulle fremdeles disponere den store hangaren i den østlige enden av flyplassen, fire av de mindre hangarene og en brakke.¹¹² Den store hangaren ble først benyttet som lager for artilleriskyts og senere for annet militærmateriell. Bygningen var i relativt dårlig forfatning, og taket lekket så mye vann at tøyemesteren måtte pakke inn kanonene i presenninger.¹¹³ Forsvaret beholdt også eierskap over fyringsanlegget øst for hangaren som tidligere hadde sørget for oppvarming av hangaren, men ble nå ikke lenger benyttet.

¹¹⁰ RTK, boks 228, mappe 1708, *Dyrking av jord på Lade flyplass*, datert 27.05.46.

¹¹¹ Adresseavisen 1. desember 1945: 1

¹¹² RTK, boks 228, mappe 1708, *Frigivning av Lade flyplass*, datert 04.03.47.

¹¹³ RTK, boks 228, mappe 1708, *Trondheim og Omegn Boligbyggelag søknad om kjøp eller leie av hangar på Lade*, datert 18.11.47.

Eiendomsdokumentasjonen fra de første etterkrigsårene hentyder til at de militære administrasjonsforholdene var noe kompliserte for sivile myndigheter å forholde seg til, så den militære avhendingen av bygninger tok tid. En henvendelse fra kommunen til Forsvaret i 1948 med tanke på sivil overtagelse uttrykte sågar usikkerhet om hvem det var som eide bygningene, om det var LKT eller DKT.¹¹⁴ I det hele tatt fremkommer et omstendelig bilde av eiendomsforhold og disponering av landskapet og dets bygninger så lenge Forsvaret var involvert på Lade. Forskjellige forsvarsavdelinger hadde ulike

Figur 52: Hangaren på Lade, her avbildet rundt 1970 og i sivilt eie. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).

prioriteringer og syn. Uenigheter i disponering av eiendom vedvarte helt til LKT solgte seg ut på 1960-tallet. Da en sivil bedrift ønsket å kjøpe fyringsbygget ved siden av den store hangaren i 1958, sa LKT seg villig til å selge, mens Flyvåpenets forsyningskommando ønsket å beholde det, da de lagret materiell i hangaren.¹¹⁵ At fyringsstasjonen ble solgt i 1959 på ordre fra FD,¹¹⁶ kan trolig sees i sammenheng med at flyplassen skulle fases ut av bruk, da Luftforsvaret i denne tiden sentraliserte sin drift til de større flystasjonene på Ørlandet og Værnes. Nye og raskere fly gjorde den desentraliserte flyplasslokaliseringen man hadde under krigen, overflødig og lite effektiv. Dessuten var trelemmene i rullebanen lite funksjonelle for moderne jetfly. I 1965 forlot Forsvaret den store hangaren ved en makeskifteavtale med Trondheim kommune mot å overta boligtomter for offiserer rundt i byen.¹¹⁷ At Lade som sivil flyplass ble nedlagt samme år som Forsvaret forlot den, synes å vise at Luftforsvarets tilstedeværelse var viktig for i det hele tatt å beholde området som flystripe. Da det ikke lenger var behov for å beholde området som reserveflyplass for Luftforsvarets fly, forsvant rasjonale bak å holde et stort og sentrumsnært område fritt for utbygging i en kommune som trengte nye områder for industri og næringsvirksomhet.

¹¹⁴ RTK, boks 228, mappe 1708, *Hangarene på Lade flyplass*, datert 4. februar 1948.

¹¹⁵ RA/RAFA-2246/1/D/Da/L0204, mappe 860, Notat fra FVFK, datert 20. desember 1958.

¹¹⁶ RA/RAFA-2246/1/D/Da/L0204, mappe 860, *Salg av fyrhus m/inventar, Lade*, datert 23. mai 1959.

¹¹⁷ RA/RAFA-2246/1/D/Da/L0204, mappe 860, Brev fra FD til Statens bygge- og eiendomsdirektorat, datert 28. juli 1965.

9.1.3 Sivil bruk etter krigen

Utbyggingen på Lade under krigen ble ikke gjort i overensstemmelse med kommunale reguleringsplaner. Etter fredsslutningen var det derfor uklart hvordan landskapet skulle innlemmes i kommuneplanene. For det første var det et prekært boligbehov i byen, og Lade lå bynært og var attraktivt med sine landlege, flate omgivelser. For det andre hadde kommunen et stort behov for industritomter, Lokale myndigheter i Trondheim og Strinda hadde før krigen ønsket at Lade skulle bebygges med industrivirksomheter (Pedersen, 1957, s. 308). Mye av byens industri lå i Østbyen, på Lilleby og Lademoen, og det var naturlig å forlenge dette området østover, noe man hadde begynt med før krigen med byggingen av Nobø (Norsk bøttefabrikk) og Foki Hermetikkfabrikk rett ved Lade kirke. Disse samfunnsmessige behovene kolliderte med at det lå en operativ flyplass midt i landskapet.

I årene før krigen forelå det planer om en bynær landflyplass. I 1930-årene ble det derfor planert jorder for en ny flyplass på Heimdal. Nå som det fantes en ferdig flyplass på Lade i mye bedre stand enn landingsstripene på Heimdalsmyra, ble det spørsmål om man skulle satse på Lade eller Heimdal. Dette ble ett av de store lokale utviklingsspørsmålene, illustrert av Adresseavisens overskrift 28. juli 1945: «New York-Moskva over Lade eller Heimdal?». ¹¹⁸ Det ble gjort preliminare plantegninger av en utvidelse allerede sommeren 1945, der en ny rullebane er tegnet inn på tvers av den gamle. ¹¹⁹

Figur 53: Lade i 1947 med inntegnet flystripe av forfatter. Basert på skisse av Lade flyplass fra 1945.

Da Forsvaret bestemte at Lade kun skulle benyttes av militære fly i eventuelle krigs- og krisesituasjoner, åpnet de for sivil trafikk. Avhendede hangarer på nordsiden av rullebanen ble tatt i bruk av Trondheim flyklubb og Høgskolens flyklubb. ¹²⁰ I 1947 ble flyselskapet A/S

¹¹⁸ Adresseavisen 28. juli 1945: 1

¹¹⁹ SAO/A-10651/D/Da/Daa/L0011/0001

¹²⁰ RTK, boks 228, mappe 1708, *Søknad om kjøp av hangar på Lade*, datert 16. april 1948.

Trøndelag Flyselskap etablert med Lade som hjemmebase (Hafstad, 1997, s. 17). I årene som fulgte startet også Widerøe og Braathens avganger til og fra Lade.

I 1950-årene var diskusjonen om flyplassen fremdeles ett av de store kommunale spørsmål. Trondheim kommune innlemmet i 1952 mesteparten av Lade fra Strinda kommune som den første store kommuneutvidelsen etter

Figur 54: Tre av de små jagerhangarene nord for rullebanen i 1946. Devle gård skimtes i bakgrunnen. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.

krigen, ikke nødvendigvis for å utvikle flyplassen, men for å skaffe byen flere tomter for fremtidig industri. Mange mente det var for kostbart for kommunen ikke å bruke Lade til industri, særlig fordi det innenfor Trondheims kommunegrenser ikke var særlig plass for etablering og utvidelser av industribedrifter. Trondheim kommune fryktet å miste både skatteinntekter og nyetablering av virksomheter, for eksempel som da Nidar sjokoladefabrikk i 1954 flyttet ut fra sine trange lokaler i Trondheim til Strindheim i Strinda kommune (Christiansen, 1973, s. 99).

Dersom Lade skulle bli en permanent flyplass, måtte det beregnes betydelige investeringskostnader for å sette den i stand, så eventuell finansiering måtte komme fra statlig hold. Staten forholdt seg avventende til saken. Den lokale debatten var imidlertid sterk. Adresseavisen var flere ganger ute og loddet stemningen blant samfunnsaktørene i Trondheim. Handelsstanden, fylkesmannen, flere politikere fra opposisjonen, Reisetrafikkforeningen samt representanter fra Forsvar og politi ønsket å beholde og utvikle Lade som byens flyplass.¹²¹ Direktøren i SAS påstod sågar ifølge avisen Nidaros at Trondheim innen de neste 10-15 år kom til å få bruk for både Lade og Heimdal som flyplasser.¹²²

Entusiasmen som kom til uttrykk i pressen for å utvikle flyplassen fant liten gjenklang hos Arbeiderpartiet som hadde ordførerembetet i Trondheim sammenhengende i 30 år etter krigen. Herfra ble sentrale myndigheters avventende holdning til utbygging gjenspeilet. Ordfører John Aae fremhevet de mange forbehold som forelå, deriblant store kostnader samt

¹²¹ Adresseavisen 23. november 1951: 1

¹²² Nidaros 23. april 1952: 2

sentrale politiske føringer i gjenreisningsarbeidet. Byen trengte industritomter, og på Lade var kvadratmeterprisen for dette mye lavere enn for en flyplass. Luftfartsdirektoratet var også noe avventende på grunn av den flytekniske utviklingen som hadde skutt fart under og i kjølvannet av krigen, og de stilte spørsmål ved om Lade kunne fungere tilfredsstillende i fremtiden.¹²³ Ordfører Aae fastslo i 1952 at det neppe ble noen modernisering av Lade flyplass de neste 10 årene.¹²⁴ Andre forhold som påvirket diskusjonen var de store investeringer allerede gjort med planeringen på Heimdal før krigen, samt at Værnes nå var en aktuell kandidat som regionens flyplass. Stjørdalens blad skrev tørt om den kortsynte byen Trondheim, hvor man ville ofre bynære industritomter for en flyplass, når man hadde en av landets mest moderne flyplasser på Værnes, kun 3 mil fra byen.¹²⁵ I 1957 vedtok Stortinget at Værnes skulle bli hovedflyplass, et vedtak som trolig kan sees i forbindelse med at NATO ønsket å bygge ut Værnes som flybase (Hovd, 2000, s. 176). Dette skulle gjøre Lade mindre aktuell å beholde som flyplass.

En annen sak som skulle få følger for Lade i de første par årene etter frigjøringen, var kravet om nye idrettsplasser i byen.¹²⁶ Nesten hele idretts-Norge hadde gått ut i streik og boikottet idrettsarrangementer under okkupasjonen, og det var et stort etterslep på vedlikehold av arenaer og idrettsplasser. Flere idrettsforeninger anså Lade gunstig for idrett med sine flate gressletter.¹²⁷ Et nytt idrettsanlegg ble vedtatt i 1951, og baner og garderobeanlegg kom på plass på 1950-tallet (Bratberg, 2008, s. 316). Da flyplassen ble nedlagt i 1965, ble det anlagt enda flere idrettsbaner i rullebanens vestlige del (Hafstad, 2004, s. 72). Denne landskapsbruken har vedvart til i dag, da Lade per dags dato har det største utendørs idrettsanlegget i Trondheim.

9.1.4 Fra flyplass til industri, næring og bolig

På starten av 1960-tallet hadde flyplassplanene ebbet ut. Trondheim kommune ønsket heller å omdisponere Lade flyplass til annen aktivitet. Boligbehovet i byen var fremdeles markant, og kommunen manglet fortsatt industritomter som var i nær kontakt med vei, jernbane og havn (Plan- og bygningsetaten, 2003, s. 14). Siden Lade lå nært både Nyhavna, Meråkerbanen og Innherredsveien, var området et naturlig sted å bygge.

Industrivirksomhet var i hovedsak planlagt på Ladehalvøyas sørlige del, langs rullebanen. På den nordlige delen av Ladehalvøya ble det derimot omregulert store arealer til boligbebyggelse. Denne utbyggingen er et eksempel på den regulerte byplanleggingen som foregikk i etterkrigstiden, med skoler, kirke, idrettsanlegg og boliger nært hverandre

¹²³ Nidaros 19. januar 1952: 12

¹²⁴ Nidaros 19. januar 1952: 12

¹²⁵ Stjørdalens blad 30. august 1958: 2

¹²⁶ Arbeider-Avisen 2. april 1946: 4

¹²⁷ Arbeider-Avisen 11. april 1946: 4

(Guttormsen, 2002, s. 95). På en annen side viser de mange ulike boligtypene i området til at det fantes flere syn på arkitektur i etterkrigstiden. Funksjonalistiske idealer uttrykte seg i blokkbebyggelse, men samtidig gjenvant interessen for «nasjonal» arkitektur noe av sin tidligere posisjon, med bygging av småhus- og eneboliger (Tvinnereim, 1990, s. 207).

På den sørlige delen av Lade var det ikke bygd mye nytt på grunn av flyplassdiskusjonen som hadde ulmet i over et tiår. Dessuten hadde Forsvarsdepartementet beholdt noe av Luftforsvarets drift i tilfelle forsvarshensyn tilsa at man trengte å benytte Lade på nytt. Med Luftforsvarets uttrede på midten av 1960-tallet kunne kommunen endelig begynne å omregulere arealene, og nye virksomheter etablerte seg raskt. I en transportanalyse for Trondheim fra 1972 beskrives Lade som et lite publikumsattraktivt arbeidsplassområde (Trondheim kommune, NSB & Statens vegvesen, 1972, s. 58). Dette indikerer områdets utseende så vel som funksjon. Det innehadde bygninger og øvrige spor fra okkupasjonstiden, ispedd ulike industribedrifter, noe som skapte et miljø lite innrettet for opphold og bosteder. Det skal riktignok påpekes at dette hovedsakelig gjaldt Ladesletta og Ladedalen. Karakteristikken illustrerer en vilje til å fastholde Trondheim kommunes snart halvt århundre lange ambisjon om å bruke hele beltet fra Nyhavna, Lilleby og Ladesletta til industri.

Å åpne området for industribebyggelse kom ikke lenge etter i konflikt med nye samfunnsstrømninger. Samfunnsutviklingen på 1980-tallet stokket om på den århundregamle praksisen hvor industri skulle ligge i byene. Fabrikbygg mistet sine posisjoner som markører for fremgang og velstand, og de ble i tiltagende grad sett på som forstyrrende og støvete elementer i et bylandskap som skulle være til for folk og biler (Kaldal, 2016, s. 44). Stadig mer tungindustri flyttet utenfor byene eller sågar ut av landet. Selv om en god del industri og bedrifter opprettet sine anlegg på Lade i 1960- og 70-årene, varte det ikke lenge før nye idealer i byplanlegging, kombinert med kommunens behov, førte til en endring i synet på hva Lade skulle og kunne brukes til. Ved inngangen til årtusenskiftet var nesten all tyngre industri borte, med Lilleby Metalls smelteverk som det siste som stengte i 2002 (Refsnes, 2002).

På Ladesletta skulle bygging av kjøpesenter og varehus sette preg på landskapet. Som en forutsetning for denne utviklingen lå den økende biltrafikken. Etter at rasjoneringen på biler ble opphevet i 1960, hadde bilen i løpet av få år blitt allemannseie. Folk kunne nå transportere både seg selv og varer over lengre avstander og i større kvanta enn før. Detaljhandelens stadig større utsalgsteder med selvbetjening medførte bygging av varehus utenfor sentrum tilknyttet veinettet, noe som etter hvert ble styrende for ny infrastruktur. På slutten av 1950-tallet var det

Figur 55: Ladesletta rundt 1970. Bebyggelse har begynt å fylle sletta. Kjøpesenteret Domus nederst. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).

på sørsiden av rullebanen anlagt en vei som gikk parallelt med flystripa, dagens Haakon VIIIs gate. Etter flyplassens nedleggelse ble de åpne områdene på begge sider av veien tilgjengelige for utbygging. Den rette aksen og det flate landskapet tilbød effektiv logistikk og lokalisering av bygninger. Som det første store varehuset, som det i dag finnes flere av på Ladesletta, ble Domus kjøpesenter åpnet i 1968 av Norges Kooperative Landsforening, i dag City Lade.¹²⁸

Etter et par tiår med utbygging av næringsvirksomhet på 1980- og 1990-tallet, har Ladesletta fra 2000 kommet i sentrum for en ny type landskapsutvikling. Lade er videreutviklet for varehandel, men handelssektoren har fått en konkurrent i arealdisponeringen, nemlig boligutvikling. Trondheims befolkningsvekst siden andre halvdel av 1990-årene har ført til et stort press på bynære arealer. Flere bedrifter på Lade har det siste tiåret solgt sine tomter til fordel for store boligkomplekser. Bygningene etter Foki og Nøbø fabrikker ble omgjort til boliger. Også i randsonene av Lade knytter store boligprosjekter på Lilleby, Lademoen og Nyhavna halvøya sammen med det mer urbane bylandskapet i retning bysentrum.

På den nordlige delen av Lade har det også foregått bygging av boliger. På tross av omfattende etterkrigsplaner om å bebygge disse områdene med blokker og rekkehus, ble ikke anleggsaktiviteten i dette området like omfattende som på Ladesletta. Delvis er dette på grunn

¹²⁸ Adresseavisen 1. november 1968: 16

av at store friområder og åkerlandskap ved Ringve, Devle og Østmarka har vært verdsatt, og etter hvert vernet, som natur- og kulturlandskap. Dette hindret imidlertid ikke et politisk flertall i Trondheim på slutten av 1990-årene å vurdere Leangen som sted for ny godsterminal (Guttormsen, 2002, s. 99). Planen ble ikke realisert, men at Lade i det hele tatt ble vurdert, kan kanskje sees i forbindelse med tyskernes materielle tilpasning av Lade til logistiske formål.

9.2 Landskapsanalyse

Størrelsen på Ladehalvøya gjør at det som mikrolandskap skiller seg fra Dora og Persaunet leir. Landskapet er betraktelig større, med flere variasjoner i topografi, vegetasjon og bebyggelse, og med mange flere bestanddeler. Hovedtyngden av landskapsanalysen ligger på flyplassområdet, men også de andre anleggene på halvøya vil settes i sammenheng med flyplassen. Der finnes anlegg og konstruksjoner som er tilknyttet drift og beskyttelse av flyplassen, men også til Kriegsmarine samt det generelle forsvaret av Trondheim. Analysen vil drøfte hvordan okkupasjonslandskapet på Lade fungerte i sammenheng, samt demonstrere hvordan man har benyttet seg av disse landskapsstrukturene og anleggene etter krigen.

9.2.1 Lade før okkupasjonen

Foto av Lade før krigen viser at halvøya var jordbruksland. Landskapet *avgrenses* i nord, øst og vest av fjorden. Ladehammeren ligger i vest, et berg som inkluderes i mikrolandskapet. Det innebærer at grensen mellom Lade og Nyhavna går langs den sørlige foten av høyden. I øst skiller Leangenbekken Lade i vest fra Rotvoll i øst. I sør avgrenses Lade av Ladebekken og dens ravinedal Ladedalen, et topografisk skille mellom Lade i nord og områdene i sør. Denne grenselinjen sammenfaller over et lengre stykke med jernbanen.

Distrikter er utfordrende å avgrense basert på fotografier. Det topografiske skillet som finnes mellom den nordre og sydlige delen av halvøya, høydedragene på Ringve og Devle, er imidlertid til hjelp. På sørsiden av disse ligger Ladesletta, det største og mest enhetlige distriktet (I). Dette er halvøyas største flate område, noe var bestemmende for at flystripen ble lagt her. I vest kan Ladehammeren og den sivile bebyggelsen ved høydens østlige fot avgrenses som et distrikt (II). Den nordlige delen av halvøya kan avgrenses i to distrikter, Korsvika (III) som ligger mellom de to høydene Ladehammeren og Kjerringberget, og Østmarka (IV), et distrikt med topografiske variasjoner som øker jo nærmere fjordkanten man kommer. I øst fremstår Devle som et distrikt definert av kupert terreng og små skogflekker (V).

Det går en *bevegelseslinje* i øst-vestlig retning fra Ladehammeren til Leangenbukta, mer eller mindre langsetter Ladesletta i hele dens lengde. Bevegelseslinjen uttrykkes materielt i Lade allé, den eneste kommunikasjonslinjen som går øst-vest, fra Nyhavna til Leangen gård.

Figur 56: Flyfoto av Lade i 1937. I den hvite stripen mangler det foto. Merk vegetasjonen langs Ladebekken som renner gjennom en liten ravinedal rett nord for jernbanelinjen. Inngangspunkt }{, knutepunkt -+-, landemerke△. Fra. www.norgebilder.no

Fra denne linjen sprer det seg bevegelseslinjer ut til de forskjellige lokalitetene nord på halvøya som Korsvika, Østmarka og Devle. Plassering og retning på bevegelseslinjene styres av lendet, da kommunikasjonslinjene stort sett følger terrenget hvor det er flatet.

Knutepunktene lå ved Lade gård og Devle gård der transport ble ført ut på halvøya. Basert på kommunikasjonslinjene er det fire *inngangspunkter* til hele Ladehalvøya. Det ene ligger på Rønningssletta i sørvest og knytter Lade sammen med Nyhavna og Lilleby med vei. Her flatet ravinedalen ut. Rønningssletta er flat og var uten særlig vegetasjon, og den ble på folkemunne kalt «Prærien» og «Dakota», antagelig navngitt av utvandrede nordmenn som hadde kommet hjem fra Midtvesten i USA. Det andre ligger rett sør for Lilleby smelteverk og består i en undergang under jernbanelinjen. Det tredje ligger i sørøst ved Leangen, der veien går over en bro over jernbanelinjen. Det fjerde er veien fra Nyhavna opp på Ladehammeren. At det kun finnes fire inngangspunkter til et landskapsrom av denne størrelsen, understreker Ladehalvøyas relative avsondring som et eget mikrolandskap.

Landemerkene i landskapet forekommer noe annerledes enn på Nyhavna fordi Lade er et mye større område. Det innebærer at den perseptuelle tilgangen til landskapselementer forholder seg til andre proporsjoner. Ladehammeren stikker seg ut som kanskje det tydeligste

landemerket i og med at dette er landskapets høyeste punkt. Det samme gjør høyden Kjerringberget ved Korsvika samt høyden på Østmarka. Også Østmarka sykehus ligger godt synlig som landemerke. Leangenfjæra kan defineres som et landemerke, ettersom dens lange grunne gjør den til et karakteristisk og gjenkjennelig objekt både fra fugleperspektiv og ved befarig. Høyden hvor lystgården Ringve ligger også defineres som landemerke.

Landskapsanalysen av Lade før krigen viser at halvøya ikke var en del av byen. Det var et eget, avgrenset landskapsrom der noen få veier knyttet halvøya sammen med de omkringliggende områdene. Gårdsdrift var den primære aktiviteten, med unntak av Østmarka sykehus og Vestlandske Petroleumscompagnis lille kaianlegg på Østamarkneset helt i nord. Fra et landskapsmessig ståsted ville Lade ha fremstått som attraktivt for en okkupasjonsmakt med store byggeplaner. Området var relativt flatt, avgrenset og relativt ukomplisert å sikre. Det tilbød store områder for anleggsaktivitet. Dessuten lå det tett på byen, havna og jernbanen. Flate områder kunne enkelt holdes under kontroll av maskingeværposter, mens grensen mot fjorden utgjorde en naturlig barriere mot nord, øst og vest.

9.2.2 Lade under okkupasjonen

Flyfoto fra 1947 viser at landskapet på Lade er endret i forhold til før krigen. Det var tilført en mengde nye kommunikasjonslinjer, leirer, forsvarsverker og en flystripe. Det store materielle avtrykket fra okkupasjonstiden utgjør et eget materielt landskapsstratum. De er oppført som en del av et nytt overordnet bruksmønster og danner med det et okkupasjonslandskap.

Landskapet *avgrenses* som før krigen, av Ladebekken og jernbanen i sør, fjorden i nord, Leangenbekken i øst og Nyhavna og gassverket i vest. Bygging av veier og anlegg har skapt tydeligere skiller mellom *distrikter*. Det sentrale flate området på Ladesletta, der selve flyplassen ligger, utgjør ett distrikt (I). Det samme gjør Ladehammeren, som også var en funksjonell enhet med sitt tunge luftvern batteri (II). Det nordlige området på Lade består av distriktene Korsvika (III) og Østmarka (IV). I det førstnevnte stod det en leir. Østmarka hadde blitt et mer sammenknyttet distrikt ved bygging av veier. Nye veier og anlegg rundt Ringve gård, gjør dette til et distrikt knyttet til gården og de omliggende strukturene (V). Devle kan skilles ut som et distrikt basert på topografien som er mer ulendt og skogkledd (VI). Dette distriktet var blant stedene på halvøya som ble tettest befestet med forsvarsstillinger.

Bevegelseslinjene bygger på de samme som fantes før krigen, men de er konsolidert i klarere akser som vitner om en tyngre trafikk over halvøya enn tidligere. Hovedsakelig gjelder dette flyplassen som strekker seg i en akse nordvest-sørøst tvers over halvparten av halvøya. Flystripa utgjør tyngdepunktet av denne aksen, og fra den stikker det bevegelseslinjer,

Figur 57: Flyfoto av Lade i 1947. Inngangspunkt }|, knutepunkt -|-|, landemerke \triangle . Fra www.norgebilder.no

sementert i kommunikasjonsruter ut mot de fleste delene av halvøya, noe som røper at okkupasjonslandskapets materielle og funksjonelle tyngdepunkt var flyplassområdet. Veien ut mot Devle er forbedret, fordi den ble benyttet som taksebane for fly. Veien til Ringvebukta er utvidet. I retning Østmarka er bevegelseslinjen mer tydelig der den går mot kaianlegget på Østmarkneset på halvøyas nordligste punkt, en konsekvens av Kriegsmarines bruk av dette anlegget. Veien mot Korsvika er utbedret, der det lå en leir for OT-personell og for krigsfanger, riktignok revet innen 1947 da bildet er tatt. I sørvest går en bevegelseslinje over Rønningssletta og mot byen. Denne kommunikasjonslinjen knytter sammen by, havn og flyplass.

Knutepunktene ligger ved Lade gård og Lade kirke der trafikk fra byen kunne føres ut på øya eller mot flyplassen. Knutepunktet mellom Ringve og Devle gård har nå inngått som en del av taksebanenettet, som vil si at det ble delt av både kjøretøy og fly. *Inngangspunktene* til landskapet ligger på samme sted som før krigen. I sørøst krysser veien jernbanen. Før krigen gikk veien på en bro over skinnegangen, men på dette tidspunktet går den nå utvidede veien under en jernbanebro av betong, antagelig anlagt som en del av tyskernes opprustning av jernbanelinjen. Lade allé var blitt brutt av leirrasen i 1944, så den eneste kommunikasjonsruten i retning byen gikk langs Ladeveien over Rønningssletta mot Lademoen. Et nytt inngangspunkt er etablert som en jernbaneovergang sørvest for midten av rullebanen, på baksiden av

daværende Dalen blindeskole, antageligvis for å få direkte tilgang inn på flyplassområdet fra leirene sør for Lade. Nok et inngangspunkt er veien fra Nyhavna opp på Ladehammeren.

Landemerkene er Ladehammeren, Kjerringberget i Korsvika, Ringve gård og Østmarka sykehus. På dette tidspunktet har det kommet til et landemerke i den store hangaren i flyplassens østlige del, og ikke minst er rullebanens flate areal et landemerke.

De omkringliggende områdene tar seg i hovedsak ut som før krigen, med unntak av ubåtbasen Dora på Nyhavna. Det at disse to okkupasjonslandskapene grenser mot hverandre, må ha generert betydelig militær trafikk. Med tanke på Kriegsmarines drift på Nyhavna, de mange militærleirene sør for Lade, og med Luftwaffes virksomhet på flyplassen, har triangelet mellom flyplassen, ubåtbasen og Persaunet leir trolig vært området med den høyeste konsentrasjonen av militær aktivitet i hele byen. Sivilbefolkningen på Lademoen og Lilleby må dermed ha opplevd okkupasjonsmakten tettere på livet enn de fleste andre i Trondheim.

9.2.2.1 Okkupasjonslandskapets bestanddeler

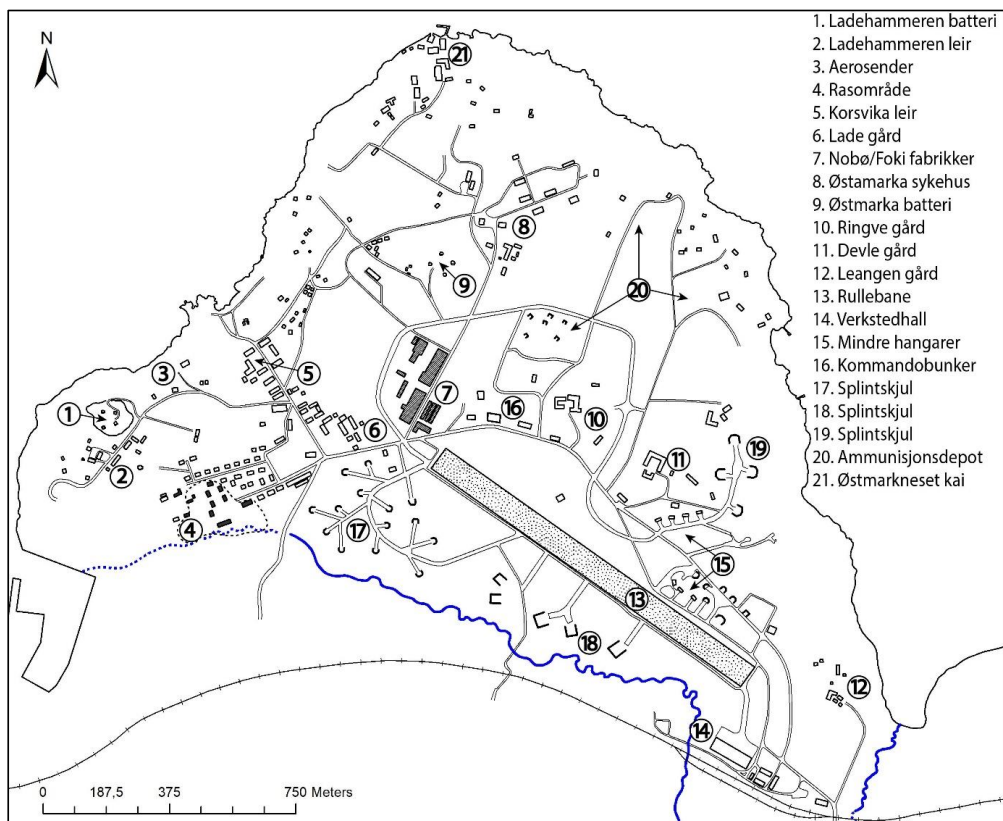
I det følgende vil de mest sentrale bestanddelene i okkupasjonslandskapet på Lade redegjøres for. Det foreligger få detaljerte kart og tegninger av Lade fra krigen. Den følgende gjengivelsen av landskapet er dermed basert på flere kildetyper, deriblant kart, fotografier og landskapsbefaring. To viktige kilder er flyfoto fra 1947 og et britisk etterretningskart fra 1944.¹²⁹ De viser hvordan mesteparten av Ladehalvøya var integrert i flyplassens funksjonelle system, med ulike anlegg spredd utover halvøya.

Flyplassen var det sentrale anlegget. De ulike landskapselementene på Ladehalvøya ble hovedsakelig anlagt og brukt for å drifte og forsvare halvøya som flyplass. Fordi disse bestanddelene hadde funksjonelle sammenhenger, ble den romlige utnyttelsen av halvøya i stor grad forutsatt av rullebanens lokalisering. Anleggene ble også tilpasset topografi, slik som høydene på Ladehammeren og Østmarka der det ble anlagt luftvern batterier. De skogkledd skråningene mot sjøen var godt egnet som forsvarslinjer. Eksisterende bebyggelse som gårdsbygninger og private boliger ble beslaglagt og benyttet til ulike formål. Kommunikasjonsruter ble anlagt mellom de forskjellige elementene for å knytte det hele sammen, der noe baserte seg på den eksisterende infrastrukturen, annet ble bygd fra grunnen.

9.2.2.2 Ladehammeren

Helt fra starten av krigen ble det satt opp forsvarsstillinger på Lade. På Ladehammeren ble et midlertidig flakbatteri satt opp allerede den 12. april 1940 (Brox et al., 2015, s. 78). Herfra hadde man utsikt sørover over Nyhavna og byen, nordover mot fjorden og østover mot

¹²⁹ RTK, boks 51, 0231, *Trondheim/Lade, November 1944.*

Figur 58: Forfatterens eget kart med de viktigste bestanddelene i okupasjonslandskapet under krigen, basert på britiske etterretningsrapporter.

Ladesletta og landingsplassen. Ikke lenge etter ble det etablert et permanent batteri på høyden med fire 88 mm luftvernkanoner satt på stasjonære lavetter på betongfundamenter (1). Disse ble siden byttet ut med 105 mm kaliber kanoner. En skisse tegnet i forbindelse med den norske overtagelsen av tyske stillinger sommeren 1945 gir en oversikt over hele batteriet.¹³⁰ Kartet er sannsynligvis tegnet av en tysk soldat eller ingeniør i fangenskap på oppdrag fra norske eller engelske militære ettersom det er merket «Aus dem Gedächtnis hergestellt / having been produced from memory». I tillegg til å gi landskapsdata vitner det om den grundige innsatsen som ble lagt i å kartlegge tyske militærstillinger ved krigens slutt, blant annet ved å sette tyskere til å dokumentere sine forhenværende anlegg.

Rett sør for batteriet lå en militærleir for marineartilleristene som bemannet kanonstillingen (2). Den bestod av et dusin bygninger, der noen var brakker, mens andre var rekvirerte privatboliger. På kartet er disse bygningene navngitt etter tyske navn på blomster,

¹³⁰ RTK, boks 228, mappe 1341, *Lageplan Batterie Ladehammeren*, ukjent datering.

slik som *Rose*, *Potentilla*, *Butterkupa* og *Achantedus*.¹³¹ Mannskapet hadde tilgang til batteriet via veier og trapper som var anlagt opp på haugen. På kjøreveien opp til batteriet kan man fremdeles i dag se betongfundamenter i veien hvor man kunne plassere betongklosser som trafikkhindre. Nordøst for Ladehammeren lå en aeradio-sender (3) som gjorde at flyplassens flygeleder kunne kontakte fly som kom inn for landing.

Skråningen ned fra Ladehammeren og mot Rønningssletta var åsted for et leirras 14. mars 1944 (4). Den tok med seg en rekke tyskrekvirerte bolighus samt brakker og brøt av veien Lade allé. Husene og veiene ble ikke gjenoppbygd i løpet av krigen, og området lå brakk i 30 år etter okkupasjonens slutt. Det dannet seg sågar en liten innsjø som ikke var drenert vekk før etter flere år. I dag kan man fremdeles ane raskanten i terrenget, men den kan også spores ut ifra den stedlige arkitekturen. Øst, nord og vest for det gamle rasområdet ligger firemannsboliger fra før krigen. I rasområdet ligger derimot hus fra 1970- og 80-årene.

Figur 59: Bilde tatt av rasområdet fra Lade ned mot Nyhavna noen uker etter raset. Fra UBIT spesialssamlinger (CC BY-SA 4.0).

9.2.2.3 Leirer og forlegninger

I Korsvika ble det bygd en leir på til sammen 25 bygninger (5). Her holdt det i perioder til krigsfanger som jobbet på anleggsprosjekter på Lade så vel som på Dora. Flyfoto fra 1947 viser at det meste ble fjernet raskt etter krigen. Lade gård (6) var i besittelse av Luftwaffe. Rett øst for Lade gård lå Nobø og Foki fabrikker (7) som fikk holde driften gående krigen gjennom, i stor grad fordi de forsynte okkupasjonsmakten. Østmarka hospital (8) ble rekvirert av Luftwaffe i 1942. Da det befant seg over 300 psykiatiske pasienter på institusjonen, måtte disse i all hast overføres til andre sykehus over hele landet. Tyskernes tilstedeværelse førte til så stor slitasje på sykehuset at da britiske militærleger ankom Østmarka etter krigen for å åpne et militærpsykiatri, måtte de oppgi planen på grunn av de forfalte fasilitetene (Sjong, 1970, s.

¹³¹ RTK, boks 228, mappe 1341, *Marineleiren vestre Ladehammeren*, datert 13.09.45.

47, 57). På høyden vest for sykehuset ble det anlagt et luftvern batteri med tunge kanoner av samme størrelse som på Ladehammeren (9). De store lystgårdene Ringve (10) og Devle (11) ble helt eller delvis tatt i bruk av offiserer, og deler av tomtene ble ekspropriert for å bygge bunkere, brakker og garasjer. Særlig Devle ble preget, og den ble beskrevet som ramponert ved freden (Guttormsen, 2002, s. 32). Ringve kom derimot gjennom krigen i bedre stand. Eierne, Christian Anker Bachke og den russiskfødte Victoria Bachke, hadde jobbet for å etablere den som museum, og deler av gården ble sågar vedtaksfredet i 1941 (Guttormsen, 2002, s. 5). Lystgården Leangen (12) ble tatt i besittelse av Rikskommisariatets representant i Trondheim, «Gebietskommisariat Drontheim» og benyttet som privat residens hvor det ble holdt fester og mottagelser (Christen, 2009, s. 176).

9.2.2.4 Flyplassen

Rullebanen (14) på over 1000 meter var det sentrale landskapselementet både visuelt og funksjonelt. Den fikk aldri fast banedekke av betong, men var planert og holdt stabil ved hjelp av trerammer fylt med sand lagt ned i bakken. Enkelte steder var det også plankedekke. Den var omgitt av anlegg og strukturer med forskjellige funksjoner, blant annet en brannstasjon, ammunisjonsdepoter og maskingeværstillinger som kunne bstryke rullebanen. I østenden lå flyplassens største bygning, en verkstedhall på ca. 120 meter lengde og ca. 35 meters bredde med plass til flere fly (15). Den har en spesiell bærende konstruksjon gjort av store betongbuer og fagverksdragere av tre. Fronten på bygningen har åtte meter høye porter som kunne dras til side, over denne en fem meter høy glassvegg som sørget for å slippe inn nok lys. En rekke mindre hangarer for jagerfly befant seg nord for rullebanens østlige ende. På tomten til Ringve gård ble det bygd en stor underjordisk kommandobunker for å lede flyforsvaret (16).

Over hele den sørlige delen av Ladehalvøya var det spredd utendørs oppstillingsplasser for fly av forskjellige størrelser. I den vestlige enden av banen lå det største oppstillingsområde (17), der hver plass var skjermet av U-formede splintskjul laget av jordvoller. Enda større splintskjul formet som firkantede splintbokser lå i sør (18), og nok en gruppe splintvoller i nordøst (19). Oppstillingsplassene var knyttet sammen av et nett av taksebaner og adkomstveier med betongdekke. Litt lenger nord på halvøya lå ammunisjonsdepoter (20), oppbevart vekk fra selve flyplassområdet av sikkerhetshensyn.

9.2.2.5 Ladekaia

Ytterst på Østmarkneset står et anlegg bestående av betongkaier, bunkere og brakker (21). Som et marineanlegg skiller det seg funksjonelt ut fra de fleste andre anleggene på Lade. Det var heller ikke driftet av Luftwaffe, men sorterte under Kriegsmarineverftet på Dora. Kaia var bygd

av Vestlandske Petroleumscompagni allerede i 1912, men ble tatt i bruk og utbedret under okkupasjonen fordi det hadde en dypvannskai. Den såkalte *Marine-Sperrwaffenkommando* benyttet kaia for å laste og vedlikeholde såkalte sperrevåpen som landminer, sjøminer og dypvannsbomber i tillegg til hydrofoner (Brox et al., 2015, s. 184). Dypvannskaia ble utvidet, bunkere ble sprengt inni berget for å oppbevare sprengstoff, og en skinnegang og en kran ble bygd for å transportere tungt materiale rundt på området. Flere brakker og verksteder ble også bygd. Området var bevoktet med piggråd, landminer og lette luftvernkanoner.

9.2.2.6 Forsvarsstillinger

Det ble oppført nærforsvarsstillinger langs hele Lades strandlinje. Maskingeværstillinger, bunkere, minefelt, piggrådfelt, luftvern og lyskastere, hvorav mange fremdeles finnes. Det som i dag fremstår som skogkledde bergskråninger ned mot strandlinjen, var under krigen fylt av løpegraver, betongbunkere og feltmessige stillinger nedgravd i landskapet og oppbygd med stein. Flyfoto fra 1947 viser at mye av vegetasjonen var ryddet for å gi plass til forsvarsstillinger og for å skape siktlinjer.

9.2.3 1945-1960

Okkupasjonslandskapet hadde endret store deler av Lades åpne arealer. Store åkere og jorder var erstattet av en rullebane, brakker og hangarer, og taksebaner og adkomstveier gikk på kryss og tvers. Lades nye funksjon som flyplass var et definitivt brudd med landskapet fra før krigen, og noe man måtte forholde seg til i planleggingen av hvordan Lade skulle benytte i etterkrigsårene. De som hadde drevet jorda på Ladesletta, ytret i 1945 ønske om å gjenoppta noe av jordbruksdriften på parsellene som omkranset rullebanen, noe som ble godkjent av LKT i 1946.¹³² Fordi det var bestemt å videreføre stedet som flyplass, ble imidlertid jordbruket etter få år flyttet fra Ladesletta. Lenger nord på halvøya, rundt Østmarka, ble jorda drevet videre.

Selv om Lade under krigen fikk en ny og uventet funksjon sett i relasjon til førkrigslandskapet, førte utbyggingen til at halvøya nå i større grad var knyttet til byen med adkomstveier og bebyggelse. Nye veier, samt en utviklet infrastruktur med el, tele og vann, knyttet de store åpne områdene på Lade til bybebyggelsen i vest og sør. Dette la forholdene bedre til rette for ytterligere utbygging, et ønske Trondheim kommune som allerede nevnt hadde før krigen. Trondheim kommune overtok hele Ladehalvøya fra Strinda i 1952, en forøkelse av kommunen på over 3000 mål. Okkupasjonslandskapet som ble etablert på Lade, satte dermed fortgang i Trondheim bys ekspansjon østover etter 1945.

¹³² RTK, boks, 228, mappe 1708, *Dyrking av jord på Lade flyplass*, datert 27. mai 1946.

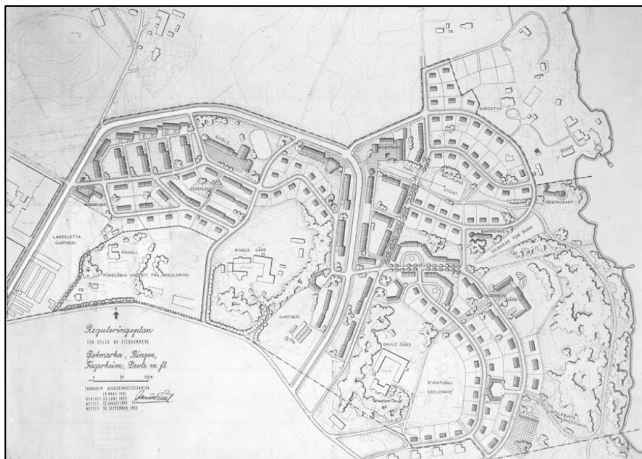

Figur 60: Flyfoto av Lade i 1957. Inngangspunkt }|, knutepunkt -|-|, landemerke Δ. Fra www.norgebilder.no

Mikrolandskapets *avgrensning* i de første etterkrigsårene var i stor grad som før krigen. Meråkerbanen og Ladebekken utgjør grenselinjer mot sør. Den økende fortettingen på Rønningssletta gjorde imidlertid avgrensningen mellom byen i øst og Lade i vest mer uklar. Dette bebygde området, som ligger i skjæringspunktet mellom Lade, Nyhavna og Lilleby, forbinder disse landskapsrommene sammen.

Det var ikke bare industri som ble bygd på Lade i de første etterkrigsårene, men også boligbebyggelse. Den begynnende oppdelingen av landskapet i borettslag, hagebyer og kvartaler førte til en tydeligere inndeling av halvøya i *distrikter*. Selve flyplassen er det mest definerte distriktet, på dette tidspunktet fremdeles operativ som flyplass (I). Ladehammeren defineres som distrikt av topografien (II) Ved Korsvika begynte en betydelig utbygging av privatboliger, stort sett standardiserte to- og firemannsboliger, som nå utgjør et mer helhetlig distrikt (III). Forskjellige bygningstyper viser at mellomkrigstidens byggeskikk med en-, to- og firemannsboliger fortsatte i de første årene etter krigen, dette parallelt med at etterkrigstidens karakteristiske blokkbebyggelse begynte å dominere andre steder. Området rundt Østmarka holdt seg på sin side relativt uendret som jordbruksland og har i denne perioden begynt å bli mer ensartet som distrikt fordi her ble åkerlandskapet i større grad bevart, noe som

avgrenser det mot byggefeltene i øst og vest (IV). Ringve er nå mer avgrenset på grunn av nye veier (V). Området nord for Ringve ble på starten av 1950-tallet regulert til blokkbebyggelse, slik det vises på kartet. Femten år senere foreslo et utvalg ledet av botanikeren og politikeren Olav Gjærevoll at Ringve botaniske hage skulle anlegges her, og i 1973 åpnet den (Bakken, Hassel, Pedersen,

Figur 61: Reguleringsplan over Devle og Ringve fra 1952. Kun noe av den inntegnede blokkbebyggelsen ble bygd. Det planlagt bebyggelse området til venstre er i dag Ringve botaniske hage. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.

Prestø & Vange, 2012, s. 6). Ved Devle ble det bygget en rekke nye private to- og firemannsboliger, men her også med et innslag av blokker og rekkehus (VI).

Bevegelseslinjene forholder seg stort sett til kommunikasjonslinjene lagt under krigen. Taksebanene nord for rullebanen på Devle utgjorde grunnstrukturen i en ny planlagt bydel som skulle bestå av både bolighus og blokker og inngår i en landskapsplanlegging som tilrettela for privatbilisme i mye større grad enn før. I 1958 ble et nytt trikkespor anlagt, som gikk fra Buran og til Lade som en forlengelse av det eksisterende sporvognnettet i byen.

Knutepunktene i landskapet ligger i Ladehalvøyas vestlige del, særlig rundt Lade kirke der trafikken ankommer Lade fra byen og fordeles ut i de ulike distriktene. *Inngangspunktene* lå fremdeles ved Ladehammeren, på Rønningssletta, ved Dalen og ved Leangen. Inngangspunktet fra Nyhavna, Lade allé, ble brutt etter leirraset. *Landemerkene* er høydedragene Ladehammeren, Ringve, og høyden ved Østmarka, samt Lade kirke. Spiret på Lade kirke skal til og med ha fungert som orienteringspunkt for fly som kom inn for landing.

9.2.4 1960–1980

På 1960-tallet kom den største endringen i halvøyas historie siden krigen, nemlig nedleggelsen av flyplassen i 1965/66. Riktignok hadde de nordlige distriktene sett stor anleggsaktivitet med bygging av boliger og blokker, men med nedleggelsen av flyplassen, åpnet det seg et stort og flatt område som kommunen kunne ta i bruk til industri og næringsvirksomhet. *Avgrensningen* av landskapet forholdt seg på samme vis som tidligere, med jernbanen som en grense mot i sør.

Figur 62: Flyfoto av Lade i 1964. Inngangspunkt }|, knutepunkt -|- , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no

Ladebekken ble lagt i kulvert, og deler av dalen ble fylt igjen rundt 1960 (NGU, 2005). Dette muliggjorde bygging av store lagerhaller og bedrifter på sørsiden av rullebanen.

På dette tidspunktet hadde ny bebyggelse delt halvøya inn i tydeligere *distrikter*. Rullebanen var fremdeles et eget distrikt, men fikk nå nye funksjoner (I). I vest var Ladehammeren (II) et distrikt, Korsvika et annet (III). Sistnevnte kan i denne perioden anses utvidet i nordlig retning dersom man definerer dets indre sammensetning på boligbebyggelse fremfor topografi. Området rundt Østmarka var det siste distriktet hvor Lades jordbrukslandskap var bevart (IV). At dette området ikke ble utbygd, kan trolig sees i sammenheng med at de lå nært på Østmarka sykehus. Ringve kan defineres noe større på ved å se Olav Engelbrektssons allé som dets nordlige grense (V). I vest var distriktet ved Devle utbygd til boligområdet med et utvidet veinett (VI).

Bevegelseslinjene fra tidligere år er videreutviklet, mest markant ved byggingen av Haakon VII's gate langs rullebanens lengde. En annen ny og forbedret kommunikasjonslinje var Jarleveien som kom fra Lilleby og gikk ut til Lade gård. Denne tok unna trafikken som kom til og fra byen med de mange nye boligene som ble bygget på halvøya. Fra Lade gård er Olav Engelbrektssons utvidet for å knytte Østmarka og Devle tettere til knutepunktet sør for

Lade gård, deriblant med den nye trikkelinjen. Denne kommunikasjonslinjen var skapt under krigen, men lå brakk i over ti år før den nå ble gjenetablert som kommunikasjonslinje.

Knutepunktene ligger ved Lade gård der trafikken fordeles i alle himmelretninger, rett nord for Ringve og øst på Ladesletta. Det er tre større *inngangspunktene*, ved Ladehammeren, ved Leangenbukta og den nye Jarleveien. Det ser ut til at inngangspunktet bak Dalen på dette tidspunktet er redusert til gangsti. *Landemerkene* er fremdeles Lade kirke, Hangaren samt høydedragene Ringve, ved Østmarka og Ladehammeren.

9.2.5 1980–2005

Figur 63: Flyfoto av Lade i 1999. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt $-|-$, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no

I løpet av 1980-tallet begynte konsolideringen av Ladesletta å bli til det handelsområdet vi kjenner i dag. Siden 1960-tallet var det oppført store varehus og bedrifter, noe som førte til at nesten hele flystripa på dette tidspunktet var bebygd. Unntaket var idrettsplassene som fremdeles bevarte en del av slettas åpne karakter. Nord på halvøya var ny bebyggelse i hovedsak lokalisert til boligområdene i Korsvika og ved Devle.

Landskapet *avgrenset* seg som tidligere mot jernbanelinjen. Ladesletta (I) utgjorde et samlet *distrikt* som på dette tidspunktet var utvidet i retning jernbanelinjen i sør, etter at deler av Ladedalen var fylt igjen for å bebygges. Ladehammeren (II) var som distrikt relativt uendret fra de foregående tiårene, det samme gjaldt Korsvika (III). Også Østmarka (IV) bestod

forholdsvis uendret, bortsett fra NGUs nye lokaler, ikke langt fra det tyske anlegget på Ladekaia. NGU tok i bruk og tilpasset flere av bygningene i det forhenværende mineverkstedet på 1950-tallet. De åpne arealene i distriktet på Ringve var i denne perioden blitt Ringve botaniske hage, beplantet med en mengde ulike tresorter og vekster (V). Til sist kom Devle som var relativt uendret fra forrige periode (VI).

Bevegelseslinjene var ikke nevneverdig endret fra 1960-tallet. Ettersom bevegelseslinjen langs den tidligere rullebanens akse ble beholdt i senere utvikling, er forholdet all bebyggelse på Ladesletta seg til landskapsstrukturen slik den ble lagt under okkupasjonen. Alle bygninger henvender seg til denne sentrale aksene. *Knutepunktene* lå fortsatt ved Lade gård, ved Korsvika og Devle. Et nytt knutepunkt er kommet til ved hangaren. *Landemerkene* er Ladehammeren, Ringve, Devle og Østmarka. Et nytt landemerke er den tietasjes boligblokken ved Devle. På grunn av byggingen av lagerhaller og varehus på Ladesletta er både Lade kirke og hangarens roller som landemerke redusert. *Inngangspunktene* ligger på Ladehammeren, ved Leangenbukta, ved Jarleveien og ved Lade allé som nå var gjenåpnet. Et nytt inngangspunkt var åpnet i øst der Haakon VIIIs gate var forlenget mot E6 på Rotvoll.

9.2.6 Okkupasjonslandskapet i dag

Selv om Lade under krigen var ett av de mest militariserede områdene i byen, er det i dag ikke så mange landskapselementer fra krigen som er bevart *in situ*. Hangarer, brakker og depoter er for det meste revet for å gi plass til nye bygg. Julian Cadamerteri og Alma Elizabeth Thuestad har ut ifra flyfoto anslått antallet stående konstruksjoner oppført av okkupasjonsmakten til 43 i 2015, dette til forskjell fra 247 i 1945 (Cadamerteri & Thuestad, 2020, s. 111). Disse gjemmer seg i dag i landskapet som innganger til bunkere og en og annen enkeltstående bygning. Det har vært sterkt press for å utvikle eiendommer på Lade, derfor er det gitt mange dispensasjoner fra stedlige reguleringsplaner. Det har ført til en «noe ukontrollert utvikling» som gjenspeiles i bygningsmasse og landskapsstruktur (Plan- og bygningsetaten, 2003, s. 17). Det er først etter år 2000 at mer helhetlige planer for Lades infrastruktur synes å komme på plass.

Det sentrale elementet i okkupasjonslandskapet var flystripen, og denne legger ennå føringer for dagens landskap. All bebyggelse på Ladesletta er oppført slik at den henvender seg til den forhenværende rullebanens akse. Den firefelts veien, Haakon VIIIs gate, går parallelt med den tidligere flystripa. Hele sletta er bebygd av varehus og industribygg, bortsett fra den vestlige delen, der idrettsplassene er de siste restene av det tidligere åpne landskapet.

Noen elementer fra krigen er bevart, blant annet en del bunkere langs strandlinjen. Henvendt mot Ladesletta og den tidligere rullebanen finnes også noen bunkere som ligger i skråningene nord for sletta. I sørøst ligger den store hangaren som frem til 2018 hadde stått

Figur 64: Flyfoto av Lade i 2020. Inngangspunkt | |, knutepunkt - - -, landemerke Δ . Fra www.norgebilder.no mer eller mindre intakt. Fra 2019 er den omgjort til et kjøpesenter, og både kledning og innmat er for det meste byttet ut. Litt øst for denne bygningen står to tyske verkstedbrakker der den ene er forlatt med gjenspiikrede vinduer, men ellers intakt, mens den andre har fått ny kledning.

Den økte trafikken som har kommet av økt handel og diverse virksomhet, har ført til to nye inngangspunkt til Lade. Det første er en gang- og sykkelbru bak Dalen, det andre er en veibro over jernbanesporet rett ved hangaren. For å slippe å kjøre om Leangen eller Nyhavna, går det nå ble Bromstadveien forlenget, og som nå er det mest trafikkerte inngangspunktet til Lade. Tegningene for denne veien var utarbeidet allerede i 1989,¹³³ men arbeidet med reguleringsplanen tok tid, slik at traseen ikke ble bygd før i 2014 i forbindelse med opprustningen av E6 øst langs Innherredsveien.

9.2.7 Hva viser landskapsbruken?

Analysen har vist at da krigen sluttet, var landskapet på Lade endret med et nytt lag av materielle bestanddeler. Halvøya var omformet fra et landlig jordbruksområde, med enkelte industribedrifter, til å bli et landskap innrettet mot militære forsvars- og logistikkbehov der Lades topografiske forutsetninger ble utnyttet. Dette okkupasjonslandskapet kan deles i to underordnede landskapsrom: en sørlig og en nordlig del. Den sørlige delen var Ladesletta,

¹³³ SAT, A-6436, 0002, Dd, L0723, 0019, *Forslag til reguleringsendring*, datert 01.09.89.

omgjort til flyplass, og beholdt i drift etter 1945. På den nordlige delen fortsatte jordbruksdriften etter krigen, selv om bygging av veier, leirer og forsvarsstillinger hadde påvirket også dette området og la til rette for boligbygging.

Disse to landskapsrommene kan deles inn i distrikter basert på topografi og kulturelle landskapselementer. At ulike bruksmønstre ofte er lokalisert i distrikter, underbygger at okkupantene funksjonaliserte landskapet. I årene etter krigen ble disse distriktene befestet i nye byggeprosjekter, både for næringsvirksomhet og boligbygging. Dette har ført til at mesteparten av det rurale Lade i dag er bebyggd, med unntak av enkelte jorder som er bevart på bakgrunn av kulturlandskapshensyn. Ladesletta ble på sin side i over 20 år beholdt som flyplass. På tross av flere ønsker om å utvide flyplassen, ble lite gjort for å utbedre den. Kommunen ønsket heller å benytte Lade til industri og handel. At den like vel forble flyplass i 20 år, henger trolig sammen med at Forsvaret beholdt et nærvær til midten av 1960-tallet. De hadde interesse av å beholde området som landingsplass i tilfelle det skulle bli nødvendig. Til slutt ble imidlertid byens voksesmerter og krav etter industri og næringsområder større enn hensynet til flyplassen.

Etter at flyplassen ble nedlagt, har videre utvikling ført til at flertallet av bygninger og andre konstruksjoner i okkupasjonslandskapet er borte. Ved å rette blikket mer mot landskapsstrukturene heller enn mot bygninger, fremtrer imidlertid et annet bilde. Bevegelses- og kommunikasjonslinjer, samt grenser og knutepunkter viser at Lade i stor grad har beholdt mange landskapsmessige trekk etablert under krigen. Hovedaksen i okkupasjonslandskapet var rullebanen. Denne er bevart i Haakon VIIIs gate. Nesten all bebyggelse på Ladesletta forholder seg til denne akse, være seg veier, bygninger eller idrettsplasser. Taksebaner og adkomstveier utgjør er inngått i veinettet på hele halvøya. Kommunikasjonslinjer uttrykt i gater og veier er relativt bestandige landskapsstrukturer som ofte bevares selv om bygninger erstattes eller rives, av og til benevnt som *streetscapes* (Connerton, 2009, s. 136). Dette gatelandskapet er ett av de mest grunnleggende sporene fra okkupasjonstiden på Lade. Okkupasjonslandskapet utgjør skjelettet i store deler av det moderne landskapet på Lade og legger materielle føringer som dagens landskapsutvikling fremdeles forholder seg til.

9.3 Material- og meningsanalyse

For å trekke undersøkelsen ned fra det overordnede landskapsperspektivet til enkeltelementer og spor, vil det i det følgende redegjøres for utvalgte materielle elementer i landskapet på Lade. Det vil først vises til det sentrale landskapselementet, nemlig flyplassen, deretter to lokaliteter hvor det stod luftvern batterier, Ladehammeren og Østmarka. Så presenteres et stykke av forsvarsstillinger mot strandsonen på Devle. Til sist studeres kaianlegget på Østmarkneset.

Disse eksemplene vil drøftes med henblikk på deres materielle beskaffenhet, men det vil også diskuteres hvordan de har inngått i ulike funksjonelle sammenhenger og dermed ulike meningsrelasjoner i tiden fra krigen frem til i dag.

9.3.1 Flystripa

I dag finnes få synlige spor etter flystripa fordi mesteparten av den er bygd igjen. Ettersom den var helt flat, var det et naturlig område å bygge på når Ladesletta ble omregulert til bebyggelse. Unntaket er i dens vestlige ende hvor rullebanens flate overflateareal er bevart i idrettsbanene som er anlagt her. Rullebanen bestod av trerammer fylt med sand lagt i rutemønster, samt noen deler med plankedekke. Disse materialene var betydelig mindre bestandige enn rullebaner av betong, og de var dermed enkle å fjerne for å resirkulere materialene. Landskapsanalysen har imidlertid vist at okkupasjonslandskapets sentrale bevegelseslinjer fremdeles finnes. Den firefelts bilveien Haakon VII's gate går langs sørsiden av det som tidligere var rullebanen og strukturerer slik både siktlinjer og bebyggelsen på Ladesletta langs en akse.

Bevegelseslinjene langs rullebanens akse har virket inn på hvordan Ladesletta er utviklet. På hver side av veien ligger varehus og virksomheter og henvender seg til den sentrale aksene. De rette linjene som før skulle effektivisere transport for fly og kjøretøyer har i dag bevart sin relevans i og med at de muliggjør effektiv transport av folk og biler til den stedlige bebyggelsen. Selv om minnene om områdets krigshistorie er, om ikke helt borte så i alle fall svekket hos lokalbefolkningen, så virker fortsatt okkupasjonstidens landskapsbruk inn på dagens bruksmønster gjennom sine bevarte landskapsstrukturer.

Tilstøtende taksebaner og veier, som førte til hangarer og åpne oppstillingsområder, var til forskjell fra rullebanen gjerne støpt i betong. Disse har flere steder dannet grunntrekkene for veinett, og de er derfor for det meste asfaltert, noe som kamuflerer dem som spor fra okkupasjonslandskapet. I rullebanens østlige ende, der veien går forbi Blå Kors behandlingssenter, var det inntil 2021 bevart et lite strekke av taksebanen hvor firkantede betongplater fremdeles utgjorde veidekket. Det tok tid før alle disse gatestrekene ble asfaltert, så for trondhjemmere på 1950-, 60- og 70-tallet kan opplevelsen av å sykle eller

Figur 65: Betongplater i et bevart strekke av taksebanen. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

kjøre på disse strekkene ha vært taktile påminnelser på at Lade hadde vært noe annet, da man har opplevd karakteristiske små hump ved å kjøre over skjøtene mellom betongplatene.

Taksebanene ledet ut til oppstillingsplasser der flyene stod i halvsirkelformede splintbokser, jordvoller oppbygd rundt en treverkskonstruksjon. I alt var det flere titalls av disse av forskjellige størrelser rundt flystripa. I dag eksisterer restene av 3-4 stykker. Øst for Devle gård ligger to som trer tydelig frem i landskapet som høye U-formede jordvoller. En av dem innrammer en lekeplass, navngitt *Hesteskoen* på grunn av den karakteristiske formen, mens den andre er en del av friområdet på stedet og brukes som båltenningsplass. I den andre enden av rullebanen, rett ved Lade kirke, ligger to andre splintskjul. Begge ligger i et parkanlegg som er kjent som sirkustomta. Den ene er delvis fjernet, belagt med fast dekke og brukes til skating, sparksykling og rollerblading. Den andre har nesten hele formen bevart, men er tilpasset sin nye rolle som parkutsmykning med en integrert rutsjebane. At disse sporene fra krigen er refunksjonalisert til anlegg for lek og fritid, kunne kanskje betraktes som et uttrykk for en gjenerobring eller ufarliggjøring av «vonde» minner. I realiteten kan det nok stilles spørsmål ved hvor bevisst denne refunksjonaliseringen har vært. I og med at begge park- og lekeplassene er oppført innen de siste par-tre tiårene, har de fleste brukerne ingen personlige minner fra krigen. At de er benyttet, kan heller attribueres mer prosaiske prosesser. De har rett og slett tilbudt et topografisk element for lek og fritid i lokal landskapsbruk.

Selv om det er vanskelig å tyde eksplisitte eller ladede meningsrelasjoner mellom okkupasjonstid og ettertid ut ifra disse splintskjulene, er det imidlertid liten tvil om at omgjøringen av disse landskapselementene er et eksempel på hvordan nye lag av funksjoner

Figur 66: Lekeplassen Hesteskoen ved Devle, innrammet av et splintskjul. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

hele tiden preger okkupasjonsmaktens materielle levninger og dermed påvirker materialitetens virkninger. De var beskyttelseskonstruksjoner for krigsfly, mens de nå er lekeplasser og friområder; deres tidligere meningsinnhold kamufleres eller rett og slett utgår, samtidig som de får nye funksjoner og nytt meningsinnhold.

Ladeslettas rolle som militær flyplass kommer også til syne under overflaten. I enkelte anleggsprosjekter på Lade, har entreprenører støtt på spor fra okkupasjonstiden. I nærheten av den forhenværende flystripa ble det i 2016 gravd opp et stridsvogntårn av typen Panzer 38(t), en stridsvogntype produsert av Skoda i Tsjekkoslovakia. Etter den tyske annekteringen av Böhmen og Mähren i mars 1939 fortsatte Skoda å produsere typen for Wehrmacht. Mange av stridsvogntårnene endte etter hvert opp som faste kanonstillinger på bunkere, og tårnet på Lade er sannsynligvis et slikt.

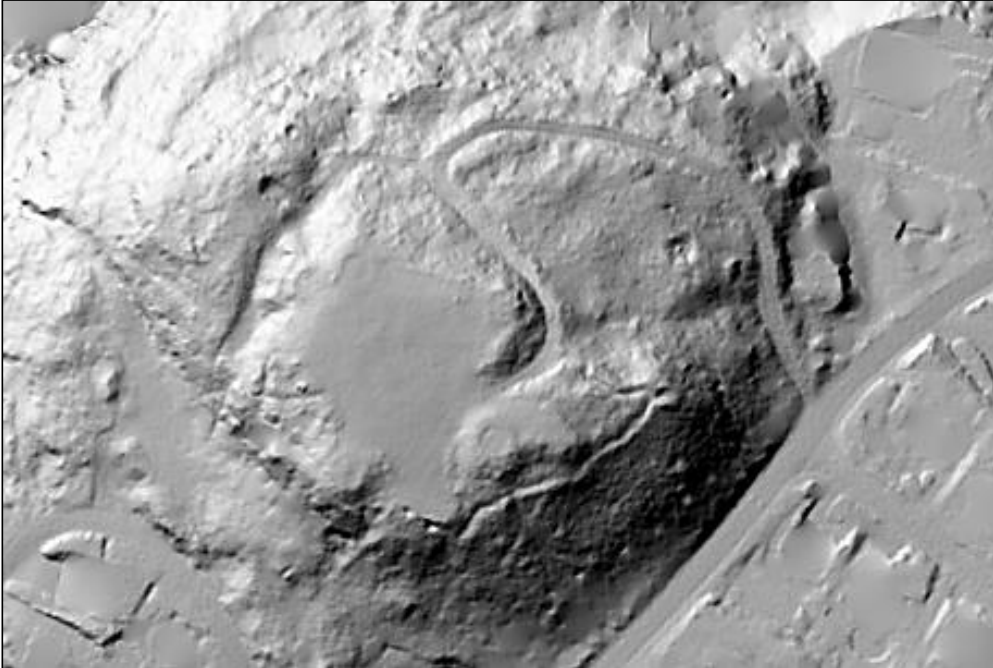

Figur 67: Stridsvogntårn funnet på Lade. Foto eies av Rustkammeret.

Andre funn på Lade dreier seg om ammunisjon og utstyr. I 2017 ble det i gravearbeid funnet flere flybomber på 250 kilo, noe som førte til at arbeidet ble midlertidig stanset (Lorentzen, 2017). Senere samme år ble det i tilknytning til byggingen av nye Lade skole funnet materiell fra en sykestue, deriblant salver, medikamenter og gassflasker (Enlid, 2017). Funn av krigsmateriell utgjør potente materielle påminnelser om hva Lade en gang var, og de gir virkninger i nåtiden.

9.3.2 Batteriet på Ladehammeren

Ladehammeren er i dag et friområde og derfor ikke utsatt for senere landskapsutvikling, og mange mindre konstruksjoner fra okkupasjonslandskapet er derfor bevart. Disse kan riktignok være vanskelig å se på grunn av tett vegetasjonen. Ved bruk av LIDAR-bilder kan man se strukturer skjult av terreng og vegetasjon. Fordi laseren som registrerer bakkenivået i stor grad trenger gjennom blader og greiner, gir den detaljert høydeinformasjon. LIDAR viser dermed landskapsinngrep som ikke er synlige på flyfoto eller som ved befaring skjules av busker og kratt. På LIDAR-kartet over Ladehammeren fremtrer flere groper og grøfter som sammenfaller

Figur 68: LIDAR-bilde av Ladehammeren uten vegetasjon. Fra www.hoydedata.no

med de som er inntegnet på plankart over luftvern batteriet. Løpegraven som før gikk rundt hele haugen er kun synlig på den sørlige og vestlige siden fordi den ellers er gjenfylt. Den delen er synlig ved befaring er noen steder bygd opp av steinmurer og betongelementer, andre steder er den gravd ned i terrenget. Utover løpegraven vises en rekke små groper som ligger rundt hele haugen. Ved befaring i landskapet er de anonyme og vanskelige å få øye på. På LIDAR-kartet er de betraktelig mer påfallende, og de virker systematisk plassert. Dette er sannsynligvis skyttergroper og observasjonsposter. Ved å oppsøke dem, kan man se at de ligger regelmessig og planlagt plassert på steder der de har både utsikt og dekning.

For å komme opp til toppen, følger man en grusvei. Bunkere og skytterstillinger dekker oppfarten langs veien. I veifåret ser man et sted noen firkantede betongformer plassert i sik-sak. Dette er trolig fundament for veisperrer

Figur 69: Veien opp til batteriet med firkantede betongfundamenter for det som trolig har vært betongsperrer. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

som kunne settes opp for å kontrollere og eventuelt forhindre motorisert ferdsel opp til selve batteriet.

Plataået hvor kanonene stod, er åpent lende med flere av betongfundamentene til kanonene liggende oppe i dagen. Midt oppi det ene betongfundamentet er det oppført et monument av fire steinblokker, formet som en flere meter høy T-figur. Kunstverket kalles *Equilibrio - Thoughts in Stone* og er skapt av den tyske

kunstneren Rolf Schaffner som har satt opp fire tilsvarende skulpturer rundt i Europa, som sett på et europakart utgjør to akser formet som et kors som skal representere *Meridians of Peace*, et monument for fred og balanse mellom mennesker og jorden (*Equilibrio*, U. å.). Det er et eksempel på at nye lag av materiell kultur skaper ny materialitet, i betydningen annet meningsinnhold. Ved å velge en tidligere kanonstilling fra okkupasjonstiden som fundament for et fredsmonument, har monumentet det formål å knytte fortid og nåtid sammen. Det er et grep som vekter de

materielle levningene som forgangne, men samtidig som vonde; ved hjelp av estetiske virkemidler brukes restene etter luftvern batteriet for å signalisere at krig bør unngås.

Det finnes flere betongstillinger rundt toppen av haugen. Noen er såkalte Ringstænde, nedgravde betongklosser med plass til en soldat, andre er større nedgravde bunkere. De ligger i dag med utsikt rett inn i trær og kratt, noe som tilsier at skogen på stedet under krigen var hogget ned for å skape siktlinjer for ildsektorer og utsyn. Flyfoto fra etterkrigstiden viser at dette er et sentralt trekk ved okkupasjonslandskapetets forsvarsstillinger: nemlig mindre vegetasjon. At vegetasjon dekker forsvarsstillinger og at det opphopes organisk masse i dem, gjør at betongkonstruksjoner sakte brytes ned.

Figur 71: Sannsynligvis en av mange skyttergroper i terrenget på Ladehammeren. De vises på LIDAR-kartet som små groper i terrenget Foto: Kristoffer Rolf Rantala

Figur 70: Equilibrio – Thoughts in Stone. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Slike tafonomiske prosesser, altså nedbrytning, gir betongstillinger et særegent, post-militært ruinpreg som har blitt et kjennetegn for gjenværende betongarkitektur fra krigen. Det er nærliggende å se bunkernes ruinstetikk i forbindelse med det Albert Speer kalte *Ruinenwert*, ruinverdi, altså verdien av byggverks fremtidige ruinform (Speer, 1970, s. 49). Dette var en ide som hadde romerske ruiner som forbilder og først og fremst skulle tenkes om monumentale bygninger, for slik å gi dem ærefryktige virkninger etter tusen år (Spotts, 2009, s. 322). De mye mindre og grovere betongstrukturene brukt som forsvarsverker skulle neppe inngå i slike fremtidsplaner, men i en tilstand av nedbrytning minner de unektelig om ruiner fra en svunnen tid.

Deres meningsinnhold er riktignok ikke forbundet med fordums storhet, noe som attesteres av materialiteten der betongflatene ofte blir lerreter for tagging og rommene fylles med avfall.

9.3.3 Batteriet på Østmarka

På det høyeste punktet ved Østmarka lå et luftvern batteri med tunge luftvernkanoner. Beliggenheten illustrerer de topografiske hensyn som lå til grunn for dets plassering, nemlig utsyn mot himmelen og mot fjorden. Høyden er ikke utsatt for anleggsaktivitet i ettertid og fremstår derfor som en relativt urørt lokalitet. Fordi lokaliteten ikke har fått noen spesifikk funksjon verken i sivile eller militære sammenhenger, er den et godt eksempel på hva som har skjedd med mye av forsvarsarkitekturen som gikk ut av bruk ved krigens slutt eller snart etter.

Stedet er åpent, men delvis gjengrodd av småvegetasjon. Fra bakkenivå kan det være vanskelig å se at det som fremstår som anonyme, tilgrodde bakkeformasjoner, er rester av stillinger, løpegraver og bunkere. Bunkerne er for det meste gjennmurt eller tildekket av masse.

Figur 73: Delvis nedgravd bunker. Foto Kristoffer Eliassen Grini

Figur 72: «Ringstand» eller «Tobruk» med gjengroddesiktlinjer. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Noen er åpnet ved at det er hakket hull i forseglingsmurene. Kanonstillingene er gjengrodd av gress og småtrær. På kryss og tvers over batteriet går grøfter som har vært løpegraver. På flyfoto vises strukturene bedre enn fra bakkenivå. På lidarkart fremheves bakkeformasjoner, og man får et godt overblikk over hvor de forskjellige strukturene ligger, og i hvilke retninger løpegravene går.

Figur 74: Løpegrav på platået der kanonstillingene har stått.
Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Formen på strukturene og bunkerne ymter til at batteriet er oppført etter taktiske hensyn. Det ligger på en høyde fordi det skulle ha utsyn over himmelrommet, men også for nærforsvar. Bunkere og maskingeværstillinger langs kantene av høyden har god oversikt over store deler av landskapsrommet på Lade. Herfra kontrollerte man visuelt nærmest hele den nordlige delen av halvøya, med utsikt mot Ringve, Ladehammeren, Korsvika og Devle. I tillegg til at batteriet i seg selv er oppført for å dekke ulike vinkler og siktlinjer i alle retninger, ligger det i relasjon til ulike stillinger andre steder på Lade. De mange skyte- og kanonstillingene rundt på halvøya dekker alle halvøyas landskapsrom og distrikter, med særlig fokus på strandsonen. Hver stilling er et element i et forsvarssystem som skulle dekke hele mikrolandskapet på Lade.

Figur 75: Flyfoto av batteriet på Østmarka og LIDAR-bilde i 2020. Fra norgebilder.no og www.hoydedata.no

Figur 77: Betongportal, nedgang til underjordisk bunker. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Figur 76: Betongplakett over inngangen. «H. G. 1944». Foto: Kristoffer Eliassen Grini

På den østlige siden av haugen er det to store innslag, antageligvis uferdige fjellhaller. Inngangene er nesten tildekt av sand og singel som er lagt for å sperre dem av. Ifølge vitnesbyrd ble det brukt russiske krigsfanger for å gjøre grovarbeidet i anlegg på Lade (Nissen, 2019), så muligens er disse innslagene åpnet av krigsfanger. 200 meter lenger nord ligger en betongstruktur som er en nedgang til en underjordisk bunker. Inngangspartiet er interessant fordi det fremstår forseggjort, med en portal gjort delvis av betong, delvis av naturstein. Over døren står en betongplate med innskripsjonen «H.G. 1944». Om bokstavene peker til et navn som hadde betydning for avdelingen vites ikke. Ettersom Luftwaffe styrte på Lade, er det nærliggende å se det som et nikk til Luftwaffes øverste sjef, riksmarskalk Hermann Göring, men med tanke på at Göring, på grunn av Luftwaffes manglende evne til å forsvare Tyskland, hadde falt i sterkt i kurs både hos ledelsen og hos soldatene, er dette lite sannsynlig.

Ettersom luftvern batteriet på Østmarka ikke er bebygd, er mange konstruksjoner fra krigen bevart *in natura*. At stedet i stor grad er overlatt til seg selv, har riktignok latt naturlige tafonomiske prosesser foregå relativt uhindret, noe som langsomt bryter de materielle levningene ned. Betongen smuldrer sakte, røtter bryter opp steinsetninger og murer, og mose og busker fester seg på stein og betong. Denne *naturlige* utviklingen er på samme vis som *kulturell* landskapsutvikling også en del av landskapsstratigrafien. Okkupasjonslandskapet tildekkes sakte, her ikke først og fremst av menneskelig aktivitet, men av vegetasjon. At naturen overtar, er et typisk trekk ved mange spor fra okkupasjonstiden. Forfallet skaper distanse til nåtidens betraktere fordi konstruksjonene blir mindre familiære. Når betongen brytes ned og bunkerne fylles med vegetasjon og småkryp, skapes særegne materielle og estetiske uttrykk som ikke inviterer til opphold. Heller inviterer de til det motsatte; de blir «friområder» for tagging og forsøpling, eller de blir forlokkende for utforskning, eventyr og lek. At slike steder gjerne er forsøplede, fuktige og rå, gjør forlatte bunkere til noe «annerledes»

enn de hverdagslandskap man vanligvis forholder seg til. Denne relasjonen går også den andre veien. Fordi mange anlegg fra krigen fremstår som tilgrodde, fuktige ruiner, kan materialiteten farge vår oppfattelse av krigen som noe fremmed.

At mange tyske anlegg er tilskitnet og forlatt, kan ha medvirket til at mange har sett dem som stygge og ubehagelige. Ikke minst har de fremstått usikre for barn og dyr. Dette har trolig vært en motivasjon til de sikringstiltak de har vært utsatt for, noe som har ført til at mange anlegg, særlig bunkere og fjellhaller, er gjenmurt, tildekket eller demolert, tiltak som tiltok fra 1960-tallet. Rivning og sikring av tyske anlegg er trolig i hovedsak et resultat av at de ble ansett som forlatte, stygge og «farlige», mer enn at de er minner om andre verdenskrig.

9.3.4 Forsvarsverker ved Devle

Langs strandlinjen rundt Ladehalvøya finnes mange forsvarsstillinger som gir muligheten til å oppleve okkupasjonsarkitektur samt se hvordan tyskerne befestet Trondheim. Disse stillingene er typiske fordi de er en sammensetning av feltmessige, semipermanente stillinger lagd av stein, jord og tre samt permanente konstruksjoner som betongbunkere. På Devle går flere løpegraver gjennom terrenget der de gjerne følger naturlige terrengformasjoner i små kløfter og nedskjæringer, ofte gravd sikksakk ned i terrenget og bygd opp med stein på sidene. De

kan forveksles med tilsynelatende naturlige terrengformasjoner fordi de i dag er delvis gjenfylt, enten bevisst eller naturlig ved 80 år med oppsamling av organiske masser. Under krigen ville de ha vært dypere for å gi beskyttelse til soldater som skulle til og fra stillingene.

Figur 79: En løpegrav langs en tursti. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Figur 78: En Ringstand av betong med støpt nedgangsparti. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Løpegravene leder ofte frem til skytterstillinger av naturstein og jordvoller, eller til betongbunkere. En av dem leder frem, en såkalt *Ringstand*. Det er en liten betongbunker for én mann, nedgravd i bakken, med et sirkulært hull i taket som kunne utstyres med et maskingevær eller noen ganger en lett kanon. På engelsk er disse kjent som en «Tobruk», et navn som stammer fra at lignende typer ble brukt i det tysk-italienske forsvaret av den libyske byen Tobruk i 1942 (Kaufmann & Kaufmann, 2003, s. 215).

9.3.5 Ladekaia

Figur 80: To av bunkerne på Ladekaia. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Ladekaia består av materielle lag fra forskjellige perioder. Flere lag av mening kan avdekkes og antydes ut ifra stedets nåværende utseende. Det er imidlertid de mange betongstrukturene, kaier og bunkere, som gir anlegget sitt særegne preg. Bunkerne er et kontant, materielt berøringspunkt med okkupasjonstiden. De er delvis sprengt inn i berget og har utsikt utover fjorden. De har ingen åpenbare forsvarsfunksjoner i form av skytestillinger mot sjøsiden, og har trolig hatt funksjoner som lager eller beskyttelsesrom. Deres nedbrytning, kombinert med tagging og graffiti gir assosiasjoner til noe som i lengre tid har vært forlatt og ikke lenger er i funksjon. De ligner i så måte på mange andre av okkupasjonsmaktens materielle levninger langs kysten som ofte har forlatte utseender med nedbrutt betong, rustent metall og tagging. Selv om Ladekaia ble anlagt før krigen, trekker bunkernes materialitet assosiasjonene i retning av andre verdenskrig. Dette understreker i hvilken grad betongarkitektur og bunkere har kapasitet til å «okkupere» et landskaps meningsrelasjoner, i alle fall påvirke dem, uavhengig om deres opprinnelige funksjoner er i virksomhet eller ikke. Dette illustrerer hvordan

okkupasjonslandskap er spor fra okkupasjonstiden, men samtidig aktive og «okkuperende» elementer i nåtiden som legger føringer for bruk så vel som mening.

At stedet er i bruk, tross de slitte betongstrukturene, påvirker hvordan stedet oppfattes. To lagerbygninger på kaia, gjenkjennelige som lemmebrakker, er renoverte med glassfasader og et utendørs serveringsområde. Kombinasjonen av de relativt nyoppussede bygningene og de nedslitte betongkonstruksjonene gir området et preg av å være noe i nærheten av en moderne kulturscene. Sammensetningen av ulike materielle lag er et materielt vitnesbyrd om at okkupasjonsmaktens materielle levninger kan bli oppholdssteder, dersom de tilpasses.

Prosessen bak fornyingen av Ladekaia illustrerer lagene av mening som kommer til uttrykk gjennom materialiteten. Frem til ca. 2010 var deler av anlegget i bruk av NGU, noe det hadde vært siden 1950-tallet. Få, om noen, spor etter denne perioden i lokalitetens historie er imidlertid synlige, bortsett fra et murhus som står på platået ovenfor kaianlegget, tidligere brukt som bolighus av NGU. Da NGUs drift opphørte, overtok Trondheim kommune området. Ettersom kaia ligger langs Ladestien, en av byens mest populære turstier, ønsket de å bruke stedet til friluftsmål. I denne forbindelse ville kommunen rive lemmebrakkene. Før rivningen startet ble anlegget imidlertid oppdaget av arkitektstudenter ved NTNU, og et samarbeidsprosjekt ble startet for å gjøre brakkene til et serveringssted (Trondheim kommune, 2016). Det er liten tvil om at stedets plassering helt nord på Ladehalvøya, og tilknytning til Ladestien, var sentral for anleggets bevaring, men det er like fullt et eksempel på at okkupasjonstidens materielle levninger nå kan omgjøres til scener for konsum og kultur der betongarkitektur og brakker blir arkitektoniske og historiske kulisser og rekvisitter.

Figur 81: Ladekaia serveringssted, refunksjonaliserte tyskerbrakker. Foto: Byantikvaren i Trondheim (CC.BY)

9.4 Minnestsanalyse

Til forskjell fra Dora, hvor havnelandskapet var påbegynt før krigen, var mange av Lades kulturelle bestanddeler i 1945 anlagt under krigen. Store åkerarealer var erstattet av veier, brakker, luftvern- og nærforsvarsstillinger, og ikke minst av rullebanen. Dette la føringer for hvordan betydelige deler av landskapet kunne tas i bruk i ettertid. Bevisstheten om at landskapet på Lade hadde vært tysk, militært område, synes å være markant tilstedeværende gjennom beskrivelser i avisartikler, særlig i de første etterkrigsårene. Denne bevisstheten ser imidlertid ut til å ha blitt svekket tidligere og i større grad enn sammenlignet med Dora og Persaunet leir. Dette har antagelig å gjøre med at Lade er et mye større mikrolandskap med en mye mer kompleks meningsstratigrafi og med ulike bruksmønstre i forskjellige distrikter.

Fordi Lade er et mye større område enn mikrolandskapene på Dora og på Persaunet, er det ikke like enkelt å undersøke områdets status som erindringsmarkør. Lade inneholder mange flere landskapselementer og funksjoner, noe som gjør at landskapet inneholder et bredere spekter av minner og meninger, blant annet fra tiden før krigen. De store lystgårdene, halvøyas jordbruksarealer samt bebyggelse som Østmarka sykehus var, på tross av at de for det meste var underlagt tysk kommando, også knyttet til eldre lag av funksjoner og minner. For å gjøre en minnestsanalyse av Lade vil det derfor, etter en drøfting over landskapet som helhet, fremheves ett element fra flyplassen. Dette er den såkalte Hangaren, under krigen verkstedhall for tyske fly, i dag ombygd til kjøpesenter.

Etter krigen fantes ønsker om å gjenopprette arealene rundt rullebanen til gårdsdrift. Med en operativ flyplass på stedet ble det hurtig klart at dette ikke var aktuelt. For det første var det mange som hadde interesse for å bevare Lade som flyplass. For det andre ønsket kommunen å benytte seg av tyskernes landskapsutvikling på halvøya til å bygge industri. Oppfattelsen av Lade ble karakterisert av fremtidig bruksinteresse fremfor å preges av motforestillinger mot de tyske anleggene som stod der. Det ble riktignok uttrykt irritasjon over gjenværende våpen, minefelt og piggrådgerder, men dette ser ut til å dempe seg raskt etter de første par årene etter freden, da området ble ryddet.

I iveren over å kunne overta en bynær flyplass virker det som at nytteverdi og pragmatikk styrte forholdet til tysk eiendom på Lade. I mye større grad enn for Dora vises entusiasme for at sivilsamfunnet kunne ta anleggene på Lade i bruk. Der byggingen av Dora i praksis hadde forringet kommunens planlagte bruk av Nyhavna, hadde okkupasjonslandskapet på Lade tilført en rekke materielle bestanddeler som skapte entusiasme. Det forekom få eksplisitte uttrykk for at tyske anlegg på Lade var uønskede. Minnerelasjonen mellom norsk offentlighet og okkupasjonsmaktens materielle levninger på Lade ser dermed ikke ut til å

preges av ønsker om å distansere seg fra materialiteten. Tvert imot kan det argumenteres for at den tyske utbyggingen på Lade satte fart på Trondheim bys utvidelse østover.

At okkupasjonsmaktens materielle levninger på Lade ble ansett som ressurser, kan imidlertid nyanseres med tanke på de mange andre landskapselementene på halvøya. Okkupasjonslandskapet på Lade bestod av mer enn bare en flyplass. Det fantes også feltmessige forsvarsstillinger, støpte bunkere og i alle fall én fangeleir. Disse materielle levningene var mindre innbydende og heller ikke særlig nyttige, og man kan spørre seg om disse gjennom sin beskaffenhet og sine tilknyttede minner fremstår mer som «aggressiv arkitektur» enn flyplassen gjorde (Mallory & Ottar, 1973), og at forholdet til dem derfor i større grad kan ha vært preget av ukomfortable minner. De mange forsvarsstillingene på halvøya ble i stor grad overlatt til seg selv. Ingen tiltak av nevneverdig størrelse ble igangsatt for å sanere dem. At de verken ble brukt eller revet, synes som en form for likegyldighet. Det kan argumenteres for at dette i praksis er en handling mot dem som erindringsmarkører, fordi man ved å tilsidesette eller distansere denne materialiteten fra alminnelig bruk, distanserte seg fra deres virkninger og assosiasjoner og slik holdt deres okkupasjonshistoriske meningsinnhold vekk fra det offentlige minnet. I hvilken grad dette var et valg heller enn en passiv prosess er vanskelig å vurdere. Datidens fraværende oppmerksomhet for bunkere og forsvarsstillinger indikerer liten interesse for disse levningenes roller som erindringsmarkører.

Rivningen av fangeleiren i Korsvika raskt etter krigen er et mer eksplisitt eksempel. Den ble revet som en del av en tilsynelatende nasjonal innsats. Fangeleirene var ofte av dårlig kvalitet, de var knyttet til ubehagelige minner og de kunne være smittefarlige med tanke på de ofte dårlige kårene fangene ble holdt under. Man kan kanskje hevde at minnene fangeleiren lot seg knytte til, medvirket til at den ble revet, men i hovedsak virker det som om det også for denne var praktiske forhold som styrte enn erindringsmessige.

Sett under ett synes det som om bruk eller fravær av bruk av okkupasjonslandskapet på Lade ikke gjenspeiler noen bevisste motforestillinger mot krigshistoriske erfaringer, kanskje med unntak av fangeleiren i Korsvika. På tross av at de som opplevde driften av flyplassen under krigen ville sett jager- og bombefly merket med hake- og bjelkekors som fløy over byen, og at den dermed ville vært et potent symbol på okkupasjonsmaktens makt over sivilsamfunnet, ble det heller uttrykt engasjement over å ta i bruk flyplassen etter 1945. Motsatt vises det heller ingen ønsker om å fremheve stedene i landskapet som minnesteder. Derimot var det fremtidsrettet optimisme, gjenreisning og økonomisk motivasjon som motiverte offentlige holdninger til okkupasjonslandskapet i overgangen mellom krig og fred.

Det er dermed ikke sagt at minnene om hvordan det hadde vært på Lade under krigen ble undertrykket; ut ifra omtale i media var det en sterk bevissthet i det lokale minnet om at landskapet på Lade var omformet av tyskernes aktiviteter. Dette er også beskrevet i lokalhistoriske nedtegnelser (Nissen, 2019). Da flyplassen ble nedlagt og den materielle kulturen endret karakter til å innrettes mot handel, industri og næringsvirksomhet, synes det riktignok som om tilknytning mellom landskapet og de krigshistoriske minnene ble svekket. Jo lengre tid som har gått, jo mer svekket synes dette båndet å ha blitt. Mange har kjennskap til at Ladesletta en gang i tiden var en flystripe, men som et sted tilknyttet krigshistoriske minner, har dette området hatt en svakere tilknytning til erindringer om krigstiden enn for eksempel Dora. Dette kan trolig knyttes til forskjeller i materialiteten på de to stedene. Der Dora består av definerende og massive bygninger, er okkupasjonsmaktens materielle levninger på Lade mindre fremtredende. Dessuten er mange over tid blitt fjernet på grunn av omfattende landskapsutvikling gjennom snart 80 år. I dag er de fleste tyske anlegg og bygg borte; kun ca. 40 strukturer er synlige på flyfoto i dag mot de mellom to- og trehundre som er synlige på bilder fra 1947 (Cadamerteri & Thuestad, 2020, s. 111).

Bruk og holdninger til landskapet på Lade var til etter årtusenskiftet i hovedsak preget av næringmessig interesse og boligutvikling. Det forekommer noen unntak der områder i mikrolandskapet er ansett og forvaltet på bakgrunn av sine kulturhistoriske miljøer, slik som rundt lystgårdene, eller sine lommer av naturmiljøer, som har et rikt artsmangfold av flora og fauna (Brox & Leren, 2008, s. 39), men interesse for utbygging og utvikling er fremdeles den viktigste faktoren for endring i landskapet. De siste 10–15 årene er imidlertid også okkupasjonslandskapet synliggjort i større grad. Det virker som om dets okkupasjonshistoriske meningsinnhold vekkes til live, i alle fall for enkelte anlegg. At disse sporene ikke lenger bare anses som funksjonelle elementer som kan inngå i videre landskapsutvikling, eventuelt ikke-funksjonelle bestanddeler som kan overlates til seg selv eller ødelegges, skulle tilsi at holdningsendringer til okkupasjonsmaktens materielle levninger også blir synlig på Lade.

9.4.1 Hangaren

For å få en mer presis minnestsanalyse av okkupasjonslandskapet på Lade, kan Hangaren tjene som eksempel og som representant for den større landskapssammenhengen. Hangaren ble overtatt av Forsvaret straks etter krigen og beholdt i deres eie til de solgte seg ut på 1960-tallet. Fordi den var i Luftforsvarets eie og inngikk i Forsvarets beredskap under den kalde krigen, ble dens posisjon i det kollektive minnet preget av dens etterbruk. I denne forbindelsen synes det som om dens proveniens kom i andre rekke. Da den ble solgt til sivile interesser, ble

ikke dens krigshistoriske meningsinnhold fremhevet, langt mindre dens verdi som minnested. Den ble tatt i bruk til lager og verkstedvirksomhet, noe som vedvarte helt til 2015 da den ble solgt for å refunksjonaliseres til varehus for detaljhandel.

Etter årtusenskiftet begynte den nyvunne, nasjonale interessen for okkupasjonsmaktens materielle levninger å gjøre seg gjeldende i offentlig kulturminneforvaltning. Byantikvaren i Trondheim hadde allerede uttrykt interesse for tyske anlegg ved reguleringsbestemmelsene på Dora på 1990-tallet. Ti år senere ble anlegg fra okkupasjonstiden i økende grad inkludert som formelle kulturminner som skulle tas hensyn til i offentlig landskapsforvaltning. Hangaren er omtalt som et viktig kulturminne i alle fall fra 2003 i en kommunedelplan (Plan- og bygningsetaten, 2003, s. 15). I reguleringsbestemmelsene for Hangaren i 2012 er det formulert at alle byggearbeider på området skal ta hensyn til bygningens antikvariske verdi og foregå i overensstemmelse med byantikvaren.¹³⁴ Det foregikk med andre ord et skifte i den offentlige forvaltningen, noe som skulle få ytterligere uttrykk et par år senere.

Da bygningen skulle refunksjonaliseres til kjøpesenter, ble det gjort et omfattende arbeid for å sette den i stand. Mye av det originale materialet ble skiftet ut, og innsiden av hangaren fikk etasjeskiller. Ombyggingen måtte riktignok foregå i overensstemmelse med antikvariske vedtak og flere av dens bygningsmessige kvaliteter ble bevart. Skyvdørsportene er bevart som en del av den nå fastmonterte fasaden. Det samme er de høye vinduene over portene. Innendørs er innsiden av taket ikke tildekket, slik at den innvendige takkonstruksjonen med store betongbuer og fagverksdragere av tre er synlige. Det kan riktignok innvendes at store reklameskilt i sterke farger begrenser dens autentisitet, samt at nye bygninger rundt bygningen har forringet byggets posisjon i den landskapssammenheng det en gang inngikk i, men samtidig vitner denne hybridiseringen om nye måter å forholde seg til fysiske spor fra okkupasjonstiden.

At ombyggingen måtte forholde seg til antikvariske vedtak, er et tegn på at stedet formaliseres som et kulturminne. Et mer påfallende tegn er i hvilken grad det i ombyggingsprosessen ble spilt på Lades bruk som jagerflyplass. Bygningen har vært kjent som en hangar siden krigen, men egennavnet «Hangaren» er først blitt tatt i bruk i alminnelighet ved ombyggingen. Under arbeidet med planleggingen ble det også presentert prospekter der fronten på bygningen er dekorert med fly. Dette er en åpenbar «flørt» med krigshistorien, noe som skulle tilsi at avstanden til krigen er kommet på avstand og at nye generasjoner har andre forhold til krigen enn de foregående. Det er riktignok amerikanske fly fra 1940-tallet som er avbildet på prospektene, ikke tyske, noe som røper at selv om stedets okkupasjonshistorie

¹³⁴ *Innsyn Trondheim kommune, plansak, 11/4811-10, datert 13.06.2012.*

Figur 82: Prospekttegning som viser fronten på Hangaren med amerikanske fly.

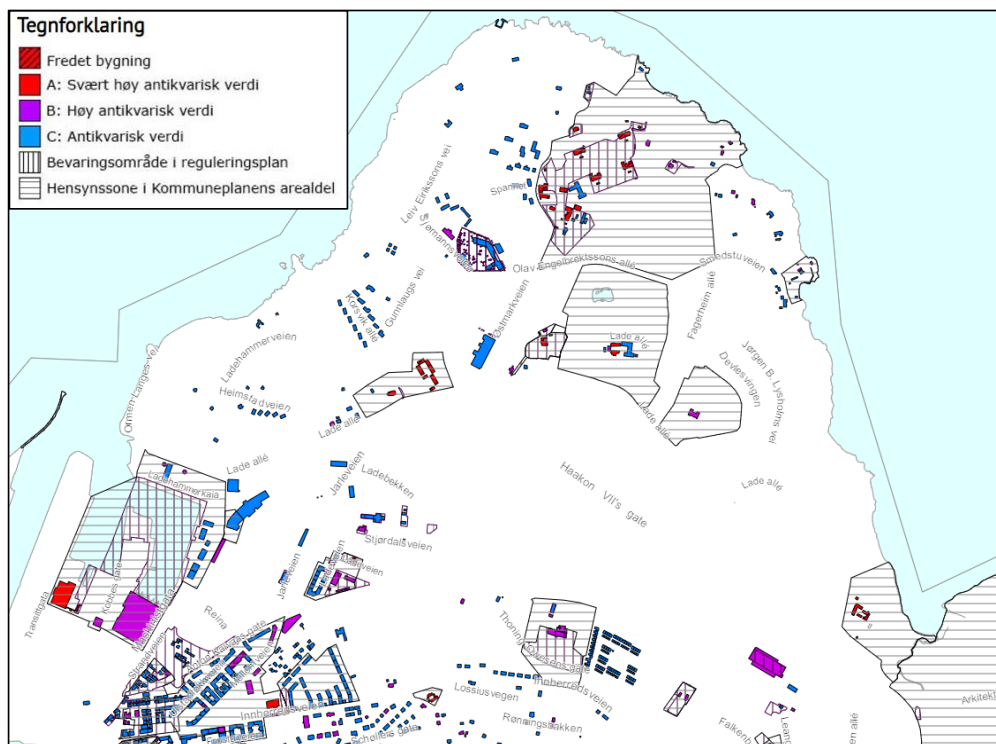
fremheves, er tyske symboler fra krigen, slik som fly med bjelkekors, langt fra gangbare å bruke som historiske illustrasjoner i et offentlig prosjekt.

Selv om tyske anlegg blir erindringsmarkører i norsk minnekultur, finnes forbehold og sorteringsmekanismer. Enkelte bilder, symboler og meninger er for komplekse, spenningsfylte og kanskje også smertefulle til å få plass i det offentlige minnelandskapet. Selv om det er oppstått behov for erindring og vern, finnes det også behov for å holde en form for avstand. Okkupantenes anlegg bevares ikke fordi krigen er spennende og fascinerende, men for å markere hvilken utslagsgivende og traumatisk periode den var. Som minnesteder skal de blant annet være erindringsmarkører over hvor galt det gikk. Den norske minnekulturen har med andre ord fremdeles et nasjonalt aspekt, der andre verdenskrig forstås som en motsetning mellom en angripende fiende og et demokratisk Norge. Dette vises også ved Hangaren: utenfor inngangen står et lite lekefly merket HVII etter kong Haakon og har Luftforsvarets rundell, formet som et trekantet norsk flagg i en blå sirkel. At det første man ser når man går inn i den forhenværende tyske flyhangaren er det norske flaggets farger, er et lite men konkret symbol på at bygningen og dens fortid er domestisert inn i norsk minnekultur.

Ombyggingen av Hangaren er et eksempel på hvordan man i norsk offentlighet nå tar eierskap i okkupasjonslandskap. Man har domestisere noe som i utgangspunktet kan oppfattes som et spenningsfylt sted til noe allment og gangbart. Dette vises også i omtale av Hangaren: I en uttalelse om rehabiliteringen omtalte kommunalråden i Trondheim Hangaren for «et av våre ikoniske krigsminner» (Andreassen, 2020). Ombyggingen har endret Hangaren fra å være et spor fra okkupasjonstiden til å bli et kjøpesenter påkledd et noe filtrert okkupasjonshistorisk meningsinnhold. Med utgangspunkt i Pierre Noras definisjon av lieux de mémoire, som uttrykk for noe et samfunn har behov for å erindre, kan det like fullt argumenteres for at Hangaren er blitt et minnsted, en erindringsmarkør som skal ta vare på minnet om at Trondheim og Norge en gang var okkupert og at Lade en gang var flyplass for Luftwaffe.

9.4.2 Okkupasjonslandskapet på Lade som kulturminne i dag

Bortsett fra Hangaren er det få vernebestemmelser for okkupasjonsmaktens materielle levninger på Lade. En grunn til dette er fordi mange anlegg er fjernet eller refunksjonalisert til mer eller mindre ugjenkjennelige former. En annen grunn er til at tyske anlegg på Lade ikke

Figur 83: Utsnitt av Trondheim kommunes Aktsomhetskart kulturminner. Fra www.trondheimkommune.no

har fått like mye oppmerksomhet som for eksempel Dora, er trolig fordi landskapet er såpass stort og derfor er mindre synlig materiell sammenheng mellom de gjenværende anleggene, noe som gir mindre insentiver til vernetiltak. Dessuten består Lade av en rekke andre verneverdige landskapselementer og soner som har annet meningsinnhold enn okkupasjonshistorisk. Halvøya har etter kartet for eksempel flere mindre hensynssoner rundt lystgårdene på Lade, Ringve, Devle og Leangen samt en bevaringssone rundt sykehuset på Østmarka. Disse har vern av andre årsaker enn deres bruk under krigen.

En håndfull anlegg fra krigen er definert som kulturminner og har ulike grader av vern og oppmerksomhet. Hangaren har kommunalt vern etter plan- og bygningsloven på bakgrunn av dens opprinnelse i okkupasjonstiden og kategoriseres som verneklasse B. Brakka som ligger sørøst for hangaren, det gamle fyringsanlegget, er registrert som verneklasse C. Ladekaia helt nord på halvøya er markert som verneverdig, men her kan det påpekes at man også har ønsket å bevare industrihistorie fra før krigen, ettersom kaia ble bygd rett før første verdenskrig av Vestlandske Petroleumsselskapet. I stedets ombygging til kafé, er det imidlertid hovedsakelig stedets okkupasjonshistorie som er omtalt i kommunens verne- og forvaltningsplaner for området (Trondheim kommune, 2016).

10 Persaunet leir

Persaunet leir var var forlegning for tyske ubåtmannskaper som opererte fra Dora. Etter krigen ble den overtatt av det norske forsvaret som i vel 60 år brukte den som leir for ulike avdelinger. Ved årtusenskiftet ble den solgt og refunksjonalisert til boligformål, men den ble samtidig fredet, noe som har medført at store

Figur 84: Persaunet leir i 2019 og den samtidige avgrensningen av mikrolandskapet. Den røde linjen er Persaunveien. Fra www.norgebilder.no

deler av den opprinnelige bygningsmassen er bevart. Persaunet leir er derfor ett av Trondheims (om ikke Norges) best bevarte okkupasjonslandskap.

Leiren ligger i et flatt, sørøstoverhellende landskap ca. 2 km øst for bysentrum i luftlinje. Den ligger rett øst for Kuhaugen, en del av et høyledrag som utgjør et landskapsskille mellom det lavereliggende Trondheim i vest og det høyereliggende Strindaplatået i øst; leiren ligger dermed nært byen, men samtidig i et annet landskapsrom. Øst, sør og nord for leiren fortsetter et relativt flatt landskap som i dag for det meste er tett bebygd av boligtyper fra forskjellige epoker: en-, to- og firemannsboliger fra første halvdel av 1900-tallet, blokker fra 1960- og 70-tallet, samt nyere leilighetsbygninger fra etter år 2000.

Som et mikrolandskap fremstår leiren i dag i en avgrenset form på om lag 400 meters lengde og 170 meters bredde med relativt klare grenselinjer utgjort av veier og bebyggelse. Under okkupasjonen var Persaunet derimot åpent jordbruksland med spredt trehusbebyggelse. Datidens åpne landskap var trolig bestemmende for leirens beliggenhet. Her fantes store ledige arealer, og området lå bare et par kilometer fra havna, slik at mannskap og personell raskt kunne transporteres mellom Persaunet leir og Dora.

Dette kapittelet gir først en historiefaglig redegjørelse for oppføringen og bruken av Persaunet leir. Videre gjøres en landskapsanalyse fra forskjellige tidsperioder. Deretter følger en materialanalyse av utvalgte bestanddeler i landskapet. Til slutt kommer en minnestsanalyse der leiren vil diskuteres som kulturminne og minneste med henblikk på avhandlingens problemstillinger og hypotese.

10.1 Historiefaglig analyse

Den første underanalysen undersøker Persaunet leirs bygging og bruk under andre verdenskrig, dens overtagelse av det norske Forsvaret og deretter dens refunksjonalisering til boligformål basert på skriftlige kilder. Persaunet leir er den av avhandlingens studieobjekter som er minst kjent gjennom historisk dokumentasjon, redegjørelsen blir derfor ikke like detaljert som analysene av Dora og Lade flyplass. Gjennomgangen samler den eksisterende kunnskapen om leiren fra litteraturen, i tillegg presenterer den ny empiri fra skriftlige kilder fra arkiver og avisartikler. Dette kontekstualiseres med materielle og arkeologiske perspektiver.

10.1.1 Persaunet leir under okkupasjonen

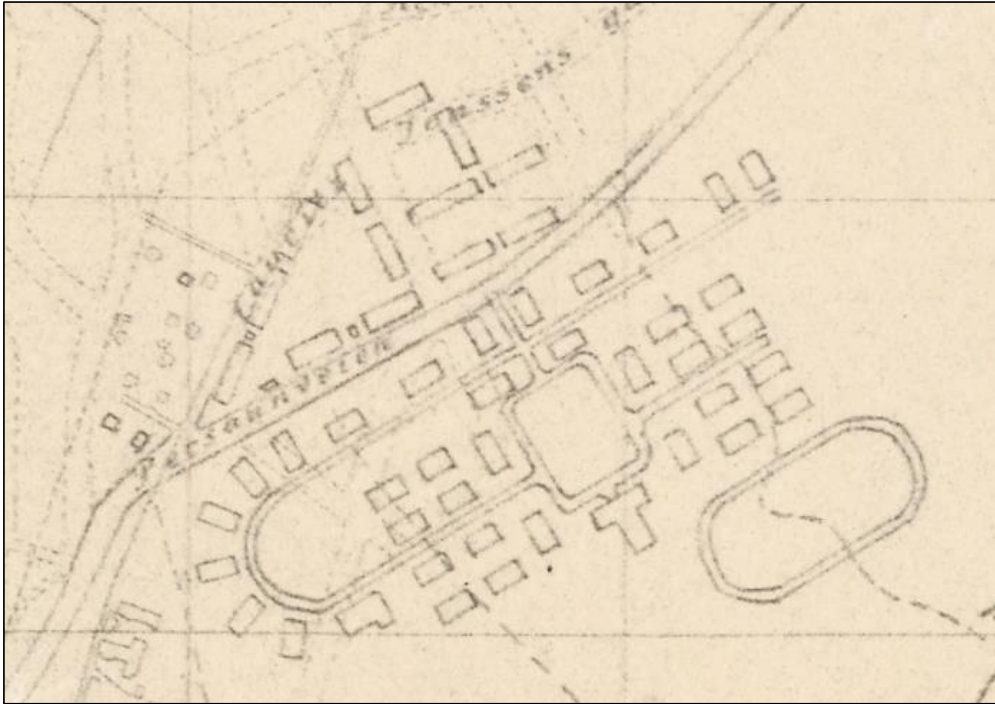
Dagens leirlandskap skiller seg fra hvordan området så ut under okkupasjonen. Leiren var da mye større og strakk seg nesten en kilometer nordøst nedover i terrenget, fra Kuhaugen ned til Innherredsveien, med forskjellige bygninger på hver side av Persaunveien langs nesten hele strekningen. Leiren er et materielt uttrykk for hovedformålet for tyskernes tunge tilstedeværelse i regionen: Fjorden var først og fremst en marinebase, og Trondheim var en av denne basens viktigste noder. Ved å lokalisere marinebasens ubåter i byen ble det skapt en sentral funksjon i Trondheim som gjør at leirområdet ikke bare utgjør et mikrolandskap, men funksjonelt sett også inngår som et element i meso- og makrolandskapet.

Selv om man vanligvis omtaler hele leirområdet som Persaunet leir, bestod det i realiteten av flere leirer, brukt av ulike avdelinger og bygd i forskjellige faser. Den første fasen begynte på våren 1941 da Wehrmacht beslagla jorder fra de ulike jordeierne i området.¹³⁵ Dette gjaldt Bromstad gård, Pineberg gård, Persaunet gård, Moum gartneri og Strinda kommune.¹³⁶ Da det var krigsmarineverftet som beslagla jorden, var det den norske staten som skulle stå for den økonomiske erstatningen, utbetalt løpende så lenge beslaget gjaldt.¹³⁷ Om anleggsaktiviteten hadde begynt forut for eller etter dateringene på rekvisisjonsskjemaene, fremgår ikke av dokumentasjonen. Ettersom byggingen av Dora kom i gang denne vinteren og våren, er det trolig at byggingen av leiren tok til om lag samtidig som denne. Som på Nyhavna var det Kriegsmarine som var byggherre, mens Organisation Todt var utbygger. OT benyttet seg hovedsakelig av norske virksomheter til å utføre arbeidet (Brox et al., 2015, s. 214).

¹³⁵ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, *Bescheinigung, Bromstad gård*, datert mars 1943.

¹³⁶ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, Kommunalt møtereferat, grunneiere, datert 19. september 1941.

¹³⁷ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, Skriv fra advokat Areskau til lensmannen i Strinda, datert 19. september 1942.

Figur 85: «Søndre Trondhjems amt nr. 123: Kopi av tysk kart over Trondheim». Utsnitt av kart over Trondheim fra 1943. Leirens grunnplan er trolig basert på en anleggsplan og viser ikke nødvendigvis faktiske byggverk. Forfatterens utsnitt. Fra: kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart

Mellom 1941 til 1944 ble stadig nye arealer i området beslaglagt slik at leirområdet hele tiden vokste. Britiske etterretningsfoto tatt fra luften sommeren 1942 viser imidlertid at de aller fleste bygningene som finnes i dag, da var bygget. At det var planer om ytterligere utvidelse, indikeres av et kart over Trondheim fra 1943. Her er Persaunet leir tegnet inn med flere bygg enn det som ble bygd. Bunkerne er heller ikke tegnet inn. Leirens U-formede grunnplan, med en idrettsplass i sørøst, underbygger at dette var en permanent leir; den skiller seg markant ut fra de semipermanente brakkeleirene som ellers ble bygd i byen. Selv om Persaunet leir ikke ble ferdig, ble det i alt bygd over 66 større bygninger, deriblant mannskapsforlegninger, messer, garasjer, verksteder, bunkere, forsvarsstillinger, vannreservoarer og forsyningsdepoter (Osnes, 1948, s. 116). Okkupasjonslandskapet på Persaunet ble det største militære leirområdet i Trondheim, og kunne på det meste huse rundt 3000 mann (Brox et al., 2015, s. 257).

Leiren var i hovedsak en marineleir, men også andre avdelinger befant seg der. Dette gjenspeiles i leirens soner. For å skille mellom ulike soner brukes benevnelsene Persaunet I, II og III. Disse navnene dukker opp i dokumentasjon fra registreringen av leiren etter krigen. Det er usikkert om tyskerne selv brukte denne inndelingen. I registreringen av leirområdet etter krigen virker det også som det hersket noe forvirring over dens inndeling, og det forekommer

av og til forskjellige benevnelser på de ulike sonene. Dette kan henge sammen med at det var forskjellige avdelinger fra ulike land (Storbritannia, Tyskland, Norge) som utførte arbeidet. I det følgende tas det dermed forbehold om at benevnelserne på og skillene mellom de tre leirnavnene har en usikkerhetsmargin. For å organisere undersøkelsen av landskapet vil analysen like fullt brukes ta utgangspunkt i disse tre for å skape analytisk oversikt.

Den største og mest forseggjorte delen av leiren var det som her kalles Persaunet I, den permanente delen av leiren som fremdeles står i dag. Denne ble brukt av ubåtmannskap fra 1941. Fra 1943 ble leiren forlegning for den 13. ubåtflotilje som ble satt opp i Trondheim denne sommeren. Persaunet I skilte seg ut fra de fleste tyske leirer i Norge. Kvaliteten og utseende på forlegningene vitner om at det ble lagt betraktelig mer tid og ressurser i byggingen av disse enn i de vanlige «tyskerbrakkene» som ble anlagt over hele byen, som var skrudd sammen av prefabrikkerte elementer. Til forskjell fra de vanlige lemmebrakkene, var husene i Persaunet I permanente boligbygg (Bruland, 2005, s. 143). Dette er en materiell indikasjon på Trondheims betydning som krigshavn. Byen skulle være en marinebase også etter at krigen var vunnet.

Den høye standarden på Persaunet I viser til den prestisjen ubåtvåpenet nøt både i den tyske forsvarsmakten og i den tyske befolkningen. Ubåtenes innsats under første verdenskrig hadde gjort flere kapteiner til legendariske skikkelser. Ubåtvåpenets krigslykke i starten av andre

Figur 86: Det østligste bassenget med stupetårn, tatt på 1950-tallet. Fra Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.

verdenskrig forsterket denne oppfattelsen og skapte noe som kunne minne om heltedyrkelse, særlig av mannskapene som senket flest skip. I virkeligheten var det en uglamorøs og farlig tjeneste. Nesten 75 % av alle som tjente i det tyske ubåtvåpenet døde i løpet av krigen. Den ble dermed den forsvarsgrenen med høyeste tapstall i forhold til antallet som tjente (Dimbleby, 2015, s. xix). Fordi sjansene var store for at man aldri så en ubåt igjen når den seilte ut på tokt, fikk ubåtmannskaper forpleining og friheter av en helt annen karakter enn de fleste andre soldater i tysk tjeneste. Dette reflekteres i fasilitetene på Persaunet. Ikke bare var forlegningsbyggene av høy kvalitet, men det fantes badebasseng og idrettsplass, messer og fritidsrom, og leiren var forskjønnert med blomsterbed og innførte tresorter – hvorav flere har forvillet og spredd seg i nabolaget (Wilberg, 2015).

Rett nord for Persaunet I, på nordsiden av Persaunveien, i et triangel mellom veiene Persaunveien og Lauritz Jenssens gate, lå det som her kalles Persaunet II. Denne var etter plantegninger å dømme leir for en transportavdeling, ettersom den i tillegg til mannskapsbrakker, forsvarsverker og forsyningsdepoter rommet garasjer og verksteder for et betydelig antall kjøretøyer. Hvilken avdeling det er snakk om, er usikkert. Muligens var det «Transportbrigade Todt», en avdeling underlagt «Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps», NSKK, som var samorganisert med OT.¹³⁸ Lite vites om denne delen av leiren fordi den ble revet straks etter krigen og tomtene ble bebygget med private hus.

Den delen av leiren som her benevnes Persaunet III, lå formodentlig nord for de to andre, langs Persaunveien ned til Rønningsbakken. Det er mulig at denne delen av leiren er den samme som av og til omtales som Pineberg leir, fordi den delvis ligger på eiendommen til Pineberg gård. Det var den minste av de tre leirdistriktene og muligens det området som ble bebygget sist. Ingen bygninger etter denne finnes i dag, bortsett fra Pineberg gård som ble rekvirert som en del av leiren. Man kan riktignok se spor etter revede bygninger på flyfoto fra 1947. Ifølge Osnes' strindahistorie fra 1948 var det i tillegg til marinepersonell også sovjetiske krigsfanger i denne delen av landskapet. Disse var forlagt i enkle brakker langs Persaunveien (Osnes, 1948, s. 124). Fangene ble muligens brukt i anleggsarbeid på leiren.

10.1.2 Fra tysk til norsk militærleir

Ubåtleiren på Persaunet ble tatt i besittelse og inspisert av norske og britiske tropper raskt etter fredsslutningen. Den 15. mai ble det sendt norske offiserer for å føre oppsyn med leiren for Distriktskommando Trøndelag, men også britiske soldater brukte deler av leiren som forlegning i de månedene de befant seg i byen.¹³⁹ Da Marinens undervannsbåtvåpen kom til Trondheim fra Bergen i desember 1945, falt det naturlig å ta over de samme fasilitetene som Kriegsmarines ubåtvåpen hadde benyttet. Tyskerne hadde etablert et funksjonelt landskap innrettet for marinemilitære målsetninger, noe den norske marinen kunne overta umiddelbart.

Overtagelsesprosessen tok noe tid. I første omgang ble hele leirområdet registrert, fra tilstanden til bygningsmassen til inventaret i brakkene. Basert på dette ble det gjort vurderinger av hvilke deler av leiren som skulle tas over av Forsvaret, og hvilke deler av landskapet som skulle tilbakeføres til grunneierne. Dernest skulle grunneierne få utbetalt erstatning for den tyske rekvisisjonen. Til slutt skulle Forsvaret bestemme seg for hvilke deler av leiren som skulle beholdes, og grunneierne måtte på nytt kompenseres, denne gangen for det norske

¹³⁸ Albert Speer opprettet i 1942 Legion Speer, en undergruppe av Transportbrigade Todt, slik at også utenlandsk arbeidskraft kunne tjenestegjøre. Hvorvidt noen av disse som var på Persaunet, er usikkert.

¹³⁹ Arbeider-Avisa 21. juni 1946: 4.

Figur 87: Utsnitt av Persaunet leir tatt av Widerøes flyselskap i 1952. Leiren fremstår mer eller mindre slik den gjorde under krigen. Mange av boligene i bakgrunnen er bygd etter krigen der Persaunet II stod. Offisersmessia sees nede til høyre ved appellplassen. Fra UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).

forsvarets rekvisisjoner. Dette tok tid. Først i 1951 begynte staten å kjøpe ut grunneierne og måle opp tomten som skulle tilfalle staten.¹⁴⁰ I 1955 ble skjøtene endelig tinglyst etter flere runder med utstikking og oppmåling av tomtegrenser samt diskusjoner om grunneiernes innvendinger mot kjøpsbetingelsene.¹⁴¹ Det var utelukkende Persaunet I som ble overtatt, trolig fordi denne delen var i best stand og av best kvalitet. Persaunet II, III og den lille fangeleiren ble derimot revet, antageligvis allerede i 1945 eller i 1946, slik det fremgår av flyfoto fra 1947.

Siden mer eller mindre all bygg- og anleggsaktivitet under krigen hadde vært innrettet mot okkupasjonsmaktens formål, var det stor boligmangel i Trondheim. Områdene rundt Persaunet I ble som blant de første områdene i Strinda frigjort til sivil boligbygging etter freden. De lå nært byen og inngikk i en forlengelse av byggebeltet. Det var også gunstig å bygge i disse områdene fordi tyskernes bygging av leirer og anlegg hadde anlagt infrastruktur med strøm, vann og kloakk i området. Dessuten kunne brakkeleirene brukes som bygningsmaterialer i ny bebyggelse. TOBB, opprettet i 1946, bygde sine første boligprosjekter på Persaunet og på Strindheim, på eller rett ved steder hvor det under okkupasjonen hadde stått tyske anlegg.

Persaunet leir forble i Forsvarets eie i vel 60 år. Over disse årene var den tilholdssted for flere forskjellige avdelinger. Fire av bygningene ble frigjort til Strinda sykehus (Osnes, 1948, s. 180). Undervannsbåtvåpenet hadde allerede ankommet i 1945 da Dora ble tatt i bruk

¹⁴⁰ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, mappe 1942-1949, Skriv til distriktsingeniøren i Trondheim, datert 14. desember 1941.

¹⁴¹ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, Skjøte mellom grunneier og Den norske stat, datert 15. juli 1955.

Figur 88: Norske offiserer på leirens oppstillingsplass i 1949. Det er satt opp et ubåttårn på plassen. Foto: Schrødersamlingen, eies av Sverresborg museum.

som orlogshavn. Rundt påsketider i 1946 kom også Marinekommando Trøndelag og Kystartilleriet Marinekommando Trøndelag til leiren (Aasved, 2001, s. 129). Med det fikk Persaunet et belegg på om lag 1000 mann.¹⁴² Da Ubåtvåpenet ble flyttet fra Trondheim til Bergen i 1954, begynte de første utskiftningene (Aasved, 2001, s. 131). Med Sjøforsvarets sentralisering til Haakonsværn skulle resten av marineavdelingene på Persaunet snart følge etter, noe som førte til at Hæren overtok som den største brukeren av leiren (Aas & Engøy, 1997, s. 69). Trøndelag ingeniørbataljon ble forlagt i leiren allerede i 1959, og i 1962 også Trøndelag sambandsbataljon (Stjern, 1997, s. 127). I 1962 overtok Hæren og DKT driften av leiren fra Sjøforsvaret (Brox, 1998, s. 131). Tidspunktet kan trolig sees i sammenheng med det endelige salget av Dora i 1961. I 1965 kom Heimevernet med flyttingen av Heimevernets distrikt til Persaunet leir i 1965 (Brox, 1998, s. 36). Så sent som i 1991 ble Persaunet leir felles telefonsentral for hele Forsvaret i Trondheimsdistriktet (Aas & Engøy, 1997, s. 107).

At det stadig foregikk utskiftning av avdelingene som hadde tilhold på Persaunet, bidro til stor utskifting av offiserer og mannskaper. Dette skapte behov for å huse offiserer og operatører som i kortere eller lengre tid jobbet i de forskjellige avdelingene. Derfor bygde

¹⁴² Arbeider-Avisa 15. april 1946: 2

Forsvaret flere boliger på og rundt leirområdet, både blokker og tomannsboliger. I leirens sørlige del stod det fire tyskbygde grunnmurer hvor bygningene aldri var oppført. Disse ble i 1952 fundamenter for fire moderne boligblokker, henholdsvis borettslagene Strindbo for sjøforsvarsmannskap og Heimbo for Heimevernsmannskap. Adresseavisen beskrev prosjektene som viktige for å heve standarden på et område preget av «skrammel og skrot fra krigstiden».¹⁴³ Inne i leiren, i halvsirkelen i sørvest, ble to bolighus for forsvarspersonell reist rundt 1960. På 1980-tallet ble tre nye bolighus bygd i samme område. Vegg i vegg ble på samme tid barnehagen Tordenskjold bygd, opprinnelig tiltenkt barn av forsvarspersonell.

Bruken av leiren viser at den ikke var et eksklusivt militært område, men delvis tilgjengelig for passasje og til og med brukt av sivile. Offisersmessa i leiren er et eksempel på dette. I de første etterkrigsårene tjente «ubåtmesa» som messe- og oppholdsrom for forsvarspersonell. Etter noen år tok Kokkskolen over lokalene, nok et eksempel på hvordan mangelen på lokaler og bygninger i årene etter krigen ble løst ved å bruke tyske anlegg. I 1965 flyttet Kokkskolen til Ladehammeren, og messebygningen ble overtatt av Kunstscolen i Trondheim. Forsvaret var lite villig til å overdra tomte, resultatet ble en bygslingskontrakt med varighet til 1986 (Olsen, 1984, s. 42). Da festekontrakten gikk ut, flyttet Kunstscolen ut. Brakka ble vurdert som brannfarlig og i dårlig forfatning og revet (Olsen, 1984, s. 79).

Svømmebassengene i leiren ble gjenstand for stor interesse i en by der idretten hadde ligget brakk gjennom hele krigen. Adresseavisen rapporterte at ett av bassengene på Persaunet hadde internasjonale mål på 33 meters lengde og 3 ½ meters dybde, med stupetårn og startbaner.¹⁴⁴ I tillegg var det dusjer og en badstue i nærheten, noe svømmemiljøet i Trondheim hadde et sterkt ønske om å benytte. Så lenge britene var i leiren, fikk aktive svømmere lov til å benytte bassenget noen dager i uka, men da den norske plasskommandanten tok over, ble bassengene stengt for sivil bruk.¹⁴⁵

Persaunet leir var i bruk helt frem til starten av 2000-tallet, riktignok med stadige utskiftninger av avdelinger. På tross av en nedtrapping av aktiviteten på 1990-tallet, var leiren i bruk til etter årtusenskiftet. Ved opprettelsen av kommandodistriktet Landsdelskommando Sør-Norge i 2002 var Persaunet leir aktuell som hovedkvarter, men samme distrikt ble nedlagt bare 3 år senere i 2005 (Haugen, 2005). Blant de siste avdelingene med tilhold på Persaunet var Forsvarets logistikkorganisasjon, Vernepliktsverket og Heimevernets ungdom.

¹⁴³ Adresseavisen 17. september 1952: 5

¹⁴⁴ Adresseavisen 2. juni 1945: 3

¹⁴⁵ Arbeider-Avisa 26. april 1946: 4

10.1.3 Fra militært til sivil

Persaunet leirs overgang fra militært til sivil kom som en konsekvens av Forsvarets nedbygging etter den kalde krigen. I 2003 besluttet Forsvaret at leiren ikke lenger skulle driftes, og den ble utstykket og solgt i årene 2005 til 2007 (RA, Persaunet leir. U.å.). Ettersom leiren lå sentralt til, midt i et bynært boligområde, var den et ettertraktet område for utbyggere. Salget skulle bli et vellykket eksempel på Forsvarets avhendingsstrategi. For å øke salgsverdien ble hele leirområdet omregulert, samtidig som en rekke bygninger ble vedtaksfredet på grunn av deres tilknytning til okkupasjonstiden. Riksantikvarens involvering vitner om en økonomisk prosess der leirens historiske og arkitektoniske verdier ble sett på som mulige kilder til finansiell gevinst. På samme tid røper det en endring i den offentlige kulturminneforvaltningen, hvor okkupasjonsmaktens materielle levninger gradvis begynte å bli ansett som verneverdige. Salget ble en suksesshistorie for forsvarrets salgsorganisasjon Skifte eiendom, som lyktes med å øke salgsverdien fra 90 til 250 millioner kroner (Skifte Eiendom, 2010, s. 6).

I dag er de fleste kasernene leiligheter, to av dem rommer barnehager, og den forhenværende messa er restaurant. På flere tidligere åpne områder er det bygd boligblokker. Idrettsplassen er bevart som grusbane, mens oppstillingsplassen er blitt parkeringsplass. Bunkerne ruver fremdeles i landskapet og gir leirlandskapet en arkitektonisk og historisk forankring i fortiden, mens kanonene som i flere år gav inngangen til leirkommandoen et militært preg, er borte.

10.2 Landskapsanalyse

I det følgende gis en diakron landskapsanalyse av Persaunet leir ved forskjellige tidspunkt. I likhet med undersøkelseslokalitetene på Lade og på Nyhavna, baserer den seg på flyfoto som brukes for å drøfte Persaunet leirs utvikling. Først gis et overblikk over området før krigen, som kontrasterer førkrigslandskapet med okkupasjonslandskapet under krigen. Deretter kommer komparative analyser av suksessive faser fra krigens slutt og frem til i dag. I likhet med analysene av Dora og Lade flyplass baseres periodene dels på bruksmønster, dels på tilgjengelig kildemateriale.

10.2.1 Persaunet før krigen

Flyfoto av Persaunet fra 1937 viser et landlig område med jorder, hesjer og noen klynger med privatboliger. Området lå helt i vestkanten av jordbrukslandskapet i Strinda. Herfra strakk jordene seg kilometervis i sørlig og østlig retning i Strinda, det som den gang var Sør-Trøndelags største jordbrukskommune (Stenvik, 2020, s. 10). Vest for Persaunet ligger Kuhaugen, en topografisk grense mellom bybebyggelsen i Trondheim og jordbrukslandet i

Figur 89: Flyfoto av Persaunet i 1937. Det mangler en stripe med bilder midt i landskapet. Inngangspunkt $\{$, knutepunkt \cdot , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no

Strinda. I mellomkrigstiden hadde byggebeltet ennå ikke krøpet over dette høydedraget, noe som plasserte jordene på Persaunet blant de områdene nærmest byen som ennå var ubebygde.

Det er utfordrende å definere Persaunet som et mikrolandskap på dette tidspunktet. Det finnes få markante grenselinjer definert av bebyggelse. Det var leiren som skapte mikrolandskapet som analyseres, følgelig har en *avgrensning* av førkrigslandskapet ikke de samme materielle forutsetningene. Enkelte topografiske og bygningsmessige premisser ligger imidlertid til grunn for tyskernes etablering av anlegget. I vest lå den skogkledde Kuhaugen

som en permanent grense. I nord hadde byggebeltet skapt en grenselinje med privat trehusbebyggelse. I øst lå Moum handelsgartneri, bygget rundt 1930, mens et bekkedar dannet en naturlig grenselinje i terrenget i sør. Dette landskapsrommet kan skjønnsmessig inndeles i en langs Persaunveien som strakk seg i nordøstlig retning over jordene. Hele dette området skulle bli tatt i besittelse av tyskerne.

Persaunveien er den mest markante kommunikasjonslinjen i landskapsrommet og skaper en *bevegelseslinje* i nordøst-sørvestlig retning. Den andre kommunikasjonslinjen er det som i dag heter Lauritz Jenssens gate som er en avstikker fra Persaunveien. Et *knutepunkt* ligger ved veiskillet mellom disse to gatene. Rett nord for området som avbildes på fotografiets utsnitt, lå enda et knutepunkt der Persaunveien munnet ut i Innherredsveien, hovedinnfartsåren til byen fra øst. At Persaunet var et flatt, åpent område knyttet til den sentrale kommunikasjonslinjen inn til Trondheim, var trolig bestemmende for at leiren ble anlagt her.

Inngangspunktene til landskapsrommet forholder seg til veiene. De finnes i sørvest der Persaunveien kommer ned i området som undersøkes, og i nord der Lauritz Jenssens gate og Persaunveien fører nordover til trehusbebyggelse. At det eneste større inngangspunktet til landskapsrommet var Persaunveien, understreker veiens sentrale rolle som landskapselement. Det var dette landskapselementet det senere okkupasjonslandskapet tok utgangspunkt i.

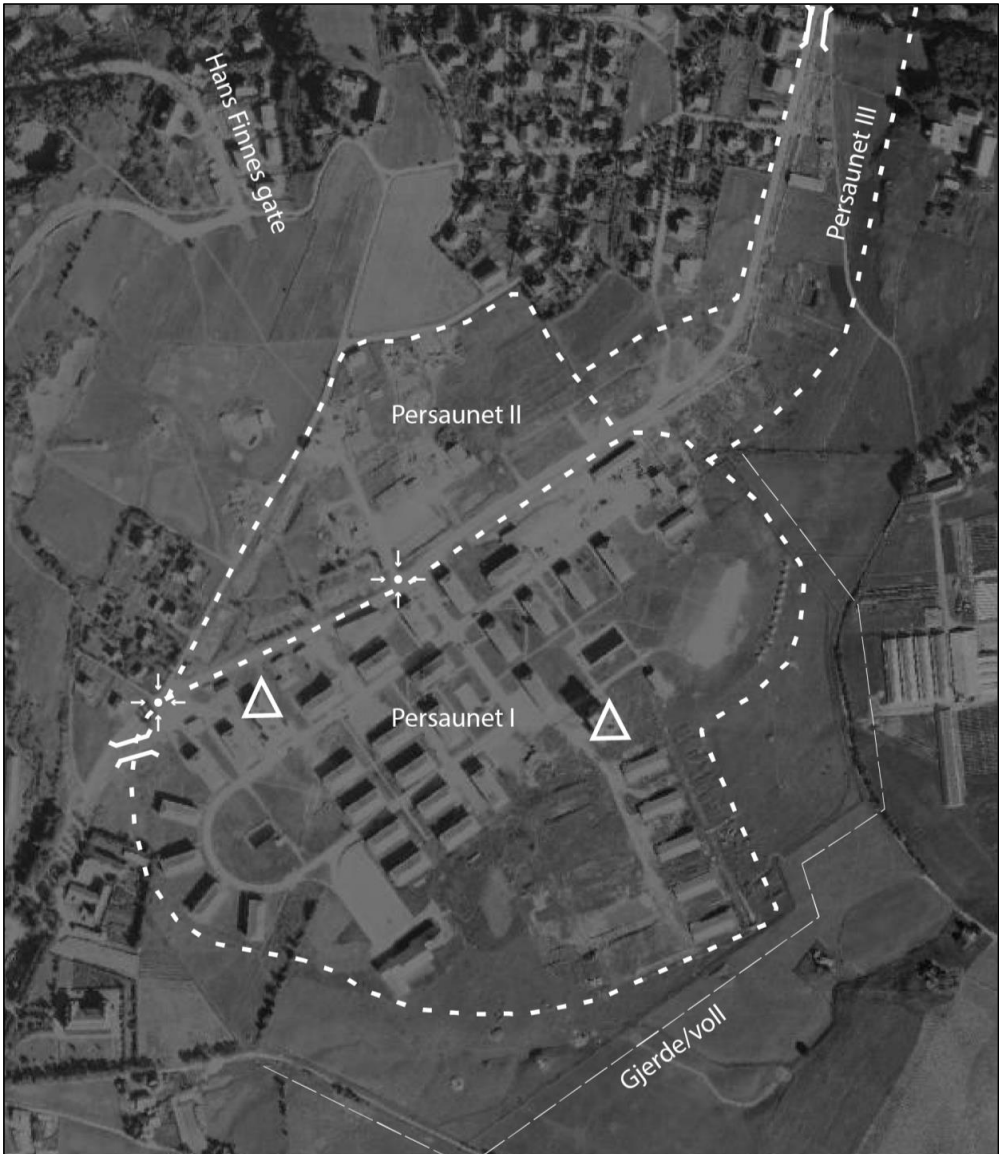
På grunn av det flate og hellende omlandet, uten særlig bebyggelse eller skog, bestod *landemerkene* i årene før krigen av stedlig bebyggelse. Persaune gård ville vært et synlig bygningselement i ellers flate omgivelser der man hadde utsikt nordover mot Lade, øst mot Mostadmarka og langt innover fjorden. Strinda sykehus, bygd i 1924, ville også ha vært et landemerke med sine fire etasjer i mur.

Figur 90: Strinda sykehus ca. 1930. Foto: UBIT spesialsamlinger (CC BY-SA 4.0).

10.2.2 Persaunet under krigen

Wehrmachts ankomst i Strinda skulle endre landskapet på Persaunet. Dette fremtrer på flyfoto fra 1947, som gir et godt inntrykk av leirens utbredelse under krigen. Riktignok var mange brakker revet på dette tidspunktet, men de fleste kan fremdeles stadfestes basert på de firkantede konturene i bakken der de hadde stått. Fotoet viser tydelig at leiren ble anlagt i relasjon til Persaunveien, der aksene i leirbebyggelsen for det meste følger veiens retning. Med

Figur 91: Persaunet leir i 1947. Inngangspunkt $\text{)}{}$, knutepunkt -+ , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no

byggingen av leiren ble mikrolandskapet etablert, og dets *avgrensning* følger leirens strukturer. Leiren ser ut til å være klart avgrenset i sør og øst, på bildet markert som rette linjer og vinkler i terrenget, sannsynligvis en jordvoll, muligens med piggråd. Her ligger skyttergroper og stillinger, noe som indikerer at denne grenselinjen inngikk som en del av leirens nærforsvar. Jordvollen avgrenser leiområdet også i øst der den går helt inntil den nordgående veien ved gartneriet. I nord og i vest vises ingen synlige grenselinjer på bildet, men derimot en rekke spor i terrenget etter fjernede bygninger og annen aktivitet. Etter sigende skal det ha vært

ammunisjonsdepoter her. Manglende forsvarsverker i nord og øst, mot byen, kan tolkes som at dette ikke var ansett som en side man trengte å forsvare seg mot, men heller forsvare. Fordi leiren lå i bybebyggelsens grenseland inngikk den kanskje mer som et element i forsvaret av mesolandskapet Trondheim.

Mikrolandskapet Persaunet leir er en bestanddel av det militærfunksjonelle landskapet som ble etablert i Strinda. Kun 100 meter vest for leiren lå Kuhaugen leir hvorfra Kriegsmarines luftvern kontrollerte luftvern batteriene rundt byen. Rett ved denne leiren lå et militærpsykehus for Luftwaffe så vel som et lett luftvern batteri og en lyskasterstilling. Noen hundre meter mot nord lå leirene på Rønningen og på Dalen, mens et par hundre meter øst lå den store fange- og arbeidsleiren på Strindheim, og litt østenfor det igjen, lå fangeleiren på Leangen. Flyfotoene viser således et militarisert landskap som strakk seg over betydelige områder.

Inndelingen i tre *distrikter* med benevnelsene Persaunet I, II og III har belegg i de skriftlige kildene. Det må imidlertid tas et visst forbehold om bruken av de tre leirnumrene, da dokumentene som omtaler dem, ikke bruker benevnelsene konsistent og heller ikke angir bestemte grenselinjer. Her vil skillene mellom dem baseres på landskapsmessige premisser. Leir I er hovedleiren (**I**), bygningsdistriktet på sørsiden av Persaunveien, anlagt rundt et U-formet grunnplan og leirens kjerneområde. Leir II peker til leirområdet på nordsiden av Persaunveien som er revet på tidspunktet bildet er tatt (**II**). Leir III strekker seg langs den nordlige delen av Persaunveien, ned mot Innherredsveien (**III**). Denne delen omtales av og til som «Pineberg leir», men det antas her at den sammenfaller med Persaunet III.¹⁴⁶

Bevegelseslinjene i leiren er organisert i et rutenett orientert i en sørvest-nordøstlig akse. Langs de to hovedveiene i U-formen lå forlegningsbyggene, bunkere og vannbasseng. I enden av U-formen lå leirutformingens mest karakteristiske trekk, kaserner som pekte innover i en vifteform. Sør for leirens kjerneområde var det anlagt en offisersmesse. I tillegg kom grunnmurene til fem uferdige brakkebygg. I øst lå leirens idrettsplass og en laftet badstue.

Det finnes mange mindre *knutepunkter* langs kommunikasjonslinjene, men ett skiller seg ut som overordnet og ligger midt i Persaunveien mellom Persaunet I og Persaunet II. Selv om leirens avgrensning er litt diffus, kan dette forstås som inngangspunkt til både leir I og leir II. Litt lenger sørvest ligger et annet knutepunkt der Persaunveien møter Lauritz Jenssens gate og en annen vei inn til leiren, det som i dag er Kommandoveien.

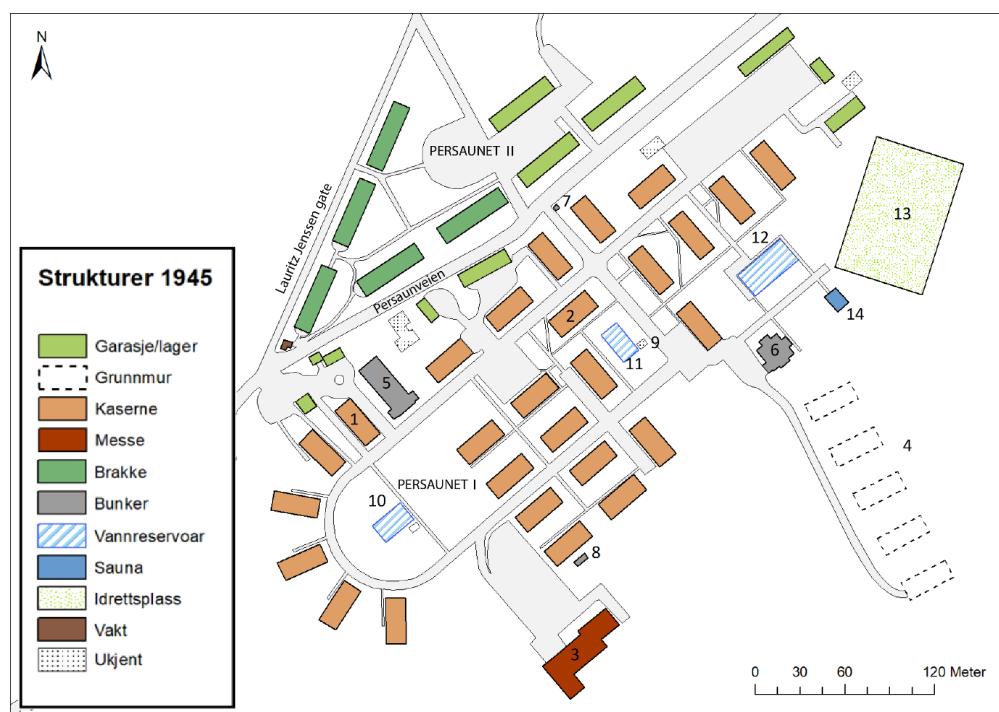
Inngangspunktene til landskapet er som før krigen i sørvest der Persaunveien kommer fra Tyholt, og i nord der veien går ned mot Innherredsveien. Helt øverst i nordvest ser man på

¹⁴⁶ RKT, boks 234, mappe 1360, diverse inventarlistene og notater, datert 1945.

bildet en ny veistrekning som går i en slynge, men som munner ut i en åker. Dette er Hans Finnes gate hvor en utvidelse ble påbegynt av tyskerne, trolig for å etablere en mer direkte kommunikasjonslinje mellom leiren og Dora. Gatene ble imidlertid først noen år etter krigen fullført helt frem til Persaunveien. Slik viser bildeanalysen at den viktigste trafikken mellom byen og leiren gikk via Persaunveien og Innherredsveien

De mange bygningene oppført på leirområdet gjorde at *landemerkene* før krigen forsvant inn i en større bygningsmasse og således mistet noe av sitt visuelle nærvær. De to store betongbunkerne oppført i leiren skilte seg derimot både med tanke på størrelse og beskaffenhet, noe de har gjort som landemerker til den dag i dag.

10.2.2.1 Okkupasjonslandskapets bestanddeler

Figur 92: Kart over Persaunet I og Persaunet II, utarbeidet på bakgrunn av flyfoto fra 1947, enkelte kart samt beskrivelser i dokumenter. Av Kristoffer Eliassen Grini.

Denne delen av analysen tar utgangspunkt i det den beskriver som Persaunet I og II. På grunn av manglende kart- og fotomaterialer er ikke Persaunet III kartlagt i denne sammenheng. Fordi oversikten baserer seg på flyfoto fra 1947, dokumenter, samt et par kart over avgrensede deler av leiren (ingen komplette leirkart fra krigen er funnet), må det tas høyde for enkelte mangler. Selv om det var ulik aktivitet og ulike avdelinger i de forskjellige leirene, vil området hovedsakelig behandles under ett, da det er det samlede, fysiske leirlandskapet som er det

sentrale analyseobjektet. Fraværet av unøyaktige kart over leirlandskapet, gjør at analysen av mikrolandskapet ikke vil ha samme detaljnivå som analysene av Dora og Lade.

10.2.2.2 Forlegningsbygg og brakker

I leiren lå det 27 toetasjes kasernebygg, hver beregnet på et ubåtmannskap på mellom 45–52 mann (Aas & Engøy, 1997, s. 71). Dette svarer til besetningsantallet om bord på den tyske ubåttype VII, ubåtklassen som flotiljen i Trondheim i all hovedsak brukte. Forlegningene ligger i et U-formet grunnplan, en utforming som kjennes fra Kriegsmarines leirer for ubåtmannskaper fra Atlanterhavskysten og ved Middelhavet (Wilberg, 2015). Bygningstypens permanente og høye kvalitet skilte leiren fra andre tyske leirer i regionen. De var beregnet for ubåtmannskaper som mottok betraktelig bedre forpleining enn øvrige avdelinger i Wehrmacht. Formspråket på forlegningsbyggene stod i motsetning til de mange semipermanente lemmebrakkene som fantes i leirlandskapet, blant annet i Persaunet II. Ikke alle forlegningsbyggene var for ubåtmannskaper, noen var administrasjonsbygg. Enkelte hadde særlige funksjoner som sykestue (1) og messe (2). Helt i sør lå en større bygning, *Ubåtmessen* (3), som var bruk som messe og fritidslokaler, sannsynligvis for offiserer. Flere av forlegningsbyggene hadde solide tilfluktsrom under jorden. Noen av byggene var også forbundet med underjordiske tunneler.

Fem ferdigstilte kjellere lå i sørøst (4). Det var bygd tak over kjellerne og de ble benyttet som våpenmagasiner.¹⁴⁷ Grunnmurene var solide, og på starten av 1950-tallet ble det reist moderne boligblokker oppå dem. I tillegg til brakker og forlegninger stod det en rekke garasjer og verksteder på leirområdet. I Persaunet I var disse lokalisert på sørsiden av Persaunveien. I Persaunet II stod disse i den nordøstlige delen. Disse var av betydelig størrelse fordi det sannsynligvis lå en transportavdeling i denne delen av leiren.

10.2.2.3 Bunkere og forsvarsverker

Den vestligste bunkeren omtales i lokalhistoriske oversikter ofte som «proviantbunkeren» (5). Denne var i all hovedsak beregnet som tilfluktsrom i tilfelle luftangrep. Den østlige bunkeren er en *Hochbunker* (6), gjerne kalt «signalbunkeren» fordi den hadde tjent som kommunikasjonssentral (Aas & Engøy, 1997, s. 67). Ved leirens hovedinngang lå en liten bunker med plass til en eller to mann (7). En siste bunker lå i sør (8). Denne hadde trolig ingen forsvarsfunksjon på grunn av manglende skyteskår, men kan ha vært beskyttelse for en generator eller lignende. Midt i leiren lå en liten garasje av betong (9).

¹⁴⁷ Adresseavisen 12. august 1954: 5

10.2.2.4 Bassengene, badstue og idrettsplass

Tre vannbasseng ble bygd inne på leiområdet (10, 11, 12). Ett av dem var utformet som svømmebasseng med startbaner, stupetårn, sviktbrett og dusjer (12).¹⁴⁸ Svømmefasilitetene viser at de var brukt og tiltenkt for trening og fritid, men det lå også en viktig sekundærfunksjon bak deres oppføring, nemlig som vannreservoarer i tilfelle brann. Mange større, tyske militæranlegg hadde utendørs vannbasseng for vanntilgang dersom vannledningene ble skadet. Dette fant man flere andre steder i byen, blant annet i Lamoparken. I tilknytning til leirens idrettsplass (13), lå en laftet badstubygning (14), anlegg som vitner om leirens høye kvalitet.

10.2.3 1945–1960

Flyfoto fra 1957 viser Persaunet leir i Forsvarets eie. På dette tidspunktet var Sjøforsvaret på vei ut, mens Hæren og Heimevernet etablerte seg. En formell oppmåling og avgrensning av leiren ble gjort da grunneierne, hvis eiendom tyskerne hadde ekspropriert for å bygge leiren, ble kjøpt ut av den norske stat på starten av 1950-tallet.¹⁴⁹ Mikrolandskapet er *avgrenset* i nord av Persaunveien. Persaunet II, nord for veien, ble revet etter krigen, og området ble overtatt av kommunen som parsellerte tomter for boliger. I vest avgrenses leiren av Strinda gamlelehjems nye bygning og Strinda sykehus. I sør og i øst er utbygging ennå ikke kommet særlig i gang, og man kan se formasjoner i bakken etter mulige strukturer som ble revet etter krigen. Dette gjør disse grenselinjene mer diffuse. De nyoppførte blokkene i sør er på flere måter integrert i leirlandskapet selv om de lå utenfor leiren. Materielt sett fordi de er reist på grunnmurer som stod igjen etter krigen, funksjonelt sett fordi de ble bygd blant annet for forsvarspersonell.

Selv om leiren var relativt kompakt kan den visuelt deles inn i tre *distrikter*: I vest ligger et distrikt rundt vifteformen (I), den delen av leiren som ligger høyest i landskapet, visuelt sammenknyttet av husene som peker innover mot et åpent område, og tilknyttet appellplassen og offisersmessa i sør. Den sentrale delen av leiren (II), hvor de fleste forlegningsbrakkene ligger, utgjør det største distriktet. Helt i øst ligger et åpent område for ulike utendørsaktiviteter og daglig drift med garasjer, leirens idrettsplass og svømmebassenget (III).

Bevegelseslinjene følger kommunikasjonslinjene som i hovedsak forholder seg til Persaunveiens retning. Inne i leiren knyttes de to parallelle aksene sammen av U-formen. På tvers av disse går mindre bevegelseslinjer som knytter bygningene sammen med bilvei. Et *knutepunkt* i leirens sentrale distrikt signaliserer at dette er hovedporten og det sentrale *inngangspunktet* til mikrolandskapet. Et annet knutepunkt befinner seg ved proviantbunkerens,

¹⁴⁸ Adresseavisen 2. juni 1945: 3

¹⁴⁹ RA/RAFA-1225/Da/L0088/0005, mappe 1951-56, Brev til Oppgjørsavdelingen fra Strinda kommune, Ad: *Persaunet leir*, datert 17.11.54.

Figur 93: Persaunet leir i 1957. Inngangspunkt I, knutepunkt II, landemerke III. Fra: www.norgebilder.no der det ligger et annet inngangspunkt av mer uformell karakter. Landemerkene er de to store bunkerne som med sin egen høyde fortsatt er synlige fra lang avstand.

I det omkringliggende landskapet er det i nord kommet til ny privat bebyggelse. I sør er områdene fremdeles åpne, slik at leiren på denne tiden ligger i skillet mellom bybebyggelse og jordbruksland. Sammenlignet med bildet fra 1937 kan det se ut til at deler av bekkefaret i sør er lagt i kulvert på dette tidspunktet. Helt i sørøst på bildet er Kong Øysteins vei under bygging. Det er interessant at denne ser ut til å bli bygd langs den forhenværende sørgrensen til leiren, som på bilder fra krigen markeres av pigtrådgjerder. Dette indikerer hvordan tyske rekvisisjoner av eiendom la føringer hvordan landskapet ble parsellert og bebygget etter krigen.

10.2.4 1960–1980

Figur 94: Persaunet leir i 1964. Inngangspunkt I, knutepunkt II, landemerke III. Fra: www.norgeibilder.no

På 1960-tallet var Persaunet leir norsk militærleir. Krigens umiddelbare etterdønninger hadde lagt seg, noe som også ble uttrykt i landskapet. På dette tidspunktet fremstår leiren mer ordnet fordi diverse rester fra krigen for det meste var ryddet vekk, og det som stod igjen var tatt i bruk. På dette tidspunktet er de fleste tilstøtende landskapsrom bebygde.

Leirens *avgrensning* fremstår slik det var bestemt ved leirens oppmåling på starten av 1950-tallet. Grenselinjene gikk fremdeles langs Persaunveien i nord, ved sykehjemmet i vest og østenfor idrettsplassen i øst. På det sistnevnte stedet er det på bildet gravd byggegroper for kjellere til det som skulle bli boligblokker, samt en vei, Fernanda Nissens vei, forbi disse, noe

som befester den østlige grenselinjen i bebyggelse. I sør kan grenselinjene defineres ulikt ut ifra hva man vektlegger som grense. Basert på okkupasjonslandskapet under krigen følger den nyoppførte Kong Øysteins vei ganske nøyaktig leirens inngjerding; det virker faktisk som om den nye veien forholder seg til struktureringen av landskapet slik det ble inndelt under okkupasjonen. På grunn av de mange boligblokkene på veiens nordside, går imidlertid avgrensningen av mikrolandskapet lenger nord. Det betyr at mikrolandskapet er innskrenket i sørlig retning fordi tidligere militære områder er omgjort til bebyggelse.

Distriktene har forholdt seg stabile siden den forrige perioden, med et distrikt i vest (I), et sentralt distrikt (II) og ett i øst (III). *Knutepunktene* har forholdt seg stabile med ett ved leirens hovedinngang og ett ved proviantbunkerens. *Inngangspunktene* er ved leirens hovedinngang og ved proviantbunkerens. *Landemerkene* er de to bunkerene som fremdeles fremstår mer massive enn annen bebyggelse i mikrolandskapet så vel som utenfor.

10.2.5 1980–2004

Ved slutten av forrige årtusen var Persaunet leir fremdeles i Forsvarets eie. Øyeblikksbildet fra et flyfoto fra 1999 viser et leirlandskap som ikke har endret seg særlig mye siden 1960-tallet. Leirlandskapets materielle stabilitet gjenspeiler bruksmessig stabilitet i denne perioden.

Avgrensningen av leirlandskapet går i stor grad langs de samme grenselinjene som tidligere. I sør er riktignok grensen noe innskrenket der messebygningen er revet til fordel for Tordenskjold barnehage. Denne kan på sett og vis regnes som et addendum til leirlandskapet fordi den ble oppført for barn av forsvarspersonell. Materielt sett skiller den seg riktignok ut, fordi den ikke henger sammen med, men bryter heller opp okkupasjonslandskapet. Ser man leirlandskapet som en prosess, er barnehagens bygging like fullt en konsekvens av okkupasjonslandskapet, og inngår som en del av leirlandskapets stratigrafi der den har erstattet et tidligere element. I øst er grensen konsolidert i ferdigstillingen av Fernanda Nissens vei, som skaper et tydelig landskapsskille mellom leir på den ene siden og boliger på den andre. I likhet med Kong Øysteins vei synes det som om plasseringen av Fernanda Nissens vei er kommet som en konsekvens av rekvisisjon av eiendom under krigen. Her gikk det en grenselinje med piggetrådgerder, så det virker som om senere parsellering av landskapet tok utgangspunkt i denne grensen. Veien kan dermed være et eksempel på hvordan okkupasjonslandskapet har lagt føringer for senere landskapsbruk, særlig for gatenett og kommunikasjonslinjer.

Bevegelses- og kommunikasjonslinjene i mikrolandskapet er relativt uendret. Det er riktignok noen endringer i vest, der veien i leirens U-form er brutt. Dette henger trolig sammen med at det er oppført flere privatboliger inne i U-formen, boliger for offiserer som jobbet i

Figur 95: Persaunet leir i 1964. Inngangspunkt ⋈, knutepunkt Δ , landemerke Δ . Fra: www.norgebilder.no

Forsvaret. At veien er brutt kan antyde et ønske om mindre trafikk, noe som indikerer at dette området hadde et mer sivilt preg og mindre driftsaktivitet enn før.

Leiren kan fremdeles inndeles i tre *distrikter*: ett i vest (I), det som synes å være til dels innrettet for boligformål for forsvarspersonell, ett sentralt distrikt (II), og ett i øst hvor det lå garasjer og idrettsplass. Idrettsplassen var på dette tidspunktet i praksis en gresslette blant annet brukt av lokale fotballag. At områder ble åpnet for sivile kan henge sammen med at leiren på 1990-tallet hadde et synkende aktivitetsnivå med stadig færre personell. Bassengene er på dette tidspunktet fjernet. *Knutepunktene* er ved hovedinngangen og ved proviantbunkeren;

inngangspunktene er også de samme stedene som før. Sistnevnte er imidlertid blitt utvidet med en bilvei og blitt et mer formelt inngangspunkt. *Landemerkene* er de to store bunkerne.

Distrikter, kommunikasjonslinjer, inngangspunkter og landemerker fremstår som relativt stabile gjennom tiårene fra krigens slutt og til årtusenskiftet. Dette antyder bruksmessig stabilitet; leiren var bygd av tyskerne, men den hadde vært like nyttig for det norske forsvaret i lang tid etterpå. De materielle bestanddelene og deres sammensetning hadde gjennom sin nytteverdi virkninger som på dette tidspunktet hadde preget landskapet på Persaunet i nesten 70 år. Mikrolandskapets materielle stabilitet fanger imidlertid ikke opp at Forsvaret i løpet av denne tiden gjennomgikk store endringer. Som en følge av den kalde krigens slutt kom krav om effektivisering og modernisering, noe som førte til at store deler av Forsvarets eiendomsportefølje skulle selges. Dette fikk konsekvenser for Persaunet leir. Bare et par år etter at bildet er tatt, ble hele leiren avhendet til private og kommunale aktører som omgjorde leiren til boliger. At Persaunet leir ble omgjort til boligformål, kan riktignok settes i forbindelse med det omkringliggende landskapet. Den stadig økende fortettingen uttrykker en utvikling som kulminerte med at leiren ble omgjort til boliger.

10.2.6 Okkupasjonslandskapet i dag

Leirlandskapet på Persaunet er gått gjennom store endringer siden Forsvaret solgte seg ut. Selv om de fleste bygningene samt gatenettet er bevart, er det tilkommet ny bygningsmasse som har endret leirlandskapet karakter. Også ny bebyggelse rundt leiren har innskrenket okkupasjonslandskapet. Samtidig har leiren fått tydeligere grenselinjer, blant annet fordi de eldre bygningene står i kontrast mot de nye. I nord *avgrenses* mikrolandskapet fremdeles av Persaunveien som er ett av landskapets mest stabile bestanddeler. I sørvest avgrenses landskapet av det nye helsehuset som ligger inntil forlegningsbyggene i U-formen, og som med sin egenhøyde danner et tydelig skille mellom to ulike bygningsmiljøer. I nordøst er det bygd blokker der det før stod garasjer og var idrettsplass, noe som har innskrenket leirlandskapet med vel 100 meter da grenselinjen er flyttet fra Fernanda Nissens vei til Kyaveien. Idrettsplassen er riktignok bevart ved at den er flyttet noe mot sørvest. I sør avgrenses mikrolandskapet av en gangsti som skiller de eldre leirbygningene fra nyere blokkbebyggelse, deriblant de som var anlagt på tyske grunnmurer, som slik er adskilt ytterligere fra leiren.

Bevegelseslinjene følger kommunikasjonslinjene i stor grad som i tidligere år langs de to nordøstgående hovedaksene i leiren, samt de kryssende aksene fra hovedinngangen og langs proviantbunkeren. Da det ble bygd nye bolighus i leirens U-form, ble faktisk den sørlige hovedaksen gjenopprettet etter å ha vært brutt i flere tiår.

Figur 96: Persaunet leir i 2020. Inngangspunkt \perp , knutepunkt \dashv , landemerke \triangle . Fra www.norgebilder.no

Ny bebyggelse i nordøst har medført at det østligste distriktet er forsvunnet, slik at leiren nå består av et øvre/vestre distrikt (I) og et nedre/østre (II). Det nedre, som ligger lavest i landskapet, er best bevart på grunn av at nye bygninger her er bygd i samme stil som de opprinnelige. Idrettsplassen er flyttet sørvestover inn i dette distriktet. Det øvre distriktet, som omfatter bygningene rundt U-formen, har på sin side mistet mye av sin visuelle sammenheng på grunn av en stor barnehagebygning oppført midt inne i U-formen. Denne forringer de visuelle kvalitetene og siktlinjene som før forbandt distriktet.

Knutepunktene ligger ved proviantbunkeren og ved hovedinngangen. Førstnevnte knutepunkt er blitt hovedinnfartsåren inn i mikrolandskapet. Hovedporten i det nedre distriktet er sperret for biltrafikk og er dermed blitt mer et visuelt enn et transportmessig knutepunkt, kun

inngangspunkt for gående. Det er etablert et nytt knutepunkt i nordøst. *Inngangspunktene* er ved proviantbunkeren og ved hovedinngangen i tillegg til ett nytt i landskapets østlige del. *Landemerkene* er fortsatt de to store bunkerne som skiller seg ut fra all ny bebyggelse. På grunn av nye blokker i området, er de blitt mindre dominerende, men deres beskaffenhet gjør dem fremdeles til unike elementer i landskapet.

10.2.7 Hva viser landskapsbruken?

Landskapsanalysen har vist hvordan okkupasjonslandskapet på Persaunet har blitt anlagt, tatt i bruk, og utviklet etter krigen. Byggingen av leiren utgjorde et markant, materielt brudd med førkrigslandskapet. Det ble etablert et leirlandskap med egenartete bygninger og landskapselementer i det som til da hadde vært jordbruksland. De grisgrendte områdene i Strinda viste seg formålstjenlige for okkupasjonsmaktens utbygging av plasskrevende leiranlegg. Innenfor en snau kilometer av Persaunet leir ble det bygd flere større anlegg, blant annet på Kuhaugen, Strindheim, Leangen og Rønningen. I tillegg til nye leirer ble mange lokale boliger beslaglagt til offiserer og annet personell. Sammen med piggrådgerder, luftvern og nærforsvar ble mesteparten av denne delen av Strinda til et sammenhengende militært område.

Da krigen var over, overtok Forsvaret leiren for å huse norske marinemannskap. De bygningene Forsvaret ikke trengte, ble revet og områdene kunne frigjøres til sivil bebyggelse. I 60 år var Persaunet leir for ulike norske avdelinger. Landskapsanalysen har vist at det forekom få materielle endringer i denne perioden. Kommunikasjonslinjer, landemerker, knutepunkter og distrikter forholdt seg stabile, noe som viser at leirlandskapet oppfylte det norske forsvarets behov slik det hadde gjort for Wehrmacht. Med andre ord var det etterbruk og nytteverdi som definerte holdningene til leirlandskapet i denne perioden, ikke okkupasjonshistoriske minner.

Da leiren ble solgt, åpnet det seg nye synspunkter på leiren. I overgangen mellom militært og sivilt eierskap ble landskapets verdi som et historisk miljø fremhevet, og leiren ble vedtaksfredet av Riksantikvaren. Dersom nytteverdi og økonomisk fortjeneste hadde vært styrende for landskapets videre utvikling ved salget, kunne man tenke seg at leiren hadde blitt helt eller delvis revet for å gi plass til mange flere boliger enn det området har i dag. Persaunet leir er i så måte et tidlig eksempel på at okkupasjonsmaktens materielle levninger status som kulturarv ble utslagsgivende for landskapsutvikling.

Selv om det er kommet til ny bygningsmasse og nye landskapselementer, er det bevart et høyt antall byggverk fra okkupasjonstiden slik at området fremdeles kan oppleves som et okkupasjonslandskap. Særegne bygninger og bunkere gjør Persaunet leir til ett av de best bevarte bygningsmiljøene fra krigen i Trondheim, kanskje blant de beste i landet. Sågar

beplantning gjort under krigen kan påvises i dag, med innførte sorter av trær som blodbøk, gullregn, og sølvgran (Wilberg, 2015). Okkupasjonslandskapet Persaunet leir har med andre ord lagt føringer og har innvirkning på utvikling og bruk av et stort område i Trondheim.

10.3 Material- og meningsanalyse

Den følgende analysen undersøker bestanddeler i mikrolandskapet på Persaunet leir. Først vil de to store bunkerene betraktes, deretter kommer forlegningsbygningene ved utvalgte eksempler. Etter det vil badstubygningen og idrettsplassen beskrives og til slutt kommer øvrige, mindre spor i landskapet. Analysene vil vektlegge bestanddelenes beskaffenhet og utseende, men òg hvilke assosiasjoner og meninger de kan tillegges.

10.3.1 Bunkerne

Figur 97: Signalbunkeren, tatt mot øst. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Det finnes fire synlige bunkerer på Persaunet i dag, to små og to store, alle i det som var Persaunet I. Den største, som omtales som signalbunkeren, ligger i øst og er en *Hochbunker*, en rektangulær kloss hvor mesteparten av bygningsvolumet er over bakken.. Den er gjerdet inn og utilgjengelig for allmennheten. Det er en karakteristisk bunkertype som det ble bygd flere av rundt om i Tyskland og i det okkuperte Europa. I Norge finnes det kun en håndfull, av forskjellig design, hvor en står på Persaunet, mens de to andre står i Bergen, henholdsvis i Laksevåg og på Bergenhus. Det flate takets kanonstillinger med lett kaliber gir den funksjon som *Luftschutzturm*, en konstruksjonstype av betong med luftvernstillinger på toppen. Den kan

minne om de store flaktårnene, *Flaktürme*, som ble bygget i tyske byer, men er vesentlig mindre, og *Luftschutzturm* er derfor en bedre beskrivelse.

Bunkerens beskaffenhet og størrelse gjør at den står i skarp kontrast til boligene rundt den. Paradoksalt nok, slik det gjerne er med betongbunkere, fremstår den allikevel relativt anonym på grunn av den grå, slitte betongoverflaten og sitt sparsomme detaljnivå. Man kan se kalk- og muligens saltutslag på fasaden, tegn på betongens aldring. Kalkutslag kommer som en naturlig utskilling av kalken i sementen. Saltutslag kommer av fukt som slår inn i veggene, og som oppløser salter og mineraler i betongen, et kjent problem ved bruk av marin sand i sementblandingen. Tyskerne skal imidlertid ha hatt anlegg for vasking av sand fordi mye av anleggssanden var hentet fra marine sandtak.

Signalbunkereren har enkle bygningsmessige detaljer. Inngangspartiene er bygd inn for å skjerme dørene. Disse har saltak og avrundede, nærmest romanske dørinn ganger. På gavlveggene er det lagd border i betongen som går langs hele veggens lengde og viser til en tanke om utsmykning. At bunkereren har enkle dekorasjoner, kan kanskje sees i forbindelse med leirens posisjon som høystatusleir.

Den andre store bunkereren, proviantbunkereren, ligger i vest. Den er lavere, avlang og har flere bygningslementer. På taket står tre tårn, hvorav to er sammenføydd av en takkonstruksjon av nyere dato. Under krigen var de to stillinger for luftvernkanoner. Det tredje tårnet er mindre og er et observasjonstårn. Bygningen har tre innganger. På hver side av dens østlige del er to

Figur 98: Proviantbunkereren, tatt mot øst. Observasjonstårnet til venstre; de to tårnene til høyre som er dekket av tak, var under krigen flakstillinger for lett luftvern. Foto Kristoffer Eliassen Grini

innganger som har en betongkonstruksjon over seg. På den vestlige veggen er det satt inn en ny dør lenge etter krigen, noe som vitner om dens fortsatte bruk. På veggene er flere luftkanaler med tilbakeslagsventiler, slik at gass ikke kunne trenge inn i bygningen.

Materielt sett fremstår i dag bunkeren med mange lag og spor. Den er massiv og av betong, og et uttrykk for tysk forsvarsarkitektur. Langs den ene siden står det gjerder, men porten er allikevel alltid åpen slik at de ikke lenger har noen funksjon annet enn å hindre at folk går bort til veggen. Utenfor inngangen står en brusautomat og et sett med stoler og bord. På vestveggen henger et skilt som annonserer at det ligger en restaurant i nærheten. Enkelte tagging er også synlige; for et par år siden ble hele bygningen malt og fikk nytt takdekke. Langs veggen ligger ubrukt anleggsmateriale og skrammel. Denne materialiteten gir bunkeren et hybrid uttrykk. Den er et materielt minne fra krigen, samtidig som den leies ut som lokaler for lagring, bandøving og andre aktiviteter. Dens forsvarsfunksjoner er utgått, og andre prosesser har overtatt som gir den nye assosiasjoner.

De to minste bunkerne befinner seg henholdsvis ved leirens hovedinngang og i leirens sørøstlige del. Den ved porten har en tydelig vaktfunksjon. Mesteparten ligger under bakkenivå, med skyteskår over bakken som peker ut i tre retninger, og en inngang i bakkant. Den andre bunkeren er mer vanskelig å plassere med tanke på funksjon. Den har ingen skytestillinger, og inngangen peker ut mot leirens grenselinje, så den hadde neppe noen stridsfunksjon. Den er for liten til å være en mannskapsbunker. På flyfoto fra 1947 ligger den knyttet til et par andre uidentifiserbare strukturer.

Bunkerne, særlig de største, bryter med det meste av sivil og lokal arkitektur; de skiller seg bastant ut i landskapet. De gir mikrolandskapet et særegent materielt uttrykk som manifesteres i høydemeter og i materialbruk. Uten betongstrukturene ville ikke leirområdet hatt samme materielle virkningskraft og skapt assosiasjoner til krigen. Selv om de toetasjes brakkene er karakteristiske bygninger, smelter de noe sammen med den omkringliggende

Figur 99: Venstre, bunkeren ved porten; høyre, bunkeren i sørøst. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

bebyggelsen. Bunkerne gjør på sin side okkupasjonslandskapet mye mer synlig. Betongen, i kombinasjon med det kollektive minnet om krigen, gjør Persaunet leir til et særegent leirlandskap med klare materielle og erindringsmessige bånd til okkupasjonstiden.

10.3.2 Forlegningsbygg

De karakteristiske forlegningsbygningene utgjør det mest sentrale arkitektoniske trekket ved leiren, ettersom det er så mange av dem, de er av høy standard, og de ligger systematisk utover leirens U-formede grunnplan. Denne reguleringsplanen er ifølge Janne Wilberg «en utforming som er representativ for Den tyske Marinenes ubåtanlegg langs hele Europas vestkyst og i Middelhavet» (Wilberg, 2015). Forlegningsbyggenes kvalitet skiller dem fra andre tyske militærleirer i byen og vitner om at dette var en permanent leir. Bygningene er toetasjes, rektangulære bygg med tømmermannspanel og valmtak med skiferdekke av lapp- eller firkantstein. Deres utforming som toetasjes firemannsboliger, med inngangsparti midt på langsiden som gir den en korsformet inndeling, gjør at de ligner på den stedlige arkitekturen i området. Firemannsboliger med valmtak var populære i Trondheim i mellomkrigstiden og er kalt en «trondheimsk boligform» (Noach, 1993, s. 25). Forlegningsbyggene på Persaunet virker som om de har tatt opp noen av disse lokale arkitektoniske trekkene (Grini, 2019, s. 315).

Det er velkjent at tyskerne av og til lot sine anlegg se ut som sivil og lokal bebyggelse. På leiren på Kuhaugen, noen hundre meter øst for Persaunet, minner de lange smale toetasjes bygningene med tømmermannspanel, malt i rødt og hvitt, om trønderlån. Dette kan ha vært et tiltak for å skape usikkerhet hos allierte fly som tok bilder eller skulle bombe mål. Om det for Persaunets del var av kamouflasjehensyn, er usikkert, selv om det hevdes flere steder, blant annet i boken *Trondheim tar form* (Håpnæs, 2003, s. 217). Fra luften er det karakteristiske gateplanet og grunnformen i leiren noe som virker som en militært organisert struktur, slik det også kan ses på britiske luftfoto tatt av Trondheim under krigen. Deres lignament med lokal bebyggelse kan kanskje attribueres til at det ble brukt lokale arkitekter til oppføringen. Dette kan underbygges ved å sammenligne forlegningskasernene på Persaunet med tilsvarende kaserner bygd på Melkeplassen i Bergen, der ubåtmannskap fra ubåtbasen Bruno var forlagt. Bygningene i Bergen har like dimensjoner, men skiller seg fra dem på Persaunet ved ikke å ha den samme korsformede inndelingen, samt en høyere takkonstruksjon.

I leirens sørvestlige del, i U-formen, ligger en rekke forlegningsbygg spredd i vifteform. To av disse bygningene er ikke opprinnelige bygg, men bygd i 2013 da militærleiren skulle refunksjonaliseres til boligformål. At de er bygd i samme stil og samme dimensjoner som de tyske bygningene, uttrykker en definitiv materiell relasjon til okkupasjonslandskapet.

Figur 100: Kaserne fra Persaunet (foto: Kristoffer Eliassen Grini), sammenlignet med kaserne på Melkeplassen (foto: Byantikvaren i Bergen; CC BY). Begge leirer er i dag brukt til boligformål.

Man har ønsket å tilpasse nye bygninger til den eksisterende bebyggelsen. I prosessen har man sågar «fullført» leirens uferdige grunnplan ved å bygge nye bygninger i henhold til symmetrien i leirplanen. På samme tid er det imidlertid anlagt en massiv barnehagebygning midt i U-formens sentrale rom, noe som skjuler det kanskje mest sentrale visuelle trekket ved leiren (Grini, 2019, s. 319). At man på den ene siden bygger for å tilpasse bygningsmassen, men samtidig ødelegger et helhetlig landskapstrekk, vitner om at leirens verdi som historisk bygningsmiljø allikevel har konkurrert med andre interesser i området, i dette tilfellet kommunens behov for barnehagedekning.

10.3.3 Badstue og idrettsplass

I leirens østlige ende ligger idrettsplassen. I dag er det en fotballbane med grus her som også brukes som skøytebane på vinteren. Bilder fra krigen viser at idrettsområdet under da var en gresslette som ikke ligger helt på samme plass som dagens bane, men mer mot nordøst. Da

Figur 101: Badstubygningen. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

idrettsplassen ble gjenbygd av boligblokker etter årtusenskiftet, valgte man å gjenetablere idrettsplassen ved å flytte den et steinkast lenger sør, slik at den som sees i dag, ikke ligger på samme område som under krigen. Dens plassering er like fullt en materiell konsekvens av måten Wehrmacht innrettet landskapet på Persaunet, nemlig ved å etablere en høystatusleir med ulike funksjoner. Det innebærer grunnleggende sett at okkupasjonslandskapet la til rette for at barn og unge i nabolaget i dag kan spille fotball på sommeren og gå på skøyter på vinteren.

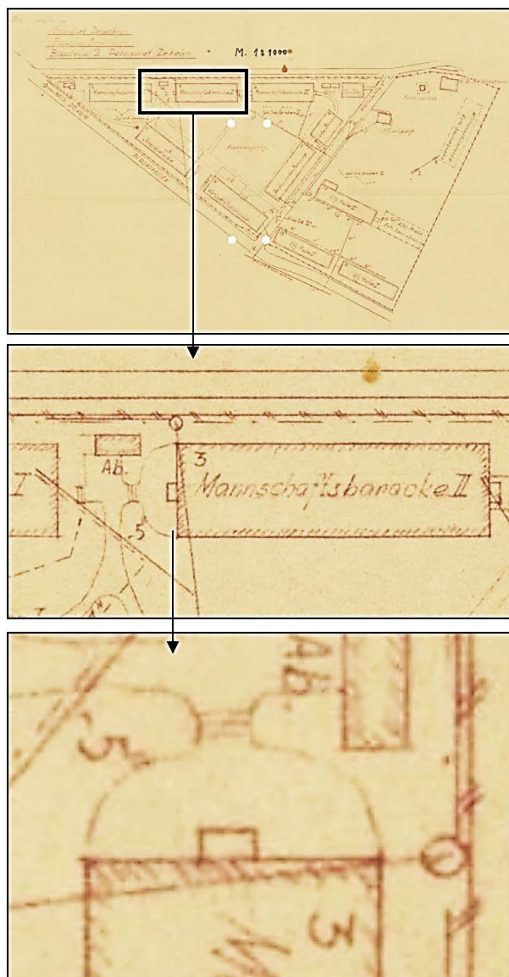
Rett ved idrettsplassen ligger en liten, brun laftet bygning. Dette var under okkupasjonen leirens badstue. Per i dag er den overlatt til seg selv og har gjenspirede vinduer. Ut ifra flyfoto er den flyttet noen meter fra sin opprinnelige plassering. Da denne delen av leiren ble omregulert til boligområde, måtte idrettsplassen flyttes, noe som igjen gjorde at badstua måtte flyttes for å få et stort nok areal til grusbanen. At badstua i det hele tatt er bevart, kan synes merkelig i og med at den tilsynelatende er overlatt til seg selv og eget forfall. Dette er trolig paradoksalt nok på grunn av dens fredning. Den ble vernet som en del av Riksantikvarens vedtaksfredning av leiren i 2004, men fordi man åpenbart ikke har funnet noen nye funksjoner til den, står den ubrukt. Fordi den er vernet, er det ikke tatt initiativ til å benytte den, og siden den ikke benyttes, forfaller den på bakgrunn av sitt eget vern. Slik er den et eksempel på hva som kan skje med vernede kulturminner som ikke inngår i en bevaringsstrategi.

10.3.4 Brakker / andre spor

Det er få tydelige spor igjen av leirlandskapet utenfor Persaunet I. De delene av leiren som ikke havnet i Forsvarets eie etter krigen, ble bebygd av boliger i løpet av 1950- og 60-tallet. Ved å studere landskapsformasjoner dukker det imidlertid enkelte steder opp spor etter

okkupasjonslandskapet også utenfor Persaunet I. På det forhenværende området til Persaunet II ligger det i dag privatboliger, men i flere av hagene kan man se bakkeformasjoner som antyder brakkenes plassering. I en hage ligger det en halvsirkelformet skråning, i dag omgjort til blomsterbed, med en murt steintrapp i midten. Sammenligner man denne bakkeformasjonen med et tysk plankart over Persaunet II, ser man at både skråningen og trappa er rester av brakkeanlegget som lå her, et halvsirkelformet område som lå foran inngangen til brakka. Dette er for det første et eksempel på hvordan man kan bruke gamle kart for å korrelere med nåtidige landskapsspor og slik være en samtidsarkeologisk kilde. For det andre er det et eksempel på hvordan spor fra okkupasjonslandskapet har inngått i senere landskapsutvikling, slik at de i dag fremstår som underliggende lag i stratigrafien etter tidligere

landskapssammenhenger. Det understreker hvordan en tidligere landskapsintegrasjon kan ha virkninger, om enn små, selv om nye lag med materialitet er kommet til. Endelig er halvsirkelen et eksempel på hvordan

Figur 102: Kartutsnitt av Persaunet II. Fra Trondheim byarkiv (Flickr).

Figur 103: Foto tatt fra den tidligere lokasjonen for brakka, ut mot steintrappa som vises på kartet. Foto: Kristoffer Eliassen Grini.

materialitet fra andre verdenskrig endrer meningsinnhold gjennom sin materielle komposisjon og sin bruk; fra å være en komponent i et leirlandskap, er det i dag et blomsterbed.

10.4 Minnestsanalyse

Persaunet leir fremstår som ett av de best bevarte okkupasjonslandskapene i Trondheim. Landskaps- og funksjonsanalysen har vist at det er to hovedårsaker til dette, en funksjonell og en materiell. Den første skyldes den militære kontinuiteten. Selv om både kommunale myndigheter og private interesser ytret ønske om å ta over eller bruke deler av anlegget, var det Forsvaret som fikk det siste ordet i leirens etterliv. Leirens veldefinerte form og de tilgjengelige funksjonene gjorde at den nærmest uendret kunne fungere som militærleir. I overtagelsen må det riktignok skilles mellom den sentrale delen av leiren, Persaunet I som bestod av permanente bygninger, og det omkringliggende leirområdet ved Persaunet II og III, som i hovedsak bestod av lemmebrakker og garasjer. Nesten alle bygninger utenfor Persaunet I ble revet raskt etter freden. Den andre årsaken henger sammen med landskapets relativt veldefinerte form ved krigens slutt. Mange andre steder ble leirer revet fordi de stod i veien for utvikling av boliger, veier og industri, eller fordi de var brannfarlige eller av dårlig kvalitet. Persaunet leir var av en helt annen standard, og den høye bygningskvaliteten, eksisterende funksjoner og det veldefinerte gatenettet var gode argumenter for å ta leiren i bruk. Landskapselementene tyskerne hadde anlagt, samt eksproprieringen og parselleringen av de omkringliggende jordbruksområdene, skapte et grunnlag å bygge videre på etter krigen. Nye veier og hus ble derfor i stor grad anlagt ut ifra hvordan tyskerne hadde benyttet landskapet.

Overtagelsen røper pragmatisk tilpasning og et syn på anlegget som nyttig. Fremfor å vektlegge at det hadde vært forlegning for fiendens soldater, ble leiren ansett som en materiell ressurs. Dette gjaldt ikke bare bygningene, men også svømmebassengene og idrettsplassen som var attraktive for lokale klubber og lag. Som erindringsmarkør fantes riktignok en sterk bevissthet om at området så ut slik det gjorde på grunn av tysernes aktiviteter, men ingen høylytte meninger uttrykker noen særlig form for berøringsangst mot. Tilfellet var heller det motsatte, som det beskrives i en artikkel i Adresseavisen, der leiren ble presentert som en del av «plussiden» av regnskapet etter okkupasjonen.¹⁵⁰

Et av de første materielle sporene i området som kan si noe om hvordan man har forholdt seg til minnene om leiren, finnes noen hundre meter utenfor selve leirlandskapet, i boligområdet Persaune hageby. Her ble det i 1947 bygd 20 firemannsboliger i påfallende lik stil som bygningene i Persaunet leir. De er noe mindre, men har den samme korsformede

¹⁵⁰ Adresseavisen 27. juli 1945: 1

inndelingen med hovedinngang på midten, tømmermannspanel, valmtak og er sågar malt i ulike farger, akkurat som bygningene i leiren. Selv om valget av bygningstype trolig i større grad må sees i sammenheng med den lokale praksisen det var å bygge firemannsboliger fra før krigen (Noach, 1993), så synes den påfallende likheten mellom Persaunet leir og Persaune hageby å antyde at det ikke fantes motforestillinger om å bygge sine hjem i en lignende stil som tyskernes kaserner, bare to år etter at krigen var over (Grini, 2019, s. 322). Formspråket i arkitekturen synes med andre ikke å bære vonde minner eller gi betente assosiasjoner.

At Forsvaret tok over Persaunet leir, har innvirket på dens meningsinnhold fordi den ble en del av den norske, militære beredskapen. Dette kan tenkes å ha dempet eller nøytralisert stedets okkupasjonshistoriske ballast. I det hele tatt fremstår syn på leirens opphav i okkupasjonstiden dempet så lenge Forsvaret var eier. I stedet for primært å være et materielt minne fra krigen, inngikk den i et funksjonelt, landsdekkende system av norske militærleirer, der årgang på årgang med rekrutter, vernepliktige og offiserer fra hele landet tjenestegjorde. Leirlandskapet ble dermed en del av en generell så vel som spesifikk forsvarskulturell erfaring. Det fantes riktignok en bevissthet om at leiren var bygd og brukt av tyskerne, men dette ser ikke ut til å ha påvirket bruksmønster eller dens verdi; i det hele tatt virker det ikke som om den skiller seg nevneverdig fra andre leirer Forsvaret benyttet i etterkrigstiden.

Så lenge Forsvaret var eier er det lite som tyder på at leiren ble ansett som et offentlig og langt mindre et offisielt minnested. Den hadde en rekke særegne materielle karakteristika, slik som de to massive bunkerne og de permanente forlegningsbyggene, men selv de synes ikke å ha fremkalt spesielle refleksjoner av særlig varighet. Den militære etterbruken innlemmet sømløst leiren både funksjonsmessig og landskapsmessig i det lokale miljøet. På tross av at stedet var bygd av okkupasjonsmakten, en leir for ubåtpersonell som hadde senket norske skip, utløste dens tilknytning til krigen få om noen spenninger i den kollektive erindringen i møte med gjenreisningens og forsvarspolitikkenes praktiske realiteter.

Da den kalde krigen sluttet og Forsvarets nedbygging tok til, ble Persaunet ett av mange steder som ble vurdert som overflødig. Gjennom 1990-tallet og på starten av det nye årtuseten falt flere og flere bygninger ut av bruk, og portvakten forsvant. På grunn av leirens plassering i et boligområde hadde det lenge vært delvis sivil tilgang til området, men etter år 2000 virker det som om leirens grenseområder helt opphørte som sikkerhetstiltak. Forsvaret solgte seg etappevis ut mellom 2004–2006 (ref. kapittel 9).

Dersom leirens bevaring kan forstås som et resultat av praktisk militær kontinuitet, kunne man tro at overgangen til sivilt eie ville ført til at okkupasjonslandskapet ble brutt opp. Det ble ikke tilfellet. På dette tidspunktet var krigen kommet på såpass avstand, og det hadde

kommet nye perspektiver på hvordan okkupasjonstiden skulle erindres, blant annet anført av forsvarsorganisasjonen selv. Forsvarets gjennomgang av sin eiendomsportefølje i årene 1995 til 1999 resulterte i utarbeidelsen av «Landsverneplanen for Forsvaret» (Wilberg, 2016, s. 20). Her ble kulturhistoriske verdier i forsvarseiendom fremhevet, noe som skulle få store utslag i salgsprosessen vedrørende Persaunet leir. Riksantikvaren ble involvert og store deler av bygningsmassen i leiren ble vedtaksfredet. Slik ble stedet en offisiell erindringsmarkør.

I mange tiår hadde stedet, både i form, funksjon og meningsinnhold blitt holdt sammen av den kontinuerlige militære driften. Da denne kontinuiteten ble brutt, kom stedets krigshistoriske minner til syne. At kulturminneforvaltningen, både hos Forsvaret og hos staten ved Riksantikvaren tok tak i disse minnene, viser at synet på okkupasjonstiden etter årtusenskiftet var helt annerledes enn i årene etter krigen. Det er sannsynlig at om Forsvaret hadde solgt seg ut i 1960, i 1970 eller sågar på 1990-tallet, ville leiren kanskje ha blitt revet eller i alle fall endret i mye større grad enn det den ble.

At fredningsbestemmelsene utgjorde en sentral del av omreguleringen, som igjen kom av et ønske om å øke salgsværdien, tyder på at stedets okkupasjonshistorie inngikk som virkemiddel i en politisk prosess for økonomisk fortjeneste. At stedets krigshistoriske meningsinnhold ble brukt som en ressurs, og at dette ikke utløste noen nevneverdig offentlig debatt, viser at stedets tilknyttede minner på dette tidspunktet ikke utløste noen spenninger. I stedet ble avhendingen en suksesshistorie for forsvarsets salgsorganisasjon Skifte eiendom, som i omreguleringen av området lykkes med å øke salgsværdien fra 90 til 250 millioner kroner (Skifte Eiendom, 2010, s. 6). I så måte er Persaunet leir blant de første eksemplene på at okkupasjonsmaktens materielle levninger inngår i offentlige strategier, noe som skulle være et definitivt eksempel på at den offentlige og kollektive minnetradisjonen har åpnet for å innlemme denne siden av okkupasjonshistorien. Salget og fredningen av Persaunet leir er således et eksempel hvordan offentligheten ved ulike offentlige aktører har tatt eierskap i og domestisert okkupasjonshistoriske minner.

Utover at salgsprosessen indikerer at Persaunet leir er etablert som minnested, er det i selve ombyggingsprosessen flere tegn på at man har tatt eierskap i denne delen av byens okkupasjonshistorie. Selv om man med fredningen la begrensninger på byggingen av nye hus i leirlandskapet, er flere nye hus kommet til. Disse er for det meste imidlertid tilpasset den opprinnelige arkitekturen. Flere nye toetasjes flermannsboliger er bygd i samme størrelse og stil som de tyske forlegningsbygningene. De har samme dimensjoner, tømmermannspanel og valmtak med skiferdekke, akkurat som de opprinnelige kasernene. De er sågar tilpasset leirens symmetriske grunnplan. Fordi leiren ikke var ferdig i 1945, har det i mange tiår vært ledige

tomter hvor tyskerne trolig planla å bygge nye kaserner etter hvert som de fikk bruk for dem. På sett og vis har nybyggingen ført til at leirens uferdige grunnplan nå er ferdigstilt. I leirens sørligvestlige ende er grunnplanen fullført ved å bygge to bolighus som fullfører den karakteristiske vifteformen. I leirens nordøstlige ende er det også bygd fire nye lignende hus som er plassert symmetrisk i forhold til de eksisterende.

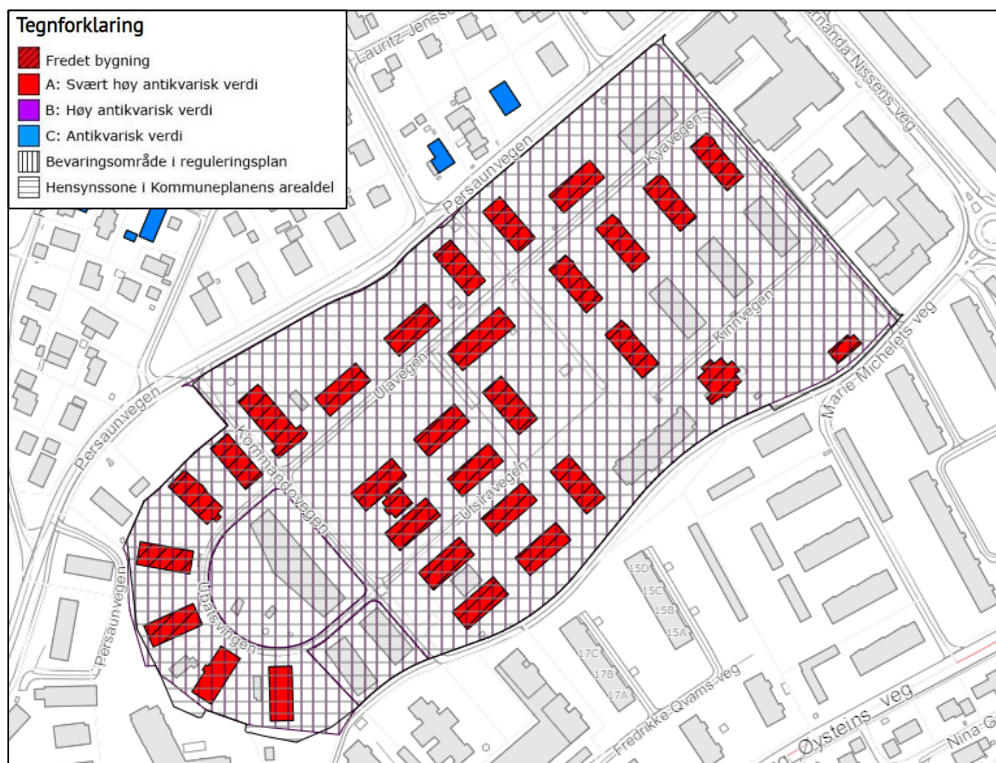
Refunksjonaliseringen av Persaunet leir fra militærleir til boligområde skulle tilsi liten eller ingen form for berøringsangst med stedets tilknyttede okkupasjonshistoriske minner. I dag bor hundrevis av mennesker i de forhenværende forlegningsbyggene. Den gamle messebygningen er blitt restaurant, og flere barnehager holder til i det som en gang var kaserner for ubåtpersonell. Det er altså liten tvil om at stedets meningsinnhold er tilført nye lag; de materielle omstendighetene er i stor grad de samme, men funksjonene er i stor grad nye.

Hvordan utspiller så relasjonene seg mellom det okkupasjonshistoriske meningsinnholdet og nåtidens bruk, og er dette fremhevet i en slik grad at Persaunet leir i dag kan karakteriseres som et minnested? Ut ifra fredningen og argumentasjonen bak bevaringen, så synes det slik. Et informasjonsskilt som står langs Persaunveien underbygger dette. På skiltet, satt opp i 2018/2019 forklares det hva området en gang var og hvordan det så ut. Skiltningen henger på sin side sammen med «Forsvarsrunden», en ca. 5 km lang turrunde i lokalmiljøet etablert av Trondheim turistforening og kommunen, som går innom flere forsvarshistoriske lokaliteter, både norske og tyske, deriblant Kristiansten festning og det forhenværende tyske luftvern batteriet på Kuhaugen (Trondheim turistforening, 2019).

Alle kulturminneaspektene som er tillagt det gjenværende okkupasjonslandskapet på Persaunet, synes å tilsi at leiren i dag fremstår som et minnested. Det okkupasjonshistoriske meningsinnhold er langt fra undertrykket, tvert imot er det aktivt brukt for å innlemme området til sivile boligformål. Fredningsvedtak og informasjonsplaketter fremhever stedets arkitektoniske verdier så vel som krigshistoriske minner. Persaunet leir er i dag et eksempel på hvordan okkupasjonslandskap inngår som kulturarv og blir minnesteder gjennom aktive domestiseringsprosesser der norsk kulturminneforvaltning tar eierskap i og formidler disse sidene av historien gjennom den gjenværende materialiteten.

10.4.1 Persaunet leir som kulturminne i dag

Som det fremgår av Trondheims kommunes aktsomhetskart, er bygningene som ble oppført under krigen i leirområdet, i dag fredet. Der Riksantikvarens vedtaksfredning gjelder for eksteriør og i noen tilfeller interiør på enkeltstående bygninger, vektlegger kommunen også leirlandskapet som en helhetlig bevaringssone. Med tanke på byggingen av den massive

Figur 104: Utsnitt av Trondheim kommunes Aktsomhetskart kulturminner, over Persaunet leir. Fra www.trondheimkommune.no

barnehagen inne i U-formen, viser dette at kommunale vernestrategier er en svakere form for vern enn forskriftsmessig fredning. På tross av dette har Persaunet leir antageligvis det sterkeste vernet av alle av okkupasjonsmaktens materielle levninger i Trondheim.

Som et kulturminnemiljø kan man undersøke hva toponymien, stedsbenevnelsene, sier om hvordan man vektlegger forskjellige minner og skaper meningsrelasjoner til stedets fortid. I prosessen ved å omgjøre leiren fra et militært anlegg til sivile beboelsesformål, har veiene i leirlandskapet fått gatenavn. De heter Kyavegen, Kinnvegen, Ulavegen, Ubåtsvingen og Kommandovegen. De tre første gatenavnene er navn som har vært brukt eller brukes på norske ubåter. Navnene «Kya» og «Kinn» ble først tatt i bruk på de tyske ubåtene type VIIC, som det norske sjøforsvaret tok over på slutten av 1940-tallet. «KNM Ula» var navnet på en av de engelske ubåtene det norske UVB-våpenet mottok under krigen og som opererte i aktiv tjeneste og senket flere tyske skip (Forsvarets museer, U.å.-b). Ula er navnet på ubåtklassen Sjøforsvaret har i dag, med «KNM Ula» som ett av fartøyene i drift. Ubåtsvingen er navnet på

gaten som utgjør U-formen i leirlandskapet's gatenett, mens Kommandovegen går langs den forhenværende proviantbunkeren.

To av de fire barnehagene i området har navn med militærhistorisk klang. Barnehagen Majorstua ligger i en av de forhenværende forlegningsbygningene. Det mer krigersk klingende Tordenskjold barnehage er navnet på det som opprinnelig ble bygd som Forsvarets egen personalbarnehage på stedet der offisersmessa tidligere stod (Trondheim kommune, 2019). Navnet på menighetshuset «Nautilus», som ligger i en av forlegningsbyggene, er nok også et nikk til stedets fortid.

Å gi navn til gater og bygninger i landskapet på Persaunet med militærhistorisk klang, viser toponymiens rolle i etableringen av Persaunet som et vernet historisk landskap. Det er virkemidler i utarbeidelsen av leiren som et offentlig minneste. At disse navnene er tatt i bruk, gjenspeiler et ønske om å knytte dagens landskap sammen med stedets militærhistorie som forlegning for ubåtmannskaper. Ingen av navnene peker imidlertid til den tyske tilstedeværelsen i leiren eller til den tyske krigsinnsatsen. Dette gir et noe motsetningsfylt bilde med tanke på at det i fredningsbestemmelsene fremkommer tydelig at det er okkupasjonstiden som gir Persaunet dens unike historiske verdi. Den norske marinens bruk er underordnet i argumentasjon for vern. Navngivningen er derimot kun knyttet til at norske avdelinger benyttet leiren, sågar til norsk heroisk krigshistorie med henblikk på «KNM Ula» som senket flere tyske skip. Dette synes å vitne om to forhold. For det første at offentlige navn er såpass eksplisitte og assosiasjonsskapende at de er mye mer sensitive som minnehistoriske virkemidler. For det andre at okkupasjonshistorien fremdeles preges av fortolkninger der krigen forstås som en kamp mellom det gode nasjonale og det onde fremmede. Selv om man kan ta vare på okkupasjonsmaktens materielle levninger, sågar gjøre dem til fredede kulturminner, finnes det fortsatt et behov for å skape historisk og etisk distanse til okkupasjonsmakten og dens handlinger. Domestiseringen av Persaunet leir innebærer altså at minnene tilpasses. Dette kan virke selvsagt med tanke på den nødvendige fordømmelsen av Nazi-Tysklands fremferd, men analytisk sett illustrerer det like fullt hvordan offisielle minnesteder skapes ved en prosess som er selektiv. Minnesteedet Persaunet leir tilhører først og fremst en norsk, nasjonal kollektivtradisjon.

11 Komparative perspektiver

Denne avhandlingen tar utgangspunkt i et avgrenset område i Norge, en region, nærmere bestemt fjordbassenget rundt Trondheimsfjorden, her betegnet som et «makrolandskap». Via det analytiske nivået «mesolandskap», som i denne forbindelsen utgjøres av Trondheim by med sitt nærmeste omland, er det valgt ut tre «mikrolandskap» som er avhandlingens primære studieobjekter. Kartleggingen og analysene av disse tre, henholdsvis Dora, Lade flyplass og Persaunet leir, er i neste omgang brukt som utgangspunkt for å besvare problemstillingene og teste avhandlingens arbeidshypotese: At om okkupasjonsmaktens materielle levninger ble opplevd som påtvungne fremmedelementer under krigen, har ikke desto mindre kjernen i den betydning og status de har hatt i mesteparten av tiden etter 1945, vært deres praktiske nytteverdi; slik er det først og fremst i løpet av de siste tiårene at de har blitt offentlige erindringsmarkører, og delvis også fått status som formelle kulturminner og minnesteder, til og med som markører for en vanskelig, sågar smertefull fortid.

Fordi analysene støtter seg på et begrenset utvalg, er det nyttig å sammenligne resultatene av analysene med etterlivet til andre anlegg rundt om i Norge. Den følgende sammenligningen skal dermed være til hjelp for å besvare avhandlingens arbeidshypotese ved å se om resultatene fra analysene av okkupasjonslandskap i Trondheim også gjelder for okkupasjonslandskap andre steder. Det følgende er riktignok ingen grundig utredning. Ambisjonen er å tegne noen korte riss for å kontekstualisere avhandlingens funn, samt å si noe om hvorvidt og i hvilken grad det er rimelig å hevde at utviklingstrekkene i okkupasjonslandskap i og rundt Trondheim også lar seg gjenfinne andre steder. I den grad en hurtig betraktning avslører at den samme utviklingen gjelder flere steder i landet, vil komparasjonen gi en merverdi fordi kan peke på en allmenn tendens i bearbeidelsen og forvaltningen av okkupasjonsmaktens materielle levninger.

Som sammenligningsgrunnlag er det valgt ut tre øvrige lokaliteter/landskap. Det første er Falstad fangeleir. Falstad er valgt fordi den skiller seg ut som et mer «smertefullt» sted på grunn av dens funksjon som «SS-Strafgefengenenlager». Som fangeleir gir den dimensjoner til okkupasjonslandskapet som Dora, Lade flyplass og Persaunet leir i langt mindre grad innehar, i det den er et entydig symbol på nazistenes overgrep mot sivilbefolkning og mot krigsfanger. Det andre sammenligningsobjektet er ubåtbasen Bruno i Bergen. Den er relevant som sammenligningsobjekt fordi den hadde lik funksjon og lignende utforming, hvilket gjør det mulig å fremheve både fellestrekk og forskjeller i måten stedene har blitt erindret på. Til slutt vil det gis en redegjørelse for den tyske forsvarslinjen Lyngenlinjen i Troms, et håndfast uttrykk for den tyske militære tilstedeværelsen i Norge, oppført da

Laplandsarmeen trakk seg tilbake fra Finland i 1944. Lyngelinjen er valgt ut fordi den i større grad kan knyttes til konkrete krigshandlinger og ikke minst nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms. Den har de siste årene også havnet i fokus for både kulturminnevern og forskning, samtidig som også den har en militær etterkrigshistorie som gjør den til et nyttig sammenligningsgrunnlag for å spore likheter eller variasjoner i offisielle holdninger til okkupasjonsmaktens materielle levninger.

11.1 Falstad

Fangeleiren Falstad på Ekne, vel en times kjøring nord for Trondheim, er blant de stedene i Trøndelag som i det kollektive minne er sterkest knyttet til okkupasjonshistoriens mørke sider. Falstads historie går riktignok enda lengre tilbake i tid, helt til opprettelsen av Falstad «Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn» i 1895 på gården Falstad nedre. Hovedbygningen av mur, som i senere tid har blitt selve symbolet for fangeleiren, ble oppført i 1922 (Sem, 2009, s. 44). Det tyske sikkerhetspolitiet tok beslag i murbygget på ettersommeren 1941 og opprettet SS-Strafgefengenenlager Falstad som en del av de tyske styresmaktens stramming av grepet om det norske sivilsamfunnet (Reitan & Nilssen, 2008, s. 27–28). Frem til krigens slutt satt det i alt mellom 4000 og 4500 mennesker innesperret i leiren, der ca. 3500 var norske, deriblant kommunister, lærere, jøder fra Trondheim, NTH-studenter og englandsfarere. Utover disse satt det blant annet sovjetiske, jugoslaviske og polske krigsfanger fengslet, samt danske «Norgesarbejdere» og tyske soldater som hadde begått lovbrudd (Reitan & Nilssen, 2008, s. 34). Det ble anslagsvis likvidert over 200 personer ved leirens rettersted i Falstadskogen, 43 av disse var nordmenn, de øvrige jugoslaver og sovjetere (Reitan, 1999, s. 142).

Ved fredsslutningen ble Falstad fangeleir nærmest over natten tatt i bruk som fengsel for tyske fangevoktere og norske kollaboratører og skiftet navn til «Inherad fangeleir», noe den fungerte som til 1949. Etter dette ble den på ny spesialscole under navnet «Ekne offentlige skole for evneveike». Den siste skoledriften ble avsluttet i 1992 da «Ekne videregående skole» for elever med lærevansker flyttet fra anlegget (Sem, 2009, s. 81). I skoletiden ble flere av de materielle levningene fra leirtiden fjernet, som piggrådgerder, vaktårn, port, brakker og driftsbygninger. Det eneste som står igjen av leiren i dag, er hovedbygningen, kommandantboligen og det såkalte grisehuset, hvor det ble holdt gris.

Minner og meninger om leirens historie, samt prosessen bak etableringen av stedet som minnested, har en lang og sammensatt bakgrunn hvor debatter mellom ulike aktører fremdeles pågår, særlig mellom lokal og offisiell forståelse.¹⁵¹ Dette kan blant annet knyttes til

¹⁵¹ En grundig redegjørelse for debatten om Falstad som minnested finnes i Sem, 2009.

Figur 105: Falstad 12 mai 1945, med det norske flagget heist. Foto: Trondheim byarkiv (flickr).

opplevelsen av landskapet. Under krigen lå Falstad i stor grad vekk fra folk flest, ikke bare på grunn av at det lå på bygda, men også fordi reiser til og fra området ble strengt regulert. Lokalbefolkningen måtte søke om oppholdstillatelse for å fortsette å bo i området samt søke om tillatelse for å kunne reise utenfor bygda. Mange kom imidlertid i kontakt med fanger og fangenes pårørende, og flere ble involvert i illegale aktiviteter som smugling av brev og mat til de innsatte (Reitan & Nilssen, 2008, s. 72). Det lokale kollektive minnet har dermed bygget på en mye mer direkte opplevelse av okkupasjonslandskapet og de hendelser og handlinger som foregikk i det, mens Falstad har i det nasjonale kollektive minnet i større grad fått sitt meningsinnhold på bakgrunn av politiske og ideologiske føringer i den kollektive minnekulturen. Dette har ført til rekke spenninger med tanke på hvilke minner som skal fremheves og på hvilke måter.

Uenigheter kommer særlig til uttrykk i fortellingene og minnene om leirens overgang fra SS-leir til landssvikfengsel. I boken *Falstad: Nazileir og landssvikfengsel* fra 2008 av historikerne Jon Reitan og Trond Risto Nilssen fra Falstadsenteret er det redegjort for hvordan leiren ble refunksjonalisert til fengsel etter krigen, blant annet ved hjelp av tidligere falstadfanger (Reitan & Nilssen, 2008). Interessesforeningen Falstadfangerenes Forening (i dag Falstadsenterets venner) var sterkt uenige i enkelte av opplysningene i boken, og de mente at Reitan og Nilssen blant annet kom med urette opplysninger om det norske vaktmannskapet i

driften av landssvikfengselet. Foreningen utgav i 2013 boken *Rolleskifter på Falstad* som imøtegikk det de mente var urettmessige beskyldninger (Berre et al., 2013). Uenighetene illustrerer hvordan et offisielt minnested kan inneholde uløste spenninger. Å etablere et lieu de mémoire innebærer seleksjon, og utvelgelsesprosessen kan skape uenighet. At perioden som erindres ligger i Mats Burströms definisjon av samtiden (Burström, 2009), fremdeles som førstehåndserfaring, riktignok i økende grad som minner erindret i annen hånd (godt illustrert av interesseforeningens navneendring fra Falstadsfangenes forening til Falstadsenterets venner), bidrar til å gi diskusjonene både politisk og følelsespreget aktualitet.

På tross av uenigheter i hvordan Falstad skal minnes, er det liten tvil om at fangeleiren var viktig både i den kollektive erindringen og i det offisielle minnet etablert etter krigen. Dette vises i den tidlige etableringen av minnesmerket i Falstadskogen i 1947. Det signaliserte at Falstad var et minnested av nasjonal verdi helt fra den første etterkrigstiden. Ved et nærmere blick på landskapet og de materielle omstendighetene hvor minnestedet ble etablert, nyanseres imidlertid minnepraksisen. Minnesmerket i skogen ligger et stykke vekk fra leiranlegget og tilhører et annet landskapsrom, i alle fall på mikronivå. «Falstadskogen» er uomtvistelig knyttet til selve leiren, men navnet refererer til et materielt miljø som både er et annet og annerledes enn leirområdet. Fortellingene og minnene til området minnestedet i skogen befinner seg i, påvirkes dermed av delvis andre materielle omgivelser enn leiranlegget, noe som også har vært med på å prege det meningsinnhold minnestedet har fått. Den umiddelbare årsaken til at minnestedet ble oppført i skogen, var først og fremst fordi det var her fangene ble henrettet, men det henger også sammen med at leiren ble beholdt i bruk, først som fengsel til 1949 og senere som skole, noe som varte til 1992. Minnesmerket i Falstadskogen har slik en annen brukshistorikk og materiell biografi enn selve leiranlegget.

Det er hevet over tvil at Falstad fangeleir, og fortellingene herfra, fremstod som viktige i det offentlige minnelandskapet Norge etter krigens slutt, både lokalt og nasjonalt. Som vi har sett, var det imidlertid deler av Falstadskogen som ble scenen for minnestedet, ikke leiranlegget. At leiren fortsatt var i bruk, mens det offisielle minnested ble plassert i Falstadskogen, skyldes flere forhold. Den fysiske plasseringen av minnesmerket var knyttet til den store innsatsen som ble gjort i årene 1947 til 1952 med å lokalisere levningene etter dem som var blitt henrettet i skogen, et arbeid som også fikk omfattende mediedekning (Sem, 2009, s. 57). Leiv Sem skriver at selv om den offisielle og nasjonale interessen etter hvert stilnet noe av, var stedet på lokalt og regionalt plan på jevnlig basis i bruk som minnested (Sem, 2009, s. 58). At hovedbygningen og området rundt ble tatt i bruk som fangeleir, for så å bli tilbakeført til skole, er ekko av realiteter som avhandlingen har beskrevet om de andre

undersøkellesobjektene, nemlig at det i flere tiår etter krigen var praktiske, materielle forhold som la føringer for bruk og meningsinnhold man tilla stedene okkupantene hadde brukt. Selv Falstad, blant regionens viktigste eksempel på okkupasjonsmaktens makt og overgrep, inngikk nesten umiddelbart i nye funksjoner uten at leirarkitekturen ble gjenstand for minnepolitiske hensyn. På den ene siden kan det forklares med at minnestedet i Falstadsbogen, vel en kilometer fra leiren, ivaretok et lokalt og nasjonalt behov for markering og kollektiv erindring. På den andre siden virker det som om at materielle levninger og landskap med sterke bånd til okkupasjonshistorisk meningsinnhold ikke ble vektlagt på samme vis som de gjør i dag, i likhet med de andre stedene avhandlingene har undersøkt. Slik Ola Svein Stugu har observert, var det heller de historiske omstendighetene som var viktige, ikke nødvendigvis de arkitektoniske og materielle omstendighetene som minnene lot seg knytte til (Stugu, 2020, s. 182).

Falstads status har imidlertid endret seg de siste tiårene. I første halvdel av 1980-tallet økte interessen for Falstad, og det kom flere publikasjoner som trolig var medvirkende til etableringen av den første museumsutstillingen om leiren, oppsatt i 1985 i en bygning noen hundre meter fra hovedbygget. I 1995 ble denne utstillingen profesjonalisert og flyttet til hovedbygningen, initiert av kommune og fylkeskommune (Sem, 2009, s. 60). I 1999 kom Jon Reitans hovedoppgave som nok kan regnes som det første faghistoriske bidraget om Falstad som fangeleir (Reitan, 1999). I 2000 ble Stiftelsen Falstadsenteret etablert som «nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter», de flyttet inn i hovedbygningen i 2006 (Falstadsenteret, U.å.-b). Siden den gang er det satt i gang flere prosjekter som knytter det forhenværende leiranlegget til formidlings- og forvaltningstiltak av stedets historie, med hovedvekt på bruken av Falstad under krigen. Ett av tiltakene var et forsøk på å gjenetablere tilknytningen mellom landskapet rundt hovedbygningen og det historiske landskapet. Flere store aluminiumsskilt med gamle fotografier er satt opp på eiendommen, som viser hvordan området så ut under krigen. Det er et tiltak som aktivt forsøker å gjenetablere en kobling mellom dagens landskap og leirlandskapet, og dermed har til formål å vekke okkupasjonslandskapet til live. Blant andre innsatser er det gjort flere mindre arkeologiske forskningsgravninger som har avdekket materiell kultur både fra skoletiden og fra leirtiden. Arkeologiske gjenstander fra funnene inngår i utstillingen i Kommandantboligen. Det er også laget en digital rekonstruksjon av Falstad til bruk i formidlingen, der materielle og historiefaglige kilder så vel som personlige erindringer og nedtegnelser er lagt til grunn. Slik kan man i dag oppleve det materielle miljøet på Falstad fangeleir gjennom et nettbrett når man beveger seg rundt på området.

Både kronologien i utviklingen og bruken av Falstad som minnested skjuler komplekse debatter og betydelig meningsutveksling, men utviklingen av stedet sammenfaller like fullt overordnet sett relativt godt med det som er kommet frem i analysene av avhandlingens øvrige analyseobjekter. I likhet med Lade, Dora og Persaunet leir var perioden på Falstad rett etter krigen preget av pragmatisk utnyttelse av de materielle levningene; også at den ble gjenført til bruk som spesialscole kan medregnes praktisk og pragmatisk etterbruk. Først på 1980- og 1990-tallet ble fokus i større grad rettet mot de materielle omgivelsenes betydning for stedets minnehistoriske verdier. Dette sammenfaller relativt godt med den økte interessen for okkupasjonsmaktens materielle levninger ellers i landet. Falstad kan trolig regnes som blant de første stedene i landet der okkupasjonsmaktens bruk av et landskap er blitt gjenstand for eksplisitt kollektiv erindring, et lieu de mémoire. Etter årtusenskiftet er stedets funksjon også blitt formidlings- og forskningsrettet. Falstad står imidlertid i en særstilling som nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter. Det har fått meningsinnhold som strekker seg utover andre verdenskrig og favner langt bredere problemstillinger som vedrører menneskerettigheter og konflikt i tillegg til undervisning for elever og studenter på alle nivå (Falstadsenteret, U.å.-b).

Den offentlige forvaltningen av Falstad som minnested sammenfaller med den bredere utviklingen av norsk minnekultur. Dette kan sees i forbindelse med at krigen er kommet på avstand, at nye generasjoner påvirker det kollektive minnet og at erfaringsbildet knyttet til okkupasjonstiden derfor endrer seg. Kommunikative minner om krigen blir kulturelle minner, nye minnesteder etableres, mens gamle omformes og reforhandles slik at de er i samsvar med de rådende idealene i norsk minnepolitikk. Disse idealene er i dag mye sterkere preget av at minnekulturen og dermed også kulturminnevernet favner et mye bredere spekter av fortidsspor og minner enn det gjorde tidligere. Dette gjør dem til aktuelle objekter å undersøke om man vil studere endringer i hvordan krigen er blitt minnet, både med tanke på minnepraksis, men også innholdet i minnekulturen.

11.2 Bruno

Ubåtbasen i Bergen ble påbegynt av Kriegsmarine på foråret 1941. Planen var å etablere et krigsmarineverft slik som i Trondheim, hvor ubåter skulle utrustes, repareres og kunne ligge trygt under flere meter med armert betong. Havneanlegget gikk under navnet Bruno og inneholdt blant annet en ubåtbunker på 143 x 130,5 meter med 3 våtdokker og 3 tørrdokker (Neitzel, 1991, s. 131), det vil si i en sammenlignbar størrelse med Dora Is 153 x 105 m. I motsetning til i Trondheim, hvor Dora ble bygd på ustabile grunnforhold, var Bruno forankret

i fast fjell (Neitzel, 1991, s. 133). Dette var trolig ett av argumentene for at Undervannsbåtvåpenet ble flyttet fra Dora til Bergen i 1954. Ubåtbasen Bruno er fremdeles per dags dato operativ base for det norske UVB-våpenet.

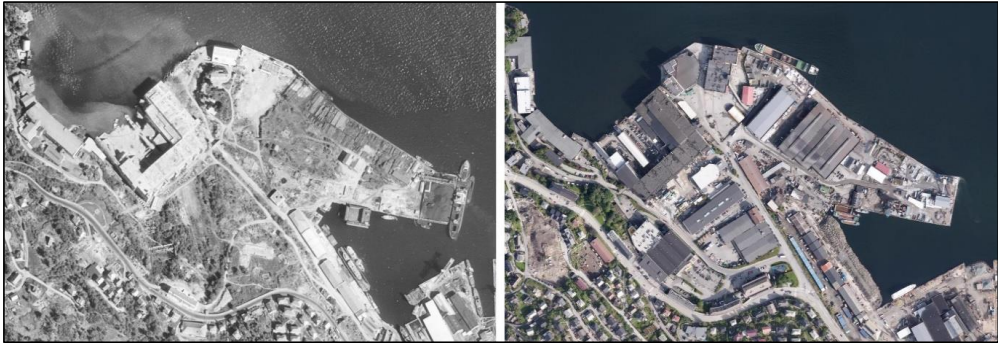
Brunos historie under krigen ligner Doras. I anleggsarbeidet deltok tyske, norske og øvrige europeiske arbeidere og selskaper, samt sovjetiske krigsfanger (Neitzel, 1991, s. 133). Ubåtene stasjonert på Bruno deltok i slaget om Atlanterhavet, og mannskapene var forlagt i en høystatusleir på Melkeplassen, som i utforming er sammenlignbar med Persaunet leir, selv om den riktignok er mindre bevart enn leiren i Trondheim. Ubåtbasen i Bergens minnehistoriske status bygger dermed på mange av de samme krigshistoriske hendelsene og senere refunksjonaliseringene som Dora, hvilket gjør det nærliggende å sammenligne de to lokalitetenes funksjon som minnesteder. Samtidig er det en viktig begivenhet i de to anleggenes krigshistorie som gjør at Brunos historie skiller seg fra Dora. Begge anleggene ble bombet av allierte fly under krigen, men i Bergen ble konsekvensene mye større. Den 4. oktober 1944 slapp mer enn 100 britiske bombefly lasten sin over Vågedalen i Laksevåg, bydelen i Bergen hvor Bruno lå. Ødeleggelsene ble store, og i tillegg til de tyske tapene omkom 193 sivile nordmenn, deriblant 61 barn som ble drept da Holen skole ble truffet (Davidsen, 2012a, s. 229).

Bombeangrepet på Laksevåg, med de etter norske forhold mange døde og de store ødeleggelsene, setter Bruno i sentrum for en av de mest dramatiske enkelthendelsene i Norges okkupasjonshistorie. Dette er smertefulle minner i den forstand at det døde mange sivile nordmenn, deriblant mange barn, men det som gjør minnene om bombeangrepet ytterligere sensitivt og sammensatt, er at det var allierte bomber som forårsaket skadene, ikke okkupantenes. I mange år kompliserte dette forhandlingene om hvordan angrepet skulle minnes, særlig med tanke på ulikhetene i minnet hos Bergens befolkning og det offisielle, nasjonale minnet. De allierte hadde under krigen beskrevet bombingene som et vellykket angrep mot en tysk flåtebase, uten å nevne at sivilbefolkningen hadde blitt utsatt for likeså store, om ikke større ødeleggelse. Fordi hendelsen vanskelig lot seg innskrive i en fortelling om det gode mot det onde, ble resultatet at angrepet i nasjonal sammenheng nærmest ble fortiet i flere tiår (Jensen, 2012). I Bergen var det imidlertid sterke minner og følelser knyttet til angrepet blant lokalbefolkningen, noe som stod i konflikt med den labre interessen politiske myndigheter viet hendelsen. Dette er nok et eksempel på hvordan den nasjonale minnekulturen utelukket eller nedprioriterte minner som kunne virke splittende på den nasjonale enhet, her ved å komme i konflikt med norsk utenrikspolitikk. Britene, som hadde utført angrepet, hadde vært allierte under krigen, og de var fremdeles Norges allierte i NATO. Både under og etter krigen var det følgelig liten vilje til å anklage dem, fordi de var viktige for norsk forsvars- og utenrikspolitikk

så vel som en viktig brikke i den nasjonale grunnmyten som norsk støttespiller og som en av Nazi-Tysklands viktigste motstandere. Den manglende håndteringen av minnene om bombeangrepet på Bruno kan dermed forstås som et eksempel på hvordan nasjonal minnepolitikk ble påvirket av datidens politiske og ideologiske holdninger. Det er ellers verdt å minne om at det fenomen at slike typer hendelser ikke ble snakket om i etterkrigstiden, også kjennes godt fra andre land og steder. I Frankrike ble for eksempel ca. 60 000 franske sivilister drept av allierte bombefly, like mange døde sivile som tyske bombeangrep forårsaket under «Blitzen» i Storbritannia, et underkommunisert emne frem til i dag (Dodd & Knapp, 2008).

Selv om minnene om angrepet på Laksevåg ikke ble fremhevet i offentlige sammenhenger, levde minnene videre blant de som hadde opplevd angrepet. Dette kommer tydelig til uttrykk i de senere tiårs bearbeidelse av hendelsen, så vel som i Bergensforfatteren Gunnar Staalesens roman *1950: High Noon*, om man også skal ta fiksjonslitteratur som et uttrykk for en lokal minnekultur (Staalesen, 2001). Da etterkrigstiden ebbet ut, og det åpnet seg nye rom for å minnes flere sider av krigen, ble det i 1981 endelig reist en minnetavle over de som døde under angrepet (Davidsen, 2012b, s. 275). Bombeangrepet fikk et ytterligere etterspill etter 2000, da flere av de overlevende saksøkte staten for rettigheter til krigspensjon. Etter en lang prosess førte rettsaken til en praksisendring, og de overlevende etter angrepet fikk lov til å søke krigspensjon (Jensen, 2012). Brunos status som minnested kan følgelig knyttes til bombeangrepet og de påfølgende spenningene mellom statens restriktive holdninger og lokalbefolknings minner og behov.

Hvordan anses Bruno – lokalt og nasjonalt – som et kulturminne med henblikk på at anlegget fremdeles er i bruk, med samme funksjon som under krigen? Selv om Bruno kan knyttes til mer eksplisitt smertefulle minner enn denne avhandlingens undersøkelsesobjekter, virker det som dens etablering som et formalisert kulturminne hovedsakelig følger det samme mønster som de øvrige undersøkte områdene. På tross av dens minnehistoriske status synes det som om den har blitt behandlet og forstått som et spor fra fortiden uavhengig av bombeangrepet og de sivile ofrene. Koblingen mellom ubåtanlegget og minnene om ødeleggelsene utrykte seg ikke i håndteringen eller offentlige syn på de materielle omstendighetene. Dette faller inn i den generelle trenden som gjelder for de fleste av okkupasjonsmaktens materielle levninger, nemlig at stedene ble ikke vektlagt for minnehistorisk meningsinnhold, men for nytteverdi. Etter krigen ble Bruno beholdt i Forsvarets eie. Den ble riktignok delvis sprengt som en del av en avtale med britene som ønsket å fjerne mange av de tyske marineanleggene langs Atlanterhavskysten i tilfelle disse i fremtiden skulle bli en ny trussel for eksempel ved en eventuell russisk okkupasjon av Norge (se kap. 8.1.5). Nok av anlegget stod imidlertid igjen til

Figur 106: Bruno i 1951 og i 2021. Foto: www.norgebilder.no

at de norske ubåtene kunne overføres fra Trondheim til Bergen i 1954, da Bruno ble den permanente ubåtbasen for Undervannsbåtvåpenet. En rekke materielle tilpasninger er senere gjort for å kunne vedlikeholde moderne ubåter. Bygningens eksteriør er imidlertid stort sett bevart, det samme gjelder den innvendige strukturen. I dag ligger de norske ubåtene fremdeles i dokkene på Bruno når de skal repareres.

Da Forsvaret utarbeidet Landsverneplanen for Forsvaret i andre halvdel av 1990-tallet, kom trolig den første oppmerksomheten fra offentlig hold for Bruno som et bevaringsverdig kulturminne i egen rett. Bruno fremheves i Landsverneplanen som interessant både nasjonalt og internasjonalt, først og fremst for sin funksjon som base for angrep i Atlanterhavet, men her settes den også i sammenheng med bombeangrepene over Bergen (Wilberg, 2000b, s. 98). I likhet med mange av Forsvarets kulturminner, ble Brunos eksteriør og indre struktur vedtaksfredet i 2004 etter *forskrift for om fredning av bygninger og anlegg i Landsverneplanen for Forsvaret*. Dette er et eksempel på at basens okkupasjonshistoriske meningsinnhold har gjennomgått en domestiseringsprosess, ikke bare når det gjelder okkupasjonsmaktens bruk av stedet, men det innlemmer også til en viss grad konsekvensene av det britiske angrepet.

At Bruno er i bruk som base for norske ubåter, men like fullt ble fredet, gjør at den skiller seg noe fra de andre studieobjektene. For Bruno er fredningen dermed i praksis i større grad rettet mot Forsvarets drift, for å sørge for at denne ikke endrer det unike materielle miljøet på stedet. Fordi Forsvaret fortsatt drifter anlegget, er det kanskje ikke hensiktsmessig å se det som et minneste på samme måte som de andre anleggene som avhandlingen analyserer. Som et militært område er det ikke tilgjengelig for uvedkommende; som et landskap har Bruno dermed fremdeles mye av den materielle og funksjonelle kontinuiteten som tidligere karakteriserte de fleste av okkupasjonsmaktens materielle levninger. Den vektlegges fremdeles i stor grad for sine materielle kvaliteter. Dette har imidlertid ikke forhindret fredningstiltak,

noe som for det første vitner om at minnekulturen har endret seg når samfunnets behov har endret seg, og dermed skapes det i tråd med Pierre Nora nye offentlige erindringsmarkører i takt med endrede idealer i det kollektive minnet (Nora, 1989).

11.3 Lyngenlinjen

Figur 107: Lyngenlinjen i Nord-Norge. Kart: Kristoffer Eliassen Grini

Lyngenlinjen var en forsvarslinje som ble etablert av Wehrmacht mellom Skibotn og grensen mot Sverige i Troms da den tyske Lapplandsarmeen evakuerte fra Finland høsten 1944. Over 200 000 tyskere og østerrikere trakk seg gjennom Finnmark og Nord-Troms til denne nye frontlinjen som skulle stoppe sovjeternes fremrykning langs en lett forsvarbar front (Grimnes, 2018, s. 461). Området var ideelt å forsvare, med trange daler og et primitivt veisystem. Det er velkjent fra den nasjonale krigshistorien – ikke minst fra Knut Andersens film *Brent Jord* (1969) – hvordan Wehrmacht under retretten hadde ført den brente jords taktikk og ødelagt mesteparten av infrastruktur og bebyggelse nord for linjen for å vanskeliggjøre russernes fremrykning (Diesen, 2017, s. 413).

Lyngenlinjen bestod av forsvarsverker, dekningsrom og skytestillinger, ofte bygd av naturstein og tre og gravd ut i terrenget. Mye av arbeidet ble utført av sovjetiske krigsfanger under brutale forhold. Dermed ble det i tilknytning til forsvarslinjen bygd en lang rekke primitive fangeleirer (Figenschau, 2019, s. 16). Ingar Figenschau har i sin doktoravhandling vist hvordan det fremdeles finnes betydelige mengder materielle levninger etter både forsvarsverker og fangeleirer i området. Det dreier seg om spor og rester av større

konstruksjoner som forsvarsverker og leirer, men også våpen og personlig utstyr, hvorav mye ligger opp i dagen (Figenschau, 2019). En av årsakene til de gode bevaringsforholdene er at mange av lokalitetene ligger vekk fra allfarvei samt at de klimatiske forholdene er gunstige for bevaring. Dette har også gjort Lyngelinjen til et valfartsområde for krigsinteresserte turister for å finne «krigsmemorabilia» i terrenget (Figenschau, 2019, s. 125–126).

Et viktig materielt aspekt ved Lyngelinjen er at selv om den ble forlatt ved krigens slutt, så ble forsvarssystemet tatt i bruk igjen etter kort tid, i den grad at det ikke er urimelig å tale om funksjonell kontinuitet i okkupasjonslandskapet. Tilspissingen av forholdet til Sovjetunionen i årene etter krigen gjorde at hoveddelen av det norske landforsvaret ble overført til og forlagt i Nord-Norge. Ettersom tyskerne ikke bare hadde funnet et gunstig sted for å etablere en forsvarslinje, men også bygd ut en militær infrastruktur, falt det naturlig for det norske forsvaret å overta disse, siden de nye militære utfordringene i hovedsak ble oppfattet som de samme Wehrmacht hadde stått overfor. Området i Lyngen ble derfor videreutviklet med mer moderne forsvarsverker under prosjektnavnet FRØY, noe som gjorde at Lyngelinjen etter hvert ble til Frøy-linjen. Navneskiftet gjenspeiler nok et uttrykk for at det tyske navnet ble oppfattet som historisk belastet. Om navnet Frøy kanskje ikke var optimalt for å skape distanse til krigshistorien, med tanke på dets norrøne klang, markerer det i alle fall et skifte med henblikk på hvem forsvarslinjen tjente. Som Sverre Diesen skriver, kan man dermed finne moderne betongbunkere fra 1980-tallet nærmest side om side med tyske steinstillinger og dekningsrom fra 1944-45 (Diesen, 2017, s. 414–416).

Selv om Forsvaret har vært til stede i Lyngenumrådet gjennom den kalde krigen, er mesteparten av okkupasjonsmaktens materielle levninger i Lyngen overlatt til seg selv. Den «naturlige selv-bevaringen har vært nærmest enerådende» (Figenschau, 2019, s. 123). At linjen i stor grad ligger utenfor allfarvei har trolig også medvirket til dens anlegg og forsvarsstillinger ikke fikk særlig oppmerksomhet da Forsvaret begynte å trekke seg ut av den etter den kalde krigens slutt. Den har i motsetning til okkupasjonslandskapene i byer og bygder ikke vært en permanent påminnelse om krigen, men man må oppsøke den aktivt.

De siste årene har Lyngelinjen, på tross av sine relativt avsondrede lokaliteter, havnet på det offentlige kulturminnevernets agenda for vern, samt at den har havnet i fokus for forskningsprosjekter. Den nye interessen bør trolig forstås på bakgrunn av de allerede diskuterte trendene innen kulturminneforvaltningen, der nye idealer og nye praksiser har gjort mer moderne fortidsspor interessante og legitime å verne. Forsvarets uttreden fra Frøy-linjen er også viktig, ettersom områdene da i større grad ble åpnet for offentligheten, noe som trolig skapte større kontaktflater mellom okkupasjonsmaktens materielle levninger og sivilsamfunnet

– en viktig faktor i domestiseringen av disse stedene som kulturminner som vi har sett for mange tyske anlegg og steder. Av mer eksplisitte utløsende faktorer kan man påpeke utbyggingen av en ny kraftlinje, hvor man i forkant utførte arkeologiske registreringer i 2010 som påviste fangeleirer i området (Drageset, Haugen & Hesjedal, 2010; Figenschau, 2019, s. 43). Det betyr at Lyngenlinjen delvis er havnet på kulturminneagendaen fordi den er kommet i berøring med nyere utviklingsprosjekter, på samme måte som Dora, Persaunet leir og en viss grad Lade flyplass (Hangaren). Til sist kan man nevne den økte interessen blant privatpersoner for å lete etter materiell fra krigen, gjerne med metalldetektor. Mange steder i Lyngen ligger det store mengder materiell som i stor grad har ligget urørt, noe som blant annet trekker metallsøkere til området. Arkeologer og kulturminneforvaltere er således blitt oppmerksomme på uønskede inngrep i dette landskapet ettersom private skattejakter påvirker arkeologisk kunnskapspotensial, bevaringsforhold og opplevelsesverdi. Dette har ført til konkrete vernetiltak og utvikling av nytt regelverk, slik som *forskrift om vern av Øvre Pasvik landskapsvernområde*, hvor vern av kulturlandskapet ifølge Figenschau er underforstått som vern av spor fra krigen (Figenschau, 2019, s. 126–127).

Kronologien i Lyngenlinjens utviklingen som et kulturminnemiljø, domestiseringen av disse fortidssporene til kulturarv, følger de generelle tendensene som sees hos mange andre av okkupasjonsmaktens materielle levninger. Først ble Lyngenlinjen brukt som utgangspunkt for opprettelsen av en ny norsk forsvarslinje mot grensen mot Sovjetunionen, Frøy-prosjektet. Selv om det ikke nødvendigvis var en direkte materiell kontinuitet, da Forsvaret stort sett bygde moderne forsvarsverker i stedet for å ta over de tyske stillingene, var det funksjonell kontinuitet ved etterbruk av landskapet. Da Forsvaret stegvis forlot området etter den kalde krigens slutt, ble det åpnet for større grad av kontakt mellom sivilsamfunnet og sporene fra andre verdenskrig. Fordi dette skjedde i en periode da okkupasjonstiden var kommet på avstand, mens man var på vei ut av krigens samtid, var interessen for disse sporene av en annen karakter enn tidligere, illustrert av at privatpersoner begir seg opp i fjellene og leter etter gjenstander. Med lokale utviklingsprosjekter, slik som utbygging av kraftkabler, ble Lyngenlinjen ansett som historisk arv som måtte registreres og vurderes for vernetiltak. Dens forsvarstillinger og dekningsrom blir dermed behandlet som kulturminner som en følge av endringer i den nasjonale kulturminnepolitikken, men de materielle levningene i landskapet er også blitt en katalysator for utvikling av kulturminnevernets regelverk for bevaring og vern av slike steder.

Et interessant aspekt ved områdene i Lyngen, er at Forsvaret i de siste årene har bremsset avhendingen av en rekke forsvarsanlegg i Frøylinjen på grunn av nylige politiske bestemmelser for å styrke norsk forsvarskapasitet i nordområdene. Flere anlegg som var under utredning for

fredning og tilrettelegging, er igjen blitt potensielle forsvarsverker for Forsvaret (Forsvarets forum, 2017). Dette understreker hvordan det fysiske landskapet så vel som minnelandskapet hele tiden formes og påvirkes av samtidige strømninger og behov, være seg av praktisk, politisk og/eller erindringsmessig karakter.

11.4 Komparativt resultat

Falstad, Bruno og Lyngelinjen er tre forskjellige okkupasjonslandskap med henblikk på hva de var under krigen, hvordan de er brukt etter krigen, og med tanke på hvor de ligger. Falstad fangeleir lå på bygda, Bruno lå i en stor by i norsk målestokk, og Lyngelinjen lå utenfor allfarvei. Disse tre eksemplene viser at det fysiske landskapet og dets etterbruk har utgjort en viktig del av erfaringsbildet knyttet til opplevelser av krigsårene og erindringen av disse; de har egenartede spor, minner og meningsinnhold. Like fullt er de senere årenes håndtering av dem som kulturarv en del av en overordnet trend: de blir kulturminner i den offentlige kulturminneforvaltningen og minnesteder i den norske minnekulturen.

Falstad er blant de mest komplekse okkupasjonslandskapene. De minner og meninger stedet lar seg knytte til er blant annet preget av forhandlinger mellom det lokale og det nasjonale minne som ikke alltid er i overensstemmelse. Dette gjelder hvordan man skal erindre stedets bruk under krigen, men også før og etter okkupasjonen. Stedet har en kompleks meningsstratigrafi knyttet til en lang rekke erfaringer og minner. Felles for disse minnene er landskapet fortiden utspilte seg i. Også Bruno har en sammensatt historie. Den er tett knyttet til Bergens byhistorie, både med tanke på den store tyske militære aktiviteten den medførte, men også med henblikk på bombeangrepet i 1944. At Forsvaret overtok anlegget, har også lagt føringer for dets posisjon som erindringsmarkør. Lyngelinjen er på sin side det landskapet som ligger mest avsidesliggende. Det har dermed ikke vært en like permanent påminnelse for landskapets beboere som de to andre. Dens historie er like fullt knyttet til de mest ødeleggende hendelsene i Norge under andre verdenskrig, nemlig Wehrmachts retrett fra Finland og nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms. Forsvarslinjen ble også utgangspunkt for Forsvarets forsvarslinje Frøy gjennom den kalde krigen.

Alle disse tre okkupasjonslandskapene utgjøres av komplekse sammensetninger av materialitet, minner og meninger knyttet til ulike aktører og forskjellig bruk over mange tiår. De innehar materielle spenninger mellom okkupasjonstidens bruk og etterbruk, mellom lokale erindringstradisjoner og den offisielle. Allikevel kan man påvise fellestrekk i hvordan de har blitt håndtert som kulturarv. Etter krigen var de alle tre sterkt knyttet til personlige erfaringer og lokale minner, men de var i flere tiår allikevel lite påaktet som offisielle erindringsmarkører,

med unntak av minnestedet i Falstadskogen. I stedet var alle tre landskaper vektlagt for sine funksjonelle verdier: Falstad ble landssvikfengsel og senere spesialskole, Bruno ble beholdt i bruk som ubåtbase, og Lyngelinjen utgjorde fundamentet for etableringen av den norske forsvarslinjen Frøy. Deres minnehistoriske meningsinnhold ble først vekket til live når krigen var kommet på avstand. Denne avstanden kan knyttes til når kommunikative minner blir til kulturelle minner (Assmann & Frevert, 1999), i Burströms terminologi når okkupasjonstiden sviner ut av samtiden (Burström 2009), noe som fører til et behov for erindring (Nora, 1989).

At disse endringstrendene kan spores for såpass forskjellige og sammensatte okkupasjonslandskap som Falstad, Bruno og Lyngelinjen, understøtter analysene Dora, Lade flyplass og Persaunet leir. Okkupasjonsmaktens materielle levningers nye posisjoner som domestiserte bestanddeler i minnekulturen kan knyttes til den siste 20-30 år, det vil si tredjegerasjonen etter krigen. Disse utviklingstrekkene å underbygge Pierre Noras syn på kollektiv minnekultur, der man skaper lieux de mémoire når man får behov for å minnes (Nora, 1989, s. 19) – fordi (det levende) minnet forvitrer og nye generasjoner skaper sitt forhold til okkupasjonstiden. Det underbygger også at kulturminnevern og kulturminnepraksis har gjennomgått endringer, der man nå ikke bare ser verdien av en sterkere innlemmelse av materielle spor fra fortiden som en del av offentlighetens «fortidsforvaltning», men også innlemmer et bredere spekter av materielle levninger, også de som er knyttet til komplekse, spenningsfylte og vonde hendelser.

12 Konklusjoner

Analysene har beskrevet anleggsvirksomhet, utvikling og etterbruk av tre utvalgte okkupasjonslandskap, samt de skiftende vurderingene av dem etter krigen. Noen materielle bestanddeler er grundigere betraktet enn andre ut fra ønsket om å belyse så vel deres funksjonelle betydninger som deres vekslende status som erindringsmarkører. Vurderingene av disse stedene er drøftet ved hjelp av begreper som kollektiv erindring og minnekultur for å tydeliggjøre endringer i hvordan det norske samfunnet har forholdt seg til okkupasjonstidens virkninger. For å presentere resultatene på en systematisk måte vil dette kapittelet diskutere analysene med utgangspunkt i avhandlingens tre problemstillinger.

12.1 Problemstilling 1

Hvordan brukte og formet okkupasjonsmakten landskaper i og rundt Trondheim, og hva forteller dette om dens planer og forestillinger om området?

Avhandlingens utgangspunkt er okkupasjonsmaktens anlegg rundt Trondheimsfjorden. Med støtte i materielle, fotografiske og skriftlige kilder er grunntrekkene i det tyske militærsystemet i regionen kartlagt og rekonstruert. Begrepet «okkupasjonslandskap» har tjent som analytisk redskap til å synliggjøre relasjonene mellom disse fysiske sporene og topografiske og kulturelle landskapselementer samt hvordan de står i ulike grader av innbyrdes sammenheng.

Okkupasjonslandskapet er delt inn i tre forskjellige «målenivå» eller «skalaer» av landskapsammenhenger: makro-, meso- og mikrolandskap. I tråd med dette er det etablert tre trinn med analytiske rammeverk. Det øverste nivået er makrolandskapet. Termen betegner hvordan landskapene rundt Trondheimsfjorden ble tatt i bruk og bebygd med henblikk på å etablere, drifte og forsvare et militært system anlagt med fjorden som sentrum. De materielle levningenes utseende, funksjoner og innbyrdes relasjoner røper, sett i forbindelse med fjordbassengets geografiske og topografiske kvaliteter, at formålet med det meste av den tyske virksomheten i regionen var av marinemilitær art. Mesolandskapet utgjør det mellomste analytiske nivået. Ved å se Trondheim som et sammenhengende okkupasjonslandskap kommer et bredere spekter av funksjoner og anlegg til syne, og detaljnivået i landskapet blir større. I mesolandskapet fremtrer tyskernes bruk av lokale topografiske forhold, så som høydeforskjeller, flate områder og elveløp. Det avslører mer detaljert hvordan anleggsaktiviteten innrettet seg etter menneskeskapte landskapsstrukturer, være seg veier, boligfelt, åkerlandskap eller havneanlegg. Mikrolandskap er det minste analytiske nivået og har levert de tre casene som strukturerer avhandlingens hoveddel. Mikrolandskapet fremhever lokalitetenes indre forbindelser på «gatenivå», altså hvordan ulike anlegg, bygninger og

konstruksjoner hadde ulike oppgaver, forbindelser og virkninger, være seg som forsvarsstillinger, rullebaner eller forlegninger. Sett i sammenheng illustrerer de tre landskapsnivåene hvordan tysk anleggsaktivitet skapte et egenartet materielt stratum bestående av ulike bestanddeler innrettet for militære formål. Gjennom å supplere landskapsanalyser med skriftlige kilder har avhandlingen vist hvordan tyskerne skapte og tok i bruk mikrolandskapene ubåtbasen Dora, Lade flyplass og Persaunet leir.

Okkupasjonslandskapene er på alle tre nivåer materielle vitnesbyrd over hvordan krigstiden utspilte seg med henblikk på okkupasjonens behov, formål, strategier og ressursfordeling. De avslører dermed hvilke forestillinger og planer okkupasjonsmakten hadde for Trondheim og fjordbassenget. Topografiske og kulturelle landskapselementer ble «instrumentalisert» i overveiende grad for å innrettes for marinemilitære formål, noe som gjorde at okkupasjonslandskapet skilte seg fra førkrigslandskapet. De røper en målrettet funksjonalisering av Trondheimsfjorden til en flåtebase for fartøyer som deltok i slaget om Atlanterhavet. At hovedårsaken til Wehrmachts nærvær var av marinemilitær art, underbygges ytterligere av tilstedeværelsen av de store tyske overflatefartøyene som i lange perioder lå i fjorden, og ikke minst av planene om å bygge et skipsverft og en marineby ved Gaulosen, noe som eksplisitt postulerte okkupasjonens langsiktige utsikter for området. At disse planene ble begynt utviklet allerede før invasjonen, knytter okkupasjonslandskapenes utforming og funksjoner til en overordnet, tysk militærstrategisk målsetning, nemlig at Norge måtte invaderes for å sikre havner, og at Norge på sikt skulle integreres militært, sivilt og politisk i et nazi-dominert Europa. Den raske etableringen av Trondheim som marinestøttepunkt og marineverft sommeren 1940, viser at man i første omgang langt på vei fulgte planene; Trondheim og Trondheimsfjorden ble ansett som den viktigste marinebasen i Norge.

Selv om fjorden primært ble forstått som en marinehavn, inngikk samtidig det militærfunksjonelle systemet rundt fjorden i et større system, nemlig forsvaret av norskekysten, Norwegenküstenbefestigung. Forsvaret av den norske kystlinjen inngikk på sin side i Atlanterhavsvollen, den transnasjonale, tyske forsvarslinjen mot vest, som strakk seg fra Biscaya til Kirkenes. Selv om disse funksjonelle systemene og materielle nettverkene var sammenvevde og overlappende, er det samtidig hensiktsmessig å sondre mellom dem. De viser nemlig til ulike aspekter ved okkupasjonsmaktens strategier og formål. Der flåtebasen i fjorden på flere vis peker på et innledende og overordnet syn på Norge og Trondheim som base for å beseire England til sjøs, samt etablere en permanent marinemilitær tilstedeværelse i Nord-Atlanteren, uttrykker Norwegenküstenbefestigung som en del av Atlanterhavsvollen fra 1941/42 et defensivt skifte i den tyske krigsstrategien og et ønske om å konsolidere det

okkuperte Europa. Identifikasjonen av ulike nivåer av materielle nettverk og funksjonelle systemer viser hvordan forskjellige forsvarssystemer i forskjellige skalaer stod i innbyrdes sammenheng på forskjellige tidspunkter i løpet av krigen.

Funksjonaliseringen av fjordbassenget til havneformål foregikk ved å bygge en mengde anlegg og infrastruktur i henhold til landskapets kvaliteter. Innseilingen til fjorden mellom Ørlandet og Agdenes var lang og smal, så ved å overta og bygge en rekke kystfort og torpedobatterier ble den nærmest umulig å forsere for allierte skip. Også inne i fjordbassenget ble landskapet funksjonalisert for å dekke ulike behov. I Åsenfjorden, om lag 30 km i luftlinje nordøst for Trondheim, ble det bygd fasiliteter for å drifte og forvare skip som ankret opp, herunder forlegninger og anlegg for tusenvis av personell og marinegaster. At akkurat denne delen av fjorden ble utpekt som base for overflateskip, kan forklares ut fra topografi og eksisterende infrastruktur. Både riksveien og jernbanen gikk forbi Åsen. Dessuten var Fættensfjorden, Lofjorden og Hoplafjorden stedlige fjordarmer med bergvegger og høyder på hver side som skjermet oppankrede fartøyer fra nysgjerrige øyne så vel som fra luftangrep. For å instrumentalisere disse topografiske elementene ble det bygd fortøyningspunkter, lagerbygninger, veier, nærforsvarsstillinger og luftvern rundt hele området. Åsenfjorden ble det viktigste oppankringspunktet for overflatefartøyer i fjorden. Det ble riktignok anlagt havner også andre steder langs fjordkysten. I Orkanger, på Brekstad, i Hommelvik og på Hell ble det bygd kaier og anlegg for materialtransport, deriblant for mottak av drivstoff, ammunisjon og ikke minst bygningsmaterialer som sement og stål. Alle disse kontaktpunktene mellom land og sjø fremhever regionens essensielle kvalitet: ved å funksjonalisere de tilstøtende landskapsrommene, ble fjordbassenget et havnelandskap.

Siden den tyske aktiviteten i fjordbassenget i hovedsak var basert på Kriegsmarines behov, var også andre aktiviteter og anlegg gjerne knyttet til marinemilitære oppgaver. Luftrommet måtte organiseres for forsvar og transport. Det ble anlagt flyplasser og luftvern både ute ved kysten og inne i fjorden. Til forskjell fra situasjonen på kontinentet, der allierte flyangrep i stor grad hadde som mål å ødelegge tyske byer, var ikke dette tilfelle i Norge. Allierte flyangrep mot Norge var primært rettet mot å ødelegge militære mål eller krigsviktig industri. Fordi fly og luftvern skulle forsvare flåtebasen mot allierte flyangrep, ble forsvaret av luftrommet rundt fjorden en del av det maritime militærsystemet.

Det viktigste kontaktpunktet mellom land og sjø lå i mesolandskapet Trondheim. Byen var knyttet med vei og jernbane til Oslo sørover, til Helgeland nordover, og til Sverige østover gjennom Stjørdalen. Fordi Trondheim hadde den største havnekapasiteten i Trøndelag, ble byen fjordbassengets viktigste knutepunkt. Slik makrolandskapet trer frem gjennom ulike

anlegg, ble også mesolandskapet Trondheim synlig gjennom en rekke anlegg og deres infrastruktur, først og fremst med Kriegsmarineverftet på Nyhavna. Forsvarsstillinger i og rundt Trondheim tok utgangspunkt i lokal topografi og ble innrettet mot luften, mot strandkanten eller mot tilstøtende landskapsrom for å beskytte byen og havna. Anlegg som leirer, kaserner, verksteder og lagerplasser ble tilpasset eksisterende bebyggelse og kommunikasjonslinjer. Hvordan bylandskapet ble funksjonalisert, kommer også til uttrykk i rekvisisjoner av bygg og eiendom; militære behov hadde forrang foran nesten alle sivile behov, og okkupantene kunne flytte rundt på hvem de ville om de trengte eiendom. Store deler av byen ble et okkupasjonslandskap fordi tyske avdelinger, sivile og militære, okkuperte det de trengte.

De tre mikrolandskapene Dora, Lade flyplass og Persaunet leir er velegnede til å kartlegge hvordan okkupasjonsmakten etablerte og brukte mindre områder. På den ene siden utdyper de forståelsen av det overordnede marinesystemet rundt fjorden, makrolandskapet, fordi de hver hadde gitte funksjoner i det regionale systemet. De er alle lokaliteter knyttet til Trondheimsfjordens funksjon som flåtebase. Dora var havnebase for slaget om Atlanterhavet. Den var et materielt og funksjonelt bindeledd mellom sjø og land, og et uttrykk for ett av tyskernes hovedmotiver for å besette Norge: å bygge havnebaser for å projisere og utøve makt til havs. Persaunet leir hører også til dette systemet, den rommet kaserner for soldater som tjenestegjorde på ubåtene. Lade flyplass var anlagt tett på byen og havna. Herfra kunne man forsvare luftrommet over Trondheim så vel som over fjorden. Hovedformålet var å beskytte fartøyer, mennesker, anlegg og infrastruktur, samt å rekognosere farvannene utenfor landsdelen. På den andre siden kan disse tre, innenfor sine geografiske avgrensninger, sees som egne funksjonelle systemer, hvis bygg, strukturer og anlegg hadde forskjellige funksjoner. Dora ble bygget i et eksisterende havnelandskap. Eksisterende strukturer ble annektert og så endret til nye formål. Lades topografi var gunstig for en flyplass, og godt som hele halvøya ble militært område. Persaunet leir ble oppført fra grunnen i et flatt jordbruksområde som lå tett på byen og nært hovedinnfartsåren til byen, og dermed refunksjonalisert til et nytt formål.

De fleste anleggene og deres materielle og funksjonelle sammenhenger forteller om en okkupasjonsmakt som tilpasset seg krigens gang. I starten av krigen gjaldt for eksempel ennå de vidløftige planene om et gigantisk marineverft og en marineby utenfor Trondheim. Påfølgende aktivitet vitner imidlertid om at disse innledende ideene og planene ble tilpasset realitetene, på grunn av endrede behov, nye målsetninger og vanskelig ressurstilgang. Byplanene og den firefelts motorveien fra Halden til Trondheim ble tidlig lagt på is. I stedet ble ubåtkrigen viktigere, og Dora ble påbegynt i 1941. Da de tyske overflateskipene måtte rømme franske havner i 1942, ankom svært mange Trondheimsfjorden som dermed ble havn

for en av de største ansamlingene av Kriegsmarines store skip. Andre eksempler på omprioriteringer i anleggsaktiviteter, og med det utforming av okkupasjonslandskapene, kom med Hitlers ordre om å befeste norskekysten med 160 nye kystbatterier i mars 1941. Året etter kom Vikingordren som la føringer for anleggsaktiviteten i resten av krigen ved å prioritere prosjekter som ble vurdert som viktige for krigsinnsatsen.

Okkupasjonslandskapene gjenspeiler en krigsmakt som tilpasset seg krigens gang. På tross av mange anleggs permanens i armert betong, gjenspeiler anleggsprosjektene ofte en relativ kortsiktighet, der de skulle fylle umiddelbare behov. Bygningstyper som *Regelbau* i betong, semipermanente lemmebrakker og rullebaner av trelemmer var konstruksjoner som skulle være enkle og effektive å oppføre, samt oppfylle visse funksjoner – de var ikke nødvendigvis tenkt som permanente. Slik Andersen skriver, dreide mesteparten av okkupasjonsmaktens anleggsarbeid seg om kortsiktige krigsprosjekter (Andersen, 2016, s. 45). Av mer bestandige bestanddeler er Dora et godt eksempel. På den ene siden skulle Dora fungere som havn på ubestemt tid på grunn av at havneplanene ved Gaulosen ble utsatt. På den andre siden var byggingen av Dora et resultat av mer eller mindre konkrete behov på et gitt tidspunkt, der krigføringen i Atlanterhavet gikk inn i en ny fase.

Man kan innvende at det å konkludere med at okkupasjonsmaktens landskapsbruk baserte seg på funksjonelle, strategiske og taktiske begrunnelser, unnlater å ta hensyn til nazistenes uttalte ideologiske ambisjoner og hvordan dette nedfelte seg i arkitektur og anleggsvirksomhet. At ideologi kunne være en pådriver for både utvikling av samfunnsstruktur og utbyggingsplaner generelt, kommer blant annet til uttrykk i det Ketil Gjølme Andersen har beskrevet som *rompolitikk*, at nazistene ønsket å innlemme erobrede områder i et økonomisk, ideologisk og materielt sammenhengende geografisk storrom, en *Großraum* (Andersen, 2021, s. 45). I Norge ble slike planer uttrykt i Hitlers ønsker om å bygge en ny «germansk» by ved Trondheim i tilknytning til et enormt marineverft ved Gaulosen. Byen skulle være en germansk enklave, bygget etter ideologiske prinsipper fastlagt av Hitler og Speer selv. Andre prosjekter i Norge som kan knyttes til denne tanken er Polarjernbanen i Nord-Norge og den planlagte motorveien fra Halden til Trondheim. Disse prosjektene vitner om tyske langtidsplaner for det nye Europa som om et økonomisk og kulturelt storrom. Felles for disse er imidlertid at de i møte med krigens realiteter og knappe ressurser ikke lot seg fullføre; kun Polarjernbanen ble igangsatt, men prosjektet strandet i møtet med geografiske og økonomiske omstendigheter (Frøland, 2018, s. 187).

Materialiseringen av ideologi, makt og propaganda blir tydeligere på mikronivå enn på makronivå. Despina Stratigakos gir et konkret eksempel på dette når hun skriver om

Soldatenheime, soldathjem bygd rundt i Norge og utformet som en slags kultursenter hvor tyske soldater skulle få følelsen av «hjemme». Hun mener de kan forstås som materielle frempek på den ventede tyske «koloniseringen» av Norge når krigen var vunnet (Stratigakos, 2020, s. 77, 124). Ideologiske maktuttrykk fikk også materiell realitet der politi og SS, samt politiske og militære myndigheter ønsket å projisere makt over befolkningen, gjerne i bysentra, på torv, samlingsplasser og symboltunge bygninger. I Trondheim var dette synlig i bysentrum. Tyske avdelinger overtok de største og mest fasjonable bygningene i byen og dekorerte dem med nazistiske flagg, symboler og tekst. Propagandaplakater, tyske skilt og militære aktiviteter fylte byrommet og uttrykte maktforhold som nødvendigvis vekket blandede følelser i sivilbefolkningen. Likeledes ble enkelte bunkere og vaktstillinger trolig først og fremst bygd for å demonstrere makt snarere enn å være effektive forsvarsstillinger. Ikke desto mindre utgjør disse eksemplene en forholdsvis liten del av okkupasjonslandskapenes bestanddeler. De fleste av okkupasjonsmaktens materielle levninger peker først og fremst til at krigens praktiske realiteter fremfor ideologi var styrende for anleggsaktivitet: Krigføring, ressurstilgang og forsvarsstrategi la premissene for landskapsbruken.

Sammenfattet viser analysen at brorparten av aktiviteten og mesteparten av ressursene som gikk til å organisere landskapene rundt fjordbassenget, var innrettet mot å bygge, drifte og forsvare en flåtebase. De tyske fremtidsplanene for Trondheimsfjorden baserte seg på områdets kvaliteter som flåtehavn, både på kort og på lang sikt, som var årsaken til den tunge, militære tilstedeværelsen. Siden disse planene var under utarbeidelse allerede før invasjonen, er okkupasjonslandskapene materielle vitnesbyrd om at Nazi-Tysklands angrep på Norge var vel så mye motivert av et ønske om flåtebaser som, slik den mer tradisjonelle forklaring sier, et ønske om å sikre jernmalm fra Narvik. Dette viser at den tyske invasjonen, i større grad enn man før har vektlagt, hadde et både militærstrategisk og ideologisk langtidsperspektiv, hvor målet var å sikre en permanent tilstedeværelse med baser og bosetninger i landet, i et fremtidig, nazi-dominert Europa.

12.2 Problemstilling 2

Hvordan har okkupasjonsmaktens materielle levninger blitt benyttet siden krigen, og hva forteller det om norske samfunnsaktørers holdninger til okkupasjonslandskapene?

Problemstilling 2 er besvart ved først å benytte skriftlige kilder for å drøfte offentlige aktørers bruk av tyske anlegg, deretter ved å studere undersøkelsesområdenes materielle utvikling etter krigen. Med støtte i skriftlige kilder som dokumenter, aviser og nedtegnelser er det etablert en historisk kontekst som leverer årsaksforklaringer til etterbruken og refunksjonaliseringen av

anleggene. Dokumenter beskriver hvordan det meste av okkupasjonsmaktens materielle levninger rundt Trondheimsfjorden ble overtatt under oppsyn av Forsvaret og Direktoratet for fiendtlig eiendom. Forsvarsverker, leirer og fort inngikk i gjenetableringen av norsk forsvarsevne. I noen tilfeller tok forsvarsgrenene også over de funksjonelle strukturene i okkupasjonslandskapene, slik som på Nyhavna hvor Marinen tok over Dora I samt militærleiren for ubåtmannskaper på Persaunet. Eiendommer som ikke inngikk i Forsvarets eiendomsportefølje, ble overlatt til sivilsamfunnet som dermed kunne overta flyplasser, jernbanelinjer og stasjonsbygninger, veier og tunneller, broer og bygninger.

Den historiske konteksten er satt i forbindelse med analyseobjektene materielle utvikling, undersøkt ved hjelp av diakrone landskapsanalyser og materialanalyser. Kort sammenfattet viser analysene at man kan utskille en innledende fase der myndighetene tok kontroll over nesten alle tyske anlegg; okkupasjonslandskapets materielle bestanddeler overlevde med andre ord overgangen mellom krig og fred. Etter den umiddelbare overtagelsen lar den videre utviklingen seg beskrive ved tre prosesser: etterbruk, refunksjonalisering og frasortering. Etterbruk innebærer at anleggene og strukturene ble overtatt og deres funksjoner mer eller mindre beholdt i samme format som under krigen; refunksjonalisering innebærer at anlegg fikk nye bruksmønstre og nye funksjoner, ofte ved materiell tilpasning; frasortering innebærer at konstruksjoner og anlegg gradvis ble sortert fra ved at de ble funnet lite tjenlige eller uønskede og derfor gikk ut av bruk, ble revet, forlatt eller sikret.

Etterbruken er mest tydelig i den første etterkrigstiden, og særlig blant de anleggene som ble overtatt av Forsvaret. Dette vises både i skriftlige kilder og i materiell kontinuitet; mange av landskapselementene som ble bygd under krigen var til stede i landskapet i flere tiår etter 1945. Forsvarets behov overlappet ofte med mange av behovene okkupasjonsmakten hadde, nemlig å innkvartere soldater, oppbevare utstyr og materiell, og ikke minst, forsvare landets grenser, derfor var mange av anleggene selvfølgelig å overta. Også sivilsamfunnet kunne nyte godt av tysk utbygging av anlegg og landskapsstrukturer. Infrastruktur som vei, jernbane, el og tele var like nyttig for norske kommuner og statlige etater som det hadde vært for Wehrmacht, Rikskommissariatet og OT. Tilfluktsrom og fjellhaller ble tatt var like nyttige for Siviltforsvarets etterkrigsberedskap som det hadde vært for soldater og sivilister under krigen. Det samme gjaldt flyplasser som utgjorde grunnlaget for etableringen av innenlands luftfart så vel som å bli militære flybaser. Både Ørlandet og Værnes er fremdeles store militære flyplasser i tillegg til at de tar imot sivil luftfart.

I en kontekst av gjenreisningspolitikk og knapphetsøkonomi var tysk eiendom og tyske anlegg selvfølgelig materielle realverdier å bygge videre på. Selv om brakkeleirene, som var

blant de materielle levningene som i størst grad preget okkupasjonslandskapene, ofte ble revet i årene etter 1945, ble de gjerne resirkulert og satt opp på andre steder ettersom det var stor mangel på bygningsmaterialer og husrom. Dette var med å bryte opp okkupasjonslandskapene, men samtidig medførte det også bevaring av historisk materialitet. Selv om brakkeene ble flyttet, var de fortsatt spor fra krigen, bevitnet i den standhaftige benevnelsen «tyskerbrakke».

Refunksjonalisering var en annen måte etterbruk utspilte seg på. Ikke alle anlegg var aktuelle å beholde i samme funksjon som under krigen. Dette gjaldt særlig for materielle bestanddeler som havnet i sivilt eie; okkupasjonslandskapet var innrettet for militære formål, mens sivilsamfunnet hadde andre behov. På den måten ble brakker brukt fra bygningsmaterialer, via midlertidige boliger til klubbhus, og gjerne flyttet rundt i landet til der de trengtes. Over tid har refunksjonalisering av ulike anlegg tiltatt i takt med at anleggene har blitt eldre, utdaterte, avhendet fra militære avdelinger og kommet i berøring med ny landskapsutvikling. Slik ble flystripen på Lade bebygd med bedrifter og varehus, hangaren ble lager, verksted og senere kjøpesenter; Dora I har gått fra å være ubåtbase til lager, bowlinghall og arkiv; mens Persaunet leir har gått fra å være militærleir til å bli boliger og barnehager. Når bestanddeler fra okkupasjonslandskapene er innlemmet i nye landskapsammenhenger, har de lagt føringer for hvordan flere områder i Trondheim har utviklet seg i ettertid.

Det er viktig å merke seg at refunksjonalisering ofte har foregått i tråd med anleggenes materielle egenskaper. At flystripen på Lade er brukt til industri og varehandel, skyldes nettopp at okkupasjonslandskapets strukturering og bestanddeler skapte gunstige forutsetninger for å legge disse virksomhetene her. Å gjøre Dora til lager og arkiv har også vært i tråd med dens egenskaper; det er god plass i bygningen, den er brann- og innbruddsikker, og den har et gunstig inneklima med en relativt stabil temperatur. Også Persaunet leir har relativt sømløst endret funksjon fra å være leir for soldater til å bli privatboliger. Med andre ord har etterbruk og refunksjonalisering av okkupasjonslandskapene i hovedsak foregått som pragmatiske og økonomiske prosesser der tingenes materielle kvaliteter har vært førende for stedenes bruk, og dermed deres meningsinnhold.

Ikke alt var relevant å ta vare på av forsvarshensyn, og ikke alt som ble solgt kunne brukes av kommuner og private. Frasortering av okkupasjonslandskapetets bestanddeler startet allerede da Forsvaret begynte å avhende tysk eiendom til sivilsamfunnet i 1945. I landskapenes randsoner og blindpunkter hvor ny landskapsutvikling har vært mindre, slik som i friområder, har dermed en lang rekke spor etter bunkere, feltmessige stillinger og skytterstillinger overlevd frem til i dag. Bestandighet og soliditet er i flere tilfeller trolig medvirkende til at de ble frasortert; det har vært mindre kostbart å overlate betonganlegg til seg selv enn å rive dem.

Riktignok kan man fra 1960- og 1970-tallet spore en innsats der forlatte haller og bunkere har blitt sikret, forseglet og tildekket, trolig på grunn av et økt fokus på trygghet i nærmiljøet for barn og dyr, noe som viser til at man har vært oppmerksom på deres tilstedeværelse. Frasorteringen er en prosess som fortsatt foregår. Når anlegg og konstruksjoner ikke lenger kan brukes, eller de står i veien for ny landskapsutvikling, så som boligprosjekter og veibygging, blir de ofte revet, og sporene etter krigen blir stort sett borte.

Okkupasjonslandskapene og deres bestanddeler ble mest aktivt innlemmet i norsk landskapsutvikling i de første par tiårene etter 1945. Fra 1960- og 1970-tallet og utover virker det som om de ble mindre aktuelle å etterbruke eller refunksjonalisere. Dette har flere årsaker. Gjenreisningspolitikk, rasjonering og knapphetsøkonomi ble over tid utfaset. Behov for å gjenbruke tyske anlegg var ikke de samme som før, og byggene som stod igjen var gjerne nedslitte og utdaterte. De som fantes, var de som var benyttet, som ikke stod i veien, og som var for solide til å fjernes. Befolkningsvekst gjorde at restene av de store leirlandskapene i Strinda måtte vike for boligfelt og infrastruktur. Prinsippet om offentlig styrt byplanlegging ble etter hvert også svekket, og private virksomheter fikk fra 1980-årene og fremover mer makt til å utforme landskaper.

Hva forteller bruken av okkupasjonsmaktens materielle levninger om offentlige aktørers holdninger til okkupasjonslandskapet? Den umiddelbare og omfattende refunksjonaliseringen og etterbruken av anlegg rommer flere perspektiver. Først og fremst viser det at offentlige aktører i Norge etter krigen forholdt seg pragmatisk til sporene etter okkupantene. I likhet med at okkupasjonsmakten hadde funksjonalisert landskap i henhold til sine målsetninger, refunksjonaliserte norske aktører okkupasjonslandskapenes bestanddeler til egne formål. Om den tyske landskapsbruken instrumentaliserte landskapet og målrettet brukte topografiske og kulturelle landskapselementer, ofte med voldsomme prosjektinnsatser, har etterkrigstidens landskapsbruk vært mer tilpasningsfokusert og pragmatisk. Der okkupasjonslandskapet primært var innrettet med klare strategiske mål, å holde kontroll over befolkningen samt drifte og beskytte en marinebase, har det norske samfunnet etter krigen bestått av en mye mer mangfoldig sammensetning av aktører med forskjellige motivasjoner og målsetninger. I bruken av okkupasjonslandskapene er derfor de materielle bestanddelene vektlagt ulikt.

For å forklare posisjonene tysk eiendom hadde i etterkrigssamfunnet kan man vektlegge overordnede sosiale og politiske trender. Etterbruk og refunksjonalisering var en pragmatisk konsekvens av en rekke økonomiske, forsvarspolitiske og andre samfunnsmessige behov. Interessen for tysk eiendom illustrerer at samfunnstilstanden etter krigen var preget av konkrete

utfordringer som ressursknapphet og gjenreisning. Okkupasjonstidens materielle virkninger ble primært håndtert i en kontekst av realpolitikk og pragmatiske hensyn – en kontekst som fikk sitt meningsinnhold fra gjenreisningspolitikk, importrestriksjoner og den kalde krigen. Bruk av okkupasjonsmaktens etterlatenskaper inngikk i flere tilfeller som en del av løsningen på problemene. Dette uttrykker seg i demontering av leirer til byggematerialer, benyttelse av brakker til driftsbygninger og forsamlingshus, samt forsvarsgrenenes overtagelse av anlegg i reetableringen av norsk forsvarskapasitet. Det gjenspeiles både i offentlige aktørers bruk av disse stedene, men også hos privatpersoner og selskaper som ofte fant okkupasjonsmaktens materielle levninger nyttige under den rådende knapphetsøkonomien. Med dette bakteppet var det ikke noe større behov for å problematisere hvorfor og hvordan tyskerne hadde utviklet landskapene, all den tid de kunne refunksjonaliseres.

Et annet perspektiv imidlertid er å fremheve materialitetens kvaliteter. Tyske anleggs etterbruk kan forklares av deres egenartede virkninger på «bakkenivå»: Anleggenes fysiske beskaffenhet og utforming tilbød funksjoner som var nyttige og attraktive for private så vel som for kommuner og statlige etater. Fordi okkupasjonslandskapet hadde en betraktelig materiell tyngde, var det innlemmet i landskapsstratigrafien og utgjorde dermed en del av den materielle virkeligheten folk levde i, også etter krigen. En rekke bestanddeler måtte fjernes, så som minefelt, piggrådgerder og vaktposter, men andre bestanddeler var fremdeles nyttige: Veier kunne brukes til trafikk, brakkene kunne man bygge hus av, flyplassene kunne brukes til å bygge opp luftfarten, og forsvarsverker til å forsvare områder med. Selv om krigen var over, hadde «tingene» fysiske egenskaper som ble bestemmende for deres status og posisjoner.

Den utstrakte etterbruken av tysk eiendom tegner et bilde av at okkupasjonshistoriske minner i liten grad var bestemmende. Funksjonelt meningsinnhold var mer aktuelt (og akutt) enn minnehistoriske innhold. Noen anlegg ble riktignok beskrevet som skjemmende og uønskede, men mange ble tatt i bruk med entusiasme. Også steder det var knyttet særlig komplekse og vonde minner til, fikk raskt nye roller i etterkrigslandskapet. Fangeleiren Falstad ble umiddelbart fengsel for norske kollaboratører og NS-medlemmer, Vollan fengsel ble på nytt krets fengsel, mens Gestapos tidligere hovedkvarter Misjonshotellet ble etter relativt kort tid tilbakeført til vanlig hoteldrift. Etterbruken av de tyske anleggene viser til relasjoner mellom mennesker og materialitet som i mesteparten av tiden etter krigen ikke først og fremst har vært definert av forhold mellom fortid og nåtid, men heller av tingenes og anleggenes fysiske egenskaper og anvendelsesmuligheter.

Selv om en patriotisk minnekultur raskt etablerte seg i Norge som en herskende fortolkningsramme for hendelsene under krigen, er det lite som tilsier at man uttrykte aversjon

eller motforestillinger mot de krigshistoriske minnenes materielle referenter. Det finnes enkelte eksempler der man kan påvise at anlegg og spor bevisst er blitt fjernet, men disse kan i hovedsak knyttes til symbolsk ladet materialitet, slik som hakekorsene som enkelte steder utsmykket bygninger og krigskirkegårder i Trondheim, eller NS-symboler, slik som monumentet på Stiklestad. Den eneste typen anlegg som ble revet over hele landet som en del av en tilsynelatende landsdekkende innsats, var fangeleirer. Selv om minner knyttet til disse stedene nok var medvirkende til at de ble revet så raskt, var saneringen av fangeleirlandskapet trolig vel så mye motivert av at brakkene var i dårlig stand og ansett som kilder for sykdomssmitte. Rivningen av fangeleirene har imidlertid bidratt til at minnene om krigsfanger i mange år var et underkommunisert emne, fordi fortellingene hadde mistet sine materielle markører i landskapet.

Etterbruken av ubåtbasen Dora, den mest monumentale levningen fra okkupasjonstiden i Trondheim, viser også en begrenset motvilje overfor spor etter okkupantene. Dens funksjon som ubåtbase ble videreført av den norske marinen i 1945, og den ble beholdt i Forsvarets eie til 1961. Etter dette ble den Trondheims industrihavn, noe den fremdeles er. Det som riktignok fremtrer, er at den massive arkitekturen av teglstein og betong, med skarpe og befestede kommunikasjonslinjer, var begrensende for hvilken *type* funksjoner anlegget kunne brukes til. Kommunens opprinnelige planer for Nyhavna kunne ikke fullføres på grunn av Kriegsmarines omforming av området. Det førte til at driften av Nyhavna i ettertid fikk karakter av et slags kompromiss mellom okkupasjonstidens føringer og byens behov. Okkupasjonslandskapet har med andre ord skapt materielle spenninger mellom krigstid og fredstid som ennå ikke er forløst, illustrert av at Trondheims godsterminal fremdeles befinner seg på Brattøra, og ikke på Nyhavna der den var planlagt.

I den grad man vurderte sporene fra krigen som erindringsmarkører, var trolig den patriotiske minnekulturen medvirkende til hvilket meningsinnhold som ble fremhevet. Man kan tenke seg at tyske anlegg kunne være «negative» erindringsmarkører for å etablere felles referansepunkter for å bygge enhet, men det virker heller som om man ikke hadde behov for å bli påminnet de vanskelige årene. I tiår preget av gjenreisning, økonomisk vekst og nasjonsbygging, ble krigens spenninger ofte skjøvet til side. I så måte kan rettsoppgjøret fungere som en parallell. Her ble store selskaper som hadde jobbet for tyskerne, være seg NSB, Statens vegvesen eller Norsk Hydro, i liten eller ingen grad dømt for kollaborasjon. Som Kjetil Gjølme Andersen skriver i sin bok om Norsk Hydro, var blikket heller rettet fremover (Andersen, 2005, s. 442). At gjenoppbyggingen av norsk økonomi var prioritert, vises også i at de aller fleste privatpersoner som ble dømt, ble det på grunn av politisk samarbeid med

tyskerne; av ca. 46 000 domfellelser var 43 000 for politisk kollaborasjon. Bare ca. 3000 kom på bakgrunn av økonomisk kollaborasjon, dette på tross av den omfattende kollaborasjonen som hadde forekommet i norsk industri og entreprenørvirksomhet (Frøland, 2020, s. 45–46). Det var med andre ord et stort behov for å holde hjulene i gang, og man kunne derfor ikke la påtalemyndigheter granske de hundrevis av firmaer og titusenvis av arbeidere som hadde jobbet direkte eller indirekte for tyskerne (Dahl, 2018, s. 39). Bruken av okkupasjonsmaktens materielle levninger kan kanskje vurderes på en lignende måte. Ved å benytte dette, kunne man rette blikket mot fremtiden. Men i likhet med rettsoppjøret kan man spørre seg om det å innlemme og innpasse slike steder i nye sammenhenger, har vært med på å tåkelegge eller til og med fortie visse sider av okkupasjonshistorien.

Bevisstheten om tyskernes landskapsutvikling og -bruk i Trondheim de første årene etter freden og i lang tid fremover attesteres av etterbruk og refunksjonalisering. Under okkupasjonen tjente bunkere visse funksjoner. For tyske soldater var de en del av den militære hverdagen, med vakthold, drill og rutiner. De kunne gi følelse av makt, beskyttelse og sikkerhet. For norske sivilister begrenset de derimot hvor man kunne bo, bevege seg og oppføre seg. De kunne gi følelse av maktesløshet, utrygghet og frykt. Etter freden endret dette seg. Tyske anleggsprosjekter hadde påvirket nærmiljøet til mange mennesker, de var synlige i hverdagen, og kunne virke som materielle erindringsmarkører for minner om krigsårene hos dem som levde i disse omgivelsene. Der de før hadde «okkupert» landskapet og hindret innbyggerne i å ta det i bruk, ble noen av dem nå plutselig nyttige objekter for både sivilister og for Forsvaret. Som norsk krigsbytte ble de befestninger for den nasjonen de var bygd for å besette. Der de ble overtatt av sivile, ble noen til garasjer eller potetkjellere. Noen ble overlatt til seg selv og tidens tann, men også dette gav dem egenartet virkningskraft. For barn kunne de bli lokaliteter for eventyr og utforskning; for dem som opplevde krigen, kunne de være personlige erindringsmarkører som minnet om strev og engstelser; for andre igjen var de eierløse ruiner, passende for å kaste søppel, holde hemmelige fester eller å utfolde seg med graffiti. For noen var de steder å gjemme seg vekk eller finne et midlertidig husvære; man finner ofte bunkere hvor det er spor etter at noen har bodd i kortere eller lengre tid.

Selv om minnehistorisk meningsinnhold tilsynelatende ikke har hatt særlig innvirkning på hvordan offentlige aktører i etterkrigstiden forholdt seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger, betyr ikke dette at ting ikke innvirker på mennesker. På individnivå har disse stedene vært erindringsmarkører om okkupasjonstiden. For krigsgenerasjonen var de minner om en annen tid. For etterkrigskullene var de myteomspunnede og brokker av en nær fortid de kun kjente til i annen hånd. For de som ikke hadde opplevd krigen kunne det å omgås dens spor bli

«ei didaktisk sosialisering såleis med på å gje ei forståingsramme rundt eigenopplevd fascinasjon» (Stugu, 2021, s. 172). På samme vis som at mennesker former landskapet, har okkupasjonslandskapet vært med på å forme menneskers opplevelse av omgivelsene. Betongbunkere er ikke bare uttrykk for krigsstrategi, anleggsvirksomhet og stormaktspolitikk, de er elementer i landskap som i kraft av sin materialitet er førende for ettertidens forståelse av fortiden, både for dem som opplevde den og de som kom etterpå.

Siden våre fysiske omstendigheter påvirker atferd så vel som minner, følger det at okkupasjonslandskapet har påvirket hvordan mennesker forholder seg til og handler i det. Det er ikke bare mennesker som skaper og påvirker ting, men ting i omgivelsene påvirker også mennesker (Harris & Cipolla, 2017, s. 130; Webmoor, 2007). Ubåtbasen Dora har lagt åpenbare føringer for videre landskapsutvikling, og som både avisartikler og lokal folklore kan fortelle, er den blitt forbundet med okkupasjonshistoriske minner og fortellinger, det være seg om bygningenes bestandighet eller nazistenes bruk av slavearbeidere. Disse relasjonene har riktignok stort sett eksistert på individuelt og lokalt nivå. På et overordnet, offentlig nivå skulle det ta flere tiår før disse stedenes meningsinnhold ble møtt, noe som må sees i sammenheng med endringer i det kollektive minnet og i minnekulturen, skapt av generasjonsskifter og av faglig og teoretisk utvikling i kulturminneforvaltningen, slik det vil konkluderes med nedenfor.

12.3 Problemstilling 3

Hvilken status har okkupasjonsmaktens materielle levninger hatt i norsk minnekultur og kulturminneforvaltning, og hvordan ser man på okkupasjonslandskapene i minnepolitikken i dag?

Kollektiv erindring er en dynamisk prosess som endrer seg i takt med demografiske, historiske og politiske prosesser. De meninger samfunn tillegger minner om historiske perioder, vil reforhandles i tråd med at samfunnets rådende verdier endres, at avstanden til begivenhetene øker, og at de umiddelbare minnene svekkes fordi nye generasjoner erstatter foregående. Det åpnes dermed rom for nye perspektiver som stiller spørsmål ved tidligere oppfatninger. Den patriotiske minnekulturen som dominerte i flere tiår, har over tid blitt mindre dominerende, og forståelsen av andre verdenskrig har gått i retning av et mer pluralistisk tolkningslandskap (Bauerkämper et al., 2014, s. 20). Videre har kulturminnevernets syn på kulturarv endret seg. Prinsippene for hva som skal bevares, ja, i det hele tatt hva kulturarv er, har lagt nye føringer for forvaltning av historisk materialitet. Dette kommer til uttrykk i internasjonale traktater så vel som i Stortingsmeldinger, satsninger hos Riksantikvaren og lokalt kulturminnevern. Til sist er ikke minst generasjonsskiftene siden krigen medvirkende til endringen og overgangen fra

førstehånds minner til *Postmemory*, relasjonen de påfølgende generasjonene har til krigen (Hirsch, 2008). Når okkupasjonstiden forsvinner ut av samtiden, slik det ifølge Mats Burström skjer når de levende minnene svekkes ved at de ikke lenger overføres av dem som har førstehånds erfaring med dem (Burström, 2007), skapes det behov for minnesteder, det Pierre Nora kaller *lieux de mémoire*. Fysiske minner kan forstås som hjelpemiddel for å motvirke glemsel (Rowlands, 2002, s. 106). Disse utviklingstrekkene i den kollektive minnekulturen utgjør dermed de *bakenforliggende* faktorene for at okkupasjonsmaktens materielle levninger nå kan bli ansett som kulturarv.

Avhandlingens analyser har vist at de fleste tyske anlegg ved fredsslutningen ble beholdt i bruk eller refunksjonalisert og ble innlemmet i ulike funksjonelle systemer og materielle nettverk i etterkrigslandskapene. Stedenes minnehistoriske meningsinnhold hadde i så måte liten betydning. I mesteparten av tiden etter krigen er det i det hele tatt få tiltak eller handlinger å spore som indikerer at holdninger til og syn på okkupasjonstiden uttrykte seg i etterbruk, refunksjonalisering eller frasortering av tyske anlegg. Om anleggene var nyttige, var det mer eller mindre irrelevant at de var oppført av en nazistisk okkupasjonsmakt. Den landsdekkende rivningen av fangeleirer er et unntak, men heller et uttrykk for at fangeleirene var av dårlig kvalitet, smittekilder for sykdom og derfor ikke aktuelle for å ta i bruk.

Den i det store og hele besluttsomme overtagelsen av tyske anlegg betyr imidlertid ikke at deres okkupasjonshistoriske meningsinnhold ble ignorert; analysene har vist at holdningene til slike steder spente fra nysgjerrighet til aversjon eller likegyldighet. I en kontekst av gjenreisning og nasjonsbygging var imidlertid det utslagsgivende deres potensielle nytteverdi. Meningsrelasjonene mellom mennesker og materielle levninger ble følgelig ikke så mye definert av forholdet mellom fortid og nåtid, men må heller karakteriseres som en form for sameksistens betinget av datidens behov snarere enn av minnerelasjoner til fortiden. Måtene meningsrelasjoner mellom materialitet, minner og mennesker ble etablert på tvers av tid og rom, det Gavin Lucas har kalt *consociality* (Lucas, 2015, s. 10–12), var preget av den politiske og institusjonelle makten i etterkrigs-Norge, noe som medførte at okkupasjonslandskapenes krigshistoriske meningsinnhold ble nedtonet.

Hele gjenreisningsperioden, frem til godt utpå 1960-tallet, var preget av en patriotisk minnekultur. Formålet var å bygge enhet og nedtone spenninger i samfunnet som hadde oppstått under okkupasjonen. Dessuten gikk verden ut i en ny tilstand av kald krig der Norge havnet på den vestlige siden i det topolede verdenssystemet som oppstod. Det medførte at minnesteder og minnesmerker som ble oppført nærmest utelukkende symboliserte motstanden og samholdet under krigen. Manglende interesse for å vurdere tyske anlegg for deres

minnehistoriske meninger kan dermed settes i forbindelse med at minnekulturen har ekskludert en rekke minner. Okkupasjonsmaktens materielle levninger kunne minne folk om maktesløshet, bekymringer og strev. Hvilke meningsrelasjoner som ble pleiet, hang følgelig sammen med erfaringer og følelser hos dem som opplevde krigen, og som etter 1945 arbeidet med å gjenetablere sivilsamfunnets hverdag og rutiner. Synet på tyske anlegg og landskapsstrukturer ble definert på bakgrunn av kollektive holdninger i samtiden, som i sin tur i stor grad ble formulert av offisielle samfunnsaktører. Med andre ord fikk de som opplevde krigen, og etterkrigstiden, en forståelseshorisont av de materielle levningene basert på gjenreisning, byggingen av en nasjonal minnekultur, og oppbyggingen av velferdsstaten.

Ettersom synene på spor fra fortiden betinges av strømninger og holdninger i samtiden, vil synene på fysiske spor fra krigen endres når forståelseshorisontene endres. Ett viktig skifte i så måte skjedde når landskapene over tid ble befolket av mennesker som ikke lenger hadde egne erfaringer med krigen. Når de levende minnene blir andrehånds og tredjehånds minner, skjer kvalitative endringer i det kollektive minnet, og dermed også samfunnets syn på fortidens spor. I takt med at tidsvitnene forsvinner, sviner krigen ut av samtiden. Når de kommunikative minnene forsvinner når mennesker og deres minner går bort, blir utvalgte minner blir igjen som kulturelle minner (Assmann & Frevert, 1999, s. 36–37). Det åpnes da for nye perspektiver på fortiden og dens materielle spor, rett og slett fordi nye generasjoner stiller andre spørsmål og har andre forståelseshorisonter enn forutgående generasjoner, fordi de lever i en annen samtid.

Å studere de sosiale og samfunnsmessige årsakene til endringer i minnekulturen, er én viktig side av saken. Imidlertid har det fysiske materialet også egenskaper og virkninger som påvirker hvorvidt og eventuelt hvordan det oppfattes. Så lenge okkupasjonsmaktens materielle levninger har vært i bruk etter krigen, har de hatt en grad av stabilitet som har tildekket og delvis suspendert deres kvaliteter som minnesteder. Når slike steder utsettes for omgripende endringer, slik som refunksjonalisering og ombygging, brytes den hverdagslige bruken som har gitt dem stabilitet og deres minnehistoriske meningsinnhold kan så å si begynne å lekke ut. *Utløsende faktorer* for endringer i synet på okkupasjonsmaktens materielle levninger kan derfor knyttes til materielle prosesser som medfører endringer i landskapet slik vi har sett er tilfellet med Dora, Lade flyplass (Hangaren) og Persaunet leir. Doras formalisering som kulturminne, og begynnende etablering som minnested, faller i stor grad sammen med planer om Nyhavnas revitalisering. Ubåtbasen er slik gradvis blitt refortolket og refunksjonalisert fra byutviklingsproblem til et bevaringsverdig kulturminne. På Lade ble okkupasjonshistoriske minner vekket til live da den store hangaren skulle bygges om til kjøpesenter, noe som fremprovoserte antikvariske vedtak. Persaunet leir entret det offentlige minnelandskapet som

et kulturmiljø fra krigen idet Forsvaret solgte seg ut og landskapet skulle omreguleres til boligformål, noe som medførte at Riksantikvaren vedtaksfredet leiren. De nye holdningene stammer fra en annen samtid, definert av andre verdier, annen politikk og andre fortidsforståelser enn de som dominerte i etterkrigstiden. Derfor blir ikke stedenes krigshistoriske meningsinnhold møtt av fortielse eller ignoranse, men ofte med interesse og debatt, som igjen skaper behov for å rette minnehistoriske blikk tilbake på deres fortid.

På tross av en ny forståelse, nye syn og nye holdninger, er det viktig å påpeke at ikke alle av okkupasjonsmaktens materielle levninger vektlegges i like stor grad. Man kan se et skille mellom anlegg og steder som etter krigen ble refunksjonalisert eller beholdt med lignende funksjoner, og dem det ikke lenger var behov for og derfor ble overlatt til seg selv. Der den førstnevnte kategorien gjerne er i bedre stand, med nye materielle lag som kommer fra nye funksjoner, slik som denne avhandlingens tre undersøkelsesobjekter, består den andre kategorien av overgrodde og delvis gjenfylte betongbunkere, fuktige fjellhuler og gjengrodde grøfter og hull i terrenget. For de mange anleggene som har vært overlatt til seg selv, har deres «egne liv», deres nedbrytning – menneskeskapt eller naturlig – gitt en særegen materialitet som påvirker relasjonene mellom fortid og nåtid. Forlatte og tilgrodde bunkere og brakker forekommer mer uforstyrret av det samtidige samfunnet, og de fremstår mer «autentiske». De kan dermed paradoksalt nok også fremstå mer fremmede, dermed også for noen forlokkende, fordi de, i Lowenthals formulering, stammer fra et «fremmed land», det vil si fortiden og ikke samtiden (Lowenthal, 1985).

Forlatte, tilgrodde og nedbrutte utseender har en estetikk som har vært med på å påvirke og forme det kollektive minnet om krigen. Samtidig gjør nedbrytningen at mange av disse sporene anses som mindre bevaringsverdige. Det finnes med andre ord et hierarki i okkupasjonslandskapet med tanke på hvordan ulike bestanddeler anses som kulturarv. Et konkret eksempel på et slikt hierarki uttrykkes i Forsvarets landsverneplan hvor noen av Forsvarets kulturminner er ansett som verneverdige, andre ikke. I praksis kommer også et slikt hierarki til uttrykk i landskapsutvikling, der små konstruksjoner som bunkere ofte fjernes uten at det stilles spørsmål ved deres historiske verdi. Dette er imidlertid et aspekt ved okkupasjonslandskapene som henger i like stor grad sammen med norsk kulturminneforvaltnings basis i Kulturminneloven, som det gjør med minnerelasjonene til okkupasjonstiden, ettersom fysiske spor må være eldre enn 1537 (1650 for stående bygg) for å få automatisk vern.

Avhandlingens tre studieobjekter viser at norsk minnekultur er under forandring og dens innhold fortløpende forhandles. Når okkupasjonstiden sviner ut av samtiden, får dens

spor nytt meningsinnhold. De første tegnene til dette kom på 1990-tallet, da man i kontrast til foregående tiår begynte å vektlegge okkupasjonslandskapenes fortid. Denne utviklingen har tiltatt etter årtusenskiftet, anskueliggjort ved at offentlige aktører har begynt å håndtere materielle levninger og miljøer fra krigen på nye måter, eksemplifisert ved avhandlingens studieobjekter som alle på forskjellig vis i dag inngår i det offisielle minnelandskapet. Dette tidsperspektivet sammenfaller med generasjonsskiftene siden 1945. I dag diskuteres slike steder som kulturarv, og de formaliseres og domestiseres i økende grad som konstituerende elementer i norsk kulturminnekorpus. Forvaltning og formidlingstiltak er igangsatt av statlige, fylkeskommunale og kommunale aktører, og de blir i tiltagende grad forskningsemner. Man kan si at meningsrelasjonene mellom mennesker og materielle levninger, mellom fortid og nåtid, altså deres *consociality*, nå inkluderer et minneperspektiv i motsetning til før da i hovedsak funksjonelle egenskaper ble vektlagt. Okkupasjonslandskapets symbolske og minnehistoriske innhold er med andre ord blitt vekket til live; okkupasjonstidens fysiske erindringsmarkører er blitt aktivert ved hjelp av materialitet og vever slik fortiden inn i nåtiden.

De offisielle erindringene om andre verdenskrig i Norge har endret karakter fra de første etterkrigsårene til i dag. Fra å være patriotisk rettet der utvalgte hendelser og forhold ble trukket frem som erindringsverdige, finnes det i dag behov for å problematisere et større spekter av okkupasjonshistorien, noe som vises at i at offentlig kulturminneforvaltning nå innlemmer nye kulturminner i det offentlige minnelandskapet. På tross av at det patriotiske minnet er merkbart nedtonet, og gråsoner og nyanser i større grad får komme frem til overflaten, opererer norsk, offisiell minnekultur fortsatt med nasjonale rammer. Det er nasjonale antikvariske embeter som styrer fredningsvedtak og påvirker forvaltningspraksis, basert på nasjonal lovgivning og politikk, selv om internasjonale traktater om kulturarv også spiller inn. Minnesteder over andre verdenskrig i Norge fremheves fortrinnsvis i en nasjonal kontekst. Den dominerende minnetradisjon i Norge er fremdeles nasjonalt orientert. Det vil si at tyske leirer og festningsverk blir ikke kulturminner og minnesteder fordi man vil hedre Wehrmachts inngrep i landskap og samfunn, Rikskommissariatets ofte voldsbaserte maktutøvelse eller SS' og NS' overgrep mot individer og grupper. De får derimot sine minnehistoriske verdier ut ifra rådende nasjonale og demokratiske ideer og idealer. De skal minne oss om en tid da samfunnet var underlagt en fremmed makt, da individer og grupper ble underlagt tvang, sanksjoner og vold.

12.4 Syntese

Avhandlingen har ved hjelp av tre problemstillinger undersøkt ulike aspekter ved hvordan okkupasjonsmaktens materielle levninger har inngått i ulike relasjoner med landskap og med

befolkning i årene fra 1945 og frem til i dag. Først hvordan okkupasjonsmakten tok landskapet i bruk, deretter hvordan norske, offentlige aktører refunksjonaliserte okkupasjonslandskapet, og til sist hvordan kulturminneforvaltningen vektlegger sporene fra okkupasjonen som erindringsmarkører. I det følgende drøftes det hvordan disse observasjonene kan knyttes sammen for å gi en syntetiserende betraktning. Dette gir grunnlag for å besvare avhandlingens arbeidshypotese som sier at okkupasjonsmaktens materielle levninger, i bevegelsen fra krig til fred, etterkrigstid og inn i et nytt årtusen, har gått fra å være påtvungne fremmedelementer hvis umiddelbare status og meningsinnhold ikke bestod i okkupasjonshistoriske minner, men i deres praktiske nytteverdi, til senere i økende grad å bli innlemmet og forhandlet som kulturminner og minnesteder i norsk minnekultur preget av nye ideer og idealer.

Som landskapselementer har tyske anlegg vært en del av den fysiske virkeligheten mennesker har levd i. I ulik grad har de inngått i folks hverdagsliv. Fordi de har inngått i forskjellige ulike sammensetninger av relasjoner, får de roller og virkninger. De har slik vært mer enn passive og anonyme rekvisitter. Deres meningsinnhold formes for det første av stedenes materielle kvaliteter, slik som levningenes beskaffenhet, uteseende, komposisjon og estetikk, for det andre av bruksmønster, forventninger og funksjoner, for det tredje av erfaringer, minner og følelser hos dem som omgås dem. Endelig preges de av myndighetenes offisielle kultur- og minnepolitikk, både gjennom opprettelsen av minnesteder og besøkssentre, men også gjennom revideringen av den offentlige nasjonale forståelsen av begivenhetene, slik Falstadsenteret og Holocaustsenteret er sentrale eksempler på. Med andre ord skapes deres meningsinnhold i deres materialitet – i møtet eller spenningsfeltet mellom mennesker og ting.

Fysiske spor etter okkupasjonsmakten kan knyttes til minner og fortellinger om krigen. Disse stedene er slik ikke bare materiell *kultur*, de er også materielle *levninger* – spor etter tidligere sammenhenger, og de kan dermed bli erindringsmarkører. Som materielle levninger kan de oppleves *autentiske*, vitneprov om historiske hendelser og perioder (Jasinski, 2018, s. 647). Deres opphav i okkupasjonstiden vil kunne prege holdninger, stemningsbilder og følelser knyttet til dem. Dette skjer i første omgang på individuelt nivå, i relasjonene mellom et individ og dets omgivelser. Som Stugu skriver, fikk de som vokste opp rundt fysiske spor fra krigen, hverdagsopplevelser ved å utforske og omgås fjellhaller, bunkere og tunneller som stod i forbindelse med lokalmiljøets minner og oppfatninger av krigen (Stugu, 2021, s. 172). På den ene siden tillegges materiell kultur egenskaper, og de kan tas i bruk på ulikt vis; på den andre siden er de gjennom sin materielle tilstedeværelse og virkninger også selv med å avgjøre deres egne posisjoner i et meningslandskap.

Denne avhandlingen fokuserer hvordan disse virkningene kan analyseres som kollektive fenomen ved å undersøke offentlige aktørers holdninger til spor fra krigen. At okkupasjonsmaktens materielle levninger for noen kan oppleves som autentiske vitnesbyrd fra fortiden, gjør dem ikke til fortidsbevis for alle og enhver. Oppfattelsen av landskap og levninger påvirkes også av kollektive minner, minnekultur og etablerte fortellinger som igjen påvirkes av politisk, institusjonell og ideologisk makt. Som utgangspunkt for en analyse er norsk offentlighets syn på slike steder og spor dermed ikke sannferdige kilder for å si noe om hvordan fortiden faktisk utspilte seg i hegeliansk forstand der fortiden, *res gestae*, innebærer «de ting som har hendt». Holdninger til okkupasjonsmaktens materielle levninger kan derimot si noe om det samfunnet som har forholdt seg til og håndtert dem.

Hvordan har relasjonene mellom okkupasjonsmaktens materielle levninger og de større offentlige aktørene i det norske samfunnet utviklet seg i årene fra de ble oppført og frem til i dag? Analysen har vist at tyskerne funksjonaliserte landskapene de tok kontroll over; de «instrumentaliserte» topografi, infrastruktur og bebyggelse for å innpasse dem egne målsetninger, strategier og taktikker. De skapte slik særegne materielle omgivelser, her benevnt som okkupasjonslandskap. Dette er et symboltungt begrep som sikter til Nazi-Tysklands makt og kontroll over det norske samfunnet, samt at deres målsetninger og aktiviteter var av egenartet karakter. Mange tyske anlegg overlevde krigen, men de befant seg da i et samfunn med andre behov enn de som gjaldt under okkupasjonen.

Ut ifra undersøkelsen av Dora, Lade flyplass og Persaunet leir var relasjonene til disse anleggene i de første tiårene etter 1945 først og fremst preget av pragmatiske holdninger. Der det var mulig, inngikk okkupasjonsmaktens anlegg i landskapsutvikling, brukt av sivile etater, ulike forsvarsgrener og private aktører. Selv om det fantes en åpenbar bevissthet om at disse stedene var knyttet til krigshistoriske erfaringer og minner, kom det få initiativer til å dem som offentlige erindringsmarkører, verken med negative, etiske eller pedagogiske fortegn – langt mindre som kulturminner eller minnesteder. I stedet inngikk de, der de kunne, i ny landskapsutvikling. Der de var overflødige, stod i veien, eller av ulike årsaker var uønskede, ble de revet, sikret eller overlatt til seg selv. Okkupasjonslandskapets minnehistoriske meningsinnhold ble nedtonet, sågar forbigått, til fordel for materialitetens praktiske og funksjonelle egenskaper og virkninger.

Etter den kalde krigen, og særlig etter årtusenskiftet, har holdningene til okkupasjonsmaktens materielle levninger endret seg. I stedet for å betone deres nytteverdi er de i økende blitt offisielle bærere av minnehistoriske innhold. Flere slike steder innlemmes nå som offentlige erindringsmarkører i minnelandskapet, ved vernebestemmelser, tilrettelegging

eller museale tiltak. På tross av refunksjonalisering, etterbruk og frasortering, har mange av disse stedenes minnehistoriske verdier blitt vekket til live igjen etter flere tiår, noe som viser at minner om konflikter kan ha lang overlevelsestid (van der Laarse, 2013, s. 85). At de symboltunge og ladede kvalitetene ved begrepet okkupasjonslandskap først synes relevante etter årtusenskiftet, eksemplifiserer i så måte denne avhandlingens historiske ståsted. Å benytte et begrep som okkupasjonslandskap på etterkrigstidens landskapsforvaltning viser at forskningsspørsmålene forutsettes av den samtid de formuleres i, og at avhandlingens analyser inngår som et eksempel på den utvikling den undersøker.

Kan den nye interessen for «å minnes» bli tolket som et implisitt uttrykk for at etterkrigstidens manglende vilje til det samme skulle være et tegn på en «berøringsangst» for krigens vonde, materielle minner? Og at man nå, med økende avstand til krigen, har oversteget en terskel som gjør at man kan forholde seg til disse stedene som kulturarv på linje med andre kulturminner og minnesteder? Ut ifra analysenes resultater, er det kanskje mer hensiktsmessig å se det omvendt. Med tanke på de materielle levningenes tilsynelatende sømløse innlemmelse og etterbruk i landskapsstrukturer nærmest med en gang etter fredsslutningen, på tross av at man visste hvem som hadde bygd dem, kan det synes som at fysiske spor etter okkupasjonsmakten *ikke* utløste noen berøringsangst i etterkrigstiden. Til og med et sted som Misjonshotellet, Gestapos hovedkvarter i Trondheim sentrum, ble tatt i bruk i samme gamle funksjon som hotell ikke lenge etter at bygningen var ryddet. På samme vis forble militærleirene militærleirer, forsvarsverkene forble i mange tilfeller i drift, flyplassene forble flyplasser for både sivil og militær drift, og rekvirerte bygninger gikk tilbake til sine tidligere eiere. Bildet er noe annerledes når det gjelder fangeleirer, som i stor grad ble brent, men også dette kan nok hovedsakelig sees som praktiske hensyn, slik som å forhindre sykdomssmitte.

Okkupasjonslandskapene fremtrer som materielle hybridformer, definert av ulike bruksmønstre, minnehistorisk meningsinnhold og fysiske beskaffenheter. De ulike relasjonene mellom mennesker, materielle levninger og minner bygger på mer enn kun forholdet mellom okkupasjonstid og ettertid. Forholdet til okkupasjonstiden – forholdet til materialitet i det hele tatt – er komplekst. Bruken av disse stedene uttrykker seg i stor grad som det *å leve med ting*, at materialitet forbindes og kombineres med minner i hybride relasjoner (Olsen, 2006, s. 13). Det er imidlertid liten tvil om at maktrelasjoner som skapes og holdes ved like av forestilte felleskap, har innvirkningskraft på hvordan man erindrer. Selv om slik makt gjerne opererer i konseptuelle relasjoner, som fortellingen om krigen som det gode mot det onde, får dette konkrete uttrykk i møte med kulturminneforvaltningen og de valg som tas for å fremheve, formidle og bevare materielle levninger. Et relasjonelt eller symmetrisk perspektiv kan i så

måte være med på å forklare hvordan disse prosessene foregår, i sammenvevde prosesser mellom materialitet, makt, minne og mening.

De siste par tiårene vektlegges flere av disse stedene mindre for sine funksjonelle egenskaper og mer for sine minnehistoriske verdier. Dora er ikke lenger like aktuell som havnelandskap, Persaunet leir er ikke militærleir, og Hangaren på Lade er i dag verken flyhangar eller lager. Et økende antall av okkupasjonsmaktens materielle levninger blir gjenstand for bevaringstiltak, de blir formalisert som kulturminner, og i noen tilfeller sågar domestisert som minnesteder. Slike tiltak innebærer politiske vedtak og aktiv forvaltning fra kulturminnevernet, noe som igjen impliserer en mye mer bevisst og varsom håndtering av disse stedene enn tidligere. Slik analysene har vist, kan eierne av slike eiendommer ikke alltid lenger bruke disse stedene uten å ta hensyn til føringer og lovverk lagt av kulturminnevernet. Siden det i dag er mange flere forbehold som må tas når disse stedene nå skal brukes, kan man heller si at «berøringsangsten» har økt med tiden. Å gjøre slike steder til minnesteder og kulturminner krever strategier for å håndtere deres minnehistoriske innhold. Selv om dette ikke dreier seg om sterke følelsesmessige former for «berøringsangst», men mer prosedurale og etiske avveininger, er det tydelig at kulturminnevernet i økende grad problematiserer og ivaretar slike steder som erindringsmarkører. Okkupasjonslandskapenes meningsinnhold har med andre ord en seighet og varighet som ikke er visket vekk av etterkrigstidens brukspolitikk. Dette er en generalisering, da ikke alle slike steder får like mye oppmerksomhet, og flere steder tyskerne benyttet, har fremdeles praktiske funksjoner fremfor å være erindringsmarkører. De fleste eksemplene i denne avhandlingen forteller like fullt at utviklingen definitivt har gått i retning av en mer varsom, eller i alle fall gjennomtenkt og til dels sterkere regulert bruk av slike steder.

Hva betyr så denne utviklingen? Er etterkrigstidens manglende interesse for å anse disse stedenes minnehistoriske innhold, som kulturminner og minnesteder, et uttrykk for at materielle levninger er mindre virkningsfulle som (kollektive) erindringsmarkører enn arbeidshypotesen har tatt utgangspunkt i? Er det slik at historiske, materielle miljøer egentlig ikke er så utslagsgivende på atferd og holdninger, og at historisk proveniens ikke er så betydningsfull for hvordan mennesker og samfunn møblerer og skaper meningsrelasjoner i sine fysiske omgivelser? Detaljstudiene av undersøkelseslokalitetene viser at okkupasjonslandskapene har ulike materielle lag så vel som ulike lag av mening. Selv om de ble skapt av okkupasjonsmakten, inneholder de spor etter både etterbruk og refunksjonalisering. Okkupasjonslandskapene fremstår som hybridiserte, som bestående av ulike funksjoner, materielle levninger og meningsrelasjoner. I de første tiårene etter krigen var det de materielle levningenes fysiske egenskaper, deres økonomiske verdi, og deres posisjoner

i funksjonelle systemer og materielle nettverk som i de fleste tilfeller ble utslagsgivende for hvordan man anså dem, ikke deres erindringsmessige kvaliteter. Slik vi har sett har imidlertid også forestilte felleskap innvirkningskraft på hvordan stedene erindres. Disse endres over tid. Man må derfor legge til grunn et tidsperspektiv som en sentral faktor i vurderingen av materialitet og dets virkninger. Når flere og flere av okkupasjonsmaktens materielle levninger innlemmes som kulturminner og minnesteder i det offentlige minneslandskapet, tilsier dette at deres status henger sammen med endringer som skjer over tid i det kollektive minnet.

Det tar tid å etablere en minnekultur over en historisk periode, særlig en periode som er så sammensatt som andre verdenskrig. På grunn av de komplekse og av og til vonde minnene, må dette sees i forbindelse med hvordan minner overbringes og at nye generasjoner erstatter eldre. I dag finnes fremdeles tidsvitner som opplevde krigen i Norge, men det har også blitt født en og to og tre generasjoner siden 1945. De fleste som lever i dag, har fått sin kunnskap og sine syn på perioden gjennom andre- og tredjehåndsvitner, eller mediert gjennom fagbøker, populærkultur og tradisjon. Dette skiller seg fra det kollektive minnet hos dem som opplevde krigen og som hadde behov for å bearbeide og sette sine erfaringer inn i en sammenheng, en fortelling. Den første fortellingen var en forenklet versjon, et narrativ med en god side mot en ond side, et patriotisk minne. Da etterkrigsgenerasjonen vokste opp, begynte historikere, samfunnsdebatanter og andre å stille spørsmål ved denne modellen, og mer komplekse sider ved krigen ble debattert offentlig, noe som dempet fortellingens patriotiske preg fra 1970-tallet og fremover (Stugu, 2021, s. 170). Utviklingen har tiltatt markant de siste tiårene, noe som trolig kan sees i forbindelse med at en tredjegerasjon, eller i alle fall de som bygger sine syn på krigen på andrehåndsminner, skaper nye perspektiver på okkupasjonstiden.

At okkupasjonstiden kommer på avstand i erindring, og at minnene om den må gjengis i annen eller tredje hånd, påvirker den offentlige minnediskursen. Det blir større distanse til krigen, noe som fører til at man blir mindre fortrolig med den, noe som nettopp kan skape behov for å holde fast på minnene om okkupasjonen. Pierre Nora utreder etableringen av minnesteder blant annet basert på disse prosessene: Når minnene om en periode eller hendelse svinner hen, skapes et kollektivt behov for å holde fast på dem, og det etableres derfor *lieux de mémoire* (Nora, 1989, s. 11–12). Kollektive minner er igjen tett knyttet til maktforhold. Staten er, slik vi har sett, gjennom gjeldende politikk og rådende verdier, en betydelig aktør i forvaltning av minner ved lover, fortidsminnevern, minne- og formidlingssentre og skoleprogrammer. Den legger dermed føringer for hvordan man erindrer i et felleskap som den norske nasjonsstat. Selv om man norsk minnekultur i dag favner et bredere minnelandskap enn

før, vil det fremdeles kunne oppstå spenninger og uenigheter mellom offisiell minnekultur og lokale og individuelle minner.

At det tar tid å etablere en minnekultur som kan møte kompleksiteten i en periode som andre verdenskrig, er ikke en direkte funksjon av antall år som har gått siden hendelsen utspilte seg, men bør vurderes på bakgrunn av at erindringen svekkes når de levende minnene forsvinner. Aleida Assmanns «Kurzeitgedächtnis» fanger noe av denne kompleksiteten. Et minne kan være kommunikativt, det vil si ha basis i en førsthåndserfaring, i opptil hundre år før det enten svinner hen eller bevares som et kulturelt minne, nedskrevet i tekst eller bevart i praksis og tradisjon (Assmann, 2006, s. 26). Mats Burströms begrep om samtid kan også ses i forbindelse med denne utviklingen. Han skriver at vårt forhold til fortiden endrer seg når et førstehåndsminne blir andrehåndsminner, men at minnene like fullt bevarer en form for nærhet og familiaritet som beskrives som opplevelsen av hva som er *samtid*. Denne nærheten kan vare helt til andrehåndsmindet går over i tredjehåndsminner, da det blir for fjernt og samtiden blir fortid. Samtiden kan slik strekke seg hele 150 år tilbake i tid (Burström, 2007, s. 13). Med tanke på de 76 årene som i skrivende stund er gått siden krigens slutt, skulle det bety at krigens samtid kan strekke seg enda noen tiår inn i fremtiden. Basert på holdningene til hvordan man forholder seg til okkupasjonsmaktens materielle levninger, altså de fysiske sporene fra andre verdenskrig, vil denne avhandlingen hevde at prosessen som avgrenser fortiden fra samtiden, allerede har begynt å tilta med tanke på andre verdenskrig i Norge. Andre verdenskrig vil fortsatt kunne erindres som førstehåndserfaring i noen år, som annenhåndserfaring i ganske mange år, og krigen vil i den forstand være en del av samtiden et godt stykke fremover, i Assmanns terminologi som et kommunikativt minne. Imidlertid, slik man ser hvordan relasjoner til fortiden utspiller seg i møte med materialitetens egenskaper som erindringsmarkører, har prosessen allerede begynt. At okkupasjonsmaktens materielle levninger innlemmes i minnekulturen, er dermed et uttrykk for at *krigen* svinner ut av vår samtid.

12.5 Avsluttende betraktninger

Avhandlingen har vist at fysiske spor fra fortiden har en viktig rolle i hvordan et samfunn forholder seg til fortiden og etablerer minnekultur. Materielle levninger kan oppleves som taktile og visuelle erindringsmarkører som tilfører lag av mening i landskapet. De kan også få definerte roller som minnesteder med politisk og ideologisk verdi. Fordi materielle levninger er situert i et skjæringspunkt mellom minner, makt og mening, kan det å undersøke bruk av dem, holdninger til dem, og virkninger skapt av dem, være med på å avdekke hvordan et samfunn organiserer og skaper mening ut av sine fysiske omgivelser.

Avhandlingens analyser har vist hvordan offentlige holdninger og relasjoner til okkupasjonsmaktens materielle levninger har utspilt seg ved hvordan okkupasjonslandskap og deres bestanddeler har inngått i eller blitt utelatt fra påfølgende landskapsutvikling. På den ene siden ved å undersøke hvordan materiell kultur inngår i materielle nettverk og funksjonelle systemer; på den andre siden ved å drøfte hvordan slike steder domestiseres og formaliseres til offentlige og offisielle kulturminner og minnesteder. Videre er det undersøkt hvordan disse to sidene av materialitet henger sammen og påvirker hverandre, samt hvordan de påvirker mennesker som omgås dem. Samlet sett har analysene slik forsøkt å vise hvordan et samfunn over tid forholder seg til sin fortid. Studier av materielle levninger og deres virkninger, er et fruktbart utgangspunkt for å undersøke hvordan man i et samfunn skaper mening ut av fortiden.

Forskningsspørsmålene har tatt utgangspunkt i materielle kilder, avhandlingens metodologi har vært objektorientert, og analysene har støttet seg på arkeologiske perspektiver. Målsetningen har vært å gi et nytt blikk på hvordan andre verdenskrig er erindret i Norge. Avhandlingens emne er imidlertid svært sammensatt, og på samme måte som at ikke alle fortidige hendelser etterlater seg skriftlige kilder, er det heller ikke alt som etterlater materielle levninger. Arbeidet har derfor trukket veksler på andre fagfelt og disipliner, i hovedsak historiefaget og minneforskning. Det er med andre ord i større grad forskningsobjektet som har vært bestemmende for de metodiske valgene, enn disiplinen. I den forbindelse er samtidsarkeologi et nyttig utgangspunkt fordi den av natur er tverrfaglig og gir rom for å innlemme perspektiver fra flere felt.

Når man i en samtidsarkeologisk analyse beveger seg mellom fagtradisjoner, bør det gjøres med en viss ydmykhet overfor disiplinene man trekker veksler på. Innen historiefaget finnes et omfattende mangfold av tolkninger, kunnskapsnyanser og diskusjoner om en periode som andre verdenskrig. Det samme gjelder minneforskningen hvor det finnes et betydelig tilfang av teorier, perspektiver og synspunkter. Allikevel vil jeg hevde at denne avhandlingen viser at slik tverrfaglighet er vesentlig mer fruktbar enn problematisk. I stedet for å la analysene styres av disiplinære skillelinjer kan den i hovedsak styres av forskningsemnet og forskningsspørsmålene. Dette er gjort ved å støtte seg på begreper og begrepsbruk som fungerer som metodologiske og teoretiske ankerfester for analysens gang. Slik kan historiefaget trekke på materielle kilder og materielle perspektiver, og den arkeologiske disiplinen kan gi perspektiver på moderne perioder. Det ligger et stort potensial i tverrfaglige undersøkelser av andre verdenskrig, så vel som i andre perioder og emner i moderne tid. Med andre ord ligger det et stort og mangfoldig kildemateriale i norske landskap som bør bli studieobjekter for fremtidige analyser.

Arkivkilder

Innsyn Trondheim kommune, digitalt arkiv:

<https://innsyn.trondheim.kommune.no/byggsak>

RA, Riksarkivet, Oslo:

RAFA-1225: Forsvarsdepartementet, 10. kontor / Oppgjørskontoret

RAFA-2188: Organisation Todt, Einsatzgruppe Wiking (arkivdel 2)

RAFA-2246: Forsvaret, Luftforsvarets overkommando/Luftforsvarsstaben

RKT, Rustkammeret, Trondheim:

Arkivet er foreløpig under organisering.

SAO, Statsarkivet i Oslo:

A-10651: Oslo lufthavn Fornebu

SAT, Statsarkivet i Trondheim:

A-1059: Klæbu lensmannskontor

A-6436: Norges statsbaner (NSB) – Trondheim distrikt

UBIT, Universitetsbiblioteket i Trondheim:

A-0019: Krigstidsarkivet

Fotokilder

Kartverket:

<https://www.norgebilder.no>

<https://www.kartverket.no>

NTNU UBIT spesialsamlinger:

<https://ntnu.tind.io/?ln=no>

Trondheim byarkivs digitale fotoarkiv:

<https://www.flickr.com/photos/29160242@N08/>

Schrødersamlingen (eies av Sverresborg museum):

<https://digitaltmuseum.org/owners/TFM-SVB>

Aviskilder

- Adresseavisen. (1940, 19. april). Oprop til arbeidsvillige!
- Adresseavisen. (1941, 11. februar). Britisk fly skutt ned over Trondheim.
- Adresseavisen. (1945, 26. mai). Underminering av kaianlegg fjernes.
- Adresseavisen. (1945, 2. juni). Flott svømmebasseng på Nidareid.
- Adresseavisen. (1945, 16. juni). Tysktøser på Nyhavna.
- Adresseavisen. (1945, 19. juni). Skuddveksling mellom tyskere og hjemmestyrkemenn ved Lade.
- Adresseavisen. (1945, 26. juni). Endelig! 20. juli begynner tyskerne hjemreisen.
- Adresseavisen. (1945, 27. juni). Krigen ikke slutt på Nyhavna.
- Adresseavisen. (1945, 12. juli). Strinda vil ha veggen Sluppen – Rotvold.
- Adresseavisen. (1945, 27. juli). + og – etter tyskerne i Trondheim.
- Adresseavisen. (1945, 28. juli). New York-Moskva over Lade eller Heimdal?
- Adresseavisen. (1945, 27. august). Hverdag igjen, - KONGEN REIST.
- Adresseavisen. (1945, 17. september). Mange tyverier i helgen.
- Adresseavisen. (1945, 27. september). 15 elektromotorer fjernet fra Nyhavna.
- Adresseavisen. (1945, 15. oktober). 307 svensker nær druknet i Trondheim i går.
- Adresseavisen. (1945, 22. oktober). Mulighetene for gjenreisning av næringslivet i Trøndelag.
- Adresseavisen. (1945, 23. oktober). 60 mann arbeider på «omkjøringsveien» Sluppen – Rotvoll.
- Adresseavisen. (1945, 25. oktober). Tusenvis av brakker i Sør-Trøndelag. Men ikke mange brukbare.
- Adresseavisen. (1945, 25. oktober). Ordet fritt: Til Strinda kommune!
- Adresseavisen. (1945, 28. november). Mørke utsikter for boligbygging i 1946.
- Adresseavisen. (1945, 1. desember). Fortsatt NORSK utbygging av flyplassen på Ørland?
- Adresseavisen. (1945, 28. desember). Ekstraflasken(e) nok en gang!
- Adresseavisen. (1946, 2. mai). Bekransning i går av felleskirkegraven på Domkirkegården.
- Adresseavisen. (1946, 20. september). Får vi et nasjonalmonument over den ukjente soldats grav på Lademoen?
- Adresseavisen. (1946, 22. november). Monument over de falne jøder reises på den jødiske kirkegård i Trondheim.
- Adresseavisen. (1947, 10. mai). Idyllisk hageby skal bygges på «Fagerheim».
- Adresseavisen. (1948, 3. juni). Avdukingen av minnesmerke på Domkirkegården.
- Adresseavisen. (1947, 25. juli). Sight-seeing-turer med utlendinger til de norske militæranlegg i Nyhavna.
- Adresseavisen. (1951, 23 november). Enstemmig publikumskrav om å bevare Lade som flyplass!
- Adresseavisen. (1952, 17. september). 56 leiligheter i fire blokker på Bromstad.
- Adresseavisen. (1954, 2. juni). To andre svømmebassenger etterlatt av tyskerne.
- Adresseavisen. (1954, 12. august). 64 nye leiligheter på tyskmurer på Persaunet.
- Adresseavisen. (1963, 10. mai). Lademo fjæra – en «rustfleck» på bykartet!

Adresseavisen. (1968, 1. november). Den største begivenhet i den norske kooperasjons historie.

Adresseavisen. (1988, 9. mai). Eriksen hedret.

Adresseavisen. (1994, 19. november). Minnetavle avduket.

Arbeider-Avisen. (1945, 15. mai). Hageby blir reist på Strindheim.

Arbeider-Avisen. (1945, 31. mai). Utbyggingen av Trondheim havn den første og viktigste oppgaven.

Arbeider-Avisen. (1945, 11. juni). Et besøk på et dystert sted.

Arbeider-Avisen. (1945, 9. november). Hva har vi i dag av materialer til boligbygg.

Arbeider-Avisen. (1946, 8. januar). Tatt på fersk gjerning.

Arbeider-Avisen. (1946, 21. januar). Arbeider drept ved Nyhavna i formiddag.

Arbeider-Avisen. (1946, 2. april). Tyveri.

Arbeider-Avisen. (1946, 2. april). Får vi russisk fotballbesøk til sommeren.

Arbeider-Avisen. (1946, 11. april). Banespørsmålet fremdeles meget vanskelig for Trondheim.

Arbeider-Avisen. (1946, 15. april). Sjøforsvarets avdelinger samlet på Persaunet over Påske.

Arbeider-Avisen. (1946, 26. april). Svømmerne får ikke nytte Bassenget på Persaunet.

Arbeider-Avisen. (1946, 2. mai). 1. mai ble en stor dag i Trondheim.

Arbeider-Avisen. (1946, 3. mai). Ordet fritt: På akkord med tysker pakket.

Arbeider-Avisa. (1946, 23. mai). De fikk se halve Norge mellom 9 og 13!

Arbeider-Avisa. (1946, 20. juni). Rasjoneringsvindler dømt.

Arbeider-Avisa. (1946, 21. juni). I den omvendte verden.

Arbeider-Avisa. (1947, 13. juni). Stor mangel på gravplasser i Trondheim.

Arbeidets rett. (1945, 8. juni). Refleksjoner.

Dagsavisa. (1945, 25. august). Over 100 ypperlige familieeiligheter settes i stand på Charlottenlund.

Dagsavisa. (1946, 6. mai). Høyskolestudentene har allerede okkupert det nye studenthjemmet.

Dagsavisa. (1947, 14. oktober). Et minnesmerke over jødernes tragedie – Monumentet på jødernes kirkegård avduket i går.

Nidaros. (1946, 18. desember). Byggevirkosomheten i Strinda.

Nidaros. (1947, 25. juli). Nyhavna er blitt turistattraksjon.

Nidaros. (1952, 19. april). Lade flyplass kan bli brukbar for 200,000 sier professor Lærum.

Nidaros. (1952, 23. april). Et apropos til flyplass-saken.

Stjørdalens blad. (1958, 30. august). LADE som flyplass.

Trønder-Avisa. (1975, 4. juni). Restaureringsarbeidet utført med sakkunnskap, pietet og kjærlighet.

Litteratur

- Adresseavisen. (2015, 24. januar). Åpning av Julius Paltiels plass på den internasjonale holocaustdagen 27. januar. *Adresseavisen*.
- Alanbrooke, A. B. (2001). *War Diaries 1939–1945: Field Marshal Lord Alanbrooke*. London: Phoenix Press.
- Albertsen, J-P. (2020). Jakten på "Ormen Lange". I D. Albertsen & M. M. Falck (Red.), *Ladestiens hemmeligheter*. Stien forlag.
- Alsaker, A. (2019). *Tysk rekvirering av norske eiendommer. En samtidsarkeologisk studie av okkupasjonen i Trondheim* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Andersen, K. (2016). *Tysk typebyggeri: En studie av brakkebygging og høystatusleirer i Norge under andre verdenskrig* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Andersen, K. G. (2005). *Flaggskip i fremmed eie: Hydro 1905-1945*. Oslo: Pax.
- Andersen, K. G. (2018). «Teknisk æresoppdrag av høyeste orden». *Historisk tidsskrift*, 97(03), 206–223.
- Andersen, K. G. (2021). *Hitlers bygherrer: Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Andreassen, E. M. (2020, 5. juni). Er det egentlig utbyggerne som er bad guys? *Nidaros*. Hentet fra <https://www.nidaros.no/er-det-egentlig-utbyggerne-som-er-bad-guys/o/5-113-56238>
- Andrén, A. (1997). *Mellan ting och text: En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Arheim, T., Hafsten, B., Olsen, B. & Thuve, S. (1994). *Fra Spitfire til F-16: Luftforsvaret 50 år 1944–1994*. Oslo: Sem & Stenersen.
- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck.
- Assmann, A. & Frevort, U. (1999). *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit: Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Assmann, J. (2010). Communicative and Cultural Memory. I A. Erll & A. Nünning (Red.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (1. utg.). Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH Co.KG.
- Aukrust, O. & Bjerve, P. J. (1945). *Hva krigen kostet Norge*. Oslo: Dreyer.
- Bakken, S., Hassel, K., Pedersen, S., Prestø, T. & Vange, V. (2012). *Analyse av Ringve botaniske hage 2012: Del I: Samlingenes tilstand, sikring og bevaring*. Trondheim: NTNU.
- Bal, M. (2002). *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto: University of Toronto Press.
- Bassanelli, M. (2011). Museography for Archaeological Landscapes of Conflicts. I G. Postiglione & M. Bassanelli (Red.), *The Atlantikwall as military archaeological landscape* (s. 11–24). Siracusa: Lettera Ventidue.
- Bauerkämper, A., Fure, O., Hetland, Ø. & Zimmermann, R. (2014). Introduction: From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative? I A. Bauerkämper, O. Fure, Ø. Hetland & R. Zimmermann (Red.), *From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative? Shifts*

- in Norwegian Memory Culture After 1945 in a Comparative Perspective* (s. 19–40). Essen: Klartext Verlag.
- Beck, A. S., Sørensen, L. & Albris, L. (2007). Festival-arkæologi. Arkæologi som kilde til moderne kulturhistorie. *Arkæologisk Forum*, 16, 18–23.
- Berger, S. (2010). Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005 I. Pakier & B. Stråth (Red.), *A European memory?: Contested histories and politics of remembrance*. New York: Berghahn Books.
- Berggren, E. B., Bruland, B. & Tangestuen, M. (2020). *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Dreyers forlag.
- Berre, I., Folkvord, A., Dalen, A., Gustad, A., Sand, A. & Solli, O. A. (2013). *Rolleskifte på Falstad 1945: bakgrunn, samanhengar, hendingar*. Ekne: Falstadfangenes forening.
- Bjerke, T., Nilsson, R. G. & Kjelsrup, A. (1997). Jernbanen på Ørlandet. *På sporet*, 28(2), 42.
- Blades, S. B. (2003). European Military Sites as Ideological Landscapes. *Historical Archaeology*, 37(3), 46–54.
- Bohn, R. (2000). *Reichskommissariat Norwegen: "Nationalsozialistische Neuordnung" und Kriegswirtschaft*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Borgersrud, L. (1997). *Nødvendig innsats: Sabotørene som skapte den aktive motstanden*. Oslo: Universitetsforlag.
- Bourgeois, J. & Stichelbaut, B. (2009). Images of Conflict: An Introduction. I B. Stichelbaut, J. Bourgeois, N. Saunders & P. Chielens (Red.), *Images of Conflict: Military Aerial Photography and Archaeology* (s. 1-12). Newcastle: Cambridge Scholars Pub.
- Brabrand, T. (1994). Utbygging av Trondheim havn. *Trondhjemske samlinger*, 1993, 39–69.
- Brantenberg, T. (1969). Dora I: Trondheim. *Byggekunst*, 51(1), 74.
- Bratberg, T. T. V. (2008). *Trondheim byleksikon* (2. utg.). Oslo: Kunnskapsforlag.
- Brattli, T. (2013). Kulturminne som samhandlingsrom: Mellom interesse, tid og materialitet. I G. Swensen (Red.), *Å lage kulturminner: Hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes* (s. 27–41). Oslo: Novus forlag.
- Brovold, G. (1996). *Neu-Drontheim i Hitlers regi og Øysand under krigen*. Melhus: Øysand fritid AS i samarbeid med Snøfugl forlag.
- Brox, K. H. (1998). *Fra Hegra til Haltdalen: Sør-Trøndelag heimevernsdistrikt nr 12: 1947–1997*. Trondheim: Tapir.
- Brox, K. H., Hansen, H. & Sivertsen, K. (2015). *Bunkeren: Trondheim under hakekorset*. Trondheim: Communicatio forlag.
- Brox, K. H. & Leren, Ø. (2008). *Langs Ladestien fra Ladehammeren til Være*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Brox, K. H. & Leren, Ø. (2014). *Bynære turstier i Trondheim*. Trondheim: Pirforlaget.
- Bruland, B. (2005). Undervannsbåtvåpenet og Persaunet leir. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag*.
- Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge: Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers forlag.
- Bryld, C. (2010). Krig og okkupasjon i nåtidens spill: en sammenligning av Danmark, Sverige og Norge I. H. F. Dahl, H. Kirchoff, J. Lund & L-E. Vaale (Red.), *Danske tilstander, norske tilstander 1940–1945*. Oslo: Forlaget Press.
- Brædder, A. (2021). *Femø*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Buchli, V. & Lucas, G. (2001). The Absent Present: Archaeologies of the Contemporary Past. I V. Buchli & G. Lucas (Red.), *Archaeologies of the Contemporary Past* (s. 3–18). London: Routledge.

- Burström, M. (2007). *Samtidsarkeologi: Introduktion till ett forskningsfält*. Lund: Studentlitteratur.
- Byplankontoret. (2000). *Kommuneplanmelding: Strategier for en langsiktig byutvikling i Trondheim fram mot 2030*. Trondheim: Trondheim byplankontor.
- Bystad, S. E. (2018). *Krigens kulturarv i bylandskapet: En samtidsarkeologisk studie av krigsfangeleirer for sovjetiske krigsfanger i Trondheim under andre verdenskrig* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Cadamerteri, J. P. & Thuestad, A. E. (2020). Okkupasjonens kulturminner: Dokumentasjon og overvåking av andre verdenskrigs kulturminner ved hjelp av flyfoto. *Heimen*, 57(2), 101–118.
- Camino, M. (2016). Introduction: Jews, bolsheviks and the shoah between amnesia and anamnesis. I D. M. Seymour & M. Camino (Red.), *The Holocaust in the Twenty-First Century: Contesting/Contested Memories* (s. 1–12). New York: Routledge.
- Cappelletto, F. (2005). Introduction. I F. Cappelletto (Red.), *Memory and World War II: An Ethnographic Approach* (s. 1–37). Oxford: Berg.
- Carman, J. (2013). *Archaeologies of Conflict*. London: Bloomsbury.
- Carr, G. (2010). The archaeology of occupation, 1940–2009: a case study from the Channel Islands. *Antiquity*, 84(323), 161–174.
- Carr, G. (2014). *Legacies of Occupation: Heritage, Memory and Archaeology in the Channel Islands*. Cambridge: Springer.
- Carr, G. & Jasinski, M. E. (2013). Sites of Memory, Sites of Oblivion: The Archaeology of Twentieth Century Conflict in Europe. I M. Bassanelli & G. Postiglione (Red.), *Re-enacting the Past: Museography for Conflict Archaeology* (s. 37–55). Siracusa: Lettera Ventidue.
- Carr, G. & Jasinski, M. E. (2014). A tale of two Camps: Gilly Carr and Marek E Jasinski report on new investigations at second world war camps in Jersey and Norway. *British Archaeology*, (139), 44–49.
- Carstens, S. (2012). Dora I: From Submarine Pen To Cultural Bunker. *WIT Transactions on the Built Environment*, 123, 219–229.
- Carstens, S. (2016). Hochbunker: Et bidrag til utforskningen av de bevarte restene av Marinewerft Dronheim. *Trondhjemske samlinger 2016*, 71–87.
- Charles, S. T. (1990). *The German Navy in the Nazi Era*. London: Unwin Hyman.
- Christen, H. (2009). *Okkupantens dagbok: Heinrich Christens dagbok fra Bergen og Trondheim 1941–1943*. Oslo: Spartacus.
- Christensen, A. L. (2011). *Kunsten å bevare: Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Oslo: Pax.
- Christiansen, H. O. (1973). *Trondheim i går og i dag: 1914–1964. Trondheim bys historie: Supplementsbind*. Trondheim: F. Bruns bokhandels forlag.
- Christie, N. (1972). *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i "serberleirene" i Nord-Norge i 1942–43*. Oslo: Pax.
- Colls, C. S. (2015). *Holocaust Archaeologies: Approaches and Future Directions*. Cham: Springer.
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corell, S. (2010). *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Cox, M. (2001). Forensic archaeology in the UK. I V. Buchli & G. Lucas (Red.), *Archaeologies of the Contemporary Past* (s. 145–157). London: Routledge.

- Cubitt, G. (2007). *History and memory*. Manchester: Manchester University Press.
- Dahl, H. F. (2018). *En kort historie om rettsoppgjøret etter krigen*. Oslo: Pax.
- Dahl, H. F. (Red.). (1974). *Norge i krig*. Oslo: Pax.
- Dant, T. (2005). *Materiality and Society*. Maidenhead: Open University Press.
- Daidsen, B. (2012a). Da bombene haglet. I Y. Nedrebø & P. Sedal (Red.), *Bombemål S/N 102 Bergen: De allierte bombeangrepene på Laksevåg i 1944 og 1945* (s. 223–237). Oslo: Spartacus.
- Daidsen, B. (2012b). Den vanskelige freden. I Y. Nedrebø & P. Sedal (Red.), *Bombemål S/N 102 Bergen: De allierte bombeangrepene på Laksevåg i 1944 og 1945* (s. 273–282). Oslo: Spartacus.
- deZeng, H. L. (2014). Luftwaffe Airfields 1935-1945: Norway. Hentet 18. august 2019 fra <http://www.wv2.dk/Airfields%20-%20Norway.pdf>
- Die Welt. (2019, 19. november). Hitlers Geburtshaus wird von Polizei bezogen. *Die Welt*. Hentet fra <https://www.welt.de/politik/ausland/article203656542/Braunau-am-Inn-Geburtshaus-von-Hitler-wird-von-Polizei-bezogen.html>
- Diesen, S. (2017). Etterord: Operasjon Nordlicht – tilbakeblikk på en fremtidsutfordring. I A. R. Jacobsen (Red.), *Skjebnehøst: Nord-Norge 1944*. Oslo: Vega forlag.
- Dimpleby, J. (2015). *The Battle of the Atlantic: How the Allies won the War*. UK: Penguin.
- Dodd, L. & Knapp, A. (2008). 'How many Frenchmen did you kill?' British bombing policy towards France (1940–1945). *French history*, 22(4), 469–492.
- Doenitz, K. (2012). *Memoirs of Karl Doenitz: Ten Years and Twenty Days*. Havertown: Frontline Books.
- Donath, M. (2006). *Architecture in Berlin 1933–1945: A Guide Through Nazi Berlin*. Berlin: Lukas Verlag.
- Drageset, A., Haugen, A. M. & Hesjedal, A. (2010). *Arkeologiske undersøkelser i 2010 i forbindelse med Kv240 kraftlinje Balsfjord Hammerfest. Registreringer langs traseen i Troms: Balsfjord, Storfjord, Gaivuotna/Kåffjord, Nordreisa og Kvænangen kommuner*. (Befaringsrapport Kulturretaten). Troms fylkeskommune.
- Duvsete, S. (2010). Kuhaugen: fra tysk kommandosenter til moderne høyskole. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag*.
- Dyrborg, A. (2019). *De danske norgesarbejdere i Trondheim* (Historiespeciale). Københavns Universitet, København.
- Dyvik, K. (2018, 23. november). Et tidsvitne svarer Michelet. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/gP9xmk/Et-tidsvitne-svarer-Michelet--Kaare-Dyvik>
- Dziuban, S. (2017). *Accessing Campscapes: Inclusive Strategies for Using European Conflicted Heritage*. Hentet fra https://www.campscapes.org/wp-content/uploads/2017/04/bulletin_ACCESSING-CAMPSCAPES_no1_Winter-2017.pdf
- Eng, V. (2010). Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940? *Historisk tidsskrift*, (03), 425-446.
- Engdal, O. G. (2006). *Norsk marinehistorisk atlas: 900–2005*. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Enlid, V. (2017, 12. juni). Rester fra tysk sykehus funnet under graving i Trondheim. *Adresseavisa*. Hentet fra <https://www.adressa.no/nyheter/trondheim/2017/06/12/Rester-fra-tysk-sykehus-funnet-under-graving-i-Trondheim-14863902.ece>
- Equilibrio. (U. å.). Equilibrio. Hentet 26. februar 2019 fra <http://www.equilibrio-europe.com/index.html>

- Eriksen, A. (1995). *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.
- Eriksen, A. (1999). *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax.
- Espeli, H. (2013). Economic Consequences Of The German Occupation Of Norway, 1940–1945. *Scandinavian Journal of History*, 38(4), 502-524.
- Ettrup, E., Ritterbach, E. & Schellenberger, D. (2007). *Festung Lista: Atlanterhavsvollen i Norge: Festung Lista 1940-1945, og i dag = Festung Lista: der Atlantikwall in Norwegen: Festung Lista, 1940-1945, und heute*. Sandnes: Commentum forlag.
- European Landscape Convention. (2000). *European Landscape Convention* (European Treaty Series 176). Florence: Council of Europe. Hentet fra <https://rm.coe.int/1680080621>
- Evensmo, S. (1945). *Englandsfarere*. Oslo: Gyldendal.
- Fagerland, T. E. (2006). NS-bauten på Stiklestad i et europeisk perspektiv. I E. Følstad, P. S. Raaen & O. Skevik (Red.), *Stiklestad og andre minnesteder* (s. 87–96). Verdal: Stiklestad Nasjonale Kultursenter.
- Falstadsenteret. (U.å.-a). Falstadsbogen. Hentet 22. juni 2020 fra <https://falstadsenteret.no/historie/falstadsbogen>
- Falstadsenteret. (U.å.-b). Stiftelsen falstadsenteret. Hentet 11. oktober 2021 fra <https://falstadsenteret.no/historie/stiftelsen-falstadsenteret>
- Feste, J. & Oterholm, A-I. (1973). *Landskapskarakter: Vurdering av fattbarhet og estetisk kvalitet i naturlandskapet*. Ås: Norges landbrukshøgskole, Institutt for hagekunst.
- Figenschau, I. (2016). Krigsminner som kulturminner: redning eller klam omfavelse? *Primitive tider*, 18, 199–216.
- Figenschau, I. (2019). *Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi: materielle erindringer fra Lyngelinjen* (Doktoravhandling). UiT Norges arktiske universitet, Tromsø.
- Finch, J. (2008). Three Men in a Boat: Biographies and Narrative in the Historic Landscape. *Landscape research*, 33(5), 511–530.
- Fjørtoft, B. M. (2012). *Nazismens kulturarv: eit samtidsarkeologisk studium av utvalte krigsfangeleirar i Trondheim og Øysand* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Fjørtoft, J. E. (1983). *Tyske kystfort i Norge*. Arendal: Agder presse.
- Folkenborg, H. R. (2019, 24. juli). Derfor ble den tyske riksoernen fjernet fra et norsk krigsmonument. *Aftenposten*. Hentet fra https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/jdgLMe/derfor-ble-den-tyske-riksoernen-fjernet-fra-et-norsk-krigsmonument-haakon-rune-folkenborg?spid_rel=2
- Forskrift om fredning av forsvarsanlegg mv. (2004). *Forskrift om fredning av bygninger og anlegg i Landsverneplan for Forsvaret*. (LOV-1978-06-09-50-§15, LOV-1978-06-09-50-§22a, FOR-1979-02-09-8785-§12). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2004-05-06-718>
- Forskrift om landskapsvernområde, Farsund. (1987). *Forskrift om vern for Listastrendene landskapsvernområde, Farsund kommune, Vest-Agder*. (LOV-1970-06-19-63-§5, jf LOV-1970-06-19-63-§6 og LOV-1970-06-19-63-§21, LOV-1970-06-19-63-§22 og LOV-1970-06-19-63-§23 jf LOV-2009-06-19-100-§77). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/LF/forskrift/1987-08-28-722?q=krigsminne>
- Forsvaret. (2013). Etterkrigsforsvar. Hentet 7. august 2020 fra <https://forsvaret.no/fakta/historie-oppdrag-verdier/Historie>
- Forsvarets forum. (2017, 8. desember). Forsvaret tar Frøy tilbake. *Forsvarets forum*. Hentet fra <https://forsvaretsforum.no/forsvaret-tar-froy-tilbake/116269>

- Forsvarets museer. (U.å.-a). Kystartilleriet. Hentet 5. desember 2019 fra <http://forsvaretsmuseer.no/nor/Marinemuseet/Sjoeforsvarets-historie-1814-2014/1990-2014-omstillingen-og-ny-tid/Kystartilleriet>
- Forsvarets museer. (U.å.-b). U-klasse undervannsbåt. Hentet 21. januar 2020 fra <http://forsvaretsmuseer.no/Marinemuseet/Marinens-fartoeoyer-1814-2014/Fartoeysklasser/Undervannsbaater/U-klasse-undervannsbaat>
- Forsvarsbygg. (2015a). Austrått fort. Hentet 22. juni 2020 fra <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/austratt-fort/>
- Forsvarsbygg. (2015b). Hegra festning. Hentet 19. oktober 2021 fra [forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/hegra-festning/](https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/hegra-festning/)
- Forsvarsbygg. (2015c). Landsverneplanen for Forsvaret. Hentet 18. juni 2019 fra <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/>
- Forsvarsbygg. (2015d). Ørland hovedflystasjon. Hentet 7. november 2019 fra <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/orland-hovedflystasjon/>
- Forsvarsdepartementet. (1992). *Nasjonale festningsverk St. meld. nr. 54 (1992–93)*.
- Forty, A. (1999). Introduction. I A. Forty & S. Küchler (Red.), *The Art of Forgetting* (s. 1–18). Oxford, UK: Berg.
- Forty, G. (2002). *Fortress Europe: Hitler's Atlantic Wall*. Surrey: Ian Allan Publishing.
- Fritsche, M. (2020). Spaces of encounter: relations between the occupier and the occupied in Norway during the Second World War. *Social history*, 45(3), 360–383.
- fritz51296. (2012). *Jonny Buchardt - Auftritt Karneval Köln 1973* [Video]. Hentet fra https://www.youtube.com/watch?v=U_SwFHTgJCQ
- Frøland, H. O. (2006). Distrust, Dependency and Détente: Norway, the Two Germanys and 'the German Question', 1945–1973. *Contemporary European history*, 15(4), 495–517.
- Frøland, H. O. (2011). *Tvangsarbeidets politiske økonomi: Organisation Todt i Norge under andre verdenskrig. Prosjektbeskrivelse*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Frøland, H. O. (2012). Nazi Planning and the Aluminum Industry. I F. Guiaro, F. M. B. Lynch & S. M. Ramírez Pérez (Red.), *Alan S. Milward and a Century of European Change* (s. 168–188). New York: Routledge.
- Frøland, H. O. (2014). Von Misstrauen (bis) zur zuverlässigen Interessengemeinschaft. Eine Kontextualisierung der norwegischen Freundschaftspflege mit dem vereinten Deutschland. Hentet 17. juni 2020 fra <https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/197834/eine-kontextualisierung-der-norwegischen-freundschaftspflege-mit-dem-vereinten-deutschland>
- Frøland, H. O. (2018). Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk tidsskrift*, 97(03), 167–188.
- Frøland, H. O. (2020). Forced Labour and war Profiteers in the Legal Purges after world War II. I N. H. B. Jørgensen (Red.), *The International Criminal Responsibility of War's Funders and Profiteers* (s. 37–60). Cambridge: Cambridge University Press.
- Frøland, H. O., Hatlehol, G. D., Hingarová, V. V. & Maršálek, Z. (2021). De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim. I M. Rabben, A. R. D. Sanders & M. A. Sæther (Red.), *Midtnorske historier* (s. 141–178). Oslo: Novus forlag.

- Frøland, H. O., Hatlehol, G. D. & Ingulstad, M. (2017). Regimenting Labour in Norway during Nazi Germany's Occupation. I E. Harvey & K. C. Priemel (Red.), *Unabhängige Historikerkommision zur Geschichte des Reichsarbeitsministeriums 1933 – 1945*.
- Fuchs, T. (2017). Collective Body Memories. I C. Durt, T. Fuchs & C. Tewes (Red.), *Embodiment, Enaction, and Culture: Investigating the Constitution of the Shared World* (s. 333–352). Cambridge, MA: MIT Press.
- Fure, O-B. (1999). Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering. I S. U. Larsen (Red.), *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (s. 31–46). Oslo: Universitetsforlaget.
- Fure, O-B. (2014). Developmental Societal Processes: Changing Configurations of Memories. The Case of Norway in a Comparative Perspective. I A. Bauerkämper, O. Fure, Ø. Hetland & R. Zimmermann (Red.), *From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative?: Shifts in Norwegian Memory Culture After 1945 in a Comparative Perspective* (s. 43–62). Essen: Klartext Verlag.
- Furre, B. (2000). *Norsk historie 1914–2000: Industrisamfunnet – frå voksterville til framtidstvil*. Oslo: Samlaget.
- Fylkeskomiteen for frigjøringsjubileet. (1995). *50 år: 8. mai 1945 – 8. mai 1995: Minnesmerkene fra krigen i Sør-Trøndelag*. Trondheim: Fylkeskomiteen for frigjøringsjubileet, Sør-Trøndelag fylke.
- Færøy, F. (2018, 26. november). Med rett til å anklage. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/rL715l/Med-rett-til-a-anklage--Frode-Faroy>
- Gaffney, C., Gater, J., Saunders, T. & Adcock, J. (2004). D-Day: geophysical investigation of a World War II German site in Normandy, France. *Archaeological Prospection*, 11(2), 121–128.
- Gansum, T., Jerpåsen, G. B. & Keller, C. (1997). *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Geografisk institutt, UNIT. (1979). *Gårdsbruk og byvekst i Trondheimsområdet*. Trondheim: Geografisk Institutt.
- German Antiaircraft Ceilings. (1943). German Antiaircraft Ceilings. *Tactical and Technical Trends*, (25). Hentet fra <https://www.lonesentry.com/articles/ttt07/german-antiaircraft-ceilings.html>
- Gjeseth, G. (2016). *Forsvarskommisjonen av 1946: Planlegging av norsk etterkrigsforsvar på 1940-tallet*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Goebbels, J. (1993–2008). *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*. München: K. G. Saur.
- Gogl, S. (2019). *Laying the foundations of occupation: Organisation Todt and the German construction industry in occupied Norway* (Doktoravhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Gogstad, A. C. (2003). "Men seier'n var vår": Søkelys på omveltningenes år mellom krig og fred: fra kriseår til krig, okkupasjon og oppgjørets time: Linjer i norsk samtidshistorie. Bergen: Institutt for samfunnsmedisinske fag, Sosialmedisinsk seksjon, Universitetet i Bergen.
- González-Ruibal, A. (2012). From the battlefield to the labour camp: archaeology of civil war and dictatorship in Spain. *Antiquity*, 86(332), 456–473.
- Gostner, P. & Vigl, E. E. (2002). INSIGHT: Report of Radiological-Forensic Findings on the Iceman. *Journal of Archaeological Science*, 29(3), 323–326.

- Gran, B. & Hoff, T. (1954). *Til bords med Hitler: "Førerens" private samtaler i hovedkvarteret 1941–1944*. Oslo: Cappelen.
- Grankvist, R. (2001). Stadsingeniør Carl Adolf Dahl og Brattøra. I B. Sæther (Red.), *Trondheim, havn i tusen år...* (bd. II, s. 73–85). Trondheim: Trondheim havn og Det Kgl Norske Videnskabers Selskab DKNVS.
- Grimnes, O. K. (2009). Hvor står okkupasjonshistorien nå? *Nytt norsk tidsskrift*, 26(3–4), 480–488.
- Grimnes, O. K. (2018). *Norge under andre verdenskrig: 1939–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Grini, A. E. (2020). *Leirer, plaketter og snublesteiner* (Bacheloroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Grini, K. E. (2015). *Ubåtbasen Dora i Trondheim: Fra krig til kultur. En samtidsarkeologisk analyse av krigens landskap inn i fredstid*. (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Grini, K. E. (2016). Krigsminner som samtidsarkeologisk kildemateriale. *Primitive tider*, 18, 183–197.
- Grini, K. E. (2019). Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner. I A. Fastrup, G. Foss & R. N. Jakobsen (Red.), *Opplysninger: Festskrift til Knut Ove Eliassen på 60-årsdagen 26. oktober 2019* (s. 307–324). Oslo: Novus forlag.
- Grytbakk, A. (2005). Rinnleiret flyplass. *Verdal historielags skrifter* Verdal: Verdal historielag.
- Guttormsen, S. (Red.). (2002). *Lystgårdene på Lade: En reise i Trondheims Arkadia*. Trondheim: Ringve museum.
- Gynnild, O. (2009). *Kulturminner på norske lufthavner - landsverneplan for Avinor*. Oslo: Avinor.
- Hafstad, T. J. (1997). *Trondheim flyklubbs historie gjennom 50 år*. Trondheim: Trondheim flyklubb.
- Hafstad, T. J. (2004). Lade flyplass i krig og fred. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag 2004*.
- Hafsten, B. (1991). *Flyalarm: Luftkrigen over Norge 1939–1945*. Oslo: Sem & Stenersen.
- Halbwachs, M. (1925). *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: F. Alcan.
- Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France.
- Hall, M. (1999). Subaltern voices? Finding the spaces between things and words. I P.P. A. Funari, M. Hall & S. Jones (Red.), *Historical Archaeology: Back from the Edge* (s. 193–203). London: Routledge.
- Hansen, F. R. (1995). *Trondhjems mekaniske Værksted 1843-1983: her byggedes skibe*. Trondheim: F.R. Hansen.
- Hansen, H. (2016). Da tyskerne møtte sitt Waterloo i de trønderske leirmassene ved Lerkendal: Dette er historien om Stavne-Leangenbanen. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag*.
- Hansen, T. (2006). Drabantbyene: den sosiale boligbyggingens feilslag? *Plan*, (02), 4-11.
- Hansson, P. (1963). - og tok de enn vårt liv: *sagaen om Morset-familien*. Oslo: Gyldendal.
- Harari, Y. N. (2017). *Sapiens: en kort historie om menneskeheten*. Oslo: Bazar.
- Harman, G. (2002). *Tool-being: Heidegger and the metaphysics of objects*. Chicago: Open Court.
- Harris, O. J. T. & Cipolla, C. N. (2017). *Archaeological Theory in the New Millennium: Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Hartley, L. P. (1971). *The Go-Between*. Harmondsworth: Penguin.

- Hatlehol, G. D. (2015). "Norwegeneinsatz" 1940–1945: *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang* (Doktoravhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Hatlehol, G. D. (2018). Einsatzgruppe Wiking og kampen om arbeidskraften 1942–1945. *Historisk tidsskrift*, 97(03), 240–255.
- Haugen, G. (2005). *Landsdelskommando Sør-Norge*. Trondheim: Tapir.
- Havran, R. L. (2006). *Verneplan Hegra festning*. Oslo: Forsvarsbygg, Nasjonale festningsverk.
- Heber, T. (2008a). *Der Atlantikwall 1940–1945. Die Befestigung der Küsten West- und Nordeuropas im Spannungsfeld Nationalsozialistischer Kriegführung und Ideologie. Bind 1: Die militärhistorischen Hintergründe und die Ausführung bis zur Invasion im Juni 1944*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
- Heber, T. (2008b). *Der Atlantikwall 1940–1945. Die Befestigung der Küsten West- und Nordeuropas im Spannungsfeld Nationalsozialistischer Kriegführung und Ideologie. Bind 2: Die Invasion. Die Atlantikfestungen 1944–1945. Der Atlantikwall in Deutschland - Dänemark - Norwegen. Kompendium Regelbauten. Statistischer Anhang*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
- Hetland, Ø. (2020). *In the Shadows of the SS: three Norwegian Police Districts 1940–1945*. University of Oslo, Oslo.
- Hickley, C. (2019, 20. mai). Nazi site in Nuremberg to be preserved but not restored. *The Art Newspaper*. Hentet fra <https://www.theartnewspaper.com/news/nazi-site-to-be-preserved-but-not-restored>
- Highmore, B. (2013). PLAYGROUNDS and BOMBSITES. *Cultural Politics*, 9(3), 323–336.
- Hills, C. (2005). Historical Archaeology and Text. I P. Bahn & C. Renfrew (Red.), *Archaeology: The Key concepts* (s. 137–141). London: Routledge.
- Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics today*, 29(1), 103–128.
- Hjorth, I. (2020). *Forhandlinger om 22. juli-minnet: Den nasjonale minneprosessen 2011–2017* (Doktoravhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Hjorth, I. & Gjermshusengen, L. (2017). Et minne i bevegelse ; mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale minnedsprosessen etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for kulturforskning*, 16(2), 5–29.
- Hlophe, W. (2015, 1. april). Rhodes must fall everywhere. *Yale News*. Hentet fra <https://yaledailynews.com/blog/2015/04/01/rhodes-must-fall-everywhere/>
- Hobson, R. (2010). Keith Bird, Erich Raeder: Admiral of the Third Reich. *Historisk tidsskrift*, 89(2), 321–324.
- Hodder, I. (2001). Epilogue. I V. Buchli & G. Lucas (Red.), *Archaeologies of the Contemporary Past* (s. 189–191). London: Routledge.
- Holme, J. (Red.). (2005). *Kulturminnevern: lov, forvaltning, håndhevelse: Kulturminneloven med kommentarer* (2. utg.). Oslo: Økokrim.
- Holmen, E. (2021). "Der Führer befiehlt stärksten Ausbau Trondheim": De tyske planene for utbygging av verftskapasitet i Trondheim 1939–1945 og betydningen for Trondheim Mekaniske Værksted (TMV). I M. Rabben, A. R. D. Sanders & M. A. Sæther (Red.), *Midtnorske historier* (s. 63–99). Oslo: Novus forlag.
- Holmsen, P. (1945). Leirfallet ved Lade, Trondheim 1944. I G. Holmsen & P. Holmsen (Red.), *Leirfall i årene 1940–1945* (s. 29–54). Oslo: Aschehoug.
- Holmås, L. (2012). *Innledning til katalog for arkivet etter Organisation Todt einsatzgruppe Wiking 1940(–42)–1945*. Riksarkivet.
- Holtvedt, T. (2004). Tusenårsarkivet. *ABM*, 1, 28–29.

- Horrocks, C. (2020). Norwegian Nemesis. *Aeroplane*, 8, 44–49.
- Houen, G. (2001). Kulturminner i havneområdet. I B. Sæther (Red.), *Trondheim, havn i tusen år...* (bd. II, s. 135–146). Trondheim: Trondheim havn og Det Kgl Norske Videnskabers Selskab DKNVS.
- Hovd, R. (2000). *Værnes: Fra høvdingsete til storflyplass*. Stjørdal: Værnes flystasjon i samarbeid med Forsvarets pensjonistforening Værnes og Stjørdal historielag.
- Hærens forsyningskommando. (2000). *Ammunisjonstjenesten i Hæren etter 1945*. Kolsås: Hærens forsyningskommando.
- Håpnes, R. Å. (2003). *Trondheim tar form: bygningshistoriske blikk på bydelene*. Trondheim: Eiendomsmegler 1.
- Haarr, G. H. (2018). *Nøytralitetens pris: Altmark-saken i februar 1940 og dens betydning for Norges nøytralitet*. Sandnes: Commentum.
- Ingulstad, M. (2018). I nyordningens tegn? Organisation Todt og reguleringen av den norske byggebransjen. *Historisk tidsskrift*, 97(3), 256–276.
- Jacobsen, A. R. (2016). *1945: Hat, hevn, håp*. Oslo: Vega forlag.
- Jacobsen, A. R. (2018). *I Stalins skygge 1946–1949: Historien om det moderne Norge 1945–2000*. Oslo: Vega forlag.
- Jervis, B. (2014). *Pottery and Social Life in Medieval England: Towards a Relational Approach*. Oxford: Oxbow Books.
- Jasinski, M. E. (2010). Andre verdenskrig og vår erindring - smertefull kulturarv i et nytt perspektiv. I A. H. Helseth, H. S. Farstad, S. Farstadvoll, A. Hammerøy, L. G. Hostad, O. Pedersen, M. Stavik & H. Hestad (Red.), *Gammelt fra Fræna* (s. 1–13). Fræna: Fræna Trykk.
- Jasinski, M. E. (2013a). Archaeology, REcall and Re-enacting the Painful Past of Europe. I M. Bassanelli, V. Gravano, G. Grecho & G. Postiglione (Red.), *Beyond Memorialisation: Design for Conflict Heritage* (s. 33–49). Politecnio di Milano.
- Jasinski, M. E. (2013b). Reinforced Concrete, Steel and Slaves: Archaeological Studies of Prisoners of World War II in Norway—The Case of Romsdal Peninsula. I H. Mytum & G. Carr (Red.), *Prisoners of War: Archaeology, Memory and Heritage of 19th- and 20th mass internment* (s. 145–165). New York: Springer.
- Jasinski, M. E. (2018). Predicting the Past — Materiality of Nazi and Post-Nazi Camps: A Norwegian Perspective. *International Journal of Historical Archaeology*, 22(3), 639–661.
- Jasinski, M. E., Soleim, M. N. & Sem, L. (2012). "Painful heritage": Cultural Landscapes of the Second World War in Norway: A New Approach. I R. Berge, M. E. Jasinski & K. Sognnes (Red.) *N-Tag X. Proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway* (s. 263–273). Oxford: Archaeopress, cop. 2012.
- Jensen, I. (2012). De overlevende og staten. I Y. Nedrebø & P. Sedal (Red.), *Bombemål S/N 102 Bergen: De allierte bombeangrepene på Laksevåg i 1944 og 1945* (s. 273–330). Oslo: Spartacus.
- Jensen, J. O. (2001). *Arve Tellefsen: Et portrett*. Oslo: Gyldendal.
- Jensen, R. H. (1980). *Moderne norsk byplanlegging blir til: tanker og ideer som preget fremveksten av moderne norsk byplanlegging slik det særlig fremkommer i de tekniske tidsskriftene 1854-1919 med forenklet videreføring av vesentlige tendenser i 1920-30 årene* (Doktoravhandling). Nordiska institutet för samhällsplanering, Trondheim.
- Jervis, B. (2014). *Pottery and Social Life in Medieval England: Towards a Relational Approach* Oxbow Books.

- Johannessen, L. J. (2000). Forsvaret - Byggherre og samfunnsbygger. I J. Wilberg (Red.), *Forsvaret - Byggherre og samfunnsbygger* (s. 28–52). Oslo: Forsvarets bygningstjeneste, Eiendomsavdelingen.
- Johansson, A. (2008). *Den glemte armé: I skyggen av hjemmefronten*. Oslo: Damm.
- Johnson, M. (2007). *Ideas of landscape*. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishing.
- Juhl, K. (2005). *The Contribution by (Forensic) Archaeologists to Human Rights Investigations of Mass Graves*. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Kahn, M. (2007). *Lærebok i kulturminnerett*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Kaldal, I. (2016). *Minner som prosesser: i sosial- og kulturhistorie*. Oslo: Cappelen Damm.
- Kalleberg, G. C. (2011). *Andre verdenskrig – fakta, ord og uttrykk*. Dilling: Nova forlag.
- Kaufmann, J. E. & Kaufmann, H. W. (2003). *Fortress Third Reich: German Fortifications and Defensive Systems in World War II*. USA: Da Capo Press.
- Kershaw, I. (2016). *To Hell and Back: Europe, 1914–1949*. London: Penguin Books.
- Kirkhusmo, A. (1997). *Vekst gjennom krise og krig: 1920–1964*. Oslo: Universitetsforl.
- Kirkhusmo, A. (2011). Kommentar til Vidar Eng's artikkel: Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940? *Historisk tidsskrift*, 90(4), 587-591.
- Kirkhusmo, A. & Stugu, O. S. (1992). Det moderne Trondheim 1890 – 1990. I J. Sandnes (Red.), *Trondheim: Olavs by i tusen år* (s. 51–70). Trondheim: Strindheim trykkeris forlag.
- Kjeldstadli, K. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Knopf, V. & Martens, S. (2015). *Görings Reich: Selbstinszenierungen in Carinhall*. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Knudsen, S. A. (2006). *Ubåtkrig: Tyske ubåtmannskaper i norske farvann 1940–1945*. Arendal: Danor forlag AS.
- Koch, B. (1988). *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfangene i tysk fangenskap i Norge 1941–1945* (Hovedfagsoppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Korsnes, K. & Dybvig, O. (2018). *Wehrmacht i Norge: Antall tysk personell fra april 1940 til mai 1945*. Universitetet i Tromsø. Hentet fra <https://septentrio.uit.no/index.php/SapReps/article/view/4575>
- Kovačević, O. (1959). *En times frihet*. Oslo: Gyldendal.
- Kristansen, K. (2007, 12. februar). Byalarm tok Dora tilbake. *Adresseavisen*. Hentet fra <https://www.adressa.no/kultur/article802911.ece>
- Kulturdepartementet. (2019). Gravene. Hentet 2. september 2019 fra <https://www.regjeringen.no/no/tema/kultur-idrett-og-frivillighet/krigsgraver/gravene/id2550357/>
- Kulturminneloven. (1978). Lov om kulturminner. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>
- Lagrou, P. (2000). *The legacy of Nazi occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsen, L. H. (1984). *En trussel mot våre forbindelser: Ødeleggelsen av de tyske u-båtbasene i Norge 1944–1948* (Hovedfagsoppgave). UiB, Bergen.
- Larsen, S. U. (1999a). *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, S. U. (1999b). Innledning. I S. U. Larsen (Red.), *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (s. 9–30). Oslo: Universitetsforlaget.

- Latour, B. (2006). *Vi har aldrig været moderne: Et essay om symmetrisk antropologi*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Leone, M. P. (1988). The Relationship between Archaeological Data and the Documentary Record: 18th Century Gardens in Annapolis, Maryland. *Historical Archaeology*, 22(1), 29–35.
- Lindgjerdet, F. (2016). *Slaget om Hegra festning 1940*. Skallestad: Ares Forlag AS.
- Logan, W. S. & Reeves, K. (2009). Key issues in cultural heritage. I W. S. Logan & K. Reeves (Red.), *Places of pain and shame: dealing with "Difficult Heritage"* (s. 1–14). London: Routledge.
- Lorentzen, K. R. (2017, 28. mai). Kan være flybomber over hele byen. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/trondelag/kan-vaere-flybomber-over-hele-byen-1.13530398>
- Lowe, K. (2013). *Råskapens Europa: Kontinentet i kjølvannet av andre verdenskrig*. Lysaker: Dinamo.
- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucas, G. (2010). Triangulating absence: exploring the fault lines between archaeology and anthropology. I D. Garrow & D Yarrow (Red.), *Archaeology and Anthropology : Understanding Similarity, Exploring Difference* (s. 28–39). Oxbow Books.
- Lucas, G. (2015). Archaeology and contemporaneity. *Archaeological Dialogues*, 22(1), 1–15.
- Lundemo, M. O. (2020). *Engineering, Resources and Nature: Organisation Todt in Finland 1941–1944* (Doktoravhandling). European University Institute, Firenze.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Lynum, S. (2021, 7. juni). Vil ha ny godsterminal på Heggstadmoen. *Adresseavisen*. <https://www.adressa.no/pluss/nyheter/2021/06/06/Vil-ha-ny-godsterminal-p%C3%A5-Heggstadmoen-innen-sju-%C3%A5r-24077566.ece>
- Lysberg, O.F. (2019). Ideer for Nyhavna. Hentet 1. februar 2021 fra <https://trondheim2030.no/2019/04/12/ideer-for-nye-nyhavna/>
- Macdonald, S. (2013). *Memorylands: Heritage and identity in Europe today*. London, New York: Routledge.
- Maerz, S. (2010). *Okkupasjonstidens lange skygger: Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*. Oslo: Unipub.
- Maier, C. (2007). *Making Memories: the Politics of Remembrance in Postwar Norway and Denmark* (Doktoravhandling). European University Institute, Firenze.
- Mallmann-Showell, J. P. (2003). *Deutsche U-Boot-Stützpunkte und Bunkeranlagen 1939–1945*. Stuttgart: Motorbuch Verlag.
- Mallory, K. & Ottar, A. (1973). *Architecture of aggression: A History of Military Architecture in North West Europe, 1900–1945*. London: Architectural Press.
- Manus, M. (1945). *Det vil helst gå godt*. Oslo: Steensballe.
- Marinemuseet. (2014). *For konge, fedreland og flaggets heder: Et hefte fra Marinemuseet til Sjøforsvarets 200-årsjubileum*. Horten: Marinemuseet.
- McKenzie, N. (1982). *Visjoner om den gode (norske) byen*. Trondheim: Senter for samfunnsforskning, Universitetet i Trondheim.
- Melien, H. (1997, 7. oktober). Til minne om Cissis siste reise. *Adresseavisen*.
- Melien, H. (2003). Doras hemmelighet. I T. Moksnes & T. Olsen (Red.), *Lademoens Minnealbum. 1000 minner - 1000 år* (s. 151–153). Trondheim: Terje Moksnes/Terje Olsen.
- Merridale, C. (2012). *Ivans krig: Liv og død i Den røde armé 1939–1945*. Oslo: Vega forlag.

- Meyer, F. (2000). Social structure, state building and the fields of history in Scandinavia. A personal and comparative view. I F Meyer & J. E. Myhre (Red.), *Nordic historiography in the 20th century* (s. 28–49). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Michelet, M. B. (2018). *Hva visste hjemmefronten?: Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal.
- Moe, P. T. (1995). *Byggingen av Krigsmarineverftet i Trondheim - Studie av et teknologisk system* (Semesteroppgave i teknologihistorie). NTH, UNIT, Trondheim.
- Moland, A. (2018, 12. november). Michelets bok om Hjemmefronten og jødene er et faglig og etisk forfeilet prosjekt. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/gPI56L/Michelets-bok-om-Hjemmefronten-og-jodene-er-et-faglig-og-etisk-forfeilet-prosjekt--Arnfinn-Moland>
- Mood, R. (2018, 12. desember). Farlig klarsyn om motstandsbevegelsen! *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/RxAGzW/Farlig-klarsyn-om-motstandsbevegelsen--Robert-Mood>
- Neitzel, S. (1991). *Die deutschen Ubootbunker und Bunkerwerften: Bau, Verwendung, und Bedeutung verbunkelter Ubootstützpunkte in beiden Weltkriegen*. Koblenz: Bernard & Graefe Verlag.
- NGU. (2005). *Miljøteknisk grunnundersøkelse av Ladedalen deponi, Trondheim* (2005.036). Norges geologiske undersøkelse. Hentet fra https://www.ngu.no/upload/Publikasjoner/Rapporter/2005/2005_036.pdf
- NIKU. (2016a). Andre verdenskrig og birkebeineren i brønnen. Hentet 27. januar 2021 fra <https://www.niku.no/prosjekter/andre-verdenskrig-og-birkebeineren-i-bronnen/>
- NIKU. (2016b). Lyngenlinja og Frøylinja - Landforsvarslinjer i nord. Hentet 27. januar 2021 fra <https://www.niku.no/prosjekter/lyngenlinja-og-froylinja-landforsvarslinjer-i-nord/>
- Nilssen, T. R. (2015). *Da freden brøt løs: De første månedene i frihet etter andre verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nipen, K. (2007, 7. mars). Nabokamp om rocksenteret. *Adresseavisa*.
- Nissen, A. L. (2019). Barndomsminner fra Lade i krigsårene. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag*.
- Njølstad, O. (2008). *Jens Chr. Hauge: Fullt og helt*. Oslo: Aschehoug.
- Noach, K. G. (1993). *Firemannsboligen i Trondheim: registreringer ved studentene på kurset i Nordisk arkitekturhistorie, høsten 1991*. Trondheim: Fakultet for arkitektur, NTH.
- Nora, P. (1984–1992). *Les Lieux de mémoire*. Paris: Gallimard.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–25.
- Nordland fylkeskommune. (U.å.). Krigsminner. Hentet 25. august 2021 fra <https://www.nfk.no/tjenester/kulturminner/prosjekter/krigsminner/>
- Norsk luftfartsmuseum. (2005). *Norsk luftfart gjennom 100 år*. Bodø: Lundblad Media Bodø AS.
- NSB. (1972). Stavne-Leangenbanen. Hentet fra <https://banenor.brage.unit.no/banenor-xmlui/handle/11250/281061>
- Næss, T. (1996). Den militære utbyggingen i Nord-Norge i etterkrigstiden. *Fortidsvern*, 22(4), 34–37.
- Nøkleby, B. (2016). *Hitlers Norge: okkupasjonsmakten 1940–1945*. Oslo: Cappelen Damm.
- Object Matters. (U.å.). About. Hentet 7. juli 2020 fra <http://objectmatters.ruinmemories.org/>
- Okstad, G. (2021, 8. mai). Under fem meter tjukke tak ligger Trondheims best bevarte hemmelighet. *Adresseavisen*.

- Olsen, B. (1997). *Fra ting til tekst: Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Olsen, B. (2006). Ting-mennesker-samfunn. *Arkæologisk Forum*, (14), 13–18.
- Olsen, B. (2010). *In defense of things: Archaeology and the Ontology of Objects*. Lanham, Md: AltaMira Press.
- Olsen, B. (2011). Halldors lastebil og jakten på tingenes mening. *Kunst og kultur*, 94(4), 180–190.
- Olsen, B. (2012). Symmetrical Archaeology. I I. Hodder (Red.), *Archaeological Theory Today* (s. 208–228). Cambridge: Polity Press.
- Olsen, B. (2015). Die Abkehr vom Sinn? Wunder, Halldors Kipplaster und der Trugschluss der Interpretation. I P.W. Stockhammer & H. P. Hahn (Red.), *Lost in Things. Fragen an die Welt des Materiellen* (s. 181–192). Münster: Waxmann.
- Olsen, B. & Whitmore, C. (2014). Recovered memories from a POW camp in the far north. I B. Olsen & T. Pétursdóttir (Red.), *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past* (s. 162–190). London: Routledge.
- Olsen, S. L. (1984). *Kunstskolen i Trondheim*. Trondheim: Kunstakademiet i Trondheim.
- Olstad, F. (2017). *Den lange oppturen: Norsk historie 1945–2015*. Oslo: Dreyers forlag.
- Osnes, H. N. (1948). *Strinda bygdebok: Med illustrasjoner*. Trondheim: A. Holbæk Eriksen & Co. A.s. Trondheim.
- Osnes, H. N. (1953). *Ei norsk bygd gjennom 4-5 tusen år*. Trondheim: I kommisjon hos Brun.
- Pakier, M. & Stråth, B. (2012a). *A European Memory? : Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York: Berghahn Books, Incorporated.
- Pakier, M. & Stråth, B. (2012b). Introduction: A European Memory? I M. Pakier & B. Stråth (Red.), *A European memory? : Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York: Berghahn Books.
- Passmore, D., Harrison, S. & Tunwell, D. (2014). Second World War conflict archaeology in the forests of north-west Europe. *Antiquity*, 88(342), 1275–1290.
- Paterson, T. (2011, 23. august). Hess' body exhumed and grave destroyed to stop neo-Nazi pilgrimages. *The Independent*. Hentet fra <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/hess-s-body-exhumed-and-grave-destroyed-stop-neo-nazi-pilgrimages-2318497.html>
- Pedersen, S. (1957). *Byplanarbeider i de lyse netters land: Noen norske byplaner: Forslag - Tanker - Idéer: En historisk oversikt* (bd. I). Trondheim.
- Persson, M. (2014). *Minnen från vår samtid: Arkeologi, materialitet og samtidshistoria* (Doktoravhandling). Göteborgs Universitet, Göteborg.
- Pétursdóttir, T. (2015). Die Sorge für Verfallendes: Theoretisierung von materiellem Kulturerbe. I P.W. Stockhammer & H. P. Hahn (Red.), *Lost in Things: Fragen an die Welt des Materiellen* (s. 105–127). Münster: Waxmann.
- Plan- og bygningssetaten. (2003). *Lade, Leangen og Rotvoll*. Trondheim: Trondheim kommune. Hentet fra https://www.trondheim.kommune.no/globalassets/10-bilder-og-filer/10-byutvikling/byplankontoret/kommuneplan/kdp_lade-leangen-rotvoll_k0467/15_planbeskrivelse.pdf
- Pollard, T. & Grothe, A. (2015). Schlachtfeldarchäologie in Europa - ein kurzer Überblick. I H. Meller & Schefzik (Red.), *Krieg - eine archäologische Spurensuche* (s. 51–54). Darmstadt: Theiss, Konrad.

- Posten. (2020). Utgivelse 8. mai 2020: Fredsjubileum. Hentet 22. juli 2021 fra <https://www.posten.no/frimerker-til-samling/arkiv-frimerkeprogram-2020/8-mai-2020-fredsjubileum>
- Postiglione, G. & Bassanelli, M. (2011). *The Atlantikwall as military archaeological landscape = L'Atlantikwall come paesaggio di archeologia militare*. Siracusa: Lettera Ventidue.
- Puhl, J. (2018, 1. mars). Polnisches Holocaust-Gesetz: Trotzig in die Isolation. *Der Spiegel*. Hentet fra <https://www.spiegel.de/politik/ausland/polen-setzt-holocaust-gesetz-in-kraft-und-isoliert-sich-kommentar-a-1196029.html>
- Raeder, E. (1957). *Mein Leben: Von 1935 bis Spandau 1955*. Tübingen: Verlag Fritz Schlichtenmeyer.
- Rantala, K. R. (2014). *Festung Lista i et samtidsarkeologisk perspektiv: Okkupasjonens kulturarv i armert betong* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Rathje, W. (1981). A Manifesto for Modern Material Culture Studies. I R. A. Gould & M. B. Schiffer (Red.), *Modern Material Culture: The Archaeology of Us* (s. 51–56). New York: Academic Press.
- Rathje, W. (2001). Integrated Archaeology: a garbage paradigm. I V. Buchli & G. Lucas (Red.), *Archaeologies of the Contemporary Past* (s. 63–76). London: Routledge.
- Refsnes, I. (2002, 2. november). Store gutter gråter ikke. *Adresseavisen*, del Ukeadressa.
- Regjeringen. (1997). Instruks om avhendning av statlig eiendom m.v. Hentet 18. september 2020 fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/avhendingsinstruksen/id272394/>
- Reinhard, O. (2011). Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway. *Historisk tidsskrift*, 90(4), 531–557.
- Reisegg, Ø. (2016). *Oslo under krigen*. Oslo: Pegasus forlag.
- Reitan, J. (1999). *SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941-45* (Hovedoppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Reitan, J. (2016). *Møter med holocaust: norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur* (Doktoravhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Reitan, J. & Nilssen, T. R. (2008). *Falstad: Nazileir og landssvikfengsel*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Reyes, G. M. (2010). *Public memory, race and ethnicity*. Newcastle: Cambridge Scholars.
- Riksantikvaren. (2015). Hva er et krigsminne. Hentet 29. november 2018 fra <https://www.riksantikvaren.no/Tema/Krigens-kulturminner/Hva-er-et-krigsminne>
- Riksantikvaren. (2020). Fredninger. Hentet 6. mai 2020 fra <https://www.riksantikvaren.no/fredning/>
- Riksantikvaren. (U.å.). Persaunet leir. I. Kulturminnesøk: Riksantikvaren. Hentet 17. juni 2021 fra <https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladen/lokalitet/94394>
- Riste, O. & Moland, A. (1997). *"Strengt hemmelig": Norsk etterretningsteneste 1945–1970*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rokić, N. (1961). *Jugoslavia mitt land*. Oslo: Haakerud.
- Rolf, R. (1998a). *Atlantic Wall Typology*. Nieuw Weerdinge: Fortress Books.
- Rolf, R. (1998b). *Der Atlantikwall: die Bauten der deutschen Küstenbefestigungen 1940–1945*. Osnabrück: Biblio Verlag.

- Røtting, I. (2000). *"For fred og vennskap mellom folkene": Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Rowlands, M. (2002). Heritage and cultural property. I V. Buchli (Red.), *The Material Culture Reader* (s. 105–114). Oxford: Berg.
- Runden, S. (2020). *Kulturminneplan Nyhavna: Kulturhistorisk analyse av Dora ubåtanlegg*. Trondheim kommune. Hentet fra https://www.trondheim.kommune.no/globalassets/10-bilder-og-filer/10-byutvikling/byplankontoret/1b_off-ettersyn/2020/kvalitetsprogram-for-nyhavna/3-kulturminneplan-for-nyhavna.pdf
- Rønneberg, H. B. M. (1959). *Det norske ubåtvåpen gjennom femti år: 1909–1959*. Bergen: J. W. Eides boktrykkeri A.S.
- Samstad, H. K. (1988). *Krigsmarineverftet i Trondheim 1940–1945 (KiT)* (Semesteroppgave). Universitetet i Trondheim, Trondheim.
- Saunders, N. J. (2011). *Trench Art*. Havertown: Pen & Sword Books Limited
- Saunders, N. J. (2012). Introduction: Engaging the materialities of twentieth and twenty-first century conflict. I N. J. Saunders (Red.), *Beyond the Dead Horizon: Studies in Modern Conflict Archaeology* (s. x–xiv). Havertown: Oxbow Books.
- Scazzosi, L. (2011). Limits to Transformation in Places' Identity: Theoretical and Methodological Questions. I Z. Roca, P. Claval & J. Agnew (Red.), *Landscapes, Identities, and Development* (s. 9–24). New York: Routledge.
- Schofield, A. J., Johnson, W. G. & Beck, C. M. (2002a). Introduction: matériel culture in the modern world. I A. J. Schofield, W. G. Johnson & C. M. Beck (Red.), *Matériel culture: The archaeology of twentieth-century conflict* (s. 1–8). London: Routledge.
- Schofield, A. J., Johnson, W. G. & Beck, C. M. (2002b). *Matériel culture: The archaeology of twentieth-century conflict*. London: Routledge.
- Seitonen, O. (2021). *Archeologies of Hitler's Arctic War*. London: Routledge.
- Sellæg, A. (1988). *A/S Ila og Lilleby smelteverker 50 år*. Trondheim: Julius Maske.
- Sem, L. (2009). *"For oss er Falstad det norske holocaust": ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003-2004* (Doktoravhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sewell, W. H. (2005). *Logics of history: social theory and social transformation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shanks, M. (2007). Symmetrical archaeology. *World Archaeology*, 39(4), 589–596.
- Silverstone, R. & Hirsch, E. (Red.). (1992). *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces*. London: Routledge.
- Singer, H. (1998). *Entwicklung und Einsatz der Organisation Todt (OT)*. Osnabrück: Biblio-Verlag.
- Sivertsen, I. (2016). DORAs grå ulver - tyske ubåter i Trondheim under og etter andre verdenskrig. *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag 2016*.
- Sivertsen, K. (2001). Trondheim i sjøkrigens tegn. I B. Sæther (Red.), *Trondheim, havn i tusen år...* (bd. II, s. 108–127). Trondheim: Trondheim havn og Det Kgl Norske Videnskabers Selskab DKNVS.
- Sivertsen, K. (2003). Strinda i krigsårene: Tysk militær aktivitet 1940–1945. I *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag 2003*. Trondheim: Strinda historielag.
- Sivertsen, K., Eggan, T. G. & Brox, K. H. (2018). *Fem mørke år: Trondheim under hakekorset - i bilder*. Trondheim: Communicatio forlag.
- Sjong, E. (1970). *"Spandet": Østmarka sykehus 50 år 1919–1969*. Trondheim: Orkla-Trykk.

- Sjøholt, P. (1971). *Strinda bygdebok - og bygda ble by: Strindas historie 1945-1963*. Trondheim: I kommisjon hos F. Bruns bokhandels forlag.
- Skifte Eiendom. (2010). *Sivil etterbruk for samfunnet: Inntekter og reduserte kostnader for Forsvaret*. Oslo: Skifte Eiendom. Hentet 18. januar 2019 fra <https://docplayer.me/1094549-Sivil-etterbruk-for-samfunnet-inntekter-og-reduuerte-kostnader-for-forsvaret-rapport-om-avhending-av-forsvarseiendommer-2001-2009.html>
- Skjæran, J. I. (1986). *Trondheim som bombemål*. Trondheim: Nidaros forlag.
- Skåden, K. (2013). *Vegarbeid: Transnasjonale relasjoner i perioden 1800–1942: Tre eksempler* (Doktoravhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Smith, S-E. G. (1999). Ubåtbyen Bergen - en del av krigshistorien i Norge. *Norsk tidsskrift for Sjøvesen*, 114(2), 11–20.
- Soleim, M. N. (2004). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering* (Doktoravhandling). Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Soleim, M. N. (2009). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*. Oslo: Spartacus.
- Soleim, M. N. (2019). *Operasjon asfalt. Kald krig om krigsgraver*. Stamsund: Orkana Forlag AS.
- Sontag, S. (2005). *On Photography*. New York: Rosetta Books LLC. Hentet fra <http://www.lab404.com/3741/readings/sontag.pdf>
- Speer, A. (1970). *Erindringer*. Oslo: Gyldendal.
- Spotts, F. (2009). *Hitler and the power of aesthetics*. Woodstock, N.Y: Overlook Press.
- SSB. (1946). *Folketellingen i Norge: 3. desember 1946*. Oslo. Hentet fra https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_xi_002.pdf
- St. meld. nr. 16 (2004-2005). *Leve med kulturminner*. Oslo: Klima- og miljøverndepartementet. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-16-2004-2005-/id406291/>
- Steffenak, E. K. (2008). *Russerfangene: Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*. Oslo: Humanist forlag.
- Stensager, A. O. (2007). *Holocaustarkæologi - en arkæologisk funksjonsanalyse af utryddelseslejrerne i Polen 1941–1945* (Doktoravhandling). Københavns Universitet, København.
- Stenvik, E. (2020). Hvor ble det av Strinda? *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag*.
- Stjern, I. (1997). *Trøndelag ingeniørbataljon*. Oslo: Elanders forlag.
- Stokke, M. (2008). *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–45: en sammenligning av arbeids- og leveforhold* (Masteroppgave). UiB, Bergen.
- Storeide, A. (2015). *Norske krigsprofittører: Nazi-Tysklands velvillige medløpere*. Oslo: Gyldendal.
- Stratigakos, D. (2020). *Hitler's Northern Utopia: Building the New Order in Occupied Norway*. Princeton: Princeton University Press.
- Stugu, O. S. (1991). *Når myra blir by: Tillerbyen fra idé til virkelighet*. Trondheim: A/S Tillerbyen.
- Stugu, O. S. (2005). Landsdelssenteret og landsdelen. I A. M. Tretvik, O. Skevik, K. Sognes & O. S. Stugu (Red.), *Trøndelags historie: Grenda blir global: 1850 til 2005* (bd. III, s. 357–371). Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Stugu, O. S. (2020). Krigsmakta og kulturminna. I K. E. Haug, O. J. Maaø & S. Sanderød (Red.), *Alt henger saman med alt! Festskrift til Øistein Espenes på 70-årsdagen* (s. 173–188). Trondheim: FHS/Luftkrigsskolens skriftserie.

- Stugu, O. S. (2021). *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Oslo: Det norske samlaget.
- Støa, E. (2002). *Tilpasningsdyktige boligområder*. Trondheim: Sintef. Hentet fra <https://www.sintef.no/globalassets/upload/a02502.pdf/>
- Støren, W. K., Gaustad, L. & Gustumoen, O. (1998). *Polar Bear 2: fra sabotasje til antisabotasje: Milorggruppe i Trondheim under krigen 1940 – 1945*. Trondheim: Veteranklubben Polar Bear 2.
- Staalesen, G. (2001). *1950: High noon* (2. utg.). Oslo: Gyldendal.
- Sulutvedt, K. A. (2009). *Norske forestillinger om Tyskland og tyskere fra 1945 til 1949*. Universitetet i Oslo, Universitetet i Oslo.
- Sutton, R. M. & Douglas, K. M. (2013). *Social psychology*. Houndmills, NY: Palgrave Macmillan.
- Sæveraas, T. E. (2017). *"Beton macht Geschichte": Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen* (Doktoravhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Sæveraas, T. E. (2018). OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen. *Historisk tidsskrift*, 97(03), 189-205.
- Sæveraas, T. E. (2021). *Wehrmacht i Norge: På vakt i krigens skjebnesone*. Oslo: Pax forlag A/S.
- Sørensen, Ø. (2016, 2.12.19). Rettsoppgjøret etter andre verdenskrig. Hentet 16. januar 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/artikler/1744-rettsoppgjoret-etter-andre-verdenskrig.html>
- Tamnes, R. (1991). *The United States and the Cold War in the High North* (Doktoravhandling). Ad Notam, Oslo.
- Tamnes, R. (1997). *Oljealder: 1965–1995*. Oslo: Universitetsforlag.
- Theien, I. & Westlie, B. (2014). The Restitution Process and the Integration of the Jewish Minority into the Norwegian Collective Memory of the Second World War. I A. Bauerkämper, O. Fure, Ø. Hetland & R. Zimmermann (Red.), *From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative?: Shifts in Norwegian Memory Culture After 1945 in a Comparative Perspective* (s. 117–134). Essen: Klartext Verlag.
- Thies, J. (1978). Hitler's European Building Programme. *Journal of Contemporary History*, 13(3), 413–431.
- Thjømøe, S. L. (2013). *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører?: På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Thomson, R. F. & Madigan, S. A. (2007). *What Is Memory?* Princeton: Princeton University Press.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Topdahl, R. C. (2017). Forsvaret fant 29 nye miner på Sele. Hentet 1. november 2019 fra <https://www.nrk.no/rogaland/pa-den-stranden-vil-det-alltid-ligge-miner-1.13306314>
- Trondheim kommune. (2016). 2016: Juryens begrunnelse for byggeskikkprisen. Hentet 25. februar 2021 fra https://www.trondheim.kommune.no/aktuelt/om-kommunen/kunngjoringer/priser-og-utmerkelse/byggeskikkprisen/Tidligere_vinnere_av_byggeskikkprisen/2016-juryens-begrunnelse_for_byggeskikkprisen/
- Trondheim kommune. (2019). Tordenskjold barnehage. Hentet 21. januar 2020 fra <https://www.trondheim.kommune.no/tordenskjold-bhg/#heading-h2-3>

- Trondheim kommune. (2021). Aktsomhetskart kulturminner. Hentet 10. februar 2021 fra <https://www.trondheim.kommune.no/byantikvaren/kartinfo/>
- Trondheim kommune, NSB & Statens vegvesen. (1972). *Transportanalysen for Trondheim: Del II: Dagens situasjon*. Trondheim: Samarbeidsutvalget Trondheim kommune.
- Trondheim turistforening. (2019). Forsvarsrunden. Hentet 12. mars 2021 fra <https://ut.no/turforslag/117264717/forsvarsrunden>
- Trouillot, M.-R. (2015). *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston, MA: Beacon Press.
- Tvinnereim, H. S. (1990). *Norsk byplanlegging 1920-1965: nasjonal tradisjon, internasjonal påverknad*. Volda: Senter for kommunalforskning.
- UiT. (2020). In a world of Total War: Norway 1939–45. Hentet 10. februar 2021 fra https://en.uit.no/prosjekter/prosjekt?p_document_id=607383
- Undset, S. (1949). På Hegra fort sommeren 1947. *Årbok 1949: Trondheim turistforening* (s. 12–15). Trondheim: Aktietrykkeriet i Trondheim.
- Utvik, C. (2012). *Krigsfangeleirer i Nordland: forskningshistorie, bevaringsstatus og forvaltningsstatus i et samtidsarkeologisk perspektiv* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- van der Laarse, R. (2013). Beyond Auschwitz? Europe's Terrrorscapes in the Age of Postmemory. I M. Silberman & F. Vatan (Red.), *Memory and postwar memorials: confronting the violence of the past* (s. 71–92). New York: Palgrave Macmillan.
- Van Dyke, R. M. & Alcock, S. E. (2003). Archaeologies of Memory: An Introduction. I R. M. Van Dyke & S. E. Alcock (Red.), *Archaeologies of Memory* (s. 1–14). New Jersey: Wiley-Blackwell Publishing.
- Vik, K. L. (2003). Trondheim lufthavn Jonsvatnet 1935 - 1939. I *Strinda den gang da: Årbok for Strinda historielag 2003*. Trondheim: Strinda historielag.
- Virilio, P. (1994). *Bunker Archeology*. New York: Princeton Architectural Press.
- Visitnorway. (2021). Familiy walk in underground nazi-bunkers. Hentet 5. august 2021 fra <https://www.visitnorway.com/listings/family-walk-in-underground-nazi-bunkers/224987/>
- Vogt, C. E. (2020, 5. juli). Da Haakon 7. kom hjem. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/Vbm0o1/da-haakon-7-kom-hjem-carl-emil-vogt?>
- Volksbund. (U.å.). Trondheim-Havstein. Hentet 21. juli 2021 fra <https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/trondheim-havstein>
- Værnø, G. & Sveri, E. (1990). *Kvinnernes forsvarshistorie*. Oslo: Kvinners frivillige beredskap.
- Wagner, M. & Siemaszko, C. (2015, 10. juli). South Carolina removes confederate flag from Statehouse as crowd cheers, sings: 'Hey, hey, hey, goodbye'. *The New York Daily News*. Hentet fra <https://www.nydailynews.com/news/national/confederate-flag-fans-critics-gather-s-statehouse-article-1.2287700>
- Walsh, K. (2008). Mediterranean Landscape Archaeology: Marginality and the Culture-Nature 'Divide'. *Landscape research*, 33(5), 547–564.
- Watts, C. (2013). *Relational archaeologies: humans, animals, things*. London: Routledge.
- Webmoor, T. (2007). What about 'one more turn after the social' in archaeological reasoning? Taking things seriously. *World Archaeology*, 39(4), 563–578.
- Weingart, P. (2010). A short history of knowledge production. I J. T. Klein & C. Mitcham (Red.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (s. 3–14). Oxford: Oxford University Press.

- Welzer, H. (2007). *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Westlie, B. (2015). *Fangene som forsvant: NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen*. Oslo: Spartacus.
- Wilberg, J. (1996). Øysand leir: et vel bevart anlegg fra andre verdenskrig. *Fortidsvern*, 22(4), 21–23.
- Wilberg, J. (2000a). Det tyske militærbyggeriet i Norge. I J. Wilberg (Red.), *Forsvaret - Byggherre og samfunnsbygger*. Oslo: Forsvarets bygningstjeneste, Eiendomsavdelingen.
- Wilberg, J. (2000b). *Katalog Sør- og Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge*. Oslo: Forsvarets bygningstjeneste, Eiendomsavdelingen.
- Wilberg, J. (2000c). Sektorovergripende kulturminnevern - Den store statlige kulturminneutfordringen. I J. Wilberg (Red.), *Forsvaret - Byggherre og samfunnsbygger* (s. 7–26). Oslo: Forsvarets bygningstjeneste, Eiendomsavdelingen.
- Wilberg, J. (2013). Puslespillet om andre verdenskrig i Oslo. *Byminner* 58, 2–23.
- Wilberg, J. (2015). Det tyske militærbyggeriet i Norge. Hentet 18. februar 2019 fra <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/artikkelsamling/det-tyske-militarbyggeriet-i-norge/>
- Wilberg, J. (2016). Den farlige historien er den som forties. I L. W. Borgen (Red.), *Fortidsminneforeningens årbok 2016* (s. 9–30). Oslo: Fortidsminneforeningen.
- Williamson, G. (2003). *U-Boat Bases and Bunkers*. Oxford: Osprey Publishing.
- Witowski, M. (2017). Was ist ein Erinnerungsort? Hentet 11. desember 2019 fra <https://uol.de/geschichte/studium-und-lehre/lehre/projektlehre/regionale-erinnerungsorte/was-ist-ein-erinnerungsort/>
- Wood, N. (1990). *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford: Berg.
- Woodward, I. (2007). *Understanding Material Culture*. Los Angeles: Sage.
- Ylimaunu, T., Mullins, P. R., Symonds, J., Kallio-Seppä, T., Heikkilä, H., Kuorilehto, M. & Tolonen, S. (2013). MEMORY OF BARRACKS: World War II German 'Little Berlins' and post-war urbanization in Northern Finnish towns. *Scandinavian Journal of History: Wars, States and Economic Change in the Scandinavian Countries, 1600–2000*, 38(4), 525–548.
- Zaloga, S. (2009). *The Atlantic Wall (2): Belgium, The Netherlands, Denmark and Norway*. Oxford: Osprey Publishing.
- Zaloga, S. (2012). *Atlantic Wall (1): France*. Oxford: Osprey Publishing.
- Zaloga, S. & Hook, A. (2015). *The Atlantic Wall (3): The Südwall*. Oxford: Osprey Publishing.
- Aas, T-A. & Engøy, B. K. (1997). *Trøndelag sambandsbataljon 1946–1995*. Oslo: Elanders forlag.
- Aasved, T. B. (2001). Trondheim som orlogshavn 1945–2000. I B. Sæther (Red.), *Trondheim, havn i tusen år...* (bd. II, s. 128–146). Trondheim: Trondheim havn og Det Kgl Norske Videnskabers Selskab DKNVS.

ISBN 978-82-326-5433-8 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-6271-5 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181 (trykt utg.)
ISSN 2703-8084 (online ver.)